

ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ

ЮЛДУЗЛИ ТУНЛАР

РОМАН

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

Қодиров, Пиримқул.
Юлдузли тунлари Роман.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти
1979С.—496 б.

Романда халқимиз тарихининг шиддатли воқеаларга ва ибратли сабақларга бой бўлган мураккаб, фожиавий бир даври тасвирланади, Асар маънавиятида турган классик адабимиз, жаҳонга танилган давлат арбоби ва саркарда Бобир ўз ҳаётининг энг оғир давларида улуғ Алишер Навоий руҳидан мадад олади, Хондамир, Беҳзод каби илғор замондошларига суҳбатчи.
Романда меҳнаткаш халқ вакиллари тарихни ҳаракатга келтирувчи қучлар тарзида кўрсатилади.

Қадыров, Пиримқул. Звездные ночи. Роман.

К $\frac{70303-65}{352(06)-79}$ 166—79

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.

БИРИНЧИ ҚИСМ

АРОСАТ

I

Милодий 1494 йилнинг ёзи. Саратон иссиғида Фарғона водийсининг осмонига чиққан қуюқ булутлар куни бўйи ҳавони дим қилиб турди-ю, кечки пайт бирдан жала қуйиб берди. Қизил тупроқли тепаликлар орасидан ўтиб келаётган серсув Қувасой қон қўшиб оқизилгандек қипқизил бўлиб кетди.

Сой бўйидаги мажнунтоллар панасида бир йигит билан қиз шивирлашиб гаплашмоқда эди.

— Робия, инон, мен тирик бўлсам, сенга бало-қазони йўлатмасмен!

— Танграм сизни ҳам паноҳида асрасин, Тоҳир оға!.. Ёғийнинг¹ минг-минг аскарлари бор. Қайси бирига бас келурсиз? Ана, қочқинларга қаранг!..

Тоҳир орқасига ўгирилиб, Қувасойнинг қўйи томонларига кўз югуртирди. Пастда қамишзор ботқоқлик ва унинг устидан ўтган узун ёғоч кўприк бор эди. Кўприкдан чумолидай беҳисоб одамлар, отлар, моллар, аравалар тизилиб ўтиб келаётгани ёмғир пардаси орасидан элас-элас кўзга чалинарди.

Самарқанд подшоси Қўқонни босиб олиб, қўшинига талатган ва Марғилонга ҳужум қилган эди. Босқинчилар шаҳару қишлоқларни талаш билан қаноатланмай, кўҳлик қизларни чўриликка олиб кетишар эди. Бунинг ҳаммасини эшитган одамлар ёвдан қочиб, тинч жой излаб бормоқда эдилар.

— Улуснинг шўри қурсин!— деди Тоҳир.— Қасофат подшолар урушмай туролмаса. Бирдан қочсанг, бошқа-

¹ Ёғий — ёв.

сига тутилсанг. Ундан кўра қочмаймиз! Тавакқал. Пешонага битилгани бўлур!

Тоҳир ёмғирда ҳўл бўлиб, баданига ёпишиб турган қалами яктак устидан ханжар тақиб олган эди. Робия ханжарга қўрқа-писа кўз ташлади-да:

— Қайдам,— деди.— Отамлар мени қўрғонга элтиб қўймоқчилар.

— Қайси қўрғонга?

— Андижон қўрғонида амаким борлар-ку.

Тоҳир Робиянинг ҳозироқ жўнаб кетишидан чўчигандай унинг билагидан олди. Илгарилар ҳуркович оҳудек тутқич бермайдиган Робия ҳозир алланечук ювош бўлиб қолган эди. Унинг хина қўйилган қўллари гулдай чиройли. Бошига отасининг қора жун чакмонини ёпиниб чиққан экан. Ёмғирда ҳўл бўлиб оғирлашган чакмон унинг нозик бўйнига оғирлик қилди. Робия чакмонни елкасига туширди. Шунда ёқасининг битта боғичи ечилиб кетди-ю, қизғиш мрамардай силлиқ бўйнининг пастки кўринди. Яшил нимчаси ўн етти ёшлик қизлардагина бўладиган толма белидан қучиб, қаттиқ кўкракларини маҳкам чирмаб турар эди.

Болаликдан Робия билан девордармиён қўшни бўлиб ўсган Тоҳир унинг қанчалик жозибали қиз эканини, босқинчи бек ва навкарлар мана шунақа қизларга қанчалик ўч бўлишини гўё энди астойдил ҳис қилди.

Бу йил баҳорда ота-оналари уларни унаштириб қўйган пайтларида ҳам Робия Тоҳирга ҳозиргичалик чиройли кўринмас эди. Рамазон ойи ўтгандан кейин уларнинг тўйлари бўлиши керак. Тоҳир Робия билан ҳадемай бир ёстиққа бош қўйишларига ишониб, бежавотир юрган эди. Бироқ энди уруш довули Қувага яқинлашиб келаётган шу хатарли дамларда Робия унга ҳар қачонгидан ҳам азиз, ҳар қачонгидан ҳам ғанимат кўринди.

Тоҳир Робиянинг Андижон қўрғонида бирорта бўйни йўғон бекнинг тузоғига илиниб қолиши мумкинлигини ўйлади-ю:

— Йўқ!— деди.— Мени десанг қўрғонга борма!

Робия Тоҳирнинг баҳмалдай майин мўйлови тагида хиёл титраб турган лабига ва изтироб билан чақнаётган кўнғир кўзларига тикилди.

— Менинг ҳам сиздан йироққа кетким йўқ... Лекин не қилай... Қўрқамен!..

Тоҳир қизни чакмон билан бирга қучиб, бағрига бос-

ди. Робиянинг майин соч толалари йигитнинг юзига тегди, бир лаҳза икковининг нафаси нафасига қўшилиб кетди. Тоҳир қизнинг бадани титраётганини сезди-ю:

— Чиндан қўрққанингни бу, Робия?— деди.— Сенга не бўлди?..

— Мен бир ваҳимали туш кўрдим, Тоҳир оға! Илоҳи тушим ўнг келмасин!..

Энди Тоҳир ҳам хавотирланиб, қизни қучоғидан бўшатди-да, унинг катта-катта бўлиб кетган кўзларига қаради:

— Ёмон тушми?

— Айтишга ҳам тилим бормайдир.

— Тушга нелар кирмас!.. Айт!.. Майли...

— Сизни бир қора хўкиз ханжардай шоҳлари билан сузиб... Йўқ! Йўқ! Эсласам этим жунжикиб кетадир!

Тоҳир ёмон бир фалокатни олдиндан сезгандай юраги увушди:

— Шошилмай гапир! Сузган бўлса, қон оқдимми?

— Қон? Ҳа, ҳа... Қон тирқираб кетди.

— Ундай бўлса қўрқма. Тушдаги қон — ёруғлик.

Отам доим шундай дейди.

— Тангрим шу таъбирни рост келтирсин! Тоҳир оға, мен... Агар Андижонга сиз бормасангиз... Мен ҳам кетмасмен. Неки бўлсак, шу ерда... бирга...

Мажнунтол барглари орасидан сирқиб тушаётган ёмғир томчилари қизнинг пайваста қошларига, тифиз киприкларига теккан, Тоҳирнинг назарида, Робия ёмон бир бахтсизлик бўлишини ҳозирдан сезиб, кўзига ёш олаётгандек кўринарди.

— Мендан кўп хавотирланма, Робия. Мен бир деҳқон одаммен. Ҳаво очилса далага чиқиб қўшимни ҳайдаймен. Уроғимни ўрамен. Ёғийнинг менга не иши бор? Лекин сен... эҳтиётингни қил. Андижон қўрғонида амакиларинг бор...

— Андижонда сизнинг ҳам мулла тоғойингиз борлар-ку! Е бирга кетайликми?

Тоҳир ўйланиб қолди. Унинг Андижонда меъмор бўлиб ишлайдиган Фазлиддин тоғаси эл орасида танилган машҳур одам. Қувасой ботқоғининг устидан ўтган мана шу узун ёғоч кўприк ҳам Мулла Фазлиддин қизиб берган тарҳ¹ бўйича қурилган. Андижон аркида Мулла

¹ Т а р ҳ — чизма, лойиҳа.

Фазлиддин самовий нақшлар ва кошнлар билан безаб курган девонхона тождор Умаршайх мирзога маъқул бўлгандан кейин унга тўбичоқ от ва бир ҳамён олтин инъом қилганини Тоҳир ҳам эшитган. У тоғасининг шаҳар қўргонидан ташқаридаги Боғот маҳалласида туришини билади. Мулла Фазлиддин Қувада турган пайтларида Тоҳирга хат-савод ўргатган эди. Энди жияни паноҳ истаб борса қаноти тагига олиши мумкин. Лекин бу ерда чол-кампирлар нима деркин? Тоҳир — ёлғиз ўғил, жавоб бермасликлари мумкин. У Андижонга Робия туфайли боришини эса ота-онасига айтишдан уялади... Балки буни Робиянинг акаси Маҳмуд айтар?

— Робия, майли, иложи бўлса, Андижонга бирга кетурмиз. Лекин дадамларни кўндириш осон эмас... Маҳмуд оғанг эшикдами?¹

— Дўконга чиққан эдилар. Ифторгача келурлар. Нима эди?

— Ифтордан сўнг бизникига ўтсин. Маслаҳат бор.

— Хўп, мен айтамен.

Робия юзини Тоҳирнинг кенг кўкрагига босди:

— Танграм бизни бир-биримизга кўп кўрмасин! — деди-да, мажнунтол шоҳлари орасидан чиқди.

Сой бўйида турган бўш мис кўзани ёмғир томчилари чертиб-чертиб қўяди. Робия сувга келганини шу кўзага қараб эслади ва уни тўлдириб, уйлари томон кўтариб кетди.

Қаллиқлар одамларнинг кўзидан йироқда — яшириқча учрашиб юрар эдилар. Қиз узоқлашиб кетгандан кейин Тоҳир ҳам мажнунтолларнинг панасидан чиқди.

Шунда Робиянинг тушига кирган кўрқинчли воқеа унинг эсига тушди-да, номаълум бир хатар вужудига ларза солиб ўтди...

2

Бу йилги рўза ёз чилласига тўғри келган, жазирама кунларда тонг саҳардан кечқурун қоронғи тушгунча туз тотмай оч юриш кўп одамнинг силласини қуритар, бунинг устига ташналик азоби қўшилларди. Рўзадорлар кунни қандай кеч қилишларини билмай тезроқ қош қорайишини интизорлик билан кутишарди.

¹ Эшик — бу ерда уй, ҳовли маъносида.

Гира-шира қоронғиликда Қува масжидининг минорасидан азон товуши эшитилди. Уруш таҳликаси қанчалик кучли бўлмасин, дастурхон атрофига йиғилган одамлар рўзасини очаётган пайтда очлик ва ташналикдан қийналган вужудлари роҳатланиб, дунё ғамлари бирпасга бўлса ҳам хаёлларидан узоқлашди.

Тоҳир кекса ота-онаси билан бирга ифтор қилмоқда эди. Дастурхондан седаналик иссиқ нон ва ҳандалак ҳиди келади. Нон еб, бир косадан қатиқли ош ичганларидан кейин Тоҳир Андижонга кетиш ҳақидаги гапнинг учини чиқаришга чоғланди.

Шу пайт кимдир қамчи дастаси билан дарвозани тақиллатди. Ҳовлида ётган кекса кўппак ит йўғон ва хирри товуш билан вовуллади. Тоҳир ўрнидан турган эди, отаси:

— Эҳтиёт бўл!— деди овозини пасайтириб.— Аввал кимлигини сўраб бил.

Ташқарида ёмғир тинган, лекин осмон булутли, қоронғиликда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Тоҳир дарвозахонага яқин бориб:

— Ким?— деб сўради. Кўппак қаттиқроқ ҳура бошлади. Ташқаридаги одам овозини баландлатиб:

— Тоҳир жиян?— деб сўради.— Оч, мен тоғайнинг-мен!

Тоҳир ташқаридаги овозни таниб, очиқ дарча орқали ичкарига:

— Ая, Фазлиддин тоғойим!— деди-ю, чопиб бориб дарвозанинг занжирини туширди.

Ичкаридан чиққан чол-кампирлар меҳмон билан кўришаётганда Тоҳир қорайиб турган икки ғилдиракли соябон аравани кўрди. Аравага қўшилган отнинг эгари устидан кимдир пайпасланиб тушмоқда эди.

— Мулла тоға, арава сизданми?

— Ҳа, жияним. Кўч-кўроним билан келдим.

— Шунақами?— деди Тоҳир ҳайрон бўлиб. Унинг кўнглида боя тоғасини кўрганда ёнган қувонч энди ташвишли ўйлар билан алмашинди. Тоҳирнинг Андижондаги паноҳи — мапа шу тоғаси эди. Тоғаси кўчиб келган бўлса, Тоҳирнинг қўрғонга борадиган йўли бекилгани шу. Робия нима бўлади?

— Тоҳир, нега ағрайиб турибсан? Юкларни туширишгин!— деди онаси.— Мулла тоғайнинг ёмғирда кўп азоб тортганга ўхшайдир.

— Э, азоб ҳам гапми, опа! Арава лойларга тикла-
вериб жонимиздан тўйдирди. Йўллар тирбанд. Қочоқлар
беҳисоб.

Тоҳир аравадан юк тушираётиб, отнинг сағрисиغا
қўли тегиб кетди. Шунда қўлига шилимшиқ лой илаш-
ганини сизди. Лой отнинг сағрисиғача чиққан бўлса, бу
бечоралар кела-келгунча қанчалик қийналганикин? Ҳам-
ма ёвдан қочиб Андижонга қараб кетаётганда булар
нега Қувага кўчиб келганикин? Тоҳир қанор қопга со-
линган юкни аравадан туширмоқчи бўлганда тоғаси:

— Ҳушёр бўл, жуда оғир, икковлашиб кўтариш-
лар,— деди аравакашга.

Тоҳир қопнинг ичида унча катта бўлмаган пўлат сан-
диқ борлигини сизди. Мулла Фазлиддин ўтда куймайдиган,
сув кирмайдиган бу сандиқни Қуванинг темирчи
усталарига буюртма бериб ясаттирган эди. Унинг ичида
тарҳлар, лойиҳалар, суратлар сақланарди. Мулла Фаз-
лиддин уч йил Самарқандда, тўрт йил Ҳиротда таҳсил
кўрган, ўша ёқдан меъморлик санъати билан бирга му-
саввирлик¹ни ҳам ўрганиб келган эди. Ҳиротда жангно-
малар ичига суратлар чизиш одат тусига кирган, мавло-
но Беҳзод чизган Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро
тасвирлари расмий доираларда шуҳрат топган, лекин
Самарқандда, хусусан, Фарғона водийсида одам шакли-
ни чизиш ҳали ҳам қуръон номидан қаттиқ тақиқланиб
келмоқда эди. Шунинг учун Мулла Фазлиддин ўзи чиз-
ган суратларини мана шу пўлат сандиқда доим махфий
сақлар эди.

Тоҳир қопдаги пўлат сандиқни аравакаш билан кў-
таришиб уйга олиб киришди.

Мулла Фазлиддин ҳўл бўлиб оғирлашган пиёзи чак-
мони ва этигини даҳлизда ечиб қолдирди. Оёғига чарм
кавуш кийиб, обрез четида бет-қўлини ювди. Сўнг боя,
Тоҳирлар ўтирган дастурхонлик уйга кирди.

Унинг чакмонидан ўтган ёмғир калта энглик абосини
нам қилган эди. Лекин ёз оқшоми илиқ бўлганлиги учун
кийим алмаштириш эсига келмади. Йўлда қаттиқ толиқ-
қанлиги учун дуруст овқат ҳам емади. Фақат бир-икки
тилим ҳандалак еди-ю, уч-тўрт пиёла чой ичди. Арава-
каш йигит икки коса тўла қатиқли ош ичгандан кейин
отларига қараш учун ҳовлига чиқиб кетди.

---

¹ Мусаввир — рассом

— Оббо! Мулла Фазлиддин-ей!— деди Тоҳирнинг отаси узун оқ соқолини ўйчан эзгилаб.— Зап келибсиз-да. Шу нотинч кунларда бирга бўлганимизга не етсин!

— Ҳамма ёғийдан қочганда биз аждаҳонинг комига яқин келиб қолганимиз ғалати бўлди,— деб Мулла Фазлиддин жиянига маъюс кўзлар билан қаради.

— Бирон сабаб билан келгандирсиз-да, мулла тога?— сўради Тоҳир.

— Сабаб шуким, жиян, уруш бошланса, қурилиш тўхтайди, меъморнинг кераги бўлмай қоладир...

— Ие, ахир, сизни подшонинг ўзи хизматига олган эмасмиди?

— Подшо Аҳси қўрғонида мудофаа билан овора. Тошкент хони Маҳмудхон ҳам Хўжанд томондан бизга қарши қўшин тортиб келмоқда эмиш. Қашқар ҳокими Абубакир дуғлат деган яна бир босқинчи шарқдан Ўзгантнинг устига бостириб келмишдир.

Тоҳирнинг кекса отаси қўрқиб ёқасини ушлади:

— Ё тавба! Бу ёққа Самарқанд қўшини... Уч томонимиздан ёғий бостириб келибдими, а? Бу не кўргулик, Мулла Фазлиддин? Ахир бу подшолар сал муроса қилсалар бўлмайдими, а? Ҳаммаси бир-бирига қариндош эмиш-ку. Шу ростми?

— Ҳа, рост. Тошкент хонига бизнинг подшомиз куёв бўладир. Қўқонни талаб, бизнинг устимизга қўшин тортиб келаётган Самарқанд подшоси Султон Аҳмад мирзо эса бизнинг подшомиз билан бир отадан бўлган оға-инидирлар. Яна бу икки подшо бир-бирларига қуда бўлмоқчи эдилар. Самарқанд подшосининг қизи бизнинг валиаҳдимиз Бобир мирзога беш яшарлигидан унаштириб қўйилган эди. Шундан билингки, оға инига, қайнота куёвга қарши қилич кўтариб чиқмишдирлар!

— Ё пока парвардигор! Охирзамон дегани шумикин, Мулла Фазлиддин?

— Билмадим, почча. Ҳар қалай, ёмон тождорларнинг замонаси охирлаб қолаётганга ўхшайдир. Қошки ўзлари билан ўзлари олишиб, бизни тинч қўйсалар! Урушнинг бутун жабру жафоси эл-улуснинг бошига тушадир.

— Шўримиз бор экан-да!

— Ҳа, толе бўлмаса қийин экан! Мен не-не орзулар билан илм-хунар ўрганиб келган эдим! Ватанимиз бўлмиш Фарғона водийсида Самарқанддагидек, Ҳиротдаги-

дек мадрасалару кўркам обидалар қурмоқчи эдим: Бу салтанату подшолардан не қолур? Ҳаммаси ном-нишонсиз кетгай! Биздан ёдгорлик бўлиб қолса Улуғбек мадрасасидек, Навоий Унсиясидек санъат асарлари қолур!

Мулла Фазлиддин оғзидан чиқиб кетган сўнгги гаплардан хавотирланиб, эшик томонга қараб қўйди. Унинг сарой аҳлига яқин юриб, айғоқчилардан юрак олдириб қўйганини Тоҳир ҳам сезди.

— Мулла тоға, сўзлайверинг, бу ерда ҳамма ўз-ўзимиз... Андижон қўрғонидан нечук сизга жой бермадилар?

Мулла Фазлиддин сўнгги кунларда бошдан кечирган мудҳиш ҳодисаларни эслаб, бир лаҳза оғир сукутга кетди...

Ўтган куни хуфтон пайтида Мулла Фазлиддин ўзларидан беш-олти уй нарида турадиган бир хаттот ошнасиникида ифтор қилиб ўтирганда қандайдир номаълум кишилар унинг уйига бостириб киради. Ҳовлидаги ит во-вуллаб қўймаганда уни қилич билан чопиб ташлайдилар. Бугун бу ерга аравани миниб келган хизматкор йиғитнинг оғзига латта тиқиб, қўл-оёғини боғлайдилару қазноққа ташлайдилар. Сўнг уйга кириб, тинтув ўтказадилар ва пўлат сандиқни кўрадилар. Лекин уни очишнинг иложини тополмай, қулфини болта билан уриб синдиришга киришадилар...

Қилич билан чопилган ит қаттиқ вангиллаганда девордармиён қўшнилари бир фалокат бўлганини сезадилар. Улардан бири чиқиб Мулла Фазлиддиндан хабар олмоқчи бўлса, дарвоза қаршисидаги дарахт панасида бир одам тўртта отнинг жиловидан ушлаб турибди. Унинг юзи қора ниқоб билан бекитиб олинган, фақат кўзлари кўринади. Ичкаридан эса пўлат сандиқ қулфига урилаётган болта товуши эшитилади...

Мулла Фазлиддинга қадрдон бўлган қўшни унинг уйига ёмон одамлар тушганини сезади-ю, дарҳол хаттотникига чопади. Ундан воқеани эшитган Мулла Фазлиддин уйига югуриб келди.

Пўлат сандиқнинг қулфини синдириб очиб, ундаги қогозларни титкилаётган босқинчилар уй эгасини кўриб, дарчадан айвонга сакрашди.

— Тўхта, нобакор! — деб Мулла Фазлиддин биттасининг қаршисидан чиққан эди, юзига қора ниқоб тутган айиқдай зўр йиғит уни елкаси билан уриб четлатди-да,

кўчага отилди. Бошқалари ҳам кўчадаги отларига миниб, бир лаҳзада ғойиб бўлишди.

Мулла Фазлиддин уларни қувлаб етолмаслигини сезданда, тўс-тўполон бўлган уйга қараб интилди ва очиқ ётган пўлат сандиқнинг тепасига келди. Токчада кўшалок шам ёниб турибди. Унинг ёруғида аралаш-қуралаш бўлиб кетган, баъзи жойлари йиртилган лойиҳалар ва чизмалар кўзга ташланди. Сандиқ ичида подшоҳ инъом қилган олтиннинг бир қисми ҳамёни билан турган эди. Шу йўқ. Лекин ҳозир Мулла Фазлиддиннинг кўзига олтин ҳам кўринмас эди. Унинг бутун хаёли сандиқ тубидаги махфий тагқутига бекитилган суратларда эди. У сандиқ ичидаги қоғозларни шоша-пиша пастга олиб қўйди-ю, тагқутини бекитиб турган силлиқ мис парчасига қаради. Уни чапга секин сурган эди, тагқутининг калит солинадиган жойи очилди. Мулла Фазлиддин атрофига аланглади — уйда бошқа одам йўқ, қўшниси қазноқдаги хизматкорнинг оёқ-қўлини ечиш билан овора эди. Мулла Фазлиддин қўйнидан кичкина калит олиб, тагқутининг қулфига солди. Қулф очилгандан кейин тагқутининг мис қопқоғини секин кўтарди-ю, юпқа жилд ичидаги суратларни очиб кўрди... Кекса боғбоннинг дарахт пайванд қилаётган пайти... Чилмаҳрам тоғларидаги ов тасвири... Энг пастда чанг чалаётган гўзал бир қизнинг сурати...

Бу — Умаршайх мирзонинг қизи Хонзода бегим. Мулла Фазлиддин Ҳиротдан келиб, Андижон чорбоғида подшоҳ оиласи учун тиллакори кўшк қурган пайтларида ўн олти ёшлик Хонзода бегим унинг мусаввир ҳам эканлигини билиб қолиб, ўзининг суратини чиздирган. Мулла Фазлиддин бу ишни яшириқча қилган. Агар шарият пешволари унинг одам суратини чизганини билиб қолишса соғ қўйишмайди. Яна тагин гўзал малика билан яшириқча тил бириктириб сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, Мулла Фазлиддинни тилкапора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмас.

Шу сабабли ҳозир уни энг қаттиқ қўрқитган нарса — бу суратнинг босқинчилар қўлига тушиб қолиш эҳтимоли эди. Хайриятки, улар сандиқ тагида махфий тагқути борлигини сезишмабди. Лекин сандиқни отларига ўнгариб кетишса нима бўларди? Унда тагқутидаги суратларни ҳам албатта топиб олишарди!..

Хизматкор йигит сал ўзига келгандан сўнг Мулла

Фазлиддин ундан ва қўшнисидан воқеанинг тафсилотларини сўраб билди, ўзининг кўрганларига буни таққослаб, шундай хулосага келдики, унинг уйига тушганлар — оддий ўғрилар эмас, балки қайси бир зўравон бекнинг йигитлари. Улар уйни тинтиб нимани қидиришган? Тарҳларни ташлаб кетишибди. Демак, суратларни излашган... Мулла Фазлиддиннинг сурат чизишини биладиган одам... унда қасди бор бек юборган бўлиши керак бу йигитларни!..

Изтиробли ўйлар туни билан Мулла Фазлиддиннинг кўзига уйқу қўндирмади. Урушнинг алғов-далғовида тобора бўйни йўғон бўлиб кетаётган бебош беклар эсига тушгани сари кўнгли безовта бўларди.

Андижонлик беклардан Ҳасан Ғафур дегани шу йили баҳорда Мулла Фазлиддинни чорбоғига чақиртириб, катта бир иш топширмақчи бўлди.

— Мирзо ҳаммомидан ҳам улканроқ бир ҳаммом қурдирмоқчимен... Езда салқинлайдиган мраммар хоналари бўлсин... — Ғафурбек овозини пасайтириб давом этди: — Чиройлик асира қизлар сотиб олмаймен. Олтиним етарли. Уша қизлар ҳаммомнинг мраммар ҳовузида чўмилганда мен ўлтириб томоша қиладиган махфий туйнуклари ҳам бўлмоғи лозим. Уқдингизми? — деб Ғафурбек хохолаб кулди-да, гапнинг хулосасини айтди: — Ана шу ҳаммомнинг тарҳини ўзингиз чизинг. Қурилишига ҳам сиз саркор бўлинг. Қанча ҳақ тиласангиз берай. Хўпми?

Меъморликни муқаддас бир санъат деб ишонган Мулла Фазлиддин Ғафурбекнинг шаҳвоний ниятларини эшитиб нафрати келди:

— Жаноб бек, узр, мен ҳаром ишдан кўрқаман!..

— Нимаси ҳаром?.. Мен ҳаммомни ўз ақчамга қурдиргаймен!

— Ҳаммомга махфий туйнуклар қўйиб қурадиган саркорлар бошқа... Сиз ўшаларга мурожаат қилинг. Менга мирзо ҳазратлари покиза бир даргоҳ қурдирмоқчилар. Шу кунларда мадраса тарҳини чизиш билан бандмен. Рухсат этинг, мен борай...

Уринларидан турганда Ғафурбек Мулла Фазлиддинга ўқрайиб кўз тикди:

— Лекин мен айтган гап шу ерда қолсин, жаноб меъмор. Акс ҳолда...

— Албатта, бу гап шу ерда қолур! Лекин сиз ҳам

Мендан озурда бўлманг. Ора очиқ! Маъқулми, Жаноб бек?

— Маъқул!

Мулла Фазлиддин шу билан бу бўйни йўғон бекдан қутулдим, деб ўйлаган эди. Лекин бундан ўн беш кунча бурун Аҳмад Танбал деган яна бир бадавлат бек Мулла Фазлиддинни сўроқлаб, кечки пайт унинг уйига келди. Икковлари холи қолганда Аҳмад Танбал чўнтагидан бир ҳамён олтин олди-да, Мулла Фазлиддинга узатди:

— Тақсир, мана шу олтинни олингу битта сурат чизиб беринг.

— Қанақа сурат?

Ёши йигирма бешлардан ошган бўлса ҳам юзига ҳали дуруст соқол чиқмаган, кўсанамо Аҳмад Танбал оғзини меъморнинг қулоғига яқинлаштириб шивирлади:

— Маликамизнинг сурати керак менга!

— Қайси маликамиз?— сергакланиб сўради Мулла Фазлиддин.

— Чорбоғда тиллакори кўшк қурганингизда кўрган-сиз... Хонзода бегим.. Ўзи ҳам сизнинг санъатингизга ихлосманд эмаш-ку...

Мулла Фазлиддиннинг юраги така-пука бўлиб кетди. Наҳотки бу бек пўлат сандиқдаги суратдан хабардор бўлса?!

— Ким сизга шундай деди?.. Мен меъмормен... Мен фақат иморатларнинг суратини чизамен...

— Мендан яширманг, жаноб меъмор! Мен шарият пешвоси эмасмен. Сурат чизишни бизда ман қилганларига мен ҳам қаршимен! Ҳиротда Шоҳруҳ мирзо Бойсунқур мирзо учун қурдирган саройнинг деворлари гўзал қизлар сурати билан безалган экан. Тўғрими?

— Тўғри-ю, лекин... Ҳар жойнинг ўз тошу тарозиси бор. Агар Хонзода бегимнинг сурати ҳақида сиз айтган гапни подшоҳ ҳазратлари билиб қолсалар нима бўлишини ўйлайсизми?

— Билмагай!— деб шивирлади Аҳмад Танбал.— Икковимиздан бошқа ҳеч ким огоҳ бўлолмагай! Хўп денг! Манг, олтинни олинг!

— Шошманг, бек. Мени сурат чизади, деб сизга ким айтди?..

— Эшитдик-да!

— Кимдан?.. Ҳасан Ёқуббекданми?..

— Ҳасан Ёқуббек бир боғбондан эшитган экан..

«Демак, Аҳмад Танбалнинг бу ерга келганидан Ҳасан Еқуббек хабардор!— ўйлади Мулла Фазлиддин.— Булар биргалашиб мени қўлга туширмоқчи бўлса керак. Сендек қурбақатахлит бек учун Хонзода бегимнинг суратини чизиш бериб мен аҳмоқ эмасмен!»

— Жаноб Аҳмадбек, камина боғларнинг суратини чизганда бир четида боғбонни ҳам тасвирлашим мумкин. Меъморлик санъати буни инкор этмайди. Аммо маликанинг суратини чизиш учун менда на санъат бор, на ҳақ ва на журъат!

— Хуллас, менинг сўзимни ерда қолдирмоқчимисиз?

— Бошқа иложим йўқ. Мени маъзур тутинг, жаноб бек. Бундай таклиф билан келиш сиз учун ҳам хатардан холи эмас!

— Э, мен буздиллардан¹ эмасмен!— деб Аҳмад Танбал қаҳр билан ўрнидан турди ва йирик тишларини иржайтириб қўшиб қўйди:— Лекин сиз менинг шахтимни қайтарганингиз учун ҳали пушаймон бўлурсиз!

Бу таҳдид мана энди тўртта босқинчининг қиёфасига кириб, қоронғида унинг уйига бостириб келган бўлса ажаб эмас. Қуролсиз, навкарсиз Мулла Фазлиддин Аҳмад Танбалдай юз-икки юзтадан қуролли йигитлари бор бекларга қандай бас келади? Лекин «бўлари бўлди», деб индамай юраверса, бу қутурган бек эртага бешбаттар ёмонликлар қилиши мумкин эмасми?

Мулла Фазлиддин эрталаб подшоҳ инъом қилган тўбичоқ отни минди-да, шаҳар доруғаси² қабул қиладиган маҳкамага йўл олди. Узун Ҳасан исмли ингичка, новча доруға аскарликка одам олиш ва шаҳарни яқинлашиб келаётган душмандан ғимоя қилиш ташвиши билан банд экан. Мулла Фазлиддиннинг арзини қаёққадир кетмоқчи бўлиб шошилиб турган пайтда тинглади-да:

— Тарҳларингизга тегмай, ҳамёнингизни олиб кетган бўлса, бу — тўқайдан чиққан ўғриларнинг иши, — деди. — Ёғий ташвишидан қутулсак, тўқайларни ўғрилардан тозалагаймиз... Ҳозир аҳволни кўриб турибсиз!..

Қўл қовуштириб тикка турган Мулла Фазлиддин доруғага яқинроқ келди:

— Менинг бошқа гумоним бор, жаноб доруға, — де-

¹ Буздил — эчкинорак, қўрқоқ.

² Доруға — шаҳар ҳокими.

ди. Сўнг Аҳмад Танбалнинг сурат чиздирмоқчи бўлганини, рад жавоби олганда эса аччиқланиб кетганини айтиб берди.

— Кимнинг сурати?— деб доруға қизиқиб қолди.

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг номини тилга олишга қўрқди.

— Парилар суратимиди? Яхши тушунмадим.

— Сандиғингизда парилар сурати бормиди? Босқинчилар шуни олиб кетибдирми?

— Сурат ўзи бўлмаса нени олиб кетсин! Мен ҳазрати олийлари буюрган мадраса тарҳини чизиш билан бандмен. Сураткашликка вақтим йўқ. Сандиқда хوماки лойиҳаларим бор эди холос.

— Улар жойида қолганми, ахир? Ундоқ бўлса Аҳмадбекдан нечун гумонсирамоқдасиз?

— Сабабини айтдим, жаноб доруға! Тафтиш ўтказишигизни сўраймен!

— Аҳмадбек — султонлар авлодидан эканини унутган бўлсангиз мен эслатиб қўяй. Ҳазрати олийларининг катта хотинлари Фотима бегим Аҳмадбекка қариндош бўлурлар. Фотима бегимнинг чақириғи билан Султон Аҳмадбек бугун азонда пойтахтимиз Аҳсига кетдилар.

«Агар ўша бек сандиқдаги суратларни қўлга туширса, Аҳсига элтиб, подшоҳ онласига кўрсатмоқчи бўлганми?— деган ўй Мулла Фазлиддиннинг ичини музлатиб ўтди.— Булар менинг қонимга шунчалик ташнами? Балки Аҳмад Танбал Хонзода бегимни ҳам шу сурат орқали қўлга туширмоқчидир? Ҳали уйланмаган бу бек подшоға куёв ва Хонзода бегимдек гўзал қизга эр бўлишни жон-дили билан истаса керак!»

Ургимчак тўрига ўхшаш ёпишқоқ бир бало атрофини ўраб келаётганини сезган Мулла Фазлиддин жон-жаҳди билан бу тўрни йиртиб чиқиб кетишга уринди:

— Жаноб доруға, мен сиздан адолат истаб келдим! Подшоҳ ҳазратлари мени сизнинг ҳимоянгизга топширган эдилар! Агар босқинчиларни топиб жазо бермасангиз, мен подшоҳ ҳазратларининг ҳузурларига паноҳ истаб кетишга мажбур бўлурмен!

— Аммо шуни билингки, жаноб меъмор, ҳазрати олийнинг ҳузурига сиздан ҳам олдин баъзи бир гапларингиз етиб бориши мумкин!

— Яъни, қайси гапларим, жаноб доруға?

— Баъзи меъморлар ўзларини подшоҳлардан ҳам ба-

ланд қўярмишлар. «Бу тахту салтанатлар беному нишон йўқолур, фақат меъмору мусаввирлар яратган зўр санъат асарлари тирик қолур» деган густохона ақидалар бизга маълум!

Мулла Фазлиддин бугун Қувада поччасининг уйида бехосдан айтиб юборган бу эътиқодини бошқа ишонган одамларига ҳам айтган пайтлари бўлган эди. Ана шу ишонганларидан аллақайсиси айғоқчилик қилиб, бу гапни доруғага етказганини, энди доруға буни подшоҳга дастурхон қилиб олиб бориши мумкинлигини сездю, баданидан совуқ тер чиқиб кетди. Лекин доруғага сир бой бериш қанчалик хатарли эканини пайқаб:

— Бу ҳаммаси иғво!— деб хитоб қилди:— Жаноб доруға, сизнинг устингиздан иғво қилувчилар ҳам оз эмас! Буни билурсиз! Мен Андижонда неки бино қилган бўлсам, ҳаммасига мирзо ҳазратларининг номларини битмоқдамен! Аркдаги девонхонани кўринг! Чорбоғдаги кўшкни кўринг! Мен уларнинг бирор жойига ўз номимни ёзибменми? Қани, иғвогарлар далил келтурсинлар! Мен ҳаммасига мирзо ҳазратларининг муборак номларини битганмен! Демак, тарихда менинг номим эмас, мирзо ҳазратларининг номи қолсин, деганмен! Шундоқми, йўқми? Қани, айтинг!

Доруға бу мантиқли далилларни рад этолмасдан!

— Шундоқликка шундоқ, аммо...

— Аммоси йўқ, жаноб доруға! Сиз мени босқинчилардан ҳимоя қилиш ўрнига, айғоқчиларнинг туҳматига ишонадирган бўлсангиз, мен алҳол Ахсига бориб, мирзо ҳазратларига арз қилурмен!..

Узун Ҳасан бу дўқни писанд қилмай:

— Майли, боринг, арз қилинг!— деди.— Лекин шуни билингки, атрофимизни ёғий босган бу хатарли дамларда подшоҳга меъмордан кўра навкар зарурроқ! Аҳмадбекдек, мендек жанговар беклар учун подшоҳ ҳозир сиздеклардан қанчасининг баҳридан ўтур!

— Ахсига борганда кўрурмиз,— деб Мулла Фазлиддин маҳкамадан шахт билан ташқарига чиқди. Унинг важоҳати ҳозироқ Ахсига, подшоҳ ҳузурига арзга борадиганга ўхшарди.

Лекин у отланиб уйига қайтаётганда сал ҳовуридан тушди-ю, узун Ҳасан айтган сўнгги гапларда аччиқ бир ҳақиқат борлигини сездю. Ёв қуршовида қолаётган Умаршайх мирзо битта меъморни деб уч юз-тўрт юзтадан

навқари бор зўравон бекларга қарши бўмаслиги аниқ. Аҳмад Танбал бугун Аҳсида — шоҳ саройида. Агар у Мулла Фазлиддиннинг малика суратини чизгани ҳақида гап тарқатса... Лекин Аҳмад Танбал буни қандай пайқаганикин? Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг суратини чизиш учун у билан тиллакори кўшқда пинҳон учрашганда буни зимдан кўриб қолган канизлар ёки савдарлар¹ бўлса, Аҳмад Танбал шунинг бир четини эшитиб, ҳалиги ҳамённи кўтариб келганмикин? Босқинчи йигитларини ишга солиб ҳам мақсадига етолмаган бу ёвуз бек энди шоҳ саройига бориб пешгирлик қилиши мумкин. Агар у ўзи эшитган миш-мишни ҳарамдаги аёллар орқали подшоҳнинг қулоғига етказса... Умаршайх мирзо бўй етган қизининг қаёқдаги бир меъмор билан яшириқча учрашиб, сурат чиздирганини ўз шаънига катта иснод деб билиши аниқ. Шоҳ исковучлари ишга туширилса, Мулла Фазлиддин яшириб юрган суратни топиб олиб, Аҳмад Танбалнинг гапига далил қилиш қўлларидан келади. Ана ундан сўнг шоҳ қизига иснод келтирган мусаввирни минг қийноқларга солиб ўлдиришлари турган гап!..

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг суратини чизиш билан нечоғлиқ хатарли ишга қўл урганини энди астойдил ҳис қилди. Агар сурат қўлга тушса у қиз ҳам маломатга қолади. Дунё бусиз ҳам ташвиш-тахликага тўла!.. Мулла Фазлиддин тагқутидаги малика суратини титроқ қўллар билан жилддан олди. Ифвогар аблаҳларга далил қолдирмаслик учун буни йўқ қилиши керак! Мулла Фазлиддин ўчоқда ёнаётган оловга яқин борди.

Рангли бўёқлар билан ишланган мўъжазгина суратдаги гўзал қиз шу пайт унга тирик бир одам бўлиб кўринди. Аланга ёлқинида қизнинг киприклари, лаблари билинар-билинемас нафис ҳаракатлар қилаётганга ўхшаб кетди. Қизнинг ақлни шоширадиган жозибаси бор эди. Бу жозоба Мулла Фазлиддинни ҳар галгидай яна сеҳрлаб олди, бояги таҳлика хаёлидан узоқлашиб, қалбида илқ туйғулар уйғонди. «Наҳотки мен бу қизга ошиқ бўлсам? — ҳайрат ичида ўйланди Мулла Фазлиддин. — Қора халқ орасидан чиққан мендай бир сураткашнинг шоҳ қизига муҳаббат қўйиши кулгили эмасми? Йўқ! Мен фақат ўзим чизган суратга — ўз ижодимга меҳр қўйган»

¹ С а в д а р — хос хизматкор.

мен, холос! Бошим омон бўлса, бундай суратни яна чизгаймен!»

Шу ўй билан суратни ўтга ташламоқчи бўлиб эгилди. Қиз тасвири оловга яқинлашганда юзи қизариб бўғриққандек, кўзлари эса чақнаб кетгандек кўринди. Мулла Фазлиддин тирик одамни ўлдираётгандек, севиклисини ўтга ташлаётгандек сесканиб орқага чекинди. Ички бир овоз уни «Кўрқоқсен!»— дегандек жеркиди. «Душманларинг устингга бостириб келаётгани йўқ-ку! Аҳмад Танбал ҳали Ахсида. Билиб қўй, сен бундай гўзал суратни иккинчи марта чиза олмассен! Тасвирга бунчалик тирик жозиба бахш эта олганинг— такрорланмас бир илҳомнинг натижаси. Ботир бўлсанг қутқариб қолурсен!»

Мулла Фазлиддин суратни тагқутига қайтариб солди-ю, хизматкор йигитни чақирди:

— Кўчларни йиғиштир! Аравани қўш! Қувага жўнагаймиз!.. Тез!.. Тезроқ!..

Мана ҳозир опасининг уйида ўтириб, юз берган воқеани поччаси билан жиянига сўзлаб берар экан, пўлат сандиқда Хонзода бегимнинг сурати борлигини уларга ҳам айтмади. Бу сирни у ҳеч кимга билдирмоқчи эмас эди...

— Во дариғ!— деб Тоҳирнинг отаси оғир уҳ тортди:— Бизнинг суянган тоғимиз сиз эдингиз, Мулла Фазлиддин!.. Энди сиз ҳам қувғинга учраган бўлсангиз.

— Начора? Ҳаммамизнинг ҳам тақдиримиз қил устида турибдир!

— Подшоҳга арзга борсангиз додингизга етмасмикин, мулла тоға?

— Бу тўполонлар босилса, бир марта бориб арз қилишим аниқ. Агар додимга етса етди, етмаса, яна Ҳиротга қайтиб кетурмен! Алишер Навоий Шифоия деган бинго қурдирмоқчи, деб эшитган эдим. Оламда биз учун ёнган ягона умид дироғи ўша сиймо бўлиб қолди.

— Ҳирот орзусини қилманг, Мулла Фазлиддин, Фарғонада ҳам ҳунарингизнинг қадрига етадиган одамлар бор. Қуванинг кўприги сизнинг режангиз билан қурилган эди. Халқ ҳалигача сизни дуо қилиб юрибдир.

— Халқ! Қани энди бу кўприкдан фақат халқ ўтса! Эрта-индин бу кўприкдан ёғий қўшинлари ўтиб келур! Халқнинг бошига ёғиладиган балоларни ўйласам, бугунги жалалар селга айланиб, ўша кўприкни оқизиб кетма-

ганига афсус қиламен! Агар ёғий, бу томонга ўтолмасин деб, ўша кўприкни ҳозир ёндириб юборсалар, мен жон деб рози бўлур эдим!

«Чиндан ҳам,— ўйланди Тоҳир ўзича,— ёғоч кўприк. Ёғ сепса ёнур. Ёғий фақат шу кўприкдан ўтиши мумкин. Кечув ҳам йўқ. Ҳаммаёқ ботқоқлик, қамишзор. Агар кўприк ёндирилса ёғий ўтолмамай!» Тоҳир «утилмаган жойдан нажот йўлини топгандай бўлди. Тасавбурида гавдаланган ёнғин алангасидан гўё унинг бадани қизиб кетгандай туюлди. Робияни бало-қазодан асрайдиган энг зўр қалқон ана ўша олов бўлиши мумкин! Тоҳир қалтис истакдан кўзлари ёниб отасига қаради. «Айтсаммикин? Йўқ! Розилиқ бермас. Ёлғиз ўғилмен. Тоғам... нозик одам, аралашмагани маъқул. Таваккалчи йигитлардан топишим керак!»

Тоҳир секин ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди.

Осмонни тўлдирган булутларнинг йиртиғидан бирдарям юлдузлар кўриниб қолади. Уйлар чироқсиз. Кўчалар сукутда. Аҳён-аҳёнда кучуклар ҳургани эшитилади.

Ифторни қилиб чиққан Маҳмуд Тоҳирга дарвоза олдидан учради. Робиянинг акаси бўлган бу косиб йигит Андижон кўрғонига кетишдан гап очган эди:

— Э, бу ниятлар ҳаммаси пучга чиқди!— деб Тоҳир унга тоғасидан эшитганларини айтиб берди. Маҳмудни ҳам бирдан ғам босиб:

— Энди қайдан нажот излаймиз, э худо!— деди.

— Ўзинг учун ўл етим, деган гап бор, Маҳмуд... Юр, дарвозахонага кирайлик. Бир сир айтамен. Оғзингдан чиқарма! Кўприкни ёндираемиз!..

— Қандай қилиб?— ҳайрат билан сўради Маҳмуд.

Тоҳир унга ўзининг режасини шивирлаб тушунтирди:

— Ёғ сепсак, ёғоч тез ёнмай. Билдингми?

— Жинни бўлибсен! Кўприкда соқчилар бор-ку.

— Ўзимизнинг бекарлар қўйган соқчиларми? Ҳали ёғий яқин келса ҳаммаси кўрғонга қочмай. Ушанда биз...

— Йўқ, шошма! Ахсидан бизнинг подшомиз қўшин тортиб келаётган эмиш. Бу кўприк ҳали ўзимизга керак!..

— Подшойинг кўрғонидан чиқса шу кунгача чиқар эди! Ана, Марғилон ҳам бой берилибди! Подшодан дарак йўқ!..

— Билмасам, кадхудо¹ гузарда ишониб айтди. «Под-

¹ Кадхудо — қишлоқ оқсоқоли.

шо ҳазратлари йўлда, эрта-индин ҳимоямизга етиб келишлари аниқ! — деди.

— Чиндан йўлга чиқибдими-а?

— Ҳа, ўз қулоғим билан эшитдим! Бултур подшомиз ёғий билан Хўжанддан нари Ховосга бориб урушган экан-ку. Қува Ахсига Ховосдан ёвуқроқ¹ эмасми?

— Ёвуқликка ёвуқ-ку!.. Зора сен айтганинг рост чиқса-я, Маҳмуд?

— Ҳа, ахир, кўприкка соқчиларни бекорга қўйганларми?.. Подшомиз эрта-индин келиб жонимизга ора киргай... Мана, кўрурсен!..

Шу топда Тоҳирнинг кўнглида ҳам умид учқунлагандай бўлди. У қоронғи осмоннинг узоқ бир четида — Сирдарёдан нарида жойлашган Ахси томонга интизор кўзлар билан тикилди.

АХСИ. Ажалга даво йўқ

1

Баланд тепалик устига қурилган Ахси қалъаси тун оғушида тоғ қоясига ўхшаб қорайиб кўринади. Қалъа этагида Косонсой Сирдарёга гувуллаб қуйилаётгани, икки дарё тўлқинлари бир-бирлари билан олишиб, қирғоққа шалоплаб урилаётгани узоқдан эшитилиб туради.

Ахсининг ҳукмрони Умаршайх мирзо бу кеча ҳарамда ўн саккиз ёшлик Қоракўз бегимнинг хобгоҳида ухлаб ётибди. Шоҳона тўшакнинг ипак пардаси ортида биттагина шам липиллаб ёниб турибди. Унинг заиф ёғдуси ташқаридан босиб кирмоқчи бўлаётган тун қоронғисидан қўрққандай титраб-қалтирайди.

Саҳар пайтида қалъа сукунатини бузиб ҳазин сурнай товуши янгради. Сўнг унга қўш нақора товуши жўр бўлди. Рўза тутиш — шоҳу малайга баробар келган мажбурият бўлгани учун сурнай ва нақора сарой аҳлини саҳарликка уйғотмоқда эди.

Ёз тунлари қисқа, уйқуга тўймай саҳарликка туриш хийла нохуш. Шундай бўлса ҳам Қоракўз бегим ўрнидан оҳиста туриб ювинди, кийинди. Лекин парқу тўшакда бақувват қўлларини ипак чойшабдан чиқариб ухлаб ётган Умаршайх мирзо ҳамон уйғонмас эди.

Хобгоҳдан икки хона нарида ҳашаматли танобий

¹ Ёвуқ — яқин.

уйда аллақачон тузаб қўйилган дастурхон мирзога муназир эди. Унинг кеча ифтордан сўнг берган амрига мувофиқ бугунги саҳарлик учала хотинлари ва болалари билан бирга қилиниши керак эди. Мирзонинг биринчи хотини Фотима Султон, иккинчи хотини Қутлуғ Нигор хоним, ўн етти ёшлиқ қизи Хонзода бегим ва ўн яшар ўғли Жаҳонгир мирзо — ҳаммалари ўша танобий уйга йиғилган эдилар. Лекин ҳазратнинг ўзлари келмагунча ҳеч ким тамадди қила олмас эди.

Ички эшикдан Қоракўз бегим чиқиб келди. Кичик жуссали бу ёш жувон тепада ёнаётган қандил ёруғида беҳад чиройли кўринди. У катта бегимларга уялибгина салом берди-да, ҳазратни уйғотишга журъат этолмаганини айтди.

Қоракўз бегимнинг ёшлиги, гўзаллиги, хусусан, уялиб гапириши ҳозир унинг энг суюкли хотин эканини эсга туширди-ю, Фотима Султоннинг рашкини кўзгади.

— Ҳазратимни мунча қаттиқ ухлатибсиз, энди уйғотиш нечун илгингиздан келмайдир?

Қутлуғ Нигор хоним болалар олдида қилинган бу киноядан озорланиб:

— Қўйинг, оға ойи. Бу бегимда айб йўқ!— деди.

Хонзода бегим ойисининг юзига маъноли кўз ташлаб: «Айб бизнинг отамиздами?»— демоқчи бўлди. Подшоҳ ота қизи тенглик Қоракўз бегимнинг хобгоҳида қонли уруш ҳаммани бесаранжом қилиб турган шундай таҳликали тунда қотиб ухлаб ётиши унга беҳад хунук туюлди. Ҳозир отаси келса, Хонзода бегим унинг юзига қарай олмаслигини сизди-ю, ойисидан илтимос қилди:

— Рухсат беринг, мен кетай... Саҳарликни бошқа қизлар билан қилай...

— Ҳазрат отангиз сўрасалар биз не деймиз? Хафа бўлмасинлар, тағин. Сабр қилинг, қизим... Мунча ошиқманг...

Ташқари эшикдан таъзим қилиб кирган чошнагир¹ аёл овозини қўрқув билан пасайтириб хабар берди:

— Осмонда юлдузлар сийрак қолди. Ҳадемай тонг ёришур. Ҳазрати олий саҳарликсиз қолурларму?

Тонг отиб, азон айтилгандан сўнг рўза ўз кучига киради, ҳеч ким ҳеч нарса еб-ичиши мумкин бўлмай

¹ Чошнагир — подшонинг дастурхонига қарайдиган ходима.

қолади. Узун ва иссиқ ёз кунида подшоҳни саҳарликсиз қолдириш бегимлар учун ўзлари оч-наҳор қолишларидан қўрқинчлироқ эди.

Барча кўзлар ички эшик олдида нйманиб турган Қоракўз бегимга тикилди. Мирзо унинг хобгоҳида ётибди, у ерга кириб ҳазратнинг ширин уйқусини бузишга бошқа ҳеч ким ботинолмайди. Чошнагир аёл Қоракўз бегимга илтижо қилди:

— Илоҳо Рустамдай ўғил кўринг, бегим!.. Бутун умидимиз сиздан!

Қоракўз бегим ташвишли юз билан секин бурилди-ю, ички эшиклардан ўтиб, хобгоҳга қайтиб борди. Умаршайх мирзо боши ёстиққа ботиб, қаттиқ ухламоқда эди. Қоракўз бегим олтин шамдонни парда ортидан олиб, нақшин токчага қўйди. Шам ёруғи мирзонинг юзига тушди. Аммо бу ҳам уни уйғотолмади — мирзо кечаси маъжун¹ еган эди.

Қоракўз бегим уни чўчитиб юборишдан қўрқиб, майин товуш билан:

— Ҳазратим!— деб чақирди. Бу ҳам кор қилмади. Қоракўз бегим гилам узра чўккалаб, ваҳимадан хиёл титраётган нафис қўлларини ҳазратнинг майин чойшаб устида ётган залварли билагига қўйди. Тўшакдан гул ҳиди келмоқда эди — кеча оқшом чойшабларга гул атри сепилган эди. Қоракўз бегим мирзонинг уйғонмаётганидан ажабланиб, унга тикилиб қаради. Лаблари ярим очиқ, оқиш юзи осойишта. Шу ётишда у қўрқинчли подшоҳ эмас, ҳали қирқ ёшга тўлмаган ва баҳодирона уйқуга чўмган кўҳлик бир йигит бўлиб кўринди. Бу йигит Қоракўз бегимга тўсатдан жуда ғанимат туюлди. Ҳозир юрт нотинч, Ахсига ёв бостириб келяпти. Мирзони ажал кутаётганини олдиндан сезгандек, Қоракўз бегимнинг юраги ёмон бир увушди. У тўсатдан эгилиб, мирзонинг юзидан, кўзларидан видолашган каби ўпа бошлади.

Умаршайх мирзонинг киприклари титради. У кўзини очиб, тепасида турган Қоракўз бегимга карахт юз билан бир лаҳза тикилиб турди.

Қоракўз бегимнинг катта-катта кўзлари хавотирлик туйғусидан яна ҳам улканлашиб кетди. У уйқудаги мир-

---

¹ Маъжун — зиравор ва доривор гиёҳлардан тайёрланган. Кўпинча унга афюн ҳам қўшганлар.

зони ўпиш беадаблик саналишидан таҳликага тушган эди. Мирзо:

— Сизми?— деди-ю, пима бўлганини фаҳмлаб кўлимсиради.

Қоракўз бегим энди енгил тортди ва дадилланиб таъзим қилди.

— Ҳазратим, саҳарлик вақти ўтиб кетмасин.

— Сизнинг бўсаларингиз саҳарликдан ширинроқ...

Бегим жиддий гапирди:

— Оға ойим, хоним ойи — ҳаммалари ҳазратимга мунтазирлар.

Умаршайх мирзо бугунги режалари ва уруш ташвишларини эслаб қовоғини солди-да, индамай ўрнидан турди.

У зардўзи кўрпачалар тўшалган танобийга тўрдаги эшикдан кириб келди. Салласи ва камарига қадалган қимматбаҳо гавҳарлар шам ёруғида нафис жилоланарди. Одатдаги таъзимлардан сўнг аёллар нафасларини ичларига олиб, бир лаҳза жим қолдилар. Подшоҳ кимни қайси ёнига таклиф қилса — кимнинг ҳурмати қай даражада экани шу билан белгилаб берилади.

Фарғона водийсига уч томондан душман ҳужум қилиб келаётган шу оғир вазиятда Умаршайх мирзо ҳамма хотинларига иложи борича илтифот кўрсатмоқчи бўлди. Хотинлари орасида энг ёши улуғи ва энг обрўпараст Фотима Султон бўлганлиги учун мирзо биринчи бўлиб уни юқорига таклиф қилди. Фотима Султоннинг кўзлари қувончдан чақнаб кетди. У подшоҳнинг ўнг томонига ўтмоқчи бўлиб бораётган эди. Бироқ Умаршайх мирзо унга чап томонидан жой кўрсатди. Энг мўтабар ҳисобланган ўнг томонга эса Қутлуғ Нигор хонимни таклиф қилди. Хоним — тахт вориси Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг онаси эди, унинг ўнг томонида ўтириши адолатдан эканини кичик хотинлар тан олар эдилар. Аммо Фотима Султон ўзининг ҳурмати Қутлуғ Нигор хонимникидан паст эканини яна бир марта ҳис қилиб, кўзлари алам билан қисилди.

Дастурхонга тортилаётган кийик кабоби, каклик гўштлири ҳазратдан сўнг Қутлуғ Нигор хонимга қўйилар, ундан кейин Фотима Султонга навбат келар эди. Шу сабабли оғизда эрийдиган энг аъло гўштлир ҳам Фотима Султонга илитма овқатдек мазасиз туюларди.

Оқшом ифторда ейилган таомлар ҳазм бўлиб улгурмаган, дастурхон атрофидагиларнинг кўпчилиги ҳали кун бўйи оч юришини ўйлаб, ўзини мажбур қилиб бўлса ҳам кўпроқ овқат ейишга интилар эди. Қутлуғ Нигор хонимнинг ёнида ўтирган Қоракўз бегим овқатдан ҳам кўпроқ бодринг, ҳандалак ер, шарбат ичар эди — кеча кун иссиғида ташналикдан ниҳоятда қийналгани эсидан чиқмас эди.

Осмон оқариб қолди. Тонг ёришган сари қандилдаги шамларнинг нури хира торта бошлади. Азон айтадиган пайт ўтиб боряпти. Арқдан ташқаридаги масжиднинг имоми кошинлик минорага чиқиб, баковул¹нинг ишорасини сабрсизлик билан кутяпти. Ахир мирзо ҳазратлари саҳарлик қилиб улгурмасдан азон айтиш хатардан холи эмас.

Овқат ейилиб, чойга ўтилганда Умаршайх мирзо хотинларига вазият қанчалик оғирлашаётганини айтиб берди.

Шу пайт масжид томондан азон товуши эшитилди. Чой ичаётган Хонзода бегим шошилиб пиёласини дастурхонга қўйди. Умаршайх мирзо хотинларига бир-бир қараб деди:

— Мўйсафидлар «тўрт мучанг бутун бўлсин», деб дуо қилурлар. Фотима Султон Қутлуғ Нигор хоним, Қоракўз бегим, фарзандларимиз Хонзода бегим, Жаҳонгир мирзо — ҳар бирингиз оиламизнинг азиз бир мучасидирсиз. Истайменки, бу мушкул вазиятда ҳамма мучаларимиз бутун бўлсин, бир-бирларига меҳру шафқат кўрсатсин. Илик² ўз ўрнида азиз. Кўз ўз ўрнида мўътабар. Агар кўз билан илик бир-бирига низо қилса, бундан ҳар иккиси жабр кўрур.

Сўнги гап Фотима Султон билан Қутлуғ Нигор хонимга қаратилганини ҳамма сизди. Хонимнинг хаёли шу хатарли вазиятда ота-онадан узоқда — Андижонда турган ёлғиз ўғли Бобирда эди. Ҳазрат уни нега фарзандлари қатори тилга олмади?

— Ҳазратим, берган ўғитингизни бебаҳо гавҳар ўрнида қабул қилурмиз, — деди Нигор хоним. — Ижозат берсангиз, битта ўтинчим бор.

— Ижозат.

¹ Баковул — подшоҳ ошхонасининг жавобгар ходими.

² Илик — бу ерда қўл маъносда.

— Уруш хатари кучлик экан. Бобир мирзони Андижондан пойтахтга чақиртирсангиз, ёнимизда бўлсалар...

— Андижон қалъаси мустаҳкам. Бобир мирзо у ерда бўлса қалъа янада мустаҳкам бўлур. Бизнинг мирзога ишончимиз катта.

Бу жавоб билан хонимнинг илтимоси рад этилди. Фотима Султон ёнида уйқусираб ўтирган ўғилчаси Жаҳонгир мирзони секин бағрига босиб, бошини силаб қўйди. Бу билан у Қутлуғ Нигор хонимдан кўра ўзининг аҳволи яхшироқ эканини намоён қилмоқчи эди.

— Бобир мирзонинг онаси сиздан умрбод миннатдор, ҳазратим,— деди Қутлуғ Нигор хоним,— фақат ҳали ўн икки ёшга тўлмаган бола... уруш майдонида..

— Хоним, ортиқча хавотирга ўрин йўқ. Бобир мирзонинг ёнига энг яхши бекларимиз юборилган. Ёш бўлса ҳам саркардаликка тайёрланмоғи зарур. Агар менинг куним битса, ўрнимни Бобир мирзо олғай.

Энди ўттиз тўққиз ёшга кирган ва қирчиллама йигит ёшини яшаётган мирзонинг ўз ўлими ҳақидаги сўзларидан ҳарам аҳли оғир жимликка чўмди. Ҳамманинг хаёли қонли урушга кетди. Хонзода бегим отаси ҳақидаги бояги нохуш ўйларини унутиб, унга кўзи мўлтираб қаради. Умаршайх мирзо гапининг таъсирини янада оширгиси келиб давом этди:

— Агар мен бу фоний дунёдан кўз юмсам, ҳаммангиз Бобир мирзонинг амрини ҳозирги менинг амрим каби бажо келтиргайсиз. Жаҳонгир мирзо!

Подшоҳ отаси билан муомалага яхши ўргатилган ўн яшар бола дарҳол сергакланиб, қўлини кўксига қўйди:

— Лаббай, ҳазратим!..

— Менинг бу гапларимни сен ҳам эсда тутгил. Бобир мирзо сендан фақат икки ёш катта бўлса ҳам агар менинг ўрнимда қолса, сен унга фарзанддек содиқ бўлгил.

— Хўп, ҳазратим!

Бола отасининг сўзларидаги маънони дуруст тушунмагани учун бунчалик тез ва осон «хўп», деди. Аммо аёллар мураккаб ҳислар тугёнида қолдилар. Қоракўз бегимнинг Умаршайх мирзога термилиб турган кўзларида ёш йилтиллади. Мирзо буни кўрди-ю, суюкли хотинининг бояги ўпичлари эсига тушиб, видолашув аломати-

га ўхшаб туюлди. Умаршайх мирзо ўзининг сўнги гаплари ҳам васиятга ўхшаб кетганини энди сизди. Юзига бирдан ажал шарпаси теккандай юраги «шиғ» этди. «Менга не бўлди? Улимни бўйнимга олиб васият қилдимми? Йўқ, йўқ!»

Мирзо ўз гапларидан ўзи кўрқиб кетганини пайқаган Хонзода бегим бугун отасининг алланечук ёрдамга муҳтож бир аҳволда эканини кўриб, унга бехосдан раҳми келди.

— Ҳазратим, мен мунглиқ қизингиз, сизга худодан Шайх Саъдийнинг умрини тилаймен! Илоҳим юзга киринг!

— Айтганинг келсин, қизим!— деб Умаршайх мирзо энгил бир сўлиш олди. У қизининг зийраклигини, сўнги пайтда бўй етиб, ҳусни етилиб, кўзга ниҳоятда яқин бўлиб қолганини гўё энди сизди-да, қўшиб қўйди:— Мен ахир сенинг тўйингни ўтказмоқчимен!

Хонзода бегимни Самарқанд подшосининг ўғли Бойсунқур мирзога сўратган эдилар. Лекин Умаршайх мирзо бунга рози бўлмаган эди. Мана энди агар жуда дўппи тор келса, балки у қизини подшоҳ акасининг ўғлига бериб, шу йўл билан урушни ярашга айлантирар? Лекин бундай истиқбол Хонзода бегимга қоронғи тундек маҳум ва ваҳимали туюларди. Унинг бошқа орзулари бор эди. Шунинг учун отасининг сўнги ниятидан чўчиб, гапни бошқа ёққа бурди:

— Агар инимиз Бобир-мирзони чақиртириш имконсиз бўлса, мен билан ойимга рухсат беринг, биз Андижонга борайлик!

— Қизим, сен менинг энг бебаҳо гавҳарларимдан сен. Бу хатарли аснода сени қанотим остидан чиқармагаймен!

— Ундоқ бўлса менга рухсат беринг, ҳазратим!— деди Қутлуғ Нигор хоним.

— Хоним, Марғилондан чопар кутмоқдамиз. Вазият аниқланса рухсат олурсиз.

Умаршайх мирзо дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўрнидан турди-ю, шошилишча тадбирлар ўйлаб, ҳарамдан чиқди.

Ҳарамга кириш ҳуқуқидан маҳрум кўрчилар туни билан ташқарида кўриқчилик қилган эдилар. Энди ҳазрати олийнинг эътиборини тортмасликка ва хаёлини бўлмасликка тиришиб, секингина унга эргашдилар

Тонг энди отган, ҳали офтоб чиқмаган бўлса ҳам кўпчилик беклар ва мулозимлар девониюмда ҳозир эдилар. Ҳаммалари мирзони таъзим билан қарши олдилар. Зарбоф тўн кийган, белига тилла камар боғлаган серсоқол эшик оға биринчи вазир даражасидаги энг катта бек эди. Мирзо унга юзланиб, қаердан чопар борлигини сўради.

— Ҳазрати олийлари, Исфарадан.

Эшик оға икки букилиб таъзим қилар экан, юзи тунд кўринди.

— Қандай хабар, бек?

— Ҳазратим, қулингизнинг бир қошиқ қонидан ўтинг...

Демак, Исфара ҳам ёв қўлида! Мирзо ички бир титроқ билан Марғилон чопарини сўради.

— Ҳазратим, Марғилон чопарига интизормиз.

Наҳотки Марғилон ҳам таслим бўлган? Унда Андижон ҳам хавф остида қолади! Еки чопарлар ёв қўлига тушганмикин? Балки бирортаси хиёнат қилиб, нариги ёққа ўтиб кетгандир?

— Ҳазрати олийлари, яна чопар юборишга фармон берурларми?

— Чопар юбориб яна неча кун йўлига қарайлик?!

Эшик оға узр сўрагандек таъзим қилиб, орқага чекинди.

Ахси қалъасининг қамалда қолиши мирзога энди муқаррардек туюлди. У эшик оғага олти ойлик захира тайёрлатишни буюрди. Қалъа баланд тепаликда тургани учун унга сув чиқмас, сувни мешкобчилар ташиб келтиришар эди. Мирзо ўттиз ёшлик, хушқомат Қосимбекка қалъа ичида янги бир тошҳовуз қурдириш ва уни сув билан тўлдиртириш амрини берди.

Мирзонинг авзойи ёмонлигини сезиб турган беклар дарҳол унинг фармонини бажаришга киришдилар. Мирзонинг ўзи эса отланиб аркдан чиқди. Мулозимлар ва кўрчилар ҳам отланиб, одатдагидай, унга эргашдилар.

Умаршайх мирзо қалъанинг бир четида дарёнинг баланд қирғоғи устида, жар лабида турган кабутархонага қараб йўл олди. Отлиқ чопарлар дом-дараксиз кетганликлари учун мирзо энди қанотлик «чопар»ларини ишга солмоқчи эди.

Кабутарларнинг дон ва сувларига қараётган кабу-тарбонлар подшоҳни яқин келиб қолганда кўрдилару, шоша-пиша таъзимга чиқдилар. Мирзо отини тўхтатди. Орқадаги мулозимлардан иккитаси — рикобдор¹ билан жиловдор тез отдан тушдилар. Бири мирзо минган қора қашқа отнинг олтин жиловидан, иккинчиси кумуш узангисидан тутди. Мирзо каттагина қорин қўйган семиз одам эди, отдан эҳтиёт билан секин тушди.

Марғилон ва Қўқонга учадиган махсус кабутарлар келтирилди. Найча қилинган қисқа хатлар уларнинг қанотлари тагига маҳкамланди. Умаршайх мирзо кабутарларни ўз қўли билан учирини яхши кўрар эди. У ҳаворанг чиний кабутарни қўлига олиб, ёғоч зина билан кабутархонанинг томига чиқди.

Томдан атроф жуда яхши кўринар эди. Узоқдаги тоғ ортидан қуёш жимгина кўтарилиб келар, пастда шовул-лаётган дарёнинг тўлқинлари нафис жилованиб турар, ғир-ғир эсаётган эрталабки шабада ипакдай майин туюлар эди. Умаршайх мирзо том тепасида туриб, ўзи мустаҳкамлатган ва пойтахтга айлантирган Ахсига кўз югуртириб чиқди. Қўрғоннинг қўл етмас баландликка қурилганидан ва атрофи чуқур ўнгирилар билан иҳота қилинганидан алоҳида бир мамнуният сезди. «Ҳали бу жарларга қанчадан-қанча ёғийларим қулагай», деган ўй кўнглини шод қилди.

Бироқ бу баҳайбат ўнгирилар оёқ остидаги заминни ичдан ҳилвиратиб қўйганини, кабутархона ортидаги жарнинг тагини сув ўйиб кетганини, ер ўпирилгудек бўлиб турганини мирзо ҳам, унинг атрофидаги мулозимлар ҳам мутлақо сезмас эдилар. Тупроғи тўкилиб, қулашга баҳона тополмай турган жарнинг қаърида хатарли бир шарпа борлигини ҳозир фақат кабутарлар сезаётган бўлса эҳтимол. Чиройли тўрлар ва озода катаклар ичида ўтирган бу жониворлар бугун кечаси негадир жуда безовталаниб, патир-патир қилиб чиқишди. Ҳозир ҳам улар дон-сувга қарамай, нуқул ташқарига интилишар, катак чивикларини асабий чўқишар эди. Кабутарбонлар бунинг сабабини тушунмай ҳайрон эдилар.

Фақат Умаршайх мирзонинг қўлидаги чиний кабутар катакдаги хатардан қутулгандай осойишта бўлиб қолган эди. Ҳозир бутун олам Умаршайх мирзога мана

¹ Рикобдор — узангичи.

шу кабутардай маъсум ва осуда туюлди. У том ўртасига бориб, кабутарнинг майин қанотини юзига босди. Уни учуришдан олдин!

— Марғилолга уч, қанотли чопарим!— деб шивирлади.

Тагидан нураб турган жар шу аснода бирдан ўпирилди. Кабутарлар қўнадиган айри ёғоч «шақ» этиб пастга учиб кетди. Одамлар нима бўлаётганини тушуниб улгурмасларидан кабутархонанинг нариги девори жар билан бирга ўнгирга қулаб, томни ҳам тортиб кетди. Томнинг ўртасида турган Умаршайх мирзо чанг-тўзон ичида қаттиқ бир чайқалди-ю, гандираклаб йиқилди. Унинг жон аччиғи билан қичқиргани ваҳимали қарсиллаш ва гурсиллашларга қўшилиб эшитилди. У йиқилиб тушаётганда қўлидаги кабутарни қўйиб юборган эди. Чиний кабутар чанг-тўзон орасидан юлқиниб чиқиб, осмонга қараб отилди. Мирзонинг ўзи эса том ёғочларига, сомон сувоқларига, жар тупроқларига аралашиб, уч терак бўйи пастга қулаб кетди.

Мирзонинг кетидан томга энди чиққан кабутарбон зинапоядан ўзини ерга отди. Мулозимлар ва қўрчилар кутилмаган фалокатдан ваҳимага тушиб орқага қочдилар. Отлар ҳуркиб, нўхталарини узгудек силтанишар ва кишнашарди.

Ҳазрати олийни хавф-хатардан асраймиз, деб юрган қўрчилар аввал нима бўлганини фаҳмлай олмай эсанкираб қолдилар. Кейин улар жар ўпирилганини фаҳмладилар, лекин мирзонинг олдига тезда етиб бора олмадилар. Чунки бош айланадиган баландликдан пастга тушиб бўлмас, нураб турган жарнинг лабига одам борса яна ўпирилиши мумкин эди. Қўрчилар ва мулозимлар қалъадан от чоптириб чиқиб, мирзо қулаб кетган жар этагига етиб боргунларича, сўнг уйилиб ётган тупроқ, кесак ва ёғочлар орасидан уни топиб, кавлаб олгунларича ўн жонидан бири ҳам қолмаган эди.

Унинг жасадини аркка киритиб ювдилар. Мажақланиб, таниб бўлмас ҳолатга келган юзини оқ шоҳи билан ёпиб қўйдилар.

Бугун эрталаб Умаршайх мирзо саҳарлик еган танобийда Қоракўз бегим Қутлуғ Нигор хонимни қучоқлаб уввос тортиб йиғлар эди.

— Мен сабаб бўлдим, хоним ая! Ҳазратимни мен нечун уйғотдим?! Уйғотмасам ўша жойга кечроқ борар

эдилар-ку! Мен юзи қора сабаб бўлдим бу ўлимга!
Мен!

Бугун саҳарлик пайтида мирзо худди ўлишни билгандай васият қилганини эслаб, Қутлуғ Нигор хоним ҳам ўзини йиғидан тутолмас эди.

— Э воҳ, раҳматлик куни битганини қайдан билган экан-а?! Шундай гапларни айтдилар...

Қоракўз бегим хонимнинг қучоғидан чиқиб, кичкина мушти билан чаккасига урди.

— Мен ҳали туғилмаган фарзандимни отасидан жудо қилдим, хоним ая!— деб ўртаниб шивирлади:— Бўйимда бўлганини шу кеча билиб эдилар! «Ўғил бўлсин!»— деб орзу қилиб эдилар! Энди бу болага отасини қайдан топамиз?! Қайдан топамиз?! Мен ҳазратимни нечун уйғотдим, хоним ая? У кишига келган ажал мени олса бўлмасмиди? Уша жардан мен қуласам бўлмасмиди?

— Ундоқ деманг, жоним! Биз ҳам энди жар лабида қолдик! Бутун атрофимиз таҳликали жар!

Қутлуғ Нигор хоним эрининг кутилмаган ўлимида қандайдир сирли бир маъно борлигини ҳозир тилига келган шу сўзлардан сизди. Умаршайх мирзодек жанговар одам қонли урушларда қилич чопиб юрганда ўлмасдан энди жардан қулаб ўлгани тасодифмикин? Мирзонинг ота-боболари барпо этиб кетган давлат мана шундай баланд жарлар лабига қурилган биноларга ўхшамасмикин? Парча-парча бўлиб кетган ва ўзаро урушларда емирилаётган улкан давлат Қутлуғ Нигор хонимнинг тасавурида жарга қулаб тушаётган ўша биноларга ўхшаб кўринди-ю, вужудини сескантириб юборди. Ахир унинг ёлғиз ўғли, суюкли фарзанди Бобир ҳам мана шу биноларнинг бирида истиқомат қилмаётими? Отасини олиб кетган ўпирилишлар Бобирнинг бошига ҳам тушмасмикан?!

— Йўқ, йўқ! Тангрим уни паноҳида асрасин! Мен борай, бегим, Андижонга чопар юборай! Бобир мирзон бу фалокатлардан огоҳ қилай!

Қутлуғ Нигор хоним кўз ёшларини артиб, ўз хонасига чиқди ва энг ишонган амирларидан Қосимбекни чақиртирди. Уни топиб келгунларича Андижон чорбоғида Бобир билан бирга турган онаси Эсон Давлат бегимнинг номига мактуб ёзди.

Фотима Султон бегимнинг топшириғи билан Анди-

жонга яширинча жўнаган Аҳмад Танбал бу орада Сирдарё кўпригидан ўтиб, Банди Солор йўли билан анча жойга бориб қолган эди. Кўзга ташланмаслик учун биттагина навкар эргаштириб кетаётган Аҳмад Танбал кеча Андижондан олтмишта навқар билан келган эди. Бугун Фотима Султон унга катта ваъдалар берди. Агар Аҳмад Танбал Андижондаги содиқ бекларнинг бошини қовуштириб, Бобирни четлатса-ю, тахтга Жаҳонгир мирзони ўтқазса марра уники. Аҳмад Танбал Умаршайх мирзо саройида иккинчи даражали беклар қаторида шунча йил кўнгли чўкиб юрди. Энди бас! Жаҳонгир мирзо подшоҳ бўлса, Аҳмад Танбал унинг энг биринчи вазирига айланади. Норасида подшоҳга вазир бўлиш эса подшоҳ бўлиш билан баробар! Ана унда қаёқдаги мусаввирдан Хонзода бегимнинг суратини сўраб юрмайди. У Хонзода бегимнинг ўзини олади! Мана шу орзу билан Андижонга от суриб бораётган Аҳмад Танбал орқага ўгринча ўгирилиб қараб қўйди.

Банди Солор йўлида бошқа ҳеч ким кўринмас эди. Орадан бир неча соатлар ўтиб, Аҳмад Танбал кўзга кўринмай кетгандан кейин Ахсидан Қосимбек қавчин тўртта навқари билан от чоптириб чиқди. У ҳам тезроқ Андижонга етиб боришга интилар, Бобир мирзонинг тарафдорларини йиғиб, уни тахтга ўтқазиниш иштиёқи билан ёнар эди.

АНДИЖОН. Гул ва қуюн

1

Чопарлар ҳали йўлда. Уруш тўполони Андижонга етиб келганича йўқ. Шаҳарнинг шимолидаги кўркем чорбоғ баланд девор билан ўралган, дарвозаларга соқчилар қўйилган. Чорбоғ ичида ўн икки ёшлик Бобир мирзо чавандозлик машқлари ўтказмоқда. У чорбоғ четидаги ялангликдан бўз отни чоптириб чиқди-ю, бирдан жиловни қўйиб юборди. Камонга чаптастлик билан ўқ ўрнатди ва чопиб бораётган от устидан нишонга отди. Ей ўқи нишон ёғочига «тақ» этиб урилгани баралла эшитилди.

Бир тўп отлиқлар машқни чинор соясида туриб кузатмоқда эдилар. Қора отлиқ Мазидбек нишонга би-

ринчи бўлиб яқинлашди. У Бобирнинг бек аткаси¹ эди. Бобир отини қайтариб келаётганда, Мазидбек унга:

— Мўлжални андак баландроқ олибсиз,— деди.— Аммо зарбингиз беҳад яхши.

Мазидбек сопига садаф қадалган ёй ўқини нишондан авайлаб суғуриб олди-да, қанчалик чуқур ботганини бармоғи билан ўлчаб кўрди:

— Билагингизда куч кўп, амирзодам! Шерпанжасиз. Подшоҳ ҳазратлари сизни Бобир деб атаганлари бежиз эмас. Бобир арабча шер демакдир!

Бобир мирзонинг-навкарлари, яроқбардор, тенгдош-кўкалдош² мулозимлари ҳам нишон атрофида йиғилдилар. Улар Бобирнинг ҳали ёш ўспирин эканини, қўлидаги камони бўйи бастига мос қилиб кичрайтириб ишланганини билар эдилар. Шунини ўйлаб, Бобир - мақтовни ўзига олгиси келмади.

— Шерпанжа деб отамни айтсинлар. Мен кўрганмен, зарблари бундан ўн ҳисса ортиқ. Мушт урсалар, энг зўр йигитни ҳам йиқитурлар.

— Камина ҳам айтмоқчи эдимки, амирзодамнинг шерпанжаликлари подшоҳ отангизга тортганлигингиздан нишонадир!

Мазидбек гапни моҳирлик билан бурганини сезиб, Бобир кулиб қўйди. Унинг майин сарғиш тукли пешонасида юқори лабининг устида тер резалари йилтирарди.

— Кун исиди, амирзодам. Ёз рамазони тинкани қуритур. Ифторгача толиқиб қолмасинлар. Энди бориб, салқинда мутолаа қилсинлар. Камина Андижон қўрғонини мудофаага тайёрлаш билан банд бўлурмен.

Бобир мулозимлари билан машқ майдонидан чиқаётганида кўнглида янги бир истак уйғониб, кўзлари шўх йилтиради. У отини тўхтатиб, орқасига ўгирилди ва жийрон қашқа от минган навкарни ёнига чақирди. Навкар ёндашганда, қўлини чўзиб, отининг эгарини силкитиб кўрди. Эгар маҳкам урилган эди. Бобир навкарга эллик қадамча нарига боришни, отдан тушиб, жиловидан секин етаклаб кетаверишни буюрди.

Мулозимлар орасида энг эътиборлиси Бобирнинг опаси билан бир онани эмиб ўсган ўн олти ёшлик Нўён

¹ Бек атка — ҳали балоғатга етмаган мирзоларга ҳомийлик қилиш учун подшоҳ томонидан тайин этиладиган масъул бек.

² Кўкалдош — бир онани эмган болалар.

Кўкалдош эди. Мазидбек йўқлигида Бобирни эҳтиёт қилиш Нўёнга топширилган эди. Нўён Бобирнинг нима қилмоқчи эканини фаҳмлаб, безовталанди:

— Амирзодам, ҳозиргина бир машқдан чиқдингиз. Бошқа мушкул машқларни эртага қолдиринг.

— Хўп, мушкили эртага қолсин, ҳозир осонини кўрайлик,— кулиб деди Бобир.

Навкар айтилган жойга бориб отдан тушди ва жийрон қашқасини секин етаклади. Бобир бўз отни чоптириб бориб, навкарга етганда оёқларини узангидан бўшатди, қамчини тишига олди. Бўз от жийрон қашқа билан жипс келган заҳоти Бобир бўй чўзиб, нариги отнинг эгаридан икки қўллаб ушлади-ю, бор кучи билан эгардан-эгарга сакради.

Бироқ навкарнинг оти сакраш зарбидан чўчиб, ҳуркиб кетди. Бобирнинг хипча гавдаси бир лаҳза ҳавода муаллақ бўлиб қолди, кейин пастга тушиб кетди. Оёқлари ерга «тап» этиб урилди. Аммо у қўлларини эгардан бўшатмади — бўшатса ёмон йиқилишини сезиб, жон-жаҳди билан ёпишди. Билаклари чиндан ҳам кучли экан, шундай оғирликка бардош берди. Фақат навкар отини тўхтатиб олгунча Бобирнинг оёқлари ерни тирнаб судралиб борди-ю, бежирим ипак салласи бошидан учиб кетди.

Нўён Кўкалдош ёрдамга етиб келганда Бобир ўзини ўнглаб оёқда турар, бироқ ранги жуда оқариб кетган эди. Нўён отдан сакраб тушди ва Бобирга салласини олиб бермоқчи бўлди. Аммо Бобир тупроққа тушган саллага қарагиси ҳам келмади. Қамчи ҳамон тишида эди, уни қўлига олди, навкар етаклаб келган бўз отга индамай минди. Сўнг отига қамчи босиб, чорбоғ дарахтлари орасидан от чоптириб кетди.

Нўён унинг кетидан ваҳима билан тикилганича қолди. Ҳаммаёқ дов-дарахт, ариқ. Отлиқлар юрадиган катта йўл чорбоғнинг нариги четидан ўтади. Бобир эса тўғрига кетган тор сўқмоқдан, қалин дарахтлар орасидан елдай учиб боряпти! От ариқдан сакраб ўтаётганда Бобирнинг боши ариқ бўйида ўсган ўрикнинг катта бир шохига уриладиган эди. Аммо у отнинг бўйинини қучоқлаб, пастга шундай эгилдики, ўрик новдалари орасини ишқалаб ўтди. Пишган ўриклардан бир қанчаси узилиб, ариқдаги сувга «чўлп-чўлп» этиб тушди.

— Сен нега отни маҳкам тутмадинг, авбош!— деб

Нўён навкарни сўқди.— Ҳаммамиз амирзоданинг қаҳрига қолдик! Биздан хафа бўлиб кетдилар!

Бобир боғ тўридаги муҳташам кўшк олдига бориб, отини тўхтатди. Хизматкорлардан бири шошилиб келиб отнинг жиловидан олар экан, Бобирнинг ёлғиз ва бош яланг қайтганидан таажжубга тушди. Кўшкда Бобирнинг бувиси Эсон Давлат бегим уни кутиб ўтирган бўлса керак. Агар ҳозир у Бобирнинг қай аҳволда қайтганини кўрса-ю, нималар бўлганини билса, мулозимлар ҳам, навкарлар ҳам жазо олиши аниқ. Чунки подшоҳ ҳазратлари Бобирни кўз қорачиғидай асрашни Эсон Давлат бегимга топшириб, чорбоғ ва қасрни ҳамма хизматкорлари билан унинг ихтиёрига бериб қўйган.

Мулозим ва навкарлар қўрқа-писа кўшкка яқинлашаётганларида мрамар ҳовуздан беридаги беҳи шохига қантариб қўйилган бўз отга кўзлари тушди. Бобир ҳовуз бўйидаги тиллакори шийпонга кирганини сезишиб, шу ерда секин отдан тушдилар. Нўён Кўкалдош Бобирнинг салласини чангдан тозалаб, қўлида авайлаб олиб келмоқда эди. Шу пайт шийпон ичидан бошига бўрк кийган Бобир чиқди. Оти ҳурккан навкар ўзини Бобирнинг оёғи тагига ташлаб узр сўрашга чоғланди.

Нўён Кўкалдош саллани нодир совғага ўхшатиб авайлаб кўтариб келаётгани Бобирга бирдан жуда кулгили туюлди. Ундан қаҳрли дашном кутиб бош эгиб турганлар тўсатдан кулги товушини эшитиб, ҳайрат билан бош кўтардилар. Бобир болаларча завқ билан гавдасини орқага ташлаб, хандон уриб кулар эди. Нўён Кўкалдош ҳам қўлидаги саллага энди бошқача кўз билан қаради ва кулиб юборди. Бошқалар ҳам елкаларидан тоғ қулаб тушгандай яйраб кулар ва жилмаяр эди. Бобир кулгидан тўхтаб, оти ҳурккан навкарга юзланди:

— Сизда айб йўқ эди...

Навкар ундан катта бир инъом олгандай астойдил миннатдор бўлиб таъзим қилди. Бобир Нўёнга тайинлади:

— Катта онам билмасинлар.

— Муддаомиз ўзи шу, амирзодам,— кулди Нўён ва бошқа мулозимларга сирдошларча кўз қисиб қўйди.

Шундай пайтда Кўкалдош ва тенгдошлар ўзларини тахт ворисига хизмат қилиб юрган ёш мулозимлар деб эмас, унинг сирларига шерик бўлган яқин дўстлар деб

билишар ва бундан кўнгиллари ўсиб, Бобирга меҳрлари ошар эди.

Кўшкдан чиқиб келган савдар Бобир қаршисида қўл қовуштириб, ичкарида мударрис уни кутиб ўтирганини айтди. Бобир бугун шариат илмидан дарс олиши кераклигини эслади ва тенгдошларидан истар-истамас ажралиб, кўшкка йўналди.

Эшиклари нафис ўймакорликлар билан безанган, ичидаги олтин-кумуш буюмлар кўзни қамаштирадиган кўшкка ҳозир Бобирни фақат битта хона ўзига тортар эди. Мударриснинг кутиб ўтирганига қарамай, Бобир яхши кўрган китоблари қўйилган шу хонага бурилди. Бахмал ва чарм муқаволар ичида саҳифаларга битилган сатрларда улуғ шоирларнинг оташ нафаслари сезилиб тургандай бўлади. Бобир Фирдавсийдан, Саъдийдан минглаб байтларни ёд билади. Ҳозир у китоблари орасидан «Хамса»ни олар экан, узоқ Ҳиротда яшаётган Алишер Навоийни хаёл кўзи билан кўриб тургандай бўлди. Ҳиротда таълим олиб келган андижонлик меъмор Мулла Фазлиддин мана шу кўшк ва мрамор ҳовузли тиллакори шийпонни қурган пайтларида ёш Бобирга Навоий ҳақида жуда кўп ажойиб ҳикоялар айтиб берган эди. Меъмор Ҳиротдан Алишер Навоийнинг Беҳзод чизган расмидан яхши бир нусха кўчиртириб келган экан. Бобир ҳам Навоийга ихлосманд эканни сезган меъмор унга мана шу расмни инъом қилган эди. Бобир «Фарҳод ва Ширин» достони қатидан шу расмни олди-ю, шариат илмига онд дафтарининг ичига солди. Сўнг мударрис ўтирган хонага чиқди.

Оппоқ соқоли кўкрагини қоплаб ётган, катта оқ салла ўраган қошлари ўсиқ кекса мударрис дарсхона тўрида, банорас кўрпача устида ўлтириб, қуръондан қироат билан суралар ўқигач, форс тилида фикҳ¹ илмининг қонунларини тушунтиришга киришди. Бобир араб-форс тилларини яхши ўрганган, қуръон сураларининг кўпини ёд билар, маъносини ҳам тушунар эди, фикҳ илмининг баъзи нуқталарига қизиқар ҳам эди-ю, аммо ҳозир шу дақиқаларда унинг кўз олдидан Суҳроб ва Фарҳодларнинг қаҳрамонона ишлари сурон солиб ўтмоқда эди. Чорбоғдаги машқлар пайтида танасига сигмай

¹ Ф и қ ҳ — мусулмон қонуншунослиги.

авжланиб кетган шўх, бебош бир куч ҳали ҳам қалбини жунбишга келтириб турибди.

Унга ёд бўлиб қолган севимли байтлар гоҳ туркий, гоҳ форсий оҳангларда мударрис қироатини ёриб ўтиб, хаёлида жаранглаб эшитила бошлади:

«Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?»

«Зи мардони жаҳон марди биёмуз!»¹

Ёд бўлиб қолган бу сатрлар хаёлидан ўтаётганда, Бобир дафтари орасига солинган суратни мударрисга кўрсатмасликка уриниб секин олди. Кўзларидан илҳом ва меҳр ёғилаётган Навоий узун қора чакмон кийган, ингичка ҳассага суянган. Унинг бутун қиёфаси яхшилик истаб келган ҳар бир кишига катта яхшиликлар қила олишидан далолат беради. Бобир суратга қараб туриб ўзича сўради: «Улуғ амир насиб қилса, ҳузурингизга борсам, йўлимда Аҳраману аждаҳо учраса, Фарҳодингиздай ҳаммасини енгиб ўтсам. Ўшанда сиз менга... шеърят тилсимини очғувчи калит берурмисиз?»

Мударрис қироат билан уқтираётган дарслари беҳуда кетаётганини бирдан сезиб қолди, секин ўрнидан турди-да, Бобирнинг ёнига келди. Бобир суратни яширишга улгуролмади.

— Одам сурати?!— шиддат билан сўради мударрис.— Сиз қуръони шарифдан сабоқ эшитиш ўрнига, шарнат қатъиян ман этган сураткашлик билан машғулмисиз, мирзом?

— Мударрис жаноблари, бу суратни мен чизган эмасмен. Буни менга Ҳиротдин келтирмишлар. Бу улуг зот — Амир Алишер.

Мударрис Навоийни шоир деб эшитган, асарларини ҳали ўқимаган эди.

— Одам суратини тарқатмоқ — шайтону ланнинг иши! Қани бу суратни менга беринг, мирзом! Беринг!

Мударриснинг қаҳрли важоҳати суратни йиртиб ташлашдан ҳам тоймаслигини кўрсатар эди. Шунинг учун Бобир суратни бермай туриб олди. Мударриснинг ғазаби келди-ю, аммо тахт ворисига қаттиқ гапиришдан қўрқди. Бобирдан хафа бўлиб, Эсон Давлат бегимга шикоят қилгани кетди.

¹ «Мардликни жаҳон мардларидан ўрган».

Эллик беш ёшлардаги салобатли кампир сидирға оқ атлас кўйлагини шитирлатиб дарсхонага кириб келаетганда Бобир дарҳол ўрнидан туриб, бувисига салом берди. Эсон Давлат бегим суратни кўлига олди ва Навой тасвирига бейхтиёр қизиқиб:

— Юзларида фаришталари бор зот эканлар,— деб қўйди. Сўнг ҳарир даканасининг бир чети билан юзини мударрисдан тўсиб, унга ярим ўгирилган ҳолда деди:— Мударрис жаноблари, бу сурат Ҳиротда шариат пешволарининг рухсатлари билан чизилган-ку.

— Мени маъзур тутинг, ҳазрат хоним,— деди эшик олдида қовоқ солиб ерга қараб турган мударрис,— аммо Ҳиротда шариат қонунлари бузилмишдир. Шиалар таъсирида чизилган бу сурат бизнинг пок сунний мазҳабимизга мутлақо тўғри келмайди. Мен тахт ворисини огоҳ қилмоқчиманки, бизга Муҳаммад алайҳиссалом васият қилган чин мусулмонлик алҳол Хуросонда эмас, Мовароуннаҳрдадир!

Эсон Давлат бегим мударрис билан мазҳаблар тўғрида баҳслашиб ўтиришни истамади. Бобирга юзланиб:

— Мударрис жаноблари бир жиҳатдан ҳақлар,— деди,— фикҳ дарсида сурат томошаси ўринсиз, азизим. Тангри иноят қилса, сиз ҳукмдор бўлиб юрт сўрагайсиз. Шунинг учун фикҳ қонунларини бошдан-охиригача билиб олинг. Суратни мен олиб кетай.

Бобир суратни бувисидан бир нафасга сўраб олди-ю, авайлаб китоб орасига солиб берди.

— Эҳтиёт қилингиз, сизга орзуйимни топширдим,— деди.

Эсон Давлат бегим неварасининг сўзларини ёқтириб деди:

— Балки Алишербекни Андижонга таклиф қилурсиз.

— Келурмиканлар?— кўзлари ёниб сўради Бобир.

— Самарқандга келганлар-ку, Фарғона водийсининг таърифи оламга машҳур. Илож топсалар, албатта келурлар. Алишербек ниҳоятда пок, авлиётабиат одам, деб эшитганмиз. Ўзлари келсалар, мударрис жанобларига ҳам манзур бўлишлари шубҳасиз!

Мударриснинг энди сал чеҳраси очилди. Қадини тиклаб:

— Шояд шундай бўлса!— деб қўйди.

Эсон Давлат бегим уларни усталик билан яраштирганидан мамнун бўлиб дархонадан чиқди.

2 .

Кун қиёмига келиб, пешин намози ўқилгандан кейин кўшкнинг ич-таши жимжит бўлиб қолди. Рўзанинг азоби энди билина бошлаган, ёз кунда чанқаб ҳолсизланган одамлар кунни қандай кеч қилишни билмай бегоҳат бўлишар эди. Кошона эгалари салқин хоналарда жимгина ётиб, уйқу билан жон сақлашни одад қилганлар.

Бобир ҳам бугунги сабоқларини тугатиб, ўз хонасида ёнбошлаб ётибди. Бироқ бояги ширин орзулар ҳамон хаёлини тўлқинлантириб, кўзига уйқу қўндирмайди. У қоғозқалам олиб, шеър ёзмоқчи бўлди. Лекин ҳозир унинг хаёлига ёд бўлиб қолган машҳур байтлардан бошқа шеър келмас эди. Шунда у иккинчи бир дафтарни олди-ю, Фарғона водийси ҳақида билганларини оддий наср тариқасида ёза бошлади: *«Гирдо-гирди тоғлар, Ови қуши кўп. Оқ кийикни Ахси чўлида кўрганбиз. Марғилон ёвуғида ҳам бор»*. Бобир Фарғона водийсида нимаки гўзаллик кўрган бўлса, ҳаммасини ёзгиси келар эди. Кейин Ҳиротга Амир Алишернинг ҳузурига борганда бу ёзувлари жуда керак бўладиганга ўхшарди.

У ёзувга берилиб кетиб, кўшк олдигача чопиб келган отнинг дупурини эшитмади. Бирдан жимжит кўшкнинг аллақайси хонасида аёл кишининг ўртаниб йиғлагани эшитилди. Бобир чўчиб бошини кўтарди. Йиғи товуши Эсон Давлат бегимнинг хоналари томондан келмоқда эди. Бобир ўрнидан сакраб турди, такрор эшитилган аламли йиғидан эти жунжикиб, бувисининг хонасига қараб югурди.

Эшик ланг очик. Эсон Давлат бегимнинг рўмоли бошидан тушиб кетган. У қизи Қутлуғ Нигор хоним юборган хатни очиб ўқимоқчи бўлади, аммо ёшли кўзлари ҳеч нарсани кўрмайди.

Ахсидан ўлим хабарини олиб келган Қосимбек деворга елкаси билан мажолсиз суяниб, оёқларида зўрға турибди. У саксон чақиримлик йўлни отда дам олмай босиб ўтган ва киприкларигача чангга ботган эди.

Ҳозиргина гулдай нафис туйғулар ичида юрган Бо-

бирга ўлим хабари шу гул орасидан чиққан илон бўлиб туюлди. У Қосимбекдан сескангандай ранги ўчиб, бирдан орқага тисарилди. Қосимбек эса унга интилди, Бс-бир қаршиснда тиз чўкиб, бўғиқ ва илтимоскорона овоз билан гапира бошлади:

— Мирзом!.. Тангри сизга қувват берсин! Энди бизнинг пушти-паноҳимиз ўзингизсиз! Икки тарафимизни ёғий босган. Волидангиз тайинлаб юбордилар. Дарҳол Андижон қўрғонига бориб, бекларни тўпламоқ керак!

Эсон Давлат бегим қайғуга берилиб йиғлаб ўтирадиган пайт эмаслигини энди сизди. Қосимбекни оёққа турғизди-да:

— Садоқатингиздан миннатдормиз,— деди.— Сиз Бобир мирзо билан бирга отланинг! Биз ҳам энди чорбогдан қўрғонга кўчамиз.

Мудҳиш хабар Бобирни жимжит қилиб қўйди. У қарахт бир аҳволда кийинди, отига минди. Шу пайт унинг кўзига яшнаб турган дарахтлар, суви тўла мрамар ҳовуз алланечук мунғайиб тургандай кўринди. Буларнинг ҳаммасини отаси бино қилган эди. Энди у одам бу жойларга ҳеч қачон келмайди. Ана у нашватиларнинг кўчатини Умаршайх мирзонинг ўзи ўтказдирган эди. Ҳозир шулар мева солган, ҳадемай пишади. Аммо уларни эктирган одам энди ҳеч вақт бу мевалардан татиб кўролмайди.

Чорбогдан чиқиб, тош йўлдан бораётганларида Бобир яна отасини эслади. Бу йўлга отаси тўшатган тошлар ҳам турибди. Узоқда кўринган баланд қўрғонни ҳам отаси қурдирган эди. Ҳаммаси бутун, ҳаммаси бор. Фақат унинг ўзи йўқ. Бобир энди отасини умрбод кўролмаслигини бутун вужуди билан ҳис қилди-ю, аччиқ жудолик туйғуси бирдан унинг борлигини тўлдириб, кўзларидан ёқасига ёш бўлиб томди.

Олдинда сув тўлдирилган чоҳ ва ўн бир пахсалик баланд девор билан ўралган Андижон қўрғони кўринди. Улар Мирзо дарвозасига яқинлашганларида ичкаридан беш-олти киши от чоптириб чиқди. Олдинда саман от миниб келаётган қисик кўзли мўғултахлит бек — Бобирнинг онасига қариндошчилиги бўлган Шерим тоғойи эди. У Бобирнинг юзида оғир мусибат аломатини кўрди-ю, отдан сакраб тушди, кўзига ёш келмаса ҳам хўнграб:

— Мен ишонмаган эдим, амирзодам!— деди.— Пуш-

ти-паноҳимиздан айрилганимиз ростми? Оҳ, бевафо дунё!

— Қимдан эшитдингиз?— сўради Қосимбек.— Бу хабар ҳозирча сир тутилмоғи керак эди!

Шеримбек ёқасини ушлаб:

— Тангрининг қудратини қарангки, — деди, — бир алоқачи кабутарим осмонда учиб юриб бирдан йўқ бўлиб қолди. «Қим уни тушуриб олди?».— деб том устига чиқдим. Анчадан кейин кабутар олдимга келиб қўнди. Қанотининг тагида бир қоғоз кўринди. Олиб қарасам— мана шу қайғули хабар! Қим ёзган? Осмонда фаришталар ёзиб юбордим, билмадим!

Шеримбек Бобирнинг эгарига бир қўлини қўйиб, юзини унга яқинлаштирди-да, паст товуш билан:

— Мирзом, қўрғонга кирмангиз, хатарли, — деди.

Бу сўзларни Қосимбек ҳам эшитди. Умаршайх мирзо тириклигида дурустроқ лавозим ололмай кўнгли чўкиб юрган Шеримбек энди Бобир мирзога бошқалардан олдинроқ меҳру оқибат кўрсатиб, унинг ишончини қозонмоқчи ва каттароқ мартабага эришмоқчи эди. Қосимбек буни сезиб Бобирга осойишта гапирди:

— Амирзодам, ортиқча таҳликага ўрин йўқ. Тезроқ қўрғонга кириб содиқ бекларни тўплайлик.

Шеримбек от устидаги Қосимбек билан ердан туриб сўзлашишни ўзига эп кўрмади. Шошиб отига минди-да, шиддат билан деди:

— Сиз ҳали аҳволни билмайсиз, жаноб Қосимбек! Содиқ бекларингиз Хўжандни ёғийга топширди! Исфарани топширди! Марғилонни топширди!

— Марғилонни?! — сесканиб сўради Бобир. — Қачон?

— Ҳозир хабар келди! Ёғий мўри малахдай ёпирилиб Қуваға яқинлашди! Энди навбат Андижонга Содиқ беклар Андижонга қўшиб мирзомни ҳам ёғийга берсинларми? Йўқ! Мен тирик бўлсам, бунга йўл қўймасмен!

Оғир мусибат устига қўшилган бу шумхабарлар Бобирни жуда эсанкиратиб қўйди. Ўзи куни билан рўза тутиб, дармони кетиб борар, ниҳоятда қаттиқ чанқаганлигидан тили танглайига ёпишиб қолгандек туюлар эди. Унинг ташна кўзлари қўрғон девори тагидаги хандаққа тўлдирилган қорамтир сувга тушди. Туриб қолган шу қора сув ҳам унга алланечук жозибали кўринди. У қуруқлашган лабларини намсиз тили билан ялаб қўйди.

Шеримбек дадил бориб, Бобир минган бўз отнинг олтин безакли юганидан олди:

— Мен содиқ тоғойингизмен, мирзом, ижозат беринг, сизни бу хатарлардан узоққа олиб кетай!

Бобир Шеримбек айтаётган хатарларни ҳозир унча ўйламас ва аниқ ҳис қилмас эди. Аммо унинг қайғудан эзилган кўнгли ҳам, ташналикдан қийналаётган тани ҳам кўз олдидаги бекик ва дим қўрғондан кўра, узоқдаги дарахтзорларни, кенг, очиқ жойларни афзал кўрарди. Шунинг учун Шеримбек унинг отини орқага бураётганда Бобир қаршилиқ қилмади. Қосимбек саросима бўлиб:

— Мирзом, волидангизнинг тайинлаганлари бошқа эди! — деди.

— Волидалари бу ердаги аҳволни билмаганлар! — деб Бобирнинг ўрнига Шеримбек жавоб қилди. Аммо Қосимбек унинг гапига қулоқ солмай Бобирга ёндашди:

— Хоним ҳазратлари бугун дафн маросимини ўтказиб эртага Андижонга келурлар. Улуғ онангиз ҳам чорбөгдан қўрғонга кўчмоқчи эдилар. Улар сизни қаердан топурақ?

Бобир энди сал хаёлини йиғиб, Шеримбекдан сўради:

— Қаёққа бормоқчимиз?

Шеримбек Қосимбекка эшиттирмасликка тиришиб, Бобирнинг қулоғига шивирлади:

— Олатоғ томонларга. Ушга. Балки Узгантга.

Бобир буни Қосимбекдан сир тутишни истамай, секин унга айтди:

— Уш йўлида бўлурмиз. Онамга хабар беринг.

— Мен аввал қўрғондаги беклар билан сўзлашай, амирзодам! Уларнинг кайфиятини билай!

— Ундан кўра Хўжа Абдуллага учранг.

— Бу амрингизни дарҳол бажо келтирурмен!

Қосимбек отини қўрғон дарвозаси томонга бурди. Бобир эса ёнидаги элликка яқин отлиқ билан қўрғондан узоқлашиб кета бошлади.

3

Қўрғон ичидан дарвозахонанинг томига чиқиб олган япасқи бир навкар девор кунгураси орасидан уларни кузатиб турган эди. Қосимбек Мирзо дарвозасидан шитоб билан кираётганда бу навкар ҳам томдан секин тушди-ю,

девор олдига боғлаб қўйилган отини миниб, хўжайини Аҳмад Танбал кутиб турган жойга қараб кетди.

Мевалари фарқ пишган катта боғнинг тўрида мрамар гумбазлик ҳаммом бор эди. Боғ эгаси Ёқуббек ёзнинг иссиқ кунларида шу ҳаммомнинг меҳмонхонага ўхшатиб безатилган салқин бир хонасида дам олар эди. Асл гиламлар тўшалган бу хонанинг тўрида ҳозир Аҳмад Танбал ўтирибди. У кумуш билан безатилган қимиз кади-дан жийдагули пиёлага қимиз қўйиб, сипқорди. Сўнг сарғиш мўйловини кафти билан артар экан:

— Тангрим мени кечирсин, бугун рўзани буздим, — деди. Йўлда ташналикдан тилим танглаймга ёпишиб қолди. Хўшмдан кетиб отдан йиқиладиган ҳолатга келдим.

— Бугун сизга раво, — деди Ёқуббек. — Зарураст — маъзураст. Мушкул ишга бел боғлабсиз. Агар кушойиши корингизни бериб, тахт Жаҳонгир мирзога ўтса, сиз унинг энг ишонган раҳнамоси бўлурсиз.

Аҳмад Танбал бу нурли истиқболни кўз олдига келтириб, бир энтикди. Олдинги тишларидан иккитаси тушиб кетган семиз Ёқуббек унга синовчан назар билан қараб турарди. Ёқуббекнинг нигоҳида «Менинг бу хатарли ишга нечун бош қўшаётганимни унутмасмикансен?» деган маъно бор эди. Аҳмад Танбал сергакланди:

— Бек жаноблари, сиз билан биз асли мўғул¹ уруғиданмиз. Барлосларнинг Фарғона вилоятида шунча вақт ҳукм сурганлари етар. Энди навбат бизники. Мен сизни мўғул бекларининг энг улуғи деб билурмен. Тангри омад бериб, агар мен тахт ворисига раҳнамо бўлсам, ўшанда ҳам менга сиз раҳнамолик қилгайсиз!

— Иншоолло! — деб Ёқуббек мамнун юз билан калта соқолини силаб қўйди. — Қани, Аҳмадбек, чанқоқ босилгандан сўнг очлик билинадир. Яхна гўштдин тотининг.

Аҳмад Танбал чинни лагандаги гўштга энди қўл узатганда эшик секин очилди. Аҳмад Танбал лаганни бир четга суриб, эшикка қадалиб қаради. Бояги япасқи навкар хўжайинининг тинчини бузгани учун узр сўрагандай бўсагадан нарида туриб, таъзим қилди:

— Бек жаноблари, севинчи беринг! — деди. — Бобир мирзо қўрғонга кирмай қайтиб кетдилар.

¹ Бу ерда гап ўзбеклашган мўғуллар ҳақида боради.

— Шеримбек билан биргами?

— Айни шундай!

Аҳмад Танбал учун бу чиндан ҳам қувончли хабар эди. Чарм ҳамёнидан битта олтин танга олиб, бўсага олдига ташлади. Япасқи навкар тангани шоша-пиша олиб, икки букилиб раҳмат айтди. Сўнг Аҳмад Танбалнинг ишораси билан эшикни секин ёпиб, орқага чекинди.

Аҳсидан Андижонга келиб тўғри Еқуббекникига тушган Аҳмад Танбал подшоҳнинг ўлими ҳақидаги хабарни энг аввал Шерим тоғойга етказдирган эди. Унинг ҳовлиқма феълени кўзгатиб, ўзи панада қолиш учун имзосиз хатни кабутар ёрдамида осмондан туширттирган эди.

— Маслаҳатингиз билан тузилган режа шарофатли чиқди! — деди Аҳмад Танбал уй эгасига мамнун кўз ташлаб.

— Ҳа, Шеримбек энди жиянини хавф-хатардан яхшилаб «халос қилур». Унинг энг пуфузли бекига айланиш учун Олатоғдан ҳам ошур.

— Энди биз Бобирнинг хатардан қўрқиб қочганини халойиқнинг қулоғига етказмоғимиз керак. Бобир шундай пайтда ота юрти Андижонни ташлаб кетганини халқ билсин, ундан ихлоси қайтсин. Ана ундан сўнг Жаҳонгир мирзонинг тахтга ўтиришига ҳеч бир монелик қолмас.

Еқуббек соқолини тутамига олиб, бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Овоза тарқатишнинг энг афзал жойи, бозор, — деди. — Менинг савдогар межозларим бор.

— Аммо овоза биздан чиққанини ҳеч ким билмаслиги зарур!

— Хотиржам бўлсинлар, жаноб Аҳмадбек. Сир сақлашга қодирмиз...

***

Андижон аҳолиси душман қўшинлари яқинлашиб келаётганини эшитиб, шу кунларда жуда хавфсираб юрар эди. Шунинг устига «Подшоҳ жардан йиқилиб ўлганмиш, шаҳарни бугун ёғий босар эмиш, Бобир мирзо қўрқиб қочганмиш», деган овоза тарқалди. Андижон расталаридаги ва тимнинг тагидаги дўконлар савдо энг қизиқ турган пайтда бирин-кетин ёпила бошлади. Ҳалиги овозанинг қаердан чиққанини ҳеч ким аниқ билмас эди-ю, лекин халойиқ унга бир-биридан ваҳимали тафсилотлар

қўшар эди. Ниҳоят, «Ахсини ҳам ёғий босганмиш, ёғий подшони жардан ташлаб ўлдирганмиш», деган гаплар ҳам пайдо бўлди. Халойиқ орасида юрадиган хуфялар даҳшатли мишмишларни шаҳар ҳокими — доруғага етказиш учун аркка томон шошилдилар.

Бу орада Қосимбек Бобир мирзонинг устози Хўжа Абдуллани уйдан қидириб топган, улар икковлашиб, аркдаги беклар олдиға чиқишган эди. Хўжа Абдулла ҳам, беклар ҳам подшоҳнинг ўлимидан мутлақо беҳабар эдилар. Бу хабарни Қосимбекдан эшитганларидан кейин уруш хатари кўзларига янада таҳликали кўринди, ёмон ўзгаришлар бўлишини сезишиб, саросима бўлиб қолишди. Шунинг устиға бозорда даллол бўлиб юрадиган ишончли бир хуфя келиб, хунук овозалардан ҳаммаёқ тўполон бўлиб кетганини айтиб берди-ю, Узун Ҳасан номли новча доруға эсанкираб қолди.

— Биздан омад кетди, жаноблар! — деди йиғламсираб. — Ташқарида ғаним. Ичкарида тўполон. Бобир мирзо қўрғонга кирмай кетганлари бежиз эмас!

— Биз ҳам жон сақлаш учун ҳар қаёнга тарқаб қочсакмикин? — киноя билан сўради Хўжа Абдулла.

Ўзи ҳам, соқол-мўйлови ҳам қоп-қора Хўжа Абдулла катта олим бўлишидан ташқари, Андижон бекларининг энг нуфузли пири ҳисобланар эди. Бобир мирзо ҳам уни ўзига муршид санаб қўл берган эди. Шунинг учун Узун Ҳасан Хўжа Абдулланинг киноясига қарши кескин жавоб бера олмади.

— Пирим, Бобир мирзо узоқлашмасдан қайтариш зарур! — деди Қосимбек.

— Бобир мирзонинг кўнгиллари менга аён, — деди Хўжа Абдулла. — У олий зот қўрқиб қочган эмаслар. Бекларнинг садоқатини билмоқ учун шундай қилганлар. Бозордаги овоза — фитнанинг белгиси. Агар фитна бўлмаса, подшоҳнинг қазо қилганини биздан олдин бозордагилар қандай билмишлар?

Узун Ҳасан ўзининг ақли етмаган бу мантиқли фикрга тан берди. Бобирнинг кўнгилида нима борлигини Хўжа Абдулла шў ерда туриб билганиға қойил бўлди. Хўжа Абдулла унинг кўзига чинакам авлиё бўлиб кўринди:

— Пиримға ҳаммаси аён бўлган экан! — деди у чуқур эътиқод билан. — Энди пирим нима десалар биз шунга шаймиз!

— Менга аён бўлгани шуки, — деди Хўжа Абдулла

овозини пасайтириб, — агар бир тан-бир жон бўлиб, Бобир мирзога хизмат қилсак, ҳаммамиз омон қолурмиз, ҳеч қайсимизнинг бир мўйимиз ҳам бўлмағай!

Хўжа Абдулланинг комил ишонч билан айтган бу сўзлари Узун Ҳасанни бир оз таҳликага солди. Агар иш Хўжа Абдулла айтгандай бўлиб чиқса-ю, Бобир мирзо подшоҳ бўлса... унда Узун Ҳасаннинг бугунги иккиланишлари қандай оқибатга олиб келади? Унинг рақиблари бу иккиланишларни бўлажак подшоҳга айтиб, доруғалик амалини тортиб олишлари мумкин эмасми? Йўқ, Узун Ҳасан бунга йўл қўймаслиги керак:

— Пирим, менга фотиҳа беринг, Бобир мирзонинг ҳузурларига мен ўзим борай. Бекларнинг номидан садоқат изҳор қилиб, қўрғонга таклиф этай!

— Ниятингиз таҳсинга сазовор, жаноб Ҳасанбек. Аммо сиз доруғасиз. Сиз аввал шаҳардаги ғулуни бар-тараф қилинг, фитнанинг уясини топинг, ана унда Бобир мирзонинг иноятларига сазовор бўлғайсиз.

— Яна каромат қилдингиз, пирим! Биз зудлик билан бу ишга киришурмиз!

* * *

Ез офтоби еру кўкни шундай қиздирмоқдаки, от туёқларидан кўтарилган чанг юзга аланга тилларидек тегади. Ҳаво дим. «Ғир» этган шамол йўқ. Тупроғи билқиллаб ётган тор кўчадан ўтаётганларида Бобирни тер босди. У бениҳоя чанқаганлигидан оғзи тахир бўлиб кетган эди. Кеча шу пайтларда Андижонсой бўйида салқинлаб ётгани эсига тушди. Бундан бир неча соат олдинги ҳаёти, чорбоғнинг мусаффо ҳавоси, зилол сувли ҳовуз, салқин кўшк, беташвиш дамлар — ҳаммаси бирдан узоқ ўтмишга айланган эди. Назарида, шиддатли бир қуюн уни ўша масъуд ҳаётдан юлиб олиб, аллақаяқларга чирпирак қилиб учириб кетаётибди. От туёқларидан кўтарилган чанг унга мана шу қуюннинг чангидек туюлади. Уни отасидан жудо қилган, пушти-паноҳидан айириб, хавфхатарлар комига тортган машъум бир куч гўё мана шу қуюннинг кучи эди. Уни қўриқлаб бораётган эллик чоғли отлиқлар ҳам Бобирга мана шу қуюн ичида юргандай хира кўринарди. Рўза тутиб куни бўйи туз тотмаганлигидан унинг боши айланмоқда эди. Атрофидаги отлиқлар тўғри юриб бораётган бўлсалар ҳам Бобирнинг на-

зариди уларнинг ҳаммасини ўша қуюн чирмаб айлантираётгандай бўларди.

Узгант йўли билан бориб Намозгоҳга етганларида узоқда қорли тоғлар кўринди. Бобир тоғ салқинини кўзи билан ҳис қилгандай бўлди ва ўша ерга тезроқ етиб бургиси келиб, отининг биқинига ниқтади. Қақроқ лабларини қийинлик билан очиб Шеримбекка:

— Тезроқ! — деди.

Шеримбек эса орқага ўгирилиб қараб:

— Чопар бор! — деди. — Тўхтайллик.

Андижон беклари юборган чопар Хўжа Абдулланинг қўли билан ёзилган мактубни Бобирга топширди. Бобир ўрам қилиб юборилган мактубнинг ипак боғичини узиб, енида турган Нўён Кўкалдошга берди:

— Уқинг.

Мактубда Андижон бекларининг Бобирга садоқат билдирганлари айтилган эди. Сўз орасида ёмон овозалар тарқалаётгани, номаълум фитначилар «Бобир мирзо қўрқиб қочди», деган тухматни тарқатиб, бунга элни нишонтирмоқчи бўлаётгани айтилган эди.

— Мен сизни ана ўша фитначилардан эҳтиёт қилган эдим, амирзодам! — деди Шеримбек Бобирга. — Ҳозир вазият ёмон. Қўрғон — иғвонинг уяси. Қўрғонга қайтманг, амирзодам! Содиқ беклар бўлса кетингиздан келсинлар!

«Ота юртини ташлаб қўрқиб қочди» — бу овоза оғиздан-оғизга ўтиб шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ тарқаб кетиши мумкин!

— Йўқ! — деди Бобир отини орқага буриб. — Мен қочмоқчи эмасмен!

— Амирзодам, бу ҳаммаси иғво!

— Мен бунинг иғволигини исбот қилурмен! Қайтинг ҳаммангиз. Қўрғонга қайтинг!

Бобир орқага бурган отининг юганини бўшатди-ю, сағрисига қамчи урди. От чопиб бораётганда кўкрагига шамол тегиб, ўзини бир оз енгил сизди. Бояги даҳшатли қуюн энди ундан орқада — изма-из елиб келаётган навкар ва савдарлар орасида қолиб кетгандай бўлди.

Улар офтоб уфққа яқинлашган пайтда Андижон қўрғонига кириб келдилар. Кечқурун гавжум бўладиган кўчалар ҳозир алланечук жимжит. Дўконлар ёпиқ. Ҳаммаёқ ҳувиллаган. Бутун шаҳар хавф-хатардан қўрқиб, биқиниб турганга ўхшарди.

Шеримбек олдинда бораётган Бобирни эҳтиёт қилмоқчи бўлиб; навкарларига «қуршаб боринг» ишорасини қилди. Ўзи эса Бобирнинг олд томонига ўта бошлади. Атрофини отлиқлар ўраб ола бошлаганда Бобир яна қуюннинг ичига тушиб қолгандай бўғилди. Кўз ўнгида яна отлар, одамлар чирпирак бўлиб айланишга тушди. Бобир ютоқиб олдинга интилди, отини қамчилаб, навкарлар қуршовини ёриб чиққанда юзига шабада тегиб, хиёл енгиллашди. Шеримбек яна олдинга интилиб, Бобирга ёндашмоқчи бўлганда Нўён Кўкалдош унинг жиловидан маҳкам ушлади:

— Бек жаноблари, қўйинг, амирзодам олдинда борсинлар. Фуқаро тахт ворисини кўрсин, кўнгли таскин топсин. Ана, туйнуклардан мўралаб турган одамлар ифвогарларнинг гапи ёлғонлигига амин бўлсинлар!

— Фитначилар бирор тешикдан амирзодамни ўқласалар-чи?

— Ниятни яхши қилинг!

Бобир бошлиқ отлиқлар аркка яқинлашганларида улкан дарвозанинг ҳар икки тавақаси ланг очилди. Хўжа Абдулла ва бир тўда беклар, мулозимлар Бобирга пешвоз чиқдилар. Бобир отдан тушиб устози билан кўришар экан, бирдан кўнгли юмшаб, кўзларига ёш қуйилиб келди. Хўжа Абдулла ранги ўчган, лаблари титраётган Бобирни бағрига босиб, тасалли бергиси келди, аммо беклар ва навкарлар олдида тахт ворисини қучоқлаш одобсизлик саналишини ўйлаб, ўзини тутди. У ҳам кўзига ёш олиб:

— Кулфатда қолдик, амирзодам, мусибатда қолдик! — деди. — Энди бизнинг пушти-паноҳимиз ўзингизсиз!

Мазидбек аъёнлар даврасидан бир-икки қадам олдинга чиқди. Ўзининг Бобирга бек атка эканини билдириб қўйгиси келиб, Хўжа Абдулланинг гапини оғзидан олди:

— Амирзодам, ҳамма беклар сизга содиқ хизмат қилишга тайёрдурлар!

Бобир тўпланиб турган бекларга кўз ташлаган эди, улар ҳаммаси Мазидбекнинг гапини тасдиқлаб; қўллари кўкракларида, таъзим адо қилишди. Бобир товуши титраб:

— Миннатдормен, — деди.

У яна отланиб арк дарвозасидан кираётганда орқадан Ёқуббек ҳам етиб келиб, беклар даврасига қўшил-

ди. У Бобир қайтганини эшитган заҳоти ҳар қандай шубҳадан холи бўлиш учун дарҳол отланиб, садоқат изҳор қилишга шошилган эди. Хўжа Абдулла ўнгда, Мазидбек чапда юриб, Бобирни арк тўридаги қишлик қасрга бошлаб келдилар.

Илгари пойтахт Андижондалигида тахт мана шу қасрга ўрнатилган эди. Кейин пойтахт Ахсига кўчирилгач, устунлари ўймакорликлар билан безатилган мрамр зинапояли бу қаср аввалги ҳашаматидан маҳрум бўлиб, кўримсизлашиб қолган эди. Бугун Бобир келишидан олдин Хўжа Абдулланинг фармойиши билан қасрнинг зинапояларига яна пояндоз тўшалди. Илгари тахт қўйилган шахнишинга туркман гиламлари ва кимхоб кўрпачалар солиниб, махсус жой ҳозирланди.

Бобир бинафшаранг пояндозга қадам қўйганда қуруқшаб кетган томоғини хўлламоқчи бўлиб ютинди. Аммо оғзида нам йўқлигидан томоғини алланарса қириб ўтгандай бўлди. Бўлажак подшоҳга хизмат қилиш учун тўпланган бекларнинг ҳеч қайсиси Бобирга ҳозир бир қултумгина сув кераклигини сезмас эди. Бирда-ярим сезганлари ҳам шунча одамнинг олдида ёш подшоҳнинг рўзасини очириш мусулмончиликка тўғри келмайди, деб бундай ишни қилишдан қўрқишар эди.

Ҳамма ўлтиргач, Хўжа Абдулла қуръон ўқиб, Ахсида бугун дафн этилган Умаршайх мирзонинг арвоҳига бағишлади. Бир неча киши:

— Илоҳо жойлари жаннатдан бўлсин! — деб қўйди. Яна бир неча киши Бобирга юзланиб кўнгил сўради.

— Муҳтарам беклар, давлатхўҳлар! — деб гап бошлади Хўжа Абдулла. — Уруш ташвиши бўлмаганда биз аввал мотам маросимини ўтказган бўлурадик. Эшитишимизча, Ахсида ҳазрати олийни ҳурматларига яраша маърака ўтказиб қабрга қўйганлар. Андижонга ёғий яқин келиб қолган шу оғир кунда бизнинг аввалини машваратимиз давлатни янги подшоҳга топширмақ хусусида бўлгани маъқул.

Мазидбекдан нарироқда семиз Ёқуббек ўтирган эди. У Хўжа Абдулланинг сўзларини ҳаммадан олдин илиб кетди:

— Доно тadbирни ўртага солдингиз, пирим. Бандангизнинг фикрича, Заҳириддин Муҳаммад Бобир мирзони қонуний подшоҳ атаб, муборак номларини хутбага қўшиб ўқитмоқ керак!

Бобир «ялт» этиб Ёқуббекка қаради. Унинг овозидаги майинлик, юзидаги ҳаяжон, ҳатто олд тишлари тушиб кетган оғзининг кемшиклиги Бобирга алланечук ёқимли туюлди. Ёқуббекнинг энг нуфузли ва қайсар мўғул бекларидан эканлигини ҳамма биларди. Фақат унинг бундан бир неча соат олдин Бобирга қарши фитна уюштириб юргани ўтирганлар учун сир эди. Энди Ёқуббек мана шу сирни яхшироқ бекитиш учун Бобирга ҳаммадан ортиқ садоқат билдирмоқда эди. Унинг шу сир очилиб қолишидан изтиробга тушиб, дардли ва ҳаяжонли кўзлар билан Бобирга қарши, ундан нажот кутгандай бўлиб ҳаяжонланиши ўзи қийналиб ўтирган Бобирга ғалати таъсир қилди. Ёқуббек биринчи бўлиб Бобирни подшоҳ деб атагани ёш ўспириннинг ўртаниб турган қалбига гўё сарин бир шабада бўлиб тегди. Қачондир бир вақт тахтга чиқиш ва шу юрган ҳамма бекларга бош бўлиб, ғолибона жанглар қилиш Бобирнинг энг кучли орзуларидан эди. Ёқуббекдан кейин гапирган беклар ҳам бирин-кетин Бобирни подшоҳ деб тан олар эканлар, унинг мана шу орзуси булут орасидан чиққан тўлин ойдай чарақлаб юзага чиқди-ю, қўнглини бирдан ёриштириб юборди. Бошига тушган мусибат ҳам, ичини куйдираётган ташналик ҳам хаёлидан узоқлашди.

Шу пайт эшикдан шаҳар доруғаси Ўзун Ҳасан таъзим қилиб кирди.

— Амирзодам! — деди у энтикиб. — Қулингизни авф этинг, сизни кутиб ололмадим. Мен Андижонда номуносиб гаплар тарқатган фитначиларни овлаш билан банд эдим. Алҳол бир фитначи арбобни тутиб келтирдим.

Бобир беихтиёр олдинга интилиб:

— Қайси арбоб? — деди. — Ким у? Келтиринг!

— Бажонидил, амирзодам! — деб Ўзун Ҳасан шошилиб орқасига қайтди.

Ҳамма кўзлар очиқ эшикка қадалди. Ёқуббекнинг ранги «қув» ўчди. Наҳотки Аҳмад Танбал қўлга тушган бўлса? Унда сир очилади. Ёқуббек саросима кўзлар билан дарчани қидириб топди. Дарча у ўтирган жойдан анча узоқ. Дарчадан нарида аркнинг ўн пахсалик баланд девори бор. Йўқ, бу ердан қочиб қутулиб бўлмайди! Ёқуббекни титроқ босди..

Шу пайт эшикдан нарида йўгон бир овоз:

— Қўлимни ечинг, мен гуноҳкор эмасмен! — дегани эшитилди. Товушидан Аҳмад Танбалга ўхшамайди.

Оқ шоҳи яқтак кийган йўғон гавдалик бўйдор кишини икки навкар икки томонидан маҳкам тутиб олиб кирди.

— Э, бу — Дарвеш гов-ку! — деди Ёқуббек бирдан енгил тортиб.

Андижон миробларининг бошлиғи бўлган бу одам гардани жуда гўштдор бўлганлиги учун ҳўкизга ўхшаб бўйинини бир оз олдинга эгиб юрар, шунинг учун орқаворатдан уни «гов», деб аташар эди. Андижон қўрғонига тўққиз ариқ сув кирса ҳам, боғ-роғларнинг кўплигидан ёз ойларида сув етишмайди, амалдорлар оддий фуқаронинг навбатини ҳам олишга интилишарди. Шундай пайтларда Дарвеш гов кўпинча фуқаронинг томонини олар, бекларга навбати келмагунча сув бермас эди. «Бек бўлсанг, ўзингга, худонинг олдида ҳамма бандаси баробар!» — деб тап тортмай гапирганини кўп одам эшитган. Шу сабабли беклар Дарвеш говни ёмон кўришар, айниқса доруға Узун Ҳасан кўпдан бери унга кек сақлаб юрарди.

Қўли боғлоғлик Дарвеш гов Бобирга ва ундан бери роқда ўтирган Хўжа Абдуллага бош эгиб таъзим қилди-ю:

— Адолат қилинг, амирзодам! — деди. — Мен фитначи эмасмен, устод! Бозорда бир япасқи навкар менга айтди. «Подшоҳ Ахсида маст бўлиб жардан йиқилиб ўлибдир, Бобир мирзо ёғийдан қўрқиб Олатоғ томонга қочибдир», деди.

Бобирнинг гаши келиб:

— Бўхтон бу! — деди.

— Бўхтонлигини мен кейин билдим, амирзодам, мени авф қилинг! — деб Дарвеш гов бир-икки қадам берига келиб, қўли орқасига боғланган ҳолича тиз чўкди: — Тухматлигига бу ерда муборак юзингизни кўриб амин бўлдим. Аммо бозорда халойиқ ваҳимага тушиб тўс-тўполон бўлиб қочганда ўзимни йўқотиб қўйдим. Бир одамни тўхтатиб, «шундоқ гапларни эшитдим, наҳотки рост бўлса?» деб сўраётганимда доруға жанобларининг хуфялари гапимни эшитиб турган эканлар...

— Йўқ, сен гап сўраш баҳонаси билан бу қабиҳ овозани тарқатиб юрганингда қўлга тушдинг! — деди Узун Ҳасан.

— Каломуллони беринг, қасам ичамен!

— Каломуллони ҳам хор қилмоқчи бу қасамхўр! — деди Ёқуббек Бобирга юзланиб: — Амирзодам, агар бу мардак садоқатли қулингиз бўлганда ёмон овоза тарқат-

ган ўша навкарни қўлидан тутиб доруғага топширмасми-ди? Ваҳоланки, бу ўзи ўша овозани бошқаларга айтган, яъни иғво тарқатган. Буни ҳозир ўз тилидан ҳам эшитдик!

Дарвеш гов ҳангу манг бўлиб:

— Ё алҳазар! — деди.

Ёқуббек Бобирга боягидек мулойим кўз ташлаб, кемшик оғзини содиқ бир табассум билан очди:

— Амирзодам, сизнинг раҳматлик отангиз Дарвеш говни миробларга сардор қилиб қўйган эдилар. Отангизнинг инояти билан шундай мартабага эришган бу гов энди ҳазрати олийни муқаддас рамазон ойида маст бўлиб йиқилган деса-я! Бу қандай ноннсофлик!

Бобирнинг ёш қалби бу машъум иғвога қарши ғазаб туйғусига тўлиб бормоқда эди. «Алдаш учун бола яхши!» — ўйланди Ёқуббек умид билай. Иғво тарқатган бу одам ўзининг айбини жони-дили билан Дарвеш говга ағдариб, Бобирни бунга ишонтиришга бутун кучини сарфламоқда эди. Бу ишда Ёқуббек ёлғиз эмас эди, — бекларнинг кўпчилиги Дарвеш говни айбдор деб билмоқда эдилар.

— Иғво тарқатганини ўзи бўйинга олди! — деди Ёқуббек.

— Тилидан тутилмишдир, жазосини бериш даркор! — деб Али Дўстбек номли бадқовоқ кўса бир киши Ёқуббекнинг тарафини олди.

Ўйчан ўтирган Қосимбек боя Шеримбек тоғойиннинг нмзосиз хат келтирган кабутар ҳақидаги гапини эслади-ю:

— Балки яна тафтиш ўтказиш лозимдир? — деди.

Унга Мазидбек эътироз қилди:

— Ортиқча тафтишларга фурсат қани? Ёғий Марғи-лонни олиб, Андижонга бостириб келур. Қонли уруш пайтида элни ваҳимага туширган, подшоҳнинг мартаба-сига раҳна солмоқчи бўлган иғвогарларга раҳм қилинэ майдир!

— Сиёсат учун майдонда ясоққа етказиш керак, токи бошқаларга ибрат бўлсин! — деди Узун Ҳасан.

«Ясоққа етказиш» — халойиқ олдида бошнини кесиш деган гап эди.

Дарвеш говнинг юзига ўлим шарпаси соя солиб ўтгандай бўлди. У тиззаси билан юриб Бобирга яқинлашар экан, йиғлаб илтижо қилди:

— Амирзодам, мен ифвогар эмасмен! Мен ифвогарларнинг қурбонимен! Менга раҳм қилинг! Бешта ёш болам бор! Ноумид қилманг, амирзодам!

Дарвеш гов, йўгон гавдаси силкиниб, ўкириб, йиғлар экан, қўли боғлиқ бўлгани учун юзини яширолмас, кўз ёшлари мош-гуруч соқолига томчилаб оқиб тушар эди.

Шундай катта ёшлик одамнинг бунчалик куюниб йиғлагани Бобирнинг қалбида кўпириб турган ғазабни бирдан босди. Унинг Дарвеш говга раҳми келди-ю, устози Хўжа Абдуллага савол назари билан қаради. Хўжа Абдулладан «шу бечоранинг қонидан кечинг!»— деб бир гап кутди.

Бироқ Хўжа Абдулла оғиз очгунча бўлмай, яна Еқуббек гапирди:

— Бешта боласи бор одам, тилини тийиб юрса бўлмасмиди!

— Э, бу гов ўзи ҳаддидан ошган!— деди Узун Ҳасан. — Бўлмаса, подшоҳ ҳақида ифво қилганларнинг гапини эшитган ҳамоно оғзига урмасмиди! Ёки у ҳаромнамакларни бизга тутиб бермасмиди!

Бир-бирини инкор қилувчи бу гаплар Бобирнинг хаёлларини чалғаштириб юборди. Вужудини ўртаётган ташналик янги бир куч билан қайтиб келди. Юзлар, деворлар, гиламлар бир-бирига қўшилиб, чаплашиб, гир-гир айлана бошлади: Дарвеш говнинг йиғлаб гапирган сўзлари гўё узоқдан эшитилди:

— Амирзодам! Адолат қилинг! Мен отангизнинг содиқ раиятлариданмен! Сиз ёшсиз, беғуборсиз. Сиз ҳали бу бекларни билмайсиз! Буларнинг менда кеки бор! Бекларга ишонманг, амирзодам! Халқдан сўранг! Мени эл-улус биледи! Раият биледи!

Али Дўстбек қўлини миробга пахса қилиб:

— Эшитдингизми, амирзодам?— деди.— Бу говнинг ичи қоралигини кўрдингизми?

Еқуббек Бобир томонга таъзим билан эгилиб, бояғидай меҳрибон товуш билан тушунтирди:

— Бу гов эл-улусни бекларга қарши қўзғамоқчи, амирзодам. Ёғий ҳужуми пайтида барият билан раиятнинг¹ орасига нифоқ солмоқчи!

— Нияти бузуқлиги шундан ҳам аён!— деди Узун Ҳасан ва навкарларга қараб буюрди.— Бас, олиб чик!

¹ Барият — бек ва аёнлар. Раият — фуқаро.

Бояғи икки навкар Дарвеш говни икки қўлтиғидан олиб, ўрнидан турғизди-да, куч билан эшикдан олиб чиқа бошлади. Энди Бобирдан ҳам умидини узган банди:

— Мен бегуноҳмен!— деб қичқирди.— Беш боламнинг уволи уради сен бекларни! Менинг бегуноҳ қоним тутади ҳаммангни!

Бу қарғиш Бобирнинг қалбига ўткир тигдай қадалди. Унинг қўл-оёқлари титраб, ўтирган жойида кўзи тина бошлади. Назарида, бояғи қуюн аввалгидан баттар ҳурж қилар, уни мана шу одамларга қўшиб чирмаб айлантирар эди. Атроф кўзига чанг-тўзон орасида қолиб кетгандай хира кўринар эди. У ўтирган жойида йиқилиб кетмаслик учун икки қўлини икки ёнига тиради.

Дарвеш говнинг қарғишидан ғазаби ошган беклар энди унинг ўлдирилишини яна ҳам қаттиқ туриб талаб қилдилар:

— Бу кўрнамак ясоққа етмагунча элдаги ваҳима босилмайди!

— Сиёсат учун битта ифвогарнинг бошини кесмоқ зарур!

— Ясоқ!

— Ясоқ!

Бобирнинг кўз олдидан бояғи одамнинг соқолига оқиб тушган кўз ёшлари кетмас, қулоғи тагида унинг аламли қичқириғи ҳамон жаранглаб турарди. Шу тирик одам мурдага айланиши керак, Бобир бунга фармон бериши керак. Нечун? Беклар у одамни гуноҳкор деб, Бобирни ишонтиришгани учунми?

Балки бу беклар чиндан ҳам Бобирни алдаётгандир? Балки мана шунақа беклар Ахсида Умаршайх мирзони жардан итариб юбориб ўлдиргандирлар? Балки булар эрта-индин Бобирнинг жонига ҳам қасд қилишар?

Бирдан Бобирнинг беғам юрган даври эсига тушди. Кечагина у тенгдош ўртоқлари билан от чоптириб ўйнаб юрмаганмиди? Алишер Навоийнинг расмига тикилиб мусаффо ёшлик хаёлларига берилгани қачон эди? Орадан бир неча йил ўтганга ўхшайди. Ҳолбуки шу бугун эрта-лаб, шу бугун чошгоҳда унинг ҳаёти қуёшли осмондай тиниқ ва соф эди-ку. Бу қора булутлар унинг атрофига қаёқдан ёпирилиб келди? «Ясоқ!»— деб қичқираётган ҳар дарғазаб бек Бобирдан қуёшни тўсиб олган бир қора булутга ўхшарди. Бобирни чирмаб айлантираётган даҳшатли қуюн мана шу қора булутларнинг шамоли

эмасмикин? Наҳотки бу булутлар доим тожу тахт билан бирга юрса-ю, Дарвеш говга ўхшаганларнинг қонига шунчалик ташна бўлса?! Боя Бобирга худди булутлар орасидан сузиб чиққан тўлин ойдаи гўзал кўринган тожу тахт энди ой тутилган тундай ваҳимали тусга кирди. Бобир номаълум хавф-хатарлардан сесканиб, Хўжа Абдуллага ёрдам сўрагандай қаради:

— Устод!

Хўжа Абдулла унга томон сурлиб:

— Амирзодам, бардам бўлинг,— деди.

— Не қилай, айтинг!..— шивирлади Бобир.

— Ҳукм чиқаринг! Беклар ясоққа етсин деб талаб қилмоқдалар.

— Сиз-чи, устод?

Агар Хўжа Абдулла, ўтирганларга қарши чиқиб, Дарвеш говни ёқласа, шунча амал-тақал билан бошлари зўрға қовушган беклар яна пароканда бўлиб кетишлари аниқ эди.

— Амирзодам,— шивирлади Хўжа Абдулла,— подшоҳлик удумига биноан хатарли уруш пайтида тождорлар шаънига номуносиб гап айтган одам жиноятчи ҳисобланур! Дарвеш гов яна бу ерда ҳам тилини тиймай чатоқ қилди. Барча бекларни ёмонлаб, қаргаб, оловга мой сепди! Энди сиз... битта Дарвеш говни деб барча беклардан воз кечолмагайсиз. Вазият таҳликали... Сиёсат учун говни ясоққа етказмоқдан бошқа илож йўқ!

* * *

Эртаси куни пешинда Андижон аркининг қаршисидаги жазо майдонида нақоралар чалинди. Тўпланган халойиқнинг кўзи олдида Дарвеш гов, ёмон овоза тарқатишда айбланиб, боши кесилди.

Ёқуббек Аҳмад Танбални япасқи навқари билан бирга ўша куни кечаси Ахсига яшириқча жўнатиб юборган эди. Икки орадаги сир сирлигича қолди.

Душман Марғилонни олиб, Андижонга таҳдид солмоқда эди. Хўжа Абдулла бошлиқ элчилар Бобирнинг номидан Самарқанд подшосининг Марғилондан беридаги қароргоҳига бориб, сулҳ тузишни таклиф қилдилар.

— Сиз билан уруш бошлаган инингиз Умаршайх мирзо жардан йиқилиб шунқор бўлди!¹ Бобир мирзони

¹ Вафот этди маъносида.

фарзанд ўрнида кўргайсиз! Ахир у зот сизга куёв бўлиш орзусидалар! Сизни бош ҳукмдоримиз, деб тан олурлар! Улпон тўлагаймиз! Урушни тўхтатинг, ҳазратим!

Хўжа Абдулланинг бу таклифига Самарқандлик беклар қаттиқ қарши чиқдилар. Улар Андижон ва Ахсини босиб, талаб, катта-катта ўлжа олиш умидида эдилар. Сулҳ эса уларни мана шу ўлжалардан маҳрум қилар, ўлпонни подшонинг бир ўзи олар эди.

— Шунча жойдан қон кечиб, жон бериб-жон олиб келиб, энди етдик деганда қуруқ қайтамызми?— деди Муҳаммад тархон номли бек.

— Сулҳ тузманг, ҳазратим!

— Қаттиқ туринг!— дейишди бошқа беклар ҳам.

Султон Аҳмад мирзо бекларининг раъйини қайтаролмайдиган заиф тождорлардан эди. Хўжа Абдулла бошлиқ элчилар ундан рад жавоби олиб қайтдилар.

Энди аввалгидан баттар қирғин бўлишини сезган бек ва навкарлар Андижон қўрғонига кириб бекина бошладилар.

ҚУВА. Жасоратнинг жазоси

1

Утган куни отланиб Андижонга кетган Мулла Фазлиддин бугун қаттиқ изтироб ичида яна Қувага қайтди.

У Бобирнинг отаси ўрнига ҳукмдор бўлганини эшигиб, ундан ҳимоя сўраш ниятида аркка борган эди. Агар унинг ҳузурига кирса ноумид қайтмаслигига ишонар эди. Чунки Мулла Фазлиддин чорбоғда кўшк қурган пайтларнда Бобир билан кўп ҳамсухбат бўлган, унинг зеҳни ўткир, шоиртабиат, зукко ўспирин эканини сезиб, Алишер Навоий суратини ҳадя қилган эди. Бобир бунга жавобан Мулла Фазлиддинга зарбоф тўн кийдирган эди. Энди Мулла Фазлиддин бўйни йўғон беклардан кўрган ёмонликларини айтиб берса, Бобир уни ҳимоясиз ташлаб қўймаслиги керак эди. Лекин арк дарвозаси олдида ўша доруға Узун Ҳасан турган экан.

— Бобир мирзонинг ҳузурига кирмоқ учун махсус рухсат керак,— деб унинг йўлини тўсди.

— Рухсатни ким берур, жаноб доруға?

— Эшик оға Ёқуббек жаноблари!.. Ана, ўзлари ичкаридан чиқмоқдалар!..

Унтача навкар қуршовида ичкаридан отлиқ чиқиб келаётган Ёқуббек фақат бириңчи вазир даражасидаги

эшик оғалар тақадиган энли олтин камарни белига тақиб олган эди. Пули катта бу бек Андижон мудофаасига ҳаммадан кўп маблағ ажратган эди. Унинг навкарлари ҳам бошқа бекларникидан кўпроқ эди, ўзи ҳам Бобирга ихлоси зўрлигини ҳар ишда намойиш қилиб, туну кун тинмас эди. У биринчи кунидек Бобирга ўзини содиқ кўрсатгани устига бу ҳаммаси қўшилиб, ахири соҳиб ихтиёр эшик оға бўлиб олган эди. Буни энди билган Мулла Фазлиддин хиёл саросима бўлди. Лекин ўзини дадил тутишга тиришиб, олиқ келаётган Ёқуббекнинг қаршисидан чиқди:

— Жаноб эшик оға, ижозат беринг, камина Бобир мирзо ҳузурларига кирай!

Ёқуббек отининг жиловини тортиб, хиёл тўхтади-ю, қўлини кўксига қўйиб турган Мулла Фазлиддинга тепадан кинояли назар ташлади:

— Кириб не қилмоқчисиз?

— Арзим бор... Меъморилик санъатига оид...

— Ҳозир ёш подшоҳимизга меъморлар эмас, мамлакат мудофаасига ярайдиган навкарлар керак! Уруш тугагандан сўнг келинг!

Ёқуббек «Ғап тамом!»— дегандек қилиб, отини елдирганича ўтиб кетди. Мулла Фазлиддин бир лаҳза қаққайиб туриб қолди. Бир вақт Узун Ҳасаннинг:

— Жаноб меъмор, тавочилар навкарликка одам олмақдалар, истасангиз бориб навкар бўлинг!— деган кинояси уни ўзига келтирди.

— Улмасак ҳали меъмор керак бўладиган кунларга ҳам етишурмиз!— деди Мулла Фазлиддин доруғага нафратли назар ташлаб.

Энди унинг Бобир ҳузурига киролмаслиги аниқ. Ёқуббек билан Узун Ҳасаннинг ихтиёрига ўтган қалъада қолиш эса жуда хатарли. Дарвеш говнинг ўлимига шубҳалар сабаб бўлганини Мулла Фазлиддин эшитган эди. Ҳозир унинг учун сал бехатарроқ жой — Қувадаги опасининг уйи эди...

Мулла Фазлиддин хуфтон пайти ҳовлига кириб келса, поччаси билан опаси ёв яқинлашаётганини эшитиб ваҳимага тушиб ўтиришган экан.

Қувасойдан нарида — Қаркидон адиридаги ёв илғорлари ёққан гулханлар милт-милт қилмоқда эди.

— Мулла Фазлиддин, ёғий келса пўлат сандиғингиз-

ни тинч қўймас, — деди поччаси. — Буни тезроқ яширинг.

— Бўш ўрангиз борми, почча?

Бор. Ана, бедахонада.

— Тоҳир қани?

— Маҳмуд билан кўприкка қараб кетди. Билмадим, не иши бор? Сўрасам айтмади.

Мулла Фазлиддин поччасининг ёрдамида пўлат сандиқни яна қонга солиб, бедахонадаги бўш ўрага тушириб қўйди-ю, ўранинг оғзини тахталар билан бекитди. Кейин бу тахталар устига беда боғларини баланд қилиб тахлаб ташлади.

* * *

Осмоғни яна қуюқ булут қоплаган. Бирда-ярим ёмғир томчилаб қўяди. Қува кўчалари жимжит. Ев яқинлигини сезган одамлар уй-уйига бекиниб олган. Аҳён-аҳёнда итлар ҳургани эшитилмаса, бутун Қува кўчиб кетганга ўхшарди. Қувасой устидан ўтган ёғоч кўприк ҳам кимсасиз. Элчилар ёмон хабар билан қайтгандан сўнг кўприкдаги соқчилар қўрғонга қочиб кетишган...

Тун яримлаганда шу кўприкка қараб кетадиган йўл четида уч-тўртта қора кўринди. Йўл бўйидаги дарвозанинг бир тавақаси секин очилди-ю, ундан катта чўва кўтарган пакана одам чиқди.

Тоҳир шивирлаб сўради:

— Чақмоқ билан тутантириқни ҳам олдингми?

— Олдим.

Пакана йигитнинг кийимларидан зиғир ёғининг ҳиди келади — унинг касби жувозкаш.

Тоҳир юзига ёмғир томчиллаганини сезиб осмонга қаради. Булут қуюқлашиб, юлдузлар кўринмай қолган.

«Жала қуйса олов ёңмай бало бўлармикин? — ўйланди у. — Кўприкнинг ёғочлари ҳам ҳўл бўлиб ивиб ётгандир».

— Маҳмуд, мен битта болта олдим. Энди яна битта болта билан икки кишилик катта арра керак. Сен дуррадгорсен, асбобларинг тахт.

— Аррани нима қиласен?

— Керак! Умрзоқ, сен ҳам бирга бор. Дарров олиб чиқинглар.

Икки йигит бир тор кўчага кириб кетишди-ю, анчадан кейин айтилган нарсаларни олиб келишди. Кейин ҳаммалари деворнинг зеҳи билан юриб олдинма-кетинг кўприкка яқинлашишди.

Тоҳир кўприкда қоровул йўқлигини боя аниқлаган эди. Андижон қўшини орқага чекиниб, қўрғонга кириб кетган, бостириб келаётган ёв буни яхши билар, шунинг учун Қувадай жойларда ҳеч қандай хавф-хатар бўлишини кутмас эди.

Тоҳир кўприкдан берироқда — қорайиб турган катта бир дарахтнинг тагида ҳамроҳларини тўхтатди:

— Ўзларингдан қолар гап йўқ. Беклар билан навкарлар бизни ёғийнинг оёғи остига ташлаб кетди. «Ўзинг учун ўл етим», деган гап бор. Худо кушойиши коримизни берса, ҳаммамиз уй ичимиз билан бир балодан халос бўламиз. Мабодо, ишимиз ўнгидан келмаса... Битта-яримтамыз қўлга тушадиган бўлсак...

— Ушанда ҳам мард бўлиш керак,— деди Маҳмуд.— Онт ичайлик: кимки ёғийга сир берса, онаси хотини бўлсин!

— Омин!

— Омин!

Ҳаммалари юзларига фотиҳа тортишди-ю, бирин-кетин кўприкка чиқишди. Тоҳирнинг мўлжали қирқ-эллик қадам ичкарироққа бориб, кўприкнинг ўртасидан ўт қўйиш эди. Аммо улар илгарилаган сари атрофлари очилиб, ўзларини ҳимоясиз сеза бошлашди. Сувнинг очик сатҳи соҳилга нисбатан ёруғроқ эди. Кўприк ёв қўшинлари қаршисида нишон тахтасига ўхшаб тургандек ваҳимали туюларди.

Бир вақт дурадгор йигитнинг қўлидаги катта арра эгилиб, юпқа пўлати Тоҳирнинг болтасига тегиб кетди. Унинг жаранги қоронғида шундай кескин эшитилдики, йигитлар сесканиб тўхташди. Атрофга қулоқ солиб, бир лаҳза қотиб туршди. Қурбақалар бир текис қурилламоқда эди.

— Тоҳир, кўп нарига бормайлик!— деб шивирлади Маҳмуд.— Келиб қолса қочиб қутулишни ҳам ўйланглар.

— Нарёқдан келадими? Умрзоқни ўша ёққа қоровул қилиб қўямиз. Қўрқманглар, ёғий узоқда.

Шу пайт ёмғир савалай бошлади. Энди узоқдаги гулханлар ҳам кўздан йўқолди. Ёв уларни кўриб қолиш

эхтимоли бутунлай бартараф бўлганини сезиб, Тоҳир кичида суюниб қўйди.

Кўприк хийла узун бўлганлиги учун уч-тўрт жойида тагидан қўйилган зўр сепоя тиргаклари бор эди. Тоҳир кўприкнинг қанотидан пастга эгилиб қараб, шу тиргаклардан бирини мўлжалга олди-ю, тўхтади. Умрзоқ кўприкнинг нариги чегида қоровул бўлиб туриш учун кетди. Қолганлар кўприк ёғочларининг осонроқ ёниши мумкин бўлган жойларидан танлаб, болта билан пайраҳа кўчиришди, сўнг чўвада ёгдан сепишди. Уч кишилашиб чақмоқни тошга уриб, тутани¹ ёмғирдан бекитиб, роса уринганларидан кейин, ниҳоят, аччиқ пахта тутуни димоғларига урилди. Ўт ёқишга эпчилроқ бўлган жувозкаш йигит тутани пуфлаб-пуфлаб чўғ қилди. Тоҳир чакмонининг тагидан қўлтиғига қисиб олиб келган қуруқ похолни шу чўққа тутди.

Похолнинг заиф олови зиғир ёғи сепилган пайраҳаларга илашиб энди сал кўтарилай деганда, шамол қаёйриб ураётган ёмғир томчилари «жиз-жиз» этиб тегди-ю, ўчириб қўйди.

— Ёнмайдиган сирқинди мой экан!— деди Маҳмуд жувозкаш йигитга таъна қилиб.

— Ёмғир ўчирди-ку! Шу мойни топиб чиққанимга ҳам жон де!

— Бас!— шипшиди Тоҳир жувозкаш йигитга.— Тутани ўчирмай тур!

Тоҳир иккита белбоғни бир-бирига улаб, бир четини белига боғлаб, кўприкнинг тагига осилиб тушди. Тиргакларнинг нам тегмаган жойларидан пайраҳа кўчириб олиб, ёғ сепиб, минг азоб билан энди олов олдираётганда шамолнинг кучли бир эпкинни ёнаётган пайраҳаларни сувга учуриб туширди.

Тоҳир кўприкка қайтиб чиқди-ю, болтани қўлига олиб, ғазаб билан кўприк қанотларини уриб синдира бошлади:

— Мана ёнмасанг! Мана ёнмасанг! Мана! Мана!

Жувозкаш йигит иккинчи болтани қўлига олиб, кўприкнинг нариги қанотини синдиришга тушди.

— Тоҳир, бу ишларингдан нима фойда?— деди Маҳмуд.— Ундан кўра болтани менга бер. Мана бу михланган ёғочларини кўчириб ташлайлик.

¹ Тутан — чақмоқ учқунидан ёниши қулай бўлган пахта ипи.

Ҳансираган Тоҳир Маҳмуднинг олдига келди. Қоронғида миҳ кўринмаса ҳам касби дўрадгор бўлган Маҳмуд ёғочга миҳ қоқилган жойни тусмоллаб топди. Тоҳир иккаласи кўприкка кўндаланг қўйиб миҳланган тахтасимон бир ёғочни кўчириб олишди. Аммо иккинчи ёғочни кўчириш жуда қийин бўлди.

— Айтмоқчи, арра бор-ку!— деди Маҳмуд.

Бир четда ётган аррани Тоҳир пайпаслаб топди. Икки йигит унинг икки дастасидан олиб, кўприк ёғочларини арралашга тушишди.

— Шошма!— деди Тоҳир.— Бу ердаги беш-ўнта ёғочни арралаб ташлаганимиз билан ҳеч иш чиқмайди.

— Нега чиқмасин? От-арава ўтолмайдиган қиламиз!

— Бирорта устани олиб келиб, кўприкни тузатиб, ўтиб кетаверса-чи?

— Фойдаси йўқ ишга уннадик чамаси-да!— деди жувозкаш йигит умидсизланиб.

— Йўқ, биз кўприкни бўйига эмас, энига қараб арралашимиз керак.

— Энига қўйилган ёғочлар жувозкундадай йўғон-ку. Арралаб бўладими?

— Бўлади!

Тўрт киши навбатма-навбат арра тортиб, кўприкнинг кўндалангига тўсин қилиб қўйилган йўғон ва қаттиқ ёғочни арралаётганда қора терга ботиб кетишди. Илиқ ёмғир ҳали ҳам савалаб турар, уларнинг юзлари ва баданларидан оққан тер ёмғир сувига қўшилиб кийимларини шалаббо қилган эди. Йигитларнинг мақсади кўприкни икки томондан ушлаб турган ўқёғочларни арралаб, уни бир-икки жойидан узиб ташлаш эди. Аммо улар кўприкнинг ҳар икки томонидаги йўғон ўқёғочларни арралаб қирқишди ҳамки, кўприк улар кутгандай узилиб тушмади. Уни яна қандайдир миҳлар, бир-бирига тишлатиб қўйилган болорлар ва «белбоғ» ёғочлар маҳкам ушлаб турарди. Тоҳир билан Маҳмуд аррани қўйиб, яна болтани қўлга олишди, қоронғида тимирскиланиб, болорларга тишлатилган қавс миҳлардан беш-олтитасини топишди ва кўчириб ташлашди. Шундан кейин кўприкнинг аллақасери қирсиллади-ю, аммо ўзи аввалгидай тураверди.

— Бўлди!— деди Маҳмуд мадорсизланиб.— Қўлимиздан келмайдиган ишга уннабмиз!

— Падарига лаънат!— деб, Тоҳир қўлидаги болта билан яна кўприк қанотларини қарсиллатиб синдира кетди. Шу пайт кўприкнинг нариги четидан улар қоровул қўйган йигит чошиб келди:

— Қўй, бас! Мунча қарсиллатма! Нариги адирдан ёғий келаётганга ўхшайди.

— А?! Кўрдингми?

— Товушларини эшитдим. «Отлан!», «Сафлан!»— деб бақириб чақирганлари қулоғимга чалинди!

— Бўлмаса ҳозир бостириб келади!—деб жувозкаш қочишга чоғланди.

— Аррангни ол, бу ерда ҳеч нарсани қолдирманглар!—деб Тоҳир ёнмаган пайраҳаларни, ёғоч синиқларини сувга отди.

Беш йигит муваффақиятсизликка учрагандай руҳлари тушиб, уйларига тарқаганларида тонг ёриша бошлаган эди.

2

Саҳарликни еб йўлга тушган ёв қўшинининг олдинги тўпи кўприкка чиқа бошлаганда тонг қоронғиси ҳали тарқалмаган эди. Ёмғир тоғларда қаттиқ қуяётганлиги учун Қувасойнинг суви тобора кўтарилиб бормоқда эди. Олдинда келаётган отлиқ чигдовулар унча кўп эмас эди, шунинг учун кўприкдан сийрак саф билан ўтиб кетишди.

Аммо улардан кейин келаётган сафлар жуда қалин эди. Ҳар бир бекнинг навкарлари ўзларига қарашли юкларни туя қўшилган оғир араваларга ортиб келмоқда эдилар.

Чуғурчуқдай беҳисоб қўшин отлари, туялари, аравалари билан бирга ёмғирли тонгда қоп-қора селга ўхшаб, кўприкни лиммо-лим тўлдириб кела бошлади.

Кўприкнинг ўртасида бояги йигитлар михларни суғуриб, тўсинларини арралаб кетган жой бунчалик оғир юкка бардош бериши амримаҳол эди. Бунинг устига худди ўша жойда бир чўбир отнинг икки олдинги оёғи михи кўчирилган ёғочларнинг ёриғига тушиб кетди. От ўмрови билан йиқилиб тушиб, оёғини суғуриб ололмай типирчилай бошлади. Эгарда ўтирган навкар отнинг бошидан ошиб, бошқа отларнинг оёғи тагига учиб тушди. Ҳозир беҳисоб туёқлар остида қолиб янчилишини

сезди-ю, дод солиб қичқирди. Ҳамроҳлари беихтиёр жиловларини тортишди. Баъзи отлар қўрқиб орқага тисарилиб кетди.

Орқадагилар эса ҳеч нарсадан беҳабар ёпирилиб келмоқда эди. Бир лаҳзада кўприкнинг шу жойи ҳаддан ташқари тиқилинч бўлиб кетди. Арра ва болта зарбаларидан ночорлашган кўприк ёғочлари тўсатдан қарсиллаб синди. Тиқин бўлиб ётган ўнлаб отлар, одамлар кўприк ёғочларига қўшилиб сувга қулаб тушди. Тошиб турган сойнинг суви қулаб тушганларни лопиллатиб оқизиб кетди.

Кўприк устида қолганлар жон ҳолатда орқага бурилиб қочмоқчи бўлишди. Аммо орқадан ҳамон отлиқлар, аравалар, туялар кўчкидай бостириб келмоқда эди. Олдинда нима ҳодиса бўлганидан беҳабар подшоҳ энг яқин беклари билан сойнинг нариги четида туриб, қўшинни кўприкка томон йўналтирмоқда эди. Лекин кўприк ўртасидан кўтарилган қий-чув тўполон тобора зўрайиб борарди. Ваҳимага тушган қўшин бирдан ўзини орқага ташлади, аммо ур-сур тўполонда кўприкка сиймай, от-уловлари билан сувга тутдай тўкила бошлади.

Кўприк қанотларининг анча жойи синдириб ташлангани уларнинг қулаб тушишини осонлаштирарди. Тартибни бузилган аравалар бир-бирини итариб, кўприкнинг бутун турган қанотларини ҳам синдириб қуламоқда эди. Баъзи навкарлар йўлида учраган тирик жоннинг ҳаммасини қамчилаб ўтмоқда бўлса, баъзи беклар қилич яланғочлаб, тўполонни тиг билан босмоқчи бўлишди. Аммо гиж-гиж бўлиб, қурт-қумурсқадай қайнаб ётган қўшин кўприкка шундай тиқилиб қолган эдики, унга на қамчи кор қилар эди, на қилич. Туялар бўкиради. Одамлар қичқиради. Талвасага тушган оломон тиг кўтарган бекларнинг ўзини от-улови билан суриб бориб, кўприкдан афанатиб юборади.

Подшоҳ билан бирга қирғоқда турган хос навкарлар сувда оқиб бораётганларни қутқаришга фармон олдилар. Улар қамишларни шалдиратиб, сувга яқин келганларида ўзлари ҳам балчиққа ботиб кета бошлади. Кейин орқада қолганлари арқон ташлаб уларнинг учтўрттасини зўрға қутқариб олди. Бошқаларини қамишзор балчиқ қаърига тортиб кетди.

Сувга қулаб тушганларнинг чўккани чўкиб ўлди. Сузишни биладиганлари эса отларининг бўйнига ёпи-

шиб қамишзор қирғоққа чиқай деганда балчиққа ботди. Сассиқ ботқоқлик аждаҳога айланиб одамни ҳам, отни ҳам оёғидан пастга тортар эди. Отлар жон аччигида силтаниб кишнар, одамлар қамишларга қўллари тилиниб дод солар, аммо улар талваса қилганлари сари балчиққа чуқурроқ ботиб, юз азоблар билан жон беришар эди.

Уртаси синиб тушган кўприкнинг устида — ағдарилган аравалар, йиқилиб ётган от ва туялар орасида талай навкарларнинг эзғиланган жасадлари қолди. Ёвнинг шу бир-икки соат ичида кўрган талафоти уруш бошлангандан бери кўрган ҳамма талафотларидан кўпроқ ва даҳшатлироқ эди. Яна бу фалокатнинг сабабини ҳеч ким билмас эди. Шунча одамнинг мислсиз қийноқларда жон берганини кўрган жангчилар мағлубиятга учрагандан баттар эсанкираб, руҳсизланиб қолдилар.

3

Қуваликлар тонг ёришгандан кун ёйилгунча бўлиб ўтган бу фалокатни нариги қирғоқдаги девор ва томлардан мўралаб кўриб турар эдилар. Уларнинг баъзиси «ёғий баттар бўлсин», деб шодланса, баъзиси не-не йигитларнинг сувга оқиб, балчиққа ботиб, минг азоблар билан ўлаётганидан ачинарди. Тоҳир кечаси ўртоқлари билан қилган ишларини боя Фазлиддин тоғасига «ухдасидан чиқолмади», деган маънода маъюсланиб айтиб берган эди. Кейин юз берган ҳодисани томга чиқиб кўрган Мулла Фазлиддин нарвондан тез пастга тушди-ю, Тоҳирни бир четга имлаб чақириб олди:

— Уртоқларингга айт! Ҳаммаларинг тезроқ беркининглар!

— Нечун, мулла тоға?

— Кўприк арраланган жойидан синганга ўхшайди. Агар кўприкка ўт қўйиб юборганларингда ҳам бунчалик талафот бўлмас эди. Чунки ёғий кўприкнинг ёнган жойини тузатмагунча устига черик чиқармас эди. Улар рафлатда қолиб балога йўлиққан! Агар қилган ишларингни билиб қолса, ҳаммамизни қириб ташлашлари аниқ!

— Ёғий ҳали нарёқда-ку?

Чигдовуллари бу ёққа ўтган экан, мен кўрдим. Гап-

ни кўпайтирмай тезроқ яширин. Тўқайга чиқиб кетинглар. Тез!

Тоғаси астойдил хавотир бўлаётганини сезган Тоҳир бошқа эътироз қилмади-ю, ўртоқларига секин хабар бериб чиқди:

— Арқон билан ўроқ олинглар. Ким сўраса, ўтинга борамиз, денглар. Лекин хўрак икки-уч кунлик бўлсин.

Беш йигит одамларнинг кўзига ташланмасликка тиришиб қишлоқдан якка-якка чиқишди-ю, тўқай ичида учрашишди.

Кўприк синмасидан олдин бериги томонга ўтиб қолган чигдовуллар Қуванинг кадхудосини топиб, унинг ёрдамида дурадгор усталарни кўприк тузатишга ҳайдаб чиқди. Нарёқда қолган навкарлар арқон ташлаб, ёғоч ташиб, уларга кўмаклаша бошлашди.

Кўприк тузатишга чиққанларнинг орасида Тоҳирнинг отаси ҳам бор эди. У кечаси ўғлининг қаёққадир бориб, сахар пайтида чарчаб қайтганини сезган эди. Дурадгорлардан бири ёғочнинг арраланган жойини Тоҳирнинг отасига кўрсатиб, ўз шубҳасини айтмоқчи бўлганда, уста бунинг олдини олиб лабини тишлади:

— Дамингизни чиқарманг,— деб шивирлади.—Агар ёғий бирор гумонингизга ишонса, бутун Қувага ўт қўяди. Ҳаммамизни қиличдан ўтказди!

— Гапингиз ҳақ!

Шундан кейин бу тўғрида ҳеч ким оғиз очмади. Икки кун деганда кўприк наридан-бери тузатилди-ю, ёвнинг отлик аскарлари битта иккитадан бўлиб, эҳтиёт билан ўтишди. Ниҳоят, подшоҳ ҳам мулозимлари билан кўприкдан ўтиб, Қувада тўхтамасдан йўлида давом этди.

Ёвнинг арваларга ортилган оғир юклари ва туя карвонлари кўприкдан нарида қолиб кетди. Шунга қараганда ёвнинг режаларида қандайдир бир ўзгариш юз берган эди.

Тўқайда яшириниб юрган Тоҳир Робиядан хавотирда эди. Ота-онаси қизни қўлларидан келганча авайлаб, яшириб юрганларини билса ҳам ёвнинг ҳамон Қува атрофида ўралашиб юргани жуда таҳликали эди. Учинчи кун йигитларнинг хўраклари ҳам тугади. Аҳвол қандай бўлаётганини билиш ва хўрак ғамлаб келиш учун Тоҳир ўзи борадиган бўлди. У кечки пайт бир боғ қамиши орқалаб секин ҳовлиларига яқинлашди. Дарвоза занжир экан, қўлининг учини тикиб, занжирни туширди.

Мулла Фазлиддин бостирманинг олдида араваининг гилдиракларини кўздан кечираётган эди. Қамиш кўтариб кирган Тоҳирни кўриб унга қараб чопди:

— Сулҳ муборак, жияним! Сулҳ!

— Уруш тугадими?

— Худога шукур, тугади.

Тоҳир елкасидаги қамишни ерга ташлаб юборди. Тоғаси уни бағрига босиб қулоғига шивирлади:

— Жасоратларинг бекор кетмади, жияним! Самарқанд подшоҳининг ўзи сулҳ таклиф қилган эмиш! Кўприкдаги талафот ёғийнинг белини синдирган экан!

Мулла Фазлиддин елкасига энсиз жияк тикилган кифтаки кўйлак кийган эди. Тоҳир энгагини жиякнинг боғичига босиб ва кутилмаган шодликнинг зўридан ўпкаси тўлиб:

— Хайрият!— дея олди, холос.

Мулла Фазлиддин унинг залварли елкасини силаб паст товуш билан:

— Аломат бўлди,— деди.— Не-не бекларнинг қўлидан келмаган халоскорлик сендек бечораҳол йигитларнинг қўлидан келгани аломат бўлди! Узинг ўроқчи деҳқон, бир ўртоғинг дурадгор, бири косиб, яна бири... ким эди?

— Жувозкаш.

— Ҳа, жувозкаш!— деб Мулла Фазлиддин завқланиб кулди-ю, жиянини қучоғидан бўшатиб, унинг юзига тикилди:— Киборлар сендекларни «қора халқ», деб писанд қилмайдилар. Аммо бугун шу «қора халқ»нинг жасорати билан уруш балосидан халос бўлганларини билсалар эди!

— Лекин мунчалик бўлишини биз ўзимиз ҳам билмаган эдик, мулла тоға. Бир чеккаси, сизнинг келиб қолганингиз яхши бўлди. Сиз бўлмаганингизда бу иш менинг хаёлимга ҳам келмас эди.

— Шундайми, а, жияним? Агар шундай бўлса менинг бошимни сен кўкка етказдинг!

Мулла Фазлиддин нуқул овозини пасайтириб, қандайдир хавф сезиб гапирмоқда эди.

— Мулла тоға, Қувада ҳали ҳам ёғий борми?— деди Тоҳир.

— Ҳа, ёғий ўтиб тамом бўлганича йўқ. Подшоҳлари Андижондан бир ёғоч¹ берида сулҳ тузиб орқага қайтган

¹ Бир ёғоч — тахминан ўн олти чақирим.

эмиш. Черигининг бир қисми кўприкдан нарига ўтиб кетганини, ўзим кўрдим. Аммо қолган-қутганлари энди қайтса керак. Эҳтиёт шарт, жияним, уйга кир.

Тоҳир усти бошига илашган қамиш баргларини қоқиб уйга кираётганда қўшни ҳовлидан аёл кишининг алласи эшитилди.

Тоҳир Робияни эслади-ю, юраги бир орзиқди. Сулҳ тузилганини эшитганмикин? Тоҳир уни жуда соғинган эди. Қани энди иложи бўлса-ю, ҳозир девор ошиб қўшни ҳовлига ўтса. Робияга уруш қандай даф бўлганини айтиб бериб, унинг қувонганини кўрса! Лекин қаллиқлиқ одоби бунга йўл бермас, Тоҳир Робия билан фақат яшириқча учрашар эди.

Тоҳир энди уйга кириб, онасини сулҳ билан муборакбод қилаётган эди, кўчада бирдан итлар асабий ҳуриб, от дупури эшитила бошлади. Тоҳир шошилиб дарчадан ҳовлига қаради. Айвондан пастда турган Мулла Фазлиддин унга ўтинхонани кўрсатиб:

— Бу ёққа чиқ!— деб шийшиди.— Бекин!

Тоҳир белига тақилган ханжарни сопидан ушлаб, айвон орқали ўтинхонага чошиб ўтди ва қамиш боғларининг орасига яширинди.

Дарвоза тавақалари шахт билан очилди. Эгарларининг қошига ёй осилган, бошларига дубулға кийган, кенг чолворлари этикларининг кўнжини ёпиб турган отлиқ аскарлар ҳовлига кираётиб атрофга аланг-жалаңг кўз югуртириб чиқди. Улардан иккитаси битта қора отга мингашиб олган эди.

Дубулғасининг учига яшил матодан байроқча қадалган понсод бостирмада турган яйдоқ отни кўрди-ю, мингашиб келаётганларга қараб:

— Ана у сеники!— деди.

Ҳабашдай қорайиб кетган ўсиқ мўйловли йигит қора отнинг сағрисидан сакраб тушди-ю, бостирмага қараб югурди. Қолган йигитлар понсоднинг ишораси билан уйга кириб, янгироқ кигизми, гиламми, бўхчами ҳаммасини ҳовлига кўтариб чиқа бошлади.

Айвоннинг устунига суяниб жим турган Мулла Фазлиддин буларни «Кўприк воқеасидан хабар топиб Тоҳирларни қидириб келганми?»— деб қаттиқ қўрққан эди. Энди буларнинг баднафс талончилар эканини кўриб нафрати келди. Отдан тушмай ҳовли ўртасида турган понсодга қараб:

— Меҳмон, инсоф ҳам даркор!— деди. — Подшоҳларимиз сулҳ тузганларидан кейин бунчалик талон-торож қилиш мусулмончиликка тўғри келармикин?

Бостирмада Мулла Фазлиддиннинг отини аллақачон ўзиники қилиб унга эгар ураётган қора йигит:

— Сулҳ, омон-омон!— деб, бу сўзларни масхаралагандай кулиб айтди.

Бошқа бир йигит бўхчани титкилаб, ундан бир жуфт атлас топди-да, понсодга узатиб:

— Моли амон!¹— деди.

Понсод атласни олиб хуржунига солар экан, Мулла Фазлиддинга зуғум қилиб, самарқандча талаффуз билан гапира бошлади:

— Олмишта отимиз ўлат бўлиб ўлди. Бизга касофатларинг урди. Сен бунда савори юргину мани йигитим Самарқандга пиёда кетсунми? Икки киши бир отга мингашиб кирганини кўрдингми?

— Кўрдим. Агар аравага қўшилган шу чўбир от йигитингизни Самарқандга кўтариб боролса, майли, олинг. Лекин аёлларнинг бўхчасини кавлаш сиздек олижаноб понсодга жоизмикан?

— Бизнинг аёлларимиз Фарғона атласидан савго келтуринг деб тайин қилган. Биз шунча жойдан овра бўлиб келиб, энди бесавго қайтайлукми? Инсоф шуми?!

Понсод сўнгги сўзни алам билан айтганига қараганда, урушнинг ғалабасиз тугаганидан жуда норози эди. Бу одамлар, урушдан катта ўлжалар олиш умидида ойлаб-йиллаб қон кечиб, ҳамма азоб-уқубатларга бардош бериб юрар эдилар. Агар Андижон ва Аҳси каби бой шаҳарлар босиб олинса, жангчиларнинг ҳар бири ўлжадор бўлиши шубҳасиз эди. Бироқ Қувадаги талафотдан кейин дарҳол сулҳ тузилди. Андижондан ярашиш учун чиққанлар Самарқанд подшоҳига олтин-кумуш совғалар, қимматбаҳо саруполар, бир неча юз чопқир от ва туялар инъом қилдилар. Бу инъомлар подшоҳнинг ичкилари, мулозимлари, беклари ва бошқа яқинларидан ортмай қолди. Мана бу понсодга ўхшаган жангчилар эса ўлжасиз қолди.

Шунинг аламига улар орқага қайтишда йўлларида

¹ Моли амон — урушда тўланадиган товон.

учраган қишлоқларни тинтиб, ўлжа қидиришга тушган эди.

Улардан бештаси ҳозир Робияларнинг ҳовлисига ҳам бостириб кирган эди. Утинхонанинг бир девори Робияларнинг ҳовлисига туташ бўлгани учун Тоҳир қўшни ҳовлида ҳам тўполон кўтарилганини эшитиб қолди.

Кеча эҳтиётини қилиб ичкарида бекиниб ўтирган Робия уруш тугаганини эшитган сўнг ҳовлига сигир соғишга чиққан эди. Сигирга бузоқни қўйиб, уни ийдириш билан андармон бўлди-да, ҳовлиларига отлиқ аскарлар кириб келганини кеч сезд.

Аяси офилхонага чопиб кирди.

— Вой, ўлай, сен шу ердамидинг?

— Нима бўлди, ая?

— Еғий! Тўхта! Ҳовлига чиқма!.. Ана у туйнукдан сомонхонага ўт!

Ўлжа от қидириб юрган навқарларнинг иккитаси дарҳол офилхонага кирдию, унинг тўридаги туйнукдан нарёққа ошиб ўтаётган қизни кўриб қолди. Қисик кўзли қипчоқ йигит ёнидагига қараб:

— Сулув қизга ўхшайди!— деди.

— От жўқ экан-да,— деди шериги афсусланиб.

— Жаҳши қиз оддан ҳам қиймат бўлади. Жур, олиб чиғайиқ. Самарқандга олиб бориб Фозилбекка сотамиз!

Сигирнинг панасида турган она бу даҳшатли сўзларнинг маъносини тушунди-ю, чопиб бориб туйнукнинг оғзини гавдаси билан бекитди.

— Мусулмон бўлсаларинг қизимга тегманглар! Мени ўлдирсаларинг ўлдириглар! Қизимга яқинлашманглар! Бировнинг омонати! Бировга фотиҳа бўлган!

Бу сўзлар қисик кўзли йигитнинг назарида қизнинг қийматини яна ҳам оширгандай бўлди. У кампирни қўлидан бир силтаб, охурга қараб улоқтирди. Кампир охурга боши билан урилиб чинқирди-ю, ҳушидан кетди.

Қипчоқ йигит туйнукдан сомонхонага ўтганда Робия сомонхонанинг эшигидан қочиб ҳовлига чиқди. Шунда иккинчи йигит қаршисидан чопиб чиқиб уни тутиб олди. Ичкаридан қисик кўзлиги етиб келди. Қиз уларнинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб балиқдай патиллар эди. Учинчи бир йигит эгаридан қоп олиб қопнинг оғзини очганича уларга яқинлаша бошлади. Қиз ҳозир бошига

қоп кийдирилишини сездю, бор овози билан дод со-
либ қичқира бошлади.

Тоҳир шу вақтгача тишини-тишига қўйиб, уйларида бўлаётган талон-торожга чидаб ўтирган эди. Аммо Робиянинг чинқирғини эшитгандан кейин кўзига ҳеч нарса кўринмай қолди. Утинхонадан чопиб чиқди-да, қўшни ҳовлининг деворига тирмашди. Деворнинг сувоқларини кўчириб, нарёққа ошиб тушар экан, шунча кундан бери уни хавотирга солиб юрган энг ёмон бахтсизлик у кутгандан ҳам даҳшатлироқ бир тарзда рўй бераётганини кўрди. Бири Робияни оёқларидан ушлаб олган, иккинчиси унинг қўлларини белига қўшиб маҳкам қисиб турган ва учинчиси қизнинг бошига қоп кийдирмоқчи бўлаётган йигитлар Тоҳирнинг баданига ҳам заҳарли илон бўлиб ёпишаётгандай туюлди. Тоҳир қичқириб юборди. Ҳовлида бир йигит отларни жиловидан тутиб турибди. Яна бири қўлида узун найзаси билан от устида ўтирибди. Ҳаммасининг белида қиличи, ёнида ўқ-ёйи. Тоҳир бир ўзи буларга бас келоладими, йўқми, буни ўйлаб ўтирадиган аҳволда эмас. Робияга ёпишган илонларга тезроқ тиф уришдан бошқа ўйи ҳам, истаги ҳам йўқ. У югуриб бораётиб ханжарини қинидан суғурди.

Найза кўтарган отлиқ:

— Тўхта! Тўхта!— деб унинг кетидан от солди. Тоҳир икки сакраб мўлжаллаган жойига етиб борди. Робияни оёғидан қучоқлаб олган қисик кўзли йигитнинг биқинига ханжар урди. Ханжар сопигача ботиб кетгани, қисик кўзли йигит инграб Робиянинг оёқларини қўйиб юборгани эсида. Тоҳир ханжарни тортиб олаётганда ўзининг елкасига ғарчиллаб санчилган найза зарбидан гандираклаб кетди. Унинг ханжар тутган қўллари даҳшатли бир оғриқдан бўшашди. От устидан унга найза санчган йигит найзасини узун сопидан тортиб суғуриб олаётган Тоҳирнинг елкасидан — кўйлаги билан бирга кесилган баданидан — қон тизиллаб отилиб кетди. У ўзи қулатган қисик кўзли йигитнинг устига йиқилар экан, Робиянинг косасидан ўйноқлаб чиққан ваҳима тўла кўзини кўрди. Қизнинг:

— Вой, Тоҳир оғам!— деб қичқиргани узоқлардан келган шарпадай зўрға эшитилди. Сўнг бу ҳам зулмат қаърига шўнғиб йўқ бўлди.

Тоҳир қонига беланганича қолди-ю, Робияни Самарқанд томонга олиб кетишди.

УШ. Нажот қайда?

1

Баланд қоятошлар билан текис воҳалар бир-бирига ғалати тарзда киришиб кетган Уш атрофлари бир неча кундан бери жуда серҳаракат. Андижондан туяларга ортиб келинган ҳашаматли чодирлар Буратоғ этагидан оқиб ўтадиган Жаннатариқ бўйига ўрнатилди. Оқбурасой бўйларида ҳам, Чилмахрам тоғининг этакларидаги кўкаламзорларда ҳам юзлаб чодирлар ва ўтовлар пайдо бўлди. Тоғдан ҳайдаб тушилган думбали қўйлар сўйилди, кабоб қўраларида арчанинг пиштоқи кўмири чўғлатилди, дошқозонларда гўшт қайнай бошлади.

Бугун Ушга Бобир мирзо бошлиқ ҳамма аркони давлатларнинг келиши кутилмоқда.

Мулла Фазлиддин ёш подшоҳнинг амри билан Буратоғнинг чиқиш қийин бўлган хушманзара бир қоятоши устига кичкина ҳужра қурган. Бобир мирзо бултур шу ишни унга топширгандан кейин Самарқандга қўшин тортиб келган ва Ушга мана энди йўли тушмоқда эди. Мулла Фазлиддин савдарлар билан пастга тушиб, ҳужрага ярашадиган гилам ва зарбоф кўрпачаларни ўзи танлатди. Тик, сирғанчиқ қоятошга чиқиб ўрганмаган савдарлар жиҳозларни олиб келаётганда жуда қийналиб қолишди. Қашқарча кумуш обдаста кўтариб келаётган семиз офтобачи ҳар ўн қадамда бир тўхтаб қоларди. Мулла Фазлиддин унинг қўлидан обдастасини олиб, ўзини суяб чиқди.

Савдарбоши айвоннинг санғфарш қилинган зиналарига гулдор пойандоз тўшатган эди, Мулла Фазлиддин илтимос қилиб, уни олдириб ташлади. Чунки зиналарга ишлатилган рангли тошлар ҳар қандай пойандоздан қимматроқ ва гўзалроқ эди.

Тоғ қиррасида турган ҳужрадан бутун Уш шаҳри ва унинг атрофлари кафтдагидек аниқ кўринар эди. Ҳали ҳам нафасини ростлаб ололмай ҳансираб ўтирган офтобачи пастга тикилиб қаради-ю, ўрнидан сакраб турди:

¹ Буратоғ баъзи манбаларда Боратоғ ҳам деб аталади. Бироқ «Оқ бурасой» каби асли «бура» сўзидан олинган бўлиши керак. Туркий тилларда портуянинг энг улкани «бура» ёки «буғра» деб аталади. Бу тоғ чиндан ҳам текис жойда чўк тушиб ётган улкан портуяга ўхшаб кетади. (Авт.)

— Ана, келдилар!

Мулла Фазлиддин айвон четига бориб, пастга кўз югуртирди.

Оқ отлик Бобир мирзо юздан ортиқ беклари за хос навкарлари билан Жавзо масжидидан ўтиб, тоғ этагига яқинлашиб қолган эди. Улар ҳаммаси Жаннатариқ бўйига ўрнатилган боргоҳ¹ ва хиргоҳ² олдида тўхтадилар. Ичи заррин ипак, усти қимматбаҳо майин мовут билан қопланган бу чодирларнинг зарҳал чилвирлари кумуш қозикларга боғланган эди. Чодирларда дам олиш ва катта зиёфатлар бериш учун ҳамма тайёрликлар кўриб қўйилганини Мулла Фазлиддин билар эди. «Энди бугун Бобир мирзо ўша ерда дам олсалар керак, бизнинг хужрага балки эртага чиқарлар»,— деган ўй билан ишини секин давом эттирди. Аммо орадан бир соат ўтар-ўтмас пастдан серсоқол кўрчибоши тўртта соқчиси билан ҳансираб чиқиб келди.

— Ҳозир бу ерга олий зотлар қадам ранжида қилурлар. Тахтиравон қаерда?

Савдарбоши Мулла Фазлиддинга ёрдам сўрагандай қилиб қаради. Зира беқасамдан юпқа тўн кийган Мулла Фазлиддин кўрчибоши қаршисида кўл қовуштириб:

— Маъзур тутинг, жаноби бек,— деди.

— Хўш?

Мулла Фазлиддин шу хужрани қуришда ғишларни замбилга солиб кўтартириб чиқмоқчи бўлган, аммо иложини тополмаган эди. Чунки бу тик қояга одам фақат битта-битта бўлиб, гоҳо қўли билан қояга суяниб чиқиши мумкин эди. Тахтиравонни эса тўрт киши тўрт томонидан кўтаради, унинг ичида подшоҳ ёки маликалар ўтиради.

— Биз тажриба этиб кўрдик, бу қояга тахтиравон кўтариб чиқиш мумкин эмас,— деди Мулла Фазлиддин.

Кўрчибоши уч томони девордай тик қоятош бўлган, фақат бир томонидан ёлғиз одам зўрға ўтиб келадиган тоққа дурустроқ қаради-ю, тахтиравон ишлатиш фикридан қайтди. Савдарбошига хўмрайиб:

— Бу ерда ортиқча одам бўлмасин!— деб буюрди.

Хужра атрофидаги саҳн торроқ бўлса ҳам қоянинг

¹ Боргоҳ — подшоҳнинг хос чодир.

² Хиргоҳ — подшоҳнинг тахти кўйиладиган ва қабул маросимлари ўтказиладиган чодир.

шимол томонида — уйдаи баланд тошлар ортида кичкина майдонча бор эди. Соқчилардан иккитаси офтобачи ва савдарбоши билан бирга ўша ёққа ўтиб туришди. Бошқа савдарлар пастга тушиб кетишди. Қўрчибоши Мулла Фазлиддинга қараб:

— Жаноби меъмор, сиз йўлни яхши билурсиз, подшоҳга пешвоз чиқинг,— деб буюрди. Қоидага биноан, қўрчибошининг ўзи ҳам пастга қайтиб тушиб, подшоҳ билан бирга чиқиши керак эди. Аммо бу тоққа икки қайта устма-уст тушиб чиқиш бениҳоя қийин. Буни сезган ўрта яшар қўрчибоши иккита соқчини Мулла Фазлиддинга қўшиб пастга тушириб юборди-ю, ўзи ҳужра ёнидаги силлиқ тош курсига ўтириб, терлаб кетган йўғон бўйинларини арта бошлади.

Мулла Фазлиддин Буратоққа ҳар куни неча қайтадан тушиб-чиқиб ўрганиб қолган. Унинг оёғидаги ихчам мўккиси тошдан-тошга енгил ўтиб боради. Аммо кўнгли нотинч. Ҳозир подшоҳ ва унинг беқларига дуч келиши кераклиги, улар билан муомала қилишнинг қийинлиги қалбига таҳлика солади.

Бобир мирзо ва унинг одамлари тоғнинг кунчиқиш томонидан отлиқ айланиб ўтиб, қоятошга жанубдан яқинлашдилар-да, мазоратдан юқорироқда отдан туша бошладилар. Шунда Мулла Фазлиддин бек ва навкарларга қўшилмай алоҳида тўп бўлиб келаётган аёлларни кўриб қолди. Ювош қора отда ўтирган ва оппоқ кийинган ўрта яшар аёл — Бобирнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним эди. Гулибодом рангли шўх, ўйноқи отда қирмизи ипак қабо¹ кийган Хонзода бегим келмоқда эди. Мулла Фазлиддин уни шўх от устида чавандоз йигитлардай яхши ўтирганидан ҳам таниди-ю, вужуди бирдан қизиб кетгандай бўлди. Кўнглидаги бояги безовталик устига оловли бир ҳаяжон қўшилиб, юраги қиндан чиққудай ҳаприқиб кетди. Мулла Фазлиддин ўзида бирдан юз берган бу ўзгаришни бировга сездириб қўйишдан қўрқиб, подшоҳни кутиб олаётган мулозимларнинг панасига ўтди-да, бош эгиб, қўл қовуштириб турди. Шунда тиззалари ҳам қалтираётганини сезиб, «Худоё, ўзинг шарманда қилма!»— деган сўзларни дилидан ўтказди.

---

¹ Аслзода аёллар киядиган узун енгил устки қийим, Қамзулга ўхшаш.

Бобир мирзонинг опаси Хонзода бегим Мулла Фазлиддинни кўпдан бери ҳайратга солиб келади. Бундан тўрт йил муқаддам Мулла Фазлиддин Ҳиротдан келиб, Умаршайх мирзонинг Андижондаги чорбоғида кўшк қура бошлаган кезларида Хонзода бегим ўн олти ёшда эди. Аслзода қизлар орасида энг кўҳлиги бўлган Хонзода бегим бир марта эркакча кийиниб, от миниб, инисининг ўсмир мулозимлари билан чавгон¹ ўйнаган, Мулла Фазлиддин буни кўриб, бир ҳайратга тушган эди. Орадан икки йил ўтгач, Мулла Фазлиддин Андижон аркидаги тўрхонанинг баъзи нақшларини янгилаш учун чақирилди. Шунда ўн саккиз ёшли Хонзода бегимни равонда канизлар орасида сетор чалиб ўтирган пайтида яна бир кўрди-ю, ўз кўзларига зўрға ишонди. Чунки бир вақтлар йигитча кийиниб чавгон ўйнаган ўша қиз энди сеторда шунчалик нафис, шунчалик майин куй чалар, унинг ўзи ҳам шу қадар нафосатга тўлиб ўтирар эдики, Мулла Фазлиддин беихтиёр унинг сеҳрига берилиб, галати бўлиб кетди.

Кейин Мулла Фазлиддин деворга хомаки нақш чи-заётганда Хонзода бегим унинг олдига келиб, ишини қизиқиб томоша қила бошлади. Мулла Фазлиддиннинг қў-қандаги паргор² ҳаяжонидан ерга тушиб кетди.

— Ажойиб нақш чизган эдингиз, кўзим тегдими, мавлоно?— деди Хонзода бегим айбни ўзига олгандай бўлиб.

Мулла Фазлиддин паргорни ердан кўтарар экан:

— Йўқ, аксинча, бегим, сизнинг назарингиз тушган нақш янада яхшироқ чизилгай!

— Мен эшитдимки, мавлоно мусаввир ҳам эмишлар.

— Аслида меъморлар мусаввирлик санъатидан хабардор бўлмоқлари даркор.

— Ундоқ бўлса менинг суратимни чизиб кўринг!

Қутилмаган бу таклифдан чўчиган Мулла Фазлиддин атрофга аланглаб қаради. Тўрхонада бошқа ҳеч ким йўқ. Шундай бўлса ҳам овозини пасайтириб деди:

— Бажонидил чизар эдим... Фақат...

¹ Чавгон — ҳозирги хоккей ўйинига ўхшайди. Фақат очик майдонда от миниб ўйналади.

² Паргор — циркуль.

— Хавотир олманг, мавлоно, мен сир сақлашга қодирмен!

— Агар мен чизган сурат нариги дунёда жон талаб қилса, қайдан топурмен, бегим?

Мулла Фазлиддин бу сўзлар билан шарият сурат чизишни ман этганини, агар қўлга тушса жони хавф остида қолишини айтмоқчи эди. Хондоза бегим унинг очиқ айтолмаган фикрини тушунди-ю, жилмайди:

— Агар суратим учун сиздан жон талаб қилсалар, менга айтинг, мен ўз жонимни бергаймей!

...Мулла Фазлиддин пўлат сандиқда яшириб юрган суратни мана шу гаплардан кейин чизишга журъат этган эди. Шундан кейинги тўполонларда у Хонзода бегимни узоқ вақт учратолмай юрди.

Ниҳоят, бултур кузда мана шу Буратоққа Хонзода бегимнинг ўзи келиб қолди. Бобир Самарқандга кетишда ўз онаси ва эгачисига «Ушдаги ҳужрадин хабар олурсизлар», деб тайинлаб қўйган экан. Мезон ойида Ушга меҳмон бўлиб келган Хонзода бегим битта канизин билан Буратоққа чиқди. Мулла Фазлиддин ўша пайтда ёлғиз шогирдин билан ишламоқда эди. Ҳар битта гиштани, ёғочни, ҳар бир кўза сувни пастдан олиб чиққуларича тинкалари қуриб кетарди. Мармар йўниб сангорлик қилишга сангтарош йўқ. Сирланган кошин олишга пул йўқ. Бу ҳаммаси Мулла Фазлиддинни жуда қийнаб қўйган. Лекин бу мушкулотларни Хонзода бегимга қандақ айтади? Бегимнинг марварид қадалган ипак тоқисидан тортиб учи қайрилган қизил этикчасигача бутун борлиги шундай нафис кўринар, бу самовий гўзаллик олдида тош ва гиштан гап очиниш жуда эриш туюларди. Бироқ Хонзода бегим Мулла Фазлиддиндан бўлажак ҳужранинг режасини чизилган тарҳни сўраб олди. Қоғозга қараб туриб:

— Гумбазини кошин билан безатмоқчи бўлибсиз, кошинингиз етарликми?— деди.

Мулла Фазлиддин энди дардини айтишга мажбур бўлди. Бу қиз меъморлик санъатидан ҳам хабардор экан, анчагина китоб мутолаа қилган экан.

— Бобир мирзо зафар билан қайтсалар, худо раҳмати отамнинг ўша орзуларини рўёбга чиқарурлар,— деди. — Ушанда яна ўзингиз бош бўлурсиз, мавлоно!

Тоқис — чўққисмон заифона бош кийим.

Дунёда ҳали ҳеч бир товуш Мулла Фазлиддинга бунчалик ёқимли туюлмаган эди. Хонзода бегим ҳар гал уни «мавлоно», деб улуғлаш билан гўё порлоқ бир истиқбол ваъда қилгандай бўларди. Подшоҳ онласидан меъморчилик санъатини шунчалик биладиган, қадрлайдиган иттифоқдош топилгани Мулла Фазлиддиннинг кўнглини кўтарибгина қолмай, қалбида ғалати бир завқ ва дадиллик уйғотди.

У сирпанчиқ қоятошга кўтарилишдан кўра тушиш қийинлигини билар эди. Шунинг учун Хонзода бегимни пастга кузатиб туша бошлади. Халқ «қилкўприк» деб ном қўйган тор ва хатарли тош сўқмоқдан ўтаётганларида Хонзода бегимнинг оёғидаги таги силлиқ чармдан тикилган этиги тойиб кетди. Хонзода бегим мувозанатини йўқотиб, ёнида бораётган канизига қўл чўзди. Аммо каниз ҳам зўрға келаётган эди, иккови баробар чайқалиб кетди. Каниз қўрқиб чинқириб юборди. Улар пастдаги чақир тошларга йиқилиб тушадиган бўлганда Мулла Фазлиддин олдинга сакраб ўтиб, икковини икки қўли билан қучоқлаб тутиб қолди. Ёшгина каниз қўрққанидан Мулла Фазлиддиннинг елкасига ёпишиб олди. Кийиндай чаққон Хонзода бегим йигитнинг елкасидан тутиб, ўзини тез ўнглади ва унга секин раҳмат айтди. Шу пайт Мулла Фазлиддин ўз юзида Хонзода бегимнинг илтиқ нафасини ҳис қилди. Қизнинг юзидами, лабларидами, гул атрига ўхшамайдиган, аммо ундан ҳам ёқимлироқ, сирлироқ бир ҳид бор эди. Мулла Фазлиддин шу ҳидни олди-ю, Хонзода бегимнинг шоҳ қизи эканлигини гўё унутди. Қизнинг салқин, юмшоқ қўлидан ўшлаб нарёғи текис кетган сўқмоққа чиққунларича қўйиб юбормади. Беш-ўн қадамлик масофада оддий меъмор билан малика орасидаги фарқ гўё йўқолиб кетди, улар бир-бирларига фақат забардаст йигиту гўзал қиз бўлиб туюлдилар.

Лекин ундан нарида яна канизлар, жиловдорлар, савдарлар орага тушиб, Хонзода бегимни қуршаб олиб кетдилар. Мулла Фазлиддин ғалати бир туш кўриб уйғонган одамдай ҳайратланиб қолаверди.

Эртаси куни Хонзода бегим ёрдамга юборган иккита норғул йигит Мулла Фазлиддинга керакли юкларни пастдан ташиб чиқа бошлади. Орадан бир ҳафта ўтгач, туяга ортилган кошинлар ҳам етиб келди. Хонзода бегим юбортирган ҳар бир нарсада Мулла Фазлиддин

униги ўзини кўргандай бўларди. Пулат сандиқдаги суратни оқшомлари ёлғиз қолганда қўлига олиб узди: узок тикиларди. Қиз сирғаниб кетган мана шу тоғнинг тошларидан Хонзода бегимнинг ўшандаги илиқ нафаси ва сирли ҳиди ҳамон келиб турганга ўхшарди. «Наҳотки бу муҳаббат бўлса?— дерди Мулла Фазлиддин ўзига-ўзи. — Йўқ, зинҳор! Мендаги туйғу — бегараз илоҳий бир меҳрнинг нишонаси, холос. Бошқача бўлиши мумкий эмас!»

Ҳозир яна Хонзода бегим яқинлашиб келаётганини кўриб, саросимага тушиб қолган Мулла Фазлиддин ўзининг мана шу эътиқоидида маҳкам туришга тиришар ва аёллар томондан нигоҳини олиб қочарди.

3

Бобир мирзо одан тушганда бўйи ўсиб, катта йиғитларга тенглашиб қолгани билинди. Қадам олиши ҳам хийла салмоқли. Тахтга ўтирганидан бери ўтган сўнги уч йил уни жуда тез улғайтирган, кўз қарашлари кўпни кўрган одамларникидай вазмин. Фақат хипча қомати ва ҳали улча тўлишмаган елкалари энди ўн беш ёшга кирганини эслатиб турарди.

Аммо тоққа чиқишда Бобирнинг ўсмирлиги жуда иш берди. У ҳаммадан олдинда тошдан-тошга енгил кўтарилиб борар, гоҳ онасига, гоҳ опасига юқоридан қўл чўшиб ёрдамлашиб қўярди.

Беклар ва мулозимларнинг кўпчилиги пастда қолишди. Йўл тор, ҳужра кичкина бўлганлиги учун ҳозир биринчи навбатда подшоҳ оиласи ва Бобирга энг яқин киши бўлган эшик оға Қосимбек чиқишмоқда эди. Кавчин уруғидан чиққан Қосимбек тўладан келган барвақта киши эди, тоғнинг ярмига чиққунча нафаси бўғилиб, қийналиб қолди. Бобир буни кўриб, текисроқ бир тош устида тўхтади. Қосимбек ҳам тўхтаб, орқада келаётган Мулла Фазлиддинга юзланди:

— Жаноби меъмор, бу тошлардан зинапоя тарашлар хотираларига келмабдир-да.

Мулла Фазлиддин пастроқда тўхтаб қўл қовуштирди-ю, енгил бир таъзим билан жавоб берди:

— Агар зоти олий амр берсалар, зинапоя тарашлар имкони бор.

Қосимбек юқорига юз ўгириб, Бобирга савол назари билан қаради. Бобир кулимсираб:

— Ажабо!— деди энди йўғонлаша бошлаган ўсмир овози билан. — Тоғ чўққисига ҳам зинапоя билан чиқурларми?

Соддароқ одам бўлган Қосимбек таклифи ўринсиз чиққанини сезди-ю, иззат-нафсга бормай, гапни кулгига бурди.

— Амирзодам лутф қилдилар. Каминани бу терлаб ҳансирашлардан зинапоя ҳам қутқаролмас эди.

Энди Қутлуғ Нигор хоним ҳам кулди:

— Қосимбек жаноблари ҳақлар. От-улов ўтолмайдиған бу чўққиларга шоҳ ҳам пиёда чиқур, малика ҳам!

— Ҳатто, хонзодалар ҳам!— деб Бобир опасига қараб шўх кулимсиради.

Шунақа ҳазил-ҳузуллар билан ҳужрага етиб бордилар. Нилий гумбазли жажжи бино кўклам қуёшида шундай нафис жилоланиб кўриңдики, Бобирнинг дили бирдан равшан тортиб кетди.

Атрофдаги табиатнинг гўзаллиги, баҳор ва тоғлар айвонга ишлатилган нақшларни, гумбаздаги кошинлар рангини алланечук жуда очиб кўрсатар эди.

Қосимбек Бобирни, унинг онаси ва опасини тавозе билан ичкарига кузатиб қўйди-ю, ўзи мармар зинапоя олдида қўл қовуштирганича қолди. У аёллар бор жойга подшоҳдан ишора бўлмагунча кирмас эди.

Мулла Фазлиддин Қосимбекдан берироққа — айвон тагига келиб турди.

Ҳужра эшиги ёнғоқ ёғочидан ўймакор қилиб, зар билан ишланган эди. Бобир гўзал ўймакорликларга, девор ва шифт безакларига бир-бир кўз ташлаб чиқди-да, ҳужранинг эшигини очди. Онаси билан опасига йўл бериб, кейин ўзи ичкарига кирди.

Ҳужранинг ичи қоронғи бўлмаса ҳам қондага биноан гарб томонидаги меҳробга шам ёқиб қўйилган эди. Кундузги ёруғлик қаршисида кўзга зўрға ташланаётган шам ёғдуси ён-веригаги гулгун нақшларга тушиб, элас-элас жилваланарди.

Бу ҳаммаси Бобирда ғалати бир завқ уйғотди. У шам ёнидаги тўқ қизил нақшларни Хонзода бегимга кўрсатиб:

— Ислими гулхан шуми?— деб сўради.

Хонзода бегим бир укасига, бир нақшга қаради-ю, шўх жилмайди:

— Бир қошиқ қонимдан кечсангиз айтурмен.

Бобир ҳам кулимсираб:

— Кечдим, айтингиз,— деди.

Хонзода бегим ўннга қайрилиб, эшик тепасидаги қипқизил нақшларни кўрсатди:

— Ислими гулхан мана бу. Сиз нақши лолани бунга ўхшатмишсиз, амирзодам.

Хонзода бегим кўрсатган нақшлар ҳақиқатан қипқизил олов тилларини эслатар, унинг эшик тепасига нақшланиши ҳам бежиз эмас эди. «Келувчига эргашган бало-қазони олов олиб қолади»,— деган қадимий эътиқод ва келин-куёвни эшик олдига ёқилган оловдан айлантриб олиб ўтиш одатлари Бобирнинг эсига тушди.

У опасига тан берган каби қараб:

— Сиз ҳақсиз, мен саҳв қилибмен,— деди.

Шунда Қутлуғ Нигор хоним гап қўшди:

— Бобир мирзонинг саҳвлари узрлик. Чунки бу ҳужрада нақши лола ҳам худди гулхандек ёниб кўринур! Онасининг лутф қилиб айтган сўзлари Бобирнинг ҳужрадан олган завқини яна бир даража оширди.

Учовлари айвонга қайтиб чиқар эканлар, пастда турган Мулла Фазлиддин Бобирнинг чеҳраси очилиб кетганини кўрди. Бобир зинапоя олдида турган Қосимбекка қараб:

— Буратоққа жуда муносиб!— деб қўйди.

Буратоғни Бобир ёшлигидан яхши кўрар эди. Текис водийнинг ўртасига тушган бу баланд тоғ одамларни ҳайратлантриш учун яратилганга ўхшарди. Гўё у улкан тоғнинг бир парчасини илоҳий бир куч шундай кўтариб олиб келгану томоша учун сайхон жойга чиройли қилиб ўрнатиб кетган. Мана шундай тоққа муносиб бўлиш ҳужра учун жуда катта шараф эканини сезган Қосимбек бир четда қўл қовуштириб, сукут сақлаб турган меъмори чақирди.

Бобир подшоҳ бўлгандан бери ўз кўнглидан чиқариб қурдирган биринчи иморати жуда кичик бўлса ҳам унга азиз ва ғанимат туюлди. Бу ҳужра тоғ қиррасида шундай жозиба билан узоқ вақт туришини истаб, меъморга савол назари билан қаради:

— Тоғда қор-ёмғирлар кўп бўлур. Ҳужра узоқ вақтга бардош берурмикин?

Айвонда турган Қутлуғ Нигор хоним билан Хонзода бегим ҳам меъморга кўз тикишди. Мулла Фазлиддин ҳаяжонланганидан тиззалари букилиб-букилиб кетмоқда эди. У қўлини таъзим билан кўксига қўйиб:

— Иншоолло, бардош берур,— деди, Қосимбек унинг гапини тасдиқлаб:

— Ҳа, қирқ-эллик йил яхши турур,— деб қўйди.

«Қирқ-эллик» йил деган сўзлар Мулла Фазлиддинга озор бергани унинг Қосимбекка қисқа бир кўз ташлаб қўйганидан сезилди. Шу пайт Мулла Фазлиддин ўз юзига кимнингдир майин нигоҳи тушганини ҳис қилди. Бошқни кўтарса, Хонзода бегим юзига ёпилган юпқа оқ ҳарир парда орқали Мулла Фазлиддинга қараб турибди. Мулла Фазлиддиннинг бутун вужуди олов сели ичида қолгандай бўлди. У ҳозир сири фош бўлиши мумкинлигини сезиб, яна таъзимга бош эгди. Шунда Хонзода бегим Бобирга изоҳ берди:

— Амирзодам, худо хоҳласа, бу ҳужра кўп авлодларни кўргай. Қаранг, қор-ёмғир тегадиган жойлари сангкорлик қилинган. Пойдевори қоятошга маҳкам ўрнатилган. Мулла Фазлиддиннинг маҳоратлари баланд — Ҳирот билан Самарқанд меъморларидан таълим олмишлар.

Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг мақтовини ишга оид оддий гаплардек қабул қилмаса, кўнглидаги нозик ҳисларни сездириб қўйса, ўн жонидан бири ҳам омон қолмаслигини сизди. Ахир жўн бир меъморнинг шоҳ қизига муҳаббати подшоҳ оиласига ҳам, унинг бекларига ҳам ҳақоратдай туюлиши мумкин!

Хайриятки, ҳукмдорлар олдида ҳаяжонга тушиш ва таъзим қилиш одат тўсига кириб қолган. Мулла Фазлиддин Хонзода бегимнинг илиқ сўзларига жавобан яна бир таъзим қилди-да, ерга қараб, худди қиличнинг тиғи устидан юриб бораётгандай эҳтиёт бўлиб гапира бошлади:

— Ҳазрати олийга арзим шулки, Самарқандда Улуғбек мадрасасининг деворлари учун қандай ганчу гилмоя, ғишту кошин ишлатилган бўлса, бу ҳужранинг деворларига ҳам фақир шуларни ишлатмишмен. Худодан умидим бор: Бобир мирзонинг муборак номларига мансуб бу ҳужра асрлар давомида мустаҳкам турур¹.

¹ Чиндан ҳам Ушдаги бу ҳужра тўрт юз эллик йилдан ортиқ умр кўрди. Асрлар ўтиши билан унинг гумбазидаги кошнлар кўчиб тушди, ичидаги нақшлари ўчиб кетиб, қайтадан қумсувоқ қилинди, би-

Бобир бу сўзлардан таъсирланиб:

— Айтганингиз келсин,— деди.— Хужра биз истаганимиздан ҳам яхши!

Қосимбек «қирқ-эллик йил турар», деб хужранинг умрини қисқа қилиб қўйганидан энди хижолат бўлди. Хужрадан нарида харсанг тош ортида буйруқ кутиб турган савдарбошига бир қараб олди-да, кейин меъморга ўгирилди:

— Офарин сизга, Мулла Фазлиддин!

Бобир Қосимбекнинг гапини тўғрилаб:

— Мавлоно Фазлиддин!— деди.

Шу билан меъморга мўътабар мавлонолик унвони берилгандай бўлди. Қосимбек подшоҳнинг олдида бир неча марта устма-уст саҳв қилганини бир ҳаракат билан тўғрилагиси келди-ю, савдарбошига буюрди:

— Мавлонога тўн келтирилсин!

Савдарбоши саросима бўлиб пастга қаради. Мукофот учун олиб юриладиган тўнлар тоғ этагидаги чодирларда қолган эди. Қосимбек буни сезди-ю, ўзининг эғнидаги янги кимхоб тўнни ечмоқчи бўлиб:

— Мирзо ҳазратлари, ижозат беринг!— деди. Бобир унинг жўмардлигига тан бергандек жилмайиб бош ирғади.

Қосимбек зар ёқали кимхоб тўнини ечиб, Мулла Фазлиддиннинг елкасига ташлади.

— Мавлонога биздан битта от анжоми билан инъом қилинсин,— қўшимча қилди Бобир.

Мулла Фазлиддин таъзимга эгилиб миннатдорчилик билдирар экан, бир неча кишининг:

— Муборак! Муборак!— деган сўзларини эшитди.

Бу сўзларнинг орасида энг ёқимлиси — Хонзода бегимнинг муборакбоди бўлди. Мавлоно Фазлиддин унга иккинчи марта қарашга журъат этолмай ерга кўз тикиб

ровлар рангдор мрамларини кўчириб кетиб, пичоқларига даста қилдиришди. Хужранинг ўзини эса тамагир шайхлар «Сулаймон пайгамбар томонидан қурилган қадамжо», деб эълон қилдилар. Оми одамларнинг анчасини бунга ишонтириб, кўп йиллар давомида мўмай назр-ниёз ундирдилар. Совет олимлари тарихий ҳақиқатни тиклаб, бу хужрани ёш Бобир қурдирганини айтиб чиқдилар, унинг, пештоқига буни билдирадиган ёдгорлик лавҳа осиб қўйдилар. Аммо ўжар шайхлар бу ерни «тахти Сулаймон» деб аташда давом этдилар. Шундан сўнг орага бошқа англашилмовчиликлар ҳам қўшилиб, бу хужра 1963 йилда бузиб ташланди. Ҳозир фақат пойдевори бутун турибди.

турган бўлса ҳам шу дақиқаларда ўзини бахтиёр сезар эди.

4

Кечки пайт ҳужрада Бобирнинг ёлғиз ўзи қолди. Қосимбек керакли одамларга «ҳужра — мирзо ҳазратларининг хилватгоҳлари бўлди, кечаси ҳам ўша жойда тунамҳоқлари мумкин», деб билдириб қўйди. Қўрчилар Бобирнинг кўзига ташланмасликка тиришиб, ҳужранинг орқа томонида қўриқчилик қила бошладилар.

Доймо кўпчиликнинг диққат марказида бўлиш ва подшоҳнинг ҳар бир гапи, ҳар бир ҳаракати кимнингдир тақдирга таъсир қилишини унутолмай ҳамийша зийрак ва эҳтиёткор туриш Бобирни жуда сиқилтирар эди. Еш танаси эркин бўлишни, оддий тенгдошлари каби очиқ-сочиқ яйраб юришни қўмасар эди. Ҳозир у ҳужра ичкарасига тўшалган беқасам кўрпачалар устига чиқиб бошига ёстиқ қўймасдан бирпас чалқанча ётди. Кейин ағанаб юзтубан бўлди-да, энгагини кафтига тираб, девордаги нақшларга тикилди. Кунни бўйи отда юриб толиққан бўлса ҳам дам олиб ётгиси келмас эди. Урнидан сакраб туриб, бир-икки марта қулочини ёзиб керишди, эснади. Сўнг айвонга чиқди-да, яна атрофни томоша қила бошлади.

Тўрт томоннинг ҳаммаси баҳор нафосатига тўла. Ҳаво мусаффо бўлгани учун пастда ёқилаётган оловнинг тутуни ҳам одатдагидан тиниқроқ кўринади. Охири қорли тоғлар билан тутшиб кетган водийнинг кўз илғаган ҳамма жойи кўкаламзор. Бир ёғида Узгант, бир ёғида Марғилон, узоқларда Исфара, Хўжанд, Косон ва Ахси — бу ўрчинларнинг ҳаммасида боғ-роғлар чаман бўлиб туллаганини Бобир гўё хаёл кўзи билан кўриб турибди. Улугвор тоғлар афсонавий қалъа деворларидек атрофни ўраб турган бу гўзал водий ҳозир аввалгидан хийла осуда. Уруш тугаганига икки йилдан ошди.

Бундай тинч, масъуд дамларда уни қоғоз-қалам ўзига тортарди. Савдарлар ҳужрага олти оёқлик миз² келтириб қўйишган. Бобир миз ёнига — беқасам кўрпача устига ўтириб «Вақоъ» деб атаган хотира дафтарини

¹ Ўрчин — ҳозирги «район» тушунчасига тўғри келади.

² Миз — олти оёқлик столча.

очди. Сўнгги ёзувлари — ўзи яқинда кўрган Конибодом ва Исфара ҳақида эди. Энди бу ёзувларини давом эттириб, Уш тўғрисида бита бошлади: «Уш қасобаси Андижондан тўрт йиғоч йўлдур... Боратогнинг тумшугида тарих тўққиз юз иккида¹ мен бир айвонлик ҳужра солдим. Бу ҳужра бисъёр яхши воқеъ бўлибдур. Тамом шаҳар ва маҳалла оёғ остидадур...»

Бобир Ушнинг бинафшаси, лолалари, оқар сувлари, оқ мавжли қизил тошлари ҳақида ҳам берилиб ёзаётган эди, бирдан Қосимбек эшик оғзида пайдо бўлди:

— Амирзодам, хаёлингизни бўлсам маъзур тутинг. Бухородан — Султон Али мирзодан мактуб келмишдир!

Бобирдан ишора бўлгач, Қосимбек ичкарига кириб, ўрам қилинган олтин боғичли мактубни Бобирга узатди. Бобир мактубни очиб ўқиди-ю:

— Султон Али мирзо бизни Самарқанд юришига чорлабдир, — деди.

— Битим тузган эдингиз-да, амирзодам. Сафарга чиқмоқ керак.

— Ошиқманг, бек. Аввал онам ҳазратларининг ризолигини олайлик.

Бобир ҳар муҳим ишда онасидан маслаҳат сўраши Қосимбекка унча ёқмас эди. Чунки аёллар жангу жадалдан жуда безган эдилар. Жанговар беклар эса урушсиз юрса қиличлари занглаб қоладигандек бетоқат бўлишадди.

Қосимбек Қутлуғ Нигор хонимнинг чодирига Бобир билан бирга тушиб борди.

Хонзода бегим ҳам онасининг ҳузурида ўтирган экан. Улар Бобир учун дастурхон ёздириб, олтин лаганда кабоб келтирдилар. Кабобдан сўнг қимиз ичилди: Қосимбек мўйловига теккан қимиз юқини кафти билан артиб сўз бошлади:

— Амирзодам Султон Али мирзо билан иттифоқ тузганлар. Бу ердан черик тортиб бормоққа сўз берганмиз.

— Тангрим бизни фараҳли кунларга етказди, — деди Қутлуғ Нигор хоним. — Энди шуни ғанимат билайлик, жаноб Қосимбек. Султон Али мирзо ўз оғаси Бойсунқур мирзо билан Самарқанд тахтини талашурлар. Бобир мирзо улардан баланд турмоқлари керак. Тангрига шукур, амирзодамнинг Андижонда ўз тахтлари бор.

¹ Милодий 1497 йил.

Қосимбек бу сўзларга тезда жавоб тополмай тарадудланиб қолди. Шунда Хонзода бегим гапга аралашди:

— Амирзодам, Самарқанд юришининг сарфу харо-жатиға Андижонда саройлар, мадрасалар курсангиз бўлур. Андижон ҳам Самарқанддек сайқали рўйи замин бўлса, номингиз Улуғбек мирзонинг номидек шуҳрат қозонса — биз муштипарларингизнинг орзуимиз шу!

Бобир ҳазиломуз кулимсиради: •

— Мен аввал Самарқанд сайқалини бир кўрмоқчи-мен. Ибрат олсак, ундан сўнг олурмиз.

Қосимбек Бобирнинг сўзларини ёқтириб:

— Лутф қилдингиз, амирзодам!— деб қўйди.

— Лекин амирзодам Самарқандни ёшликлариди кўрганлар,— деб эътироз қилди Қутлуғ Нигор хоним.

— Беш ёшимда кўрганим ёдимда унча қолмабдир.

Хонзода бегим кулди:

— Бултур Самарқанд азимати билан кетиб бизни кўп соғинтирган эдингиз-ку?

Бобир бултурги муваффақиятсиз юришини эслаб жиддийлашди:

— Рост, бултур тўрт ой Самарқанд атрофини кездик. Аммо шаҳар дарбозалари биз учун бирон марта очилмади. Биз бобокалонимизнинг пойтахтини кўришга муносиб эмас эмишмиз!

Бобир бу сўзларни шундай куюниб, алами келганини яширолмаб лаблари титраб айтдики, унинг ҳали ҳам жуда ёш эканлиги бирдан биллиниб қолди. Ҳолбуки, у Самарқандга қўшин тортиб борган, агар шаҳарга кирса тахтга ўтириши керак эди. Тўғри, Бойсунқур мирзо ҳам теурийлар авлодидан эди, яна тагин Бобирдан беш ёш катта эди, демак, тахтда ўлтириши қонуний эди. Бироқ Андижон беклари Бойсунқур мирзодан юз хил камчилик топиб, уни ҳамиша ёмонлаб гапиришар ва Самарқанд тахтига фақат Бобирни муносиб кўришар эди. Бойсунқур мирзо буни билганлиги учун Бобирни Самарқандга йўлатмас эди. Мабодо Бобир шаҳарга қўшинсиз шунчайин пойтахтни кўриш учун кирадиган бўлса, Бойсунқур мирзо уни туттириб, йўқ қилиб юбориши мумкин эди. Чунки орадаги тахт талаши ва бекларнинг адовати уларни бир-бирларига душман қилиб қўйган эди.

Қутлуғ Нигор хоним энди ўн беш ёшга кирган ўғлининг бу талашлар ва адоватларга аралашмасдан, ўз мулкида осойишта ҳукм суришини истарди. У Бобирнинг

аламдан ўзгариб кетган юзига оналарча қайишиб қаради-ю, унга жони дилини бергиси келиб гапирди:

— Бобиржон, сўзимга ишонинг, бу беш кунлик дунё сизнинг куюнишингизга арзимайдир!

Онаси ўғлини подшоҳ бўлмасидан олдинги номи билан атаб, меҳри товланиб гапиргани Бобирга жуда ёқимли туюлди. Бир лаҳза у ўзини меҳрибон бир онанинг беғам, беташвиш бўғалоқ ўғлидек сезди-ю, елкасидаги катта юк ерга тушгандек енгил тортди.

— Вақти соати келур, Самарқанд орзусига ҳам етишурсиз,— деб давом этди Қутлуғ Нигор хоним.— Бироқ ҳозир райят осойишта умр кўришга муштоқ. Қанотингиз остида Қосимбекдек тадбиркор амиру умаронгиз бор. Мана шу Ушдаги ҳужрани қурган меъмордек ҳунарпешалар сизнинг хизматингизда. Энди онангиз сиздан илтимос қилур: Самарқанд муҳорабасини беш олти йилга кечиктирсангиз. Барчамизга бош бўлиб, водийни обод қилсангиз, Андижонда, Марғилонда, Ушда катта обидалар қурсангиз!

Қутлуғ Нигор хоним подшоҳ ўғлига кўпдан бери бунчалик жиддий, бунчалик қатъий илтимос билан мурожаат қилмаган эди. Қосимбек ерга қараб сукутга кетди. Бобир ҳам бир лаҳза дастурхон четида олтин жомда қизғиш кўринаётган қимизга кўз тикиб жим қолди. Умумий сукунатда Хонзода бегимнинг нафис, тиниқ овози эшитилди:

— Амирзодам, сиз Навоийнинг дostonларини ёд билурсиз. Фарҳод қандай ажиб бинолар қурганини бир эсланг. Мен бир мунглиқ эгачингиз доим орзу қилурмен: сиз ҳам Фарҳоддек бунёдкор бўлингиз! Дунёда бундан улуг, бундан савобли иш йўқ!

Бобир Ушда ўзи қурдирган кичик бир ҳужрадан бугун қанчалик завқ олганини эслади-ю, онаси билан опасининг тилакларини қўллаб-қувватлагиси келди. Аммо у бундай муҳим давлат ишларини бир ўзи ҳал қилолмаслигини ҳам билар эди. Бобир Қосимбекка кўмак сўраган каби қараб:

— Чораси топилурмикин?— деди.

Гап Самарқанд юришини қолдириш ҳақида эканлини Қосимбек сезди. Асли ҳарбий одам бўлган ва жуда кўп жангу жадалларда қатнашган Қосимбек Бобир истаган чора топилмаслигини ич-ичидан сезиб турарди. Чунки Самарқанд юриши ҳамма нуфузли беklarнинг машва-

ратнда маъқуллашган, тайёрлик ишлари аллақачон бошлаб юборилган. Катта бир тўсиқдан ўтиш учун бутун кучи билан сакраётган отни бирдан тўхтатиб бўлмайди, мабодо зўр билан тўхтатилганда ҳам от йиқилиши, ча- вандозини ерга улоқтириши мумкин. Қосимбек буни очиқ айтишга журъат этолмади-ю, қўлини кўксига қўйиб:

— Амирзодам, қулингиз чора топишдан ожизман,— деди. Бу жавоб Бобирга оғир ботди:

— Онамнинг илтимосларини рад этайликми?

Бобир бу сўзларни шундай зарда қилиб айтдики, Қосимбек унинг ҳозир онаси ва опаси айтган ишларни қилгиси келиб турганини аниқ сизди. Сўнг у Бобирнинг кечагина Самарқанд юришига тарафдор бўлиб, жанг-ларда қатнашиш иштиёқида ёниб айтган сўзларини эс-лади-ю, ичида ғижиниб қўйди. Бобирдаги бу ўзгарув-чанликни Қосимбек ёшлик ғўрлигидан кўрар, хусусан, бундай мураккаб давлат ишларида аёлларнинг гапига киришни катта бир заифлик белгиси деб биларди. Аммо Қосимбек Қутлуғ Нигор хоним билан ҳам ҳисоблашишга мажбур, чунки ёш подшоҳга онасининг таъсири кучли эканини ўз кўзи билан кўрмоқда эди.

— Хоним ҳазратларининг илтимослари менга тожи сар бўлсин,— деди Қосимбек чўккалаб ўтирмай қўйича бош эгиб.— Қулингиз айтмоқчименким, бундай муҳим ишда барча нуфузли бекларнинг ризолигини олмасак бўлмас.

Подшоҳ оиласи Қосимбекка алоҳида эҳтиром билдир-ганда унинг номига «амирлар амири» деган унвонни қў-шиб айтар эди. Ҳозир ҳам Қутлуғ Нигор хоним:

— Жаноби амирул умаро,— деди унга.— Сиз бошқа бекларнинг ризолигини олишда Бобир мирзога кўмак берурмисиз?

— Жоним билан! Аммо бекларнинг баъзи андешала-ридан фақир хабардормен... Густохлик саналмаса айтай.

— Айтингиз,— деди Бобир.

Қосимбек ерга қараб, бир лаҳза ўй сурди, ҳали оқ тушмаган ғайир қўнғиртоб соқолининг учлари сақарлот чакмани¹нинг заррин ёқасига тегиб, қайрилди. Ниҳоят Қосимбек бошини кўтариб Бобирга қаради-ю, Самар-қанддаги улуг обидалар улкан бир давлатнинг кучи ва

¹ Сақарлот чакман — туя жунидан қилинган, енгил, қим-матбаҳо чакмон.

бутун вилоятларнинг иштироки билан қурилганини, ҳозир ўша ягона давлат парчаланиб кетганини, Фарғона катта водий бўлса ҳам, аммо Мовароуннаҳрнинг фақат бир қисми эканини гапира бошлади. Унинг нима демоқчи эканини сезган Хонзода бегим истехзоли жилмайиб сўради:

— Жаноби амирул умаро, Андижонда обидалар қуришга кучимиз етмайди, демоқчимисиз?

— Олий насаб бегим, сиз Самарқанддек улуғ шаҳар қуриш ҳақида сўз очдингиз. Беклар айтурларки улуғ шаҳар бунёд этмоқ учун яна ўша улуғ давлатни тикламоқ керак. Бутун вилоятларнинг кучини бир жойга йиғмоқ керак. Ҳозирги парокандалик улуғ қурилишлар қилишга имкон бермагай.

Қосимбекнинг бу гаплари Бобирга жуда мантиқли туюлди. У онасига қараб бундан ҳам мантиқлироқ бир сўз кутди.

— Жаноб Қосимбек улуғ обидаларни фақат Амир Темурдек соҳибқиронларгина қурган эмас,— деди Қутлуғ Нигор хоним.— Ҳиротда Алишербек Ихлосия, Унсия отлик бинолар қурмишлар. Бобир мирзонинг ҳокимиятлари Алишербекнинг ҳокимиятларича эмасми? Ахир Алишербек бир тождорнинг мусоҳиби¹ бўлсалар, Бобир мирзо мустақил давлатнинг подшоилар-ку!

Қутлуғ Нигор хонимнинг бу сўзлари Бобирнинг қалбида чўкиб ётган энг ўтли истакларини юзага қалқитиб чиқаргандай бўлди. Унинг ёшлик эҳтироси билан қалбига тугиб юрган энг кучли орзуси — жангларда катта галабаларга эришиб ёки ажойиб шеърлар, дostonлар ёзиб эл оғзига тушиш, сўнг Навоийдек улуғ одамларга танилиш ва уларнинг махсус эътиборларига сазовор бўлиш эди. Етти ой овора бўлиб Самарқандни ололмай келганидан кейин жангларда катта галабаларга эришиш ҳали ушалмайдиган бир орзу эканига унинг кўзи етиб қолди. Улуғ шоир бўлиш орзуси ҳам қўл етмас бир баландликда учиб юрган бахт қушига ўхшайди, Бобир уни тутишга ҳали кучи етмаслигини сезади. Аммо ҳозир онаси Навоий қурган иморатларни тилга олиши билан Бобирни ўша ўтли орзусига етказадиган бошқа бир йўл «ялт» этиб кўзига кўриниб кетди. Навоий қурган Ихлосия ва Унсияларнинг шухрати оғиздан-оғизга ўтиб, Фарғона

¹ Мусоҳиби — яқин суҳбатдоши, дўсти.

водийсига етиб келган экан, энди бу ерда ўн беш ёшлик подшоҳ ўшанақа обидалар қурдирса, овозаси Ҳиротга ҳам етиб бормасмикин? Кейин, эҳтимол, Навоий ҳам буни эшитар, Бобирнинг кимлигини сўраб билар, уни орқаворатдан таниб қолар. Кейин балки Бобир Ҳиротга борар ёки Навоий ўзи бу томонларга келишни ихтиёр қилар. Навоий Ҳусайн Бойқаронинг саройидан безиб юрганини Бобир ҳам эшитган эди. Балки улуғ шоир Хуросондан Фарғона водийсига келиб, ёш Бобирга мураббий бўлар. Уйи шу ерга етганда Бобир жуда ҳаяжонланиб кетди. Кўзлари ёниб, Қосимбекка қаради-ю:

— Онам ҳақлар,— деди.— Бекларни кўндирмоқ керак!

Бобирнинг сўнги сўзи фармондек эшитилди-ю, Қутлуғ Нигор хоним билан Хонзода бегимнинг чеҳралари очилиб кетди. Улар, «Қосимбек энди енгилди», деб ўйладилар. Аммо улкан гавдали Қосимбек ўзининг кенг елкалари ортида зўр беклар турганини ҳис қилгандай ҳамон таслим бўлмас эди.

— Амирзодам, фармойишингизни адо этишдан олдин бекларнинг яна бир андешасини айтишга рухсат этинг.

Бобир истар-истамас бош ирғаб, рухсат берган бўлди. Қосимбек лабларини ёпиб турган узун қўнғир мўйловини қўли билан икки ёнга сурди-да, кулимсираб Хонзода бегимга қаради:

— Бегим, сиз амирзодамни Фарҳодга яхши қиёс қилдингиз. Бекларимиз замон Фарҳодишинг хизматида бўлишдан ифтихор қилурлар. Бизнинг орзуйимиз — Фарҳодимизни ўз Ширинларига етказишдир. Аммо,— деб Қосимбек бирдан жиддийлашди,— маълумингизким, бизнинг Ширин бугун Самарқандда ёғий қуршовида асира каби изтироб чекмоқдалар.

Бобирнинг юзига нафис қизиллик югурди. У уялганини сездиргиси келмай, бошини эгди-ю, ўз тиззаларига кўз тикди.

Қосимбек жуда мушкул ва нозик бир гапни қўзган эди. Бобир беш ёшлигида унга Самарқанд подшоиси Султон Аҳмад мирзонинг ўртанча қизи Ойиша бегимни унаштириб қўйишган эди. Ҳозир шу қиз ўн уч ёшга кирган. Бобир уни яқин йилларда кўрган эмас, аммо кўрганлар ҳаммаси Ойиша бегимнинг гўнчадек гўзаллигини мақтаб келганини эшитган. Уша гўзал қизча Бобирни

Ўз нажоткорини кутгандай кутади,—буни ҳам Бобирга келиб айтувчилар бор. Бобир ҳам ўзининг маликасига қаҳрамонликлар кўрсатиб етишишни истайди. У Ойиша бегимнинг ўзини эслолмаса ҳам беш ёшида Султон Аҳмад мирзога узатилган термизлик гўзал бир келинчакни яқиндан кўргани ёдида.

«Бет очар» деган одатга биноан, ёш келинчакнинг юзидаги пардасини пок нафасли ёш бола очиши керак эди. Уша кунларда Қутлуғ Нигор хоним беш ёшли жажжи ўғли Бобирни Самарқандга тўйга олиб борган эди. Султон Аҳмад мирзонинг ўғли йўқ эди, Бобирга подшоҳ оиласи ҳавас билан қарар эди. Шунинг учун кайвонилар «янги тушган келин ҳам мана шу шердек ўғил кўрсинлар», дейишиб, бет очишга Бобирни муносиб топдилар. Бу ҳодисанинг кўп тафсилотлари Бобирнинг хотирасида қолмаган. Аммо олтин қўшиб тўқилган ҳарир оқ пардани келинчакнинг юзидан олганда бутун борлигини ниҳоятда ёқимли бир туйғу чулғаб олгани ҳеч эсидан чиқмайди. Бу — гўзаллик туйғуси эканини у энди билади. Термизлик келинчак ақлни шоширадиган даражада кўҳли бўлганига беш яшар боланинг фаҳми етмаган бўлса ҳам, аммо гўдак қалби афсонавий бир жозибадан тўлқинлангани ёдида қолган. Шунинг учун ҳозир унга Самарқанддаги қайлигининг ҳуснини мақтаганларида, ўша келинчак эсига тушади. Бошқа тафсилотлар ўқиган китобларндаги гўзаллар тасвиридан олиб қўшилади. Бобир Самарқанддаги қайлигини ўсмирларча бир софлик билан ғойибона севади. Мана шу севгилиси бугун Бобирнинг душманлари асоратида экан, у Андижонда бамайлихотир юра оладими?

— Жаноб Қосимбек,— деди Қутлуғ Нигор хоним,— келинимизнинг тақдири бизни ҳам изтиробга солур. Биз оналаридан илтимос қилиб китобат юборган эдикки, Ойиша бегимни Тошкентга эгачилари Робия бегим ҳузурига жўнатсинлар. Эҳтимол, шу илтимосимиз бажо келтирилгандир?

Қосимбек маъюс бош эгиб:

— Афсус, хоним ҳазратлари, афсус!— деди.— Қулингиз Самарқанддаги хуфялардан келган бир хабарни амирзодамга кўрсатишдан тортинган эдим. Сизларни ҳам хавотирлантирмоқчи эмас эдим...

— Нима хабар? Тинчликми?— хавотирланиб сўради Бобирнинг онаси.

— Ойиша бегим оналари-ю, опалари билан бирга Тошкентга яширинча кетмоқчи бўлганларида Бойсунқур мирзо билиб қолиб, монелик қилмишдир. Ёғийлик мақомида дурушт гаплар айтмишдир. Уйлари атрофига одам қўймишлар. Ҳовлиларидан чиқармас эмишлар. Асиралар энди бутун нажотни Андижондан кутар эмишлар!

Сўнги сўзлар Бобирнинг бутун вужудини зирқиратиб ўтди. Унинг қаллиғига қўпол гапириб, бечорани асирадек азоблаётган Бойсунқур мирзо шундай газабини келтирдикки, эртагаёқ унинг устига қўшин тортиб, бостириб бориш ва қайлиғини асоратдан қутқариш истаги Бобирнинг қалбидаги бошқа ҳамма истакларини босиб кета бошлади.

Хонзода бегим укасидаги ўзгаришни сезиб:

— Амирзодам илоҳо асирларни қутқариш сизга тезроқ насиб бўлсин!— деди.— Аммо нажотни фақат жангу жадал келтирурмикин? Заифа эгачингизнинг эътиқодим шулки, қон тўкилса, адоват кучаюр. Бойсунқур мирзо асираларга баттар ўчакишур. Нажот урушда эмас, амирзодам, нажот — сулҳда!

Бегим ҳаяжонланиб айтган бу сўзлар Бобирнинг кўнглида кўзгалган бояги газабини анча пасайтирди. «Сулҳ» сўзи қалбига илиқ туюлди.

Хоним дарҳол қизининг гапини қувватлаб, ўғлига юзланди:

— Бойсунқур мирзога элчи юборингиз, амирзодам! Орадаги адоватни йўқотингиз!

— Бойсунқур мирзо зўравонлик қилсин! Мен мўминларга бош эгиб элчи юборай!

Бобир бу гапларни айтар экан, унинг зўрликка зўрлик, зарбга зарб билан жавоб бериш истаги нақада кучли эканлиги ҳаммага сезилди. Қосимбек ундаги бу истакни қўллаб-қувватлашга тушди:

— Хоним ҳазратлари, ҳозирги замонда зўравонликка мўминлик мутлақо рост келмас. Зўрлар орасида зўр бўлмоқ керак! Алҳол Шайбонийхон Самарқандга шимолдан кўз тикмишдир. Ҳисор ҳукмдори Хисравшоҳ илож топса, Самарқандга жанубдан чанг солғусидир. Бойсунқур мирзо — ношуд тождор. Пойтахтни эртами-кечми бой бергай. Агар Бобир мирзо Самарқандни тезроқ эгалламасалар, боболаридан қолган салтанат бегона сулола илкига ўтиб кетгусидир. Худо кўрсатмасин, агар Шайбонийхонми, Хисравшоҳми,— биронтаси Самар-

қанди забт этса, куч-қудрати ошиб, тез кунда Андижон устига ҳам қўшин тортиб келгусидир...

— Ахир барча темурийлар бирлашиб иттифоқ тузсалар бўлмасми?— деди Нигор хоним куюниб.

— Барча темурийларнинг пароканда кучларини йиғиб бирлаштирмоқ учун ҳам қудрат керак. Истеъдод керак! Бойсунқур мирзога ўхшаганларда на униси бор, на буниси. Мовароуннаҳрдаги темурийлар орасида энг соҳибистеъдод, соҳибқудрат сиймо — Бобир мирзодирлар. Шунинг учун биз жонимизни амирзодам кўзлаган улуг мақсадлар йўлига тикканмиз. Иншоолло, Самарқандни бу йил забт этсак, хавф-хатарлар бартараф бўлмай. Ана ундан кейин чинакам осуда давр келур, ҳар қанча бинолар қурсак осон бўлур.

Хонзода бегим Қосимбекка тикилиб сўради:

— Хуллас, волидан муҳтарамамизнинг илтимослари рад этилурми?

Қосимбек қўлини кўксига қўйиб, бош эгди:

— Қўлингизнинг густохлигини афв этинг, бегим, мен амирзодамнинг ижозатлари билан дилимда борини сўзладим.

Бобир аросатда қолиб қийналар эди. Онаси шунчалик ишонтириб айтган ҳақли илтимосларни рад этишга унинг тили ҳам бормас, кўнгли ҳам чопмас эди. Аммо Қосимбек унинг қалбидан шундай тугёнли ҳислар қўзгадики, улардан қутулишнинг ҳам иложи кўринмай қолди. Агар у Самарқанддан воз кечса, нариги зўравонлар пойтахтини олиши, кейин Андижонга бостириб келиши муқаррар экани унга ҳозир жуда аниқ сезилмоқда эди. Бутун Мовароуннаҳрда уруш гирдобидан қочиб қутуладиган бирон вилоят кўзига кўринмас, Бобир қашқирлар қуршовига тушиб қолгандек безовталанар эди. Онасининг «Сулҳ тузинг, бинокор бўлинг!»— дегани «кийикдай беозор яшанг», дегани эди. Лекин Бобир йиртқишлар орасида кийик бўлиб кун кўролмаслигини ич-ичидан ҳис қилар, шунинг учун атрофини қуршаб келаётган бўрилар билан шер бўлиб олишишни истар эди. Буни сезиб турган Қосимбек мунозарани ортиқ чўзиб ўтиргиси келмади.

— Амирзодам, бугун отлиқ сайрга чиқмоқчи эдингиз, хоним ҳазратларининг таклифларини барча беклар билан кенгашиб кўрурмиз. Оқшом хиргоҳда машварат ўтказайлик.

Хонзода бегим онасига «ялт» этиб қаради-ю, «Ҳозир

биргина Қосимбекка ўтказа олмаган таклифларимизни кейин барча бекларга қандоқ ўтказурмиз?»— демоқчи бўлди, Қутлуғ Нигор хоним Бобирга яна нималарнидир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Аммо Бобир Қосимбекка қараб:

— Машварат эртага чақирилсин, яхшироқ ўйлаб кўрайлик,— деди-да, ўрнидан турди. Сўнг Қосимбек бошлиқ мулозимлари билан отлиқ сайрга чиқиб кетди.

5

Ушнинг жанубидаги кенг текисликлар, тўлқинсимон қир ва адирлар турли-туман дала гуллари билан безанган. Сап-сарик қоқилар, кўк-қизғиш нахўтаклар, нафармон эрбаҳолар орасида узоқдан қип-қизил гиламга ўхшаб кўзга ташланадиган—қийғос очилган лолақизғалдоқлар эди.

Бобир олисдаги қорли тоғларга қараб борар экан, тиззага чиқадиган юмшоқ кўкат устида отлар ҳам майин қадам ташлаб бораётганини сезарди. Баҳор нафосати ҳозир унинг кўзини эркалаётган бўлса ҳам, аммо дилига таъсир қилолмас эди. Бояги мушкул зиддиятлар ҳали ҳам хаёлини банд қилиб, кўнглида тугун бўлиб турибди. Бобир бу чигал тугунларни ўзи ечолмаслигини сезади. Бу тугунларни у истагандай ечиб бера оладиган доно одам бормикин? Унинг эсига устози Хўжа Абдулла тушди. Бетоб бўлиб Ушга бирга келолмаган Хўжа Абдулла ҳам Бобирнинг Самарқандга қўшин тортиб боришига тарафдор эди. «Мовароуннаҳрдаги парокандаликни тугатиб, қудратли давлат тузмагунча катта орзуларимиз рўёбга чиқмагай!»— деган сўзларни Бобир устозидан ҳам кўп эшитган. Аммо бунинг учун яна урушиш керак. Урушга эса онаси қарши. Ким ҳақ? Бобир бу саволга жавоб тополмайди.

Отлиқлар узун бир тепаликка кўтарилганларида Қосимбек тоғ-томонни кўрсатиб:

— Сурувлар бу қадар кўп?—деб таажжуб билдирди.

Бобир у кўрсатган томонга кўз югуртирди. Қир ва адирларнинг ҳар биридан бир нечтадан сурув ёпирилиб туриб келмоқда эди. Хўжа Қалон деган йигирма беш ёшли қоп-қора бек қўлини пешонасига соябон қилиб кунботиш томонга қаради-ю:

— У-ҳў-ў!— деди.— Бу томонда ундан ҳам кўп!

— Кунчиқиш томонда ҳам бор!

Сурувлар гуж-гуж бўлиб келаётганига қараганда ёйилиб юрган қўйлар эмас. Ана, тўғридаги қирлар ортидан яна икки сурув чиқиб келди. Сўнг узоқдаги адирлар орасидан бирин-кетин уч тавила йилқи отилиб чиқди-ю, бериги томонга қараб селдай бостириб кела бошлади. Чап томонда яна уч-тўрт тавила йилқи кўринди.

Йилқилар ҳам, қўй сурувлари ҳам узоқдаги қорли тоғлардан Ушга қараб келмоқда эдилар. Ниҳоят, тоғ томондан тизилиб тушиб келаётган отлиқ аскарлар кўринди.

Шунда Бобир тоғларга қўй ва йилқи ундириш учун уч юз аскар билан чопқинга кетган Аҳмад Танбални эслади. Қосимбек қувониб:

— Азаматларнинг ўлжаси жуда улуг-ку! — деди.

Хўжа Қалон ҳам ҳаяжонланиб:

— Беадад! — деб хитоб қилди. — Баҳодирона ўлжал

Одатга биноан, бу беҳисоб қўй ва йилқиларнинг бешдан бири подшоҳ ихтиёрига ўтар, қолган тўрт қисми ҳамма бек ва мулозимларга тақсимланар эди. Шунин билган беқлар гўё осмондан тушаётган бу катта бойликка қараб севинчларини яширолмас эдилар.

Бобир отини тоғдан келаётган аскарлар томонга буриб, жировини бўшатди. Бедов от қушдай учиб бора бошлади. Бошқалар ҳам Бобирнинг кетидан от чоптириб кетдилар. Бир қир ўтиб, иккинчисига кўтарилганларида, наригилар ҳам буларни кўриб, бурилиб кела бошладилар. Бобир баланд бир жойда отини тўхтатди.

Аскарларнинг олдида келаётган Аҳмад Танбал зирҳли кийимда эди. Елкаси ва кўкрагини ёпиб турган жибанинг темири офтобда йилтирарди. Унинг бўйнига ёй ўқи теккан, ярадор жойини яшил мато билан боғлаб олган эди. Узи озиб, мўғулча ёноқларининг суяклари яна ҳам бўртиб чиққан. У Бобирдан эллик қадамча нарида отдан тушиб, қўл қовуштириб келди-да, ер ўпиб юкунди:

— Мирзо ҳазратларига ёғийлик мақомида бўлган чаграклар ўлпон тўлашдан бош тортганлари учун ўн олти минг қўйлари, икки ярим минг йилқилари жарима тарзида тортиб олиб келинди!

— Чопқин талафотсиз бўлдимиз?

— Мирзо ҳазратлари, бизнинг уч йигитимиз ҳалок бўлди, ўн киши яраланди. Аммо биз ёғийлардан бунинг қасдини олдик!

Аҳмад Танбал олдинги сафда турган йигитларидан бирга ишора қилди. Айиқтахлит, қўпол бир йигит эгарининг устида дўмпайиб турган хуржунни олди-да, подшоҳга яқинлашди. Олачадан тикилган хуржуннинг ҳамма ёғи қон эди. Айиқтахлит йигит Аҳмад Танбалнинг ишораси билан хуржуннинг ҳар икки кўзини тўлдирган нарсани ерга ағдарди. Ўн-ўн бешта одам калласи кўкатлар ва лолақизғалдоқлар устига юмалаб тушди. Бобир каллаларни кўрган заҳоти «Чаграклар ҳам бизнинг одамларга ўхшар экан-ку!»— деган ўйдан эти жунжиқиб кетди. Чорвадор туркий қабила бўлган чаграклар ҳам Бобирнинг ватандошлари эканлигига, ҳаммалари бир эл, бир улусданлигига унинг ишонгиси келмас эди. Чунки чаграклар унинг ҳукмига бўйсунмас, юборган кишиларини қўлда қилич билан қарши олишарди. Мана энди ўзлари қиличнинг тигидан ўтиб, бошлари оёқ остида ағанаб ётибди. Бу жонсиз бошлардан бирининг соқоли йўқ, кўк-сарғиш юзи силлиққина, мўйлови энди чиқа бошлаган. Бобир унинг ўн етти-ўн саккиз ёшли йигит бўлганини пайқади-ю, энгаги тагидан кесилган гўшт аралаш қонли бўйнига қараб, кўнгли бирдан беҳузур бўлди. Ердам сўрагандай, ўнг томонида турган Қосимбекка қаради.

Султон Аҳмад Танбал ҳам, унинг отлиқ аскарлари ҳам Бобирдан мақтов ва мукофот кутмоқда эдилар. Ун олти минг қўй, икки ярим минг йилқи ҳазилакам бойлик эмас эди. Уч йигит ўлган бўлса, уларнинг қасдига ўн беш-йигирмата ёғийнинг бошини кесиб келиш ҳам шу турганларнинг одатига биноан мардона иш ҳисобланар, бунга тақдирламаслик эса адолатсизлик саналар эди.

Қосимбек Бобирнинг юзи оқариб кетганини кўриб ҳайрон бўлди. Унинг фикрича, кесик каллалар Бобирга бунчалик таъсир қилмаслиги керак эди. Бултур Самарқанд урушида ёш подшоҳ бундай бошларни кўп кўрган эди. Одатда «фалончи юзта ёғийни ўлдирибди», деб қуруқ мақтасалар унча ишонарли бўлмайди, чунки озгина ишини кўп қилиб кўрсатиб, лоф урадиган бек ва навкарлар ҳам бор. Жангчининг хизмати ишонарли бўлиши учун ўлдирилган душманларнинг бошини кесиб келиб ҳисоб бериш эскидан одат тусига кирган.

— Амирзодам,— деб шивирлади Қосимбек.— Қулингиз сўзлайинми?

Бобир тасдиқ маъносида бош ирғади. Қосимбек юзи-

ни Бобирга яқинроқ келтириб, яна эшитилар-эшитилмас қилиб сўради:

— Мукофотига қилич берсак... Розимисиз?

Бобирнинг яроғбардори олиб юрган тиглар орасида олтин дастали катта бағдодий қилич бор эди, Бобир бир икки марта таққанда жуда оғир туюлган эди. Бобирнинг нигоҳи шу қиличда тўхтаганини кўрган Қосимбек, «тушундим», дегандек бош ирғади.

— Султон Аҳмад жаноблари,— деб овозиңи кўтариб гапирди Қосимбек.— Сиз баҳодирона зафар билан қайтганингиз мирзо ҳазратларини беҳад шод қилди. Сиз Бобир мирзога нечоғлиқ содиқ эканлигингизни яна бир бор исбот этдингиз: 'Бугун мавкаб'¹ бугун сизларни олқишлағай! Ушдаги қароргоҳда бу оқшом сизларнинг шарафингизга тантанали зиёфат берилур, ҳамма йигитларингиз шоҳона инъомлар олурлар. Ҳозир мирзо ҳазратлари Султон Аҳмад жанобларига олтин дасталик шамшири хос инъом этдилар!

Қосимбек бағдодий қилични яроғбардордан олди-ю, ерга таъзим қилиб турган Султон Аҳмадга узатди. Султон Аҳмад тиз чўкиб қилични қинидан тўрт энликча чиқарди-да, пўлатидан ўпди, сўнг овози ҳаяжондан титраб деди:

— Мирзо ҳазратлари, ўлгунимча бу марҳаматингизни унутмасмен! То умрим охирича сизга содиқ хизматда бўлғаймен!

* * *

Шу куни оқшом Уш қалъасининг миноралари устида, шаҳар атрофига тикилган юзлаб чодир ва ўтовлар олдида карнайлар, нақоралар чалинди, машъаллар ёқилиб, катта тантаналар бошланди. Минг-минглаб қўй ва йилқиларни инъом тариқасида текинга оладиган барча беклар, навкарлар ва мулозимлар бугун астойдил шодланмоқда эдилар. Подшоҳнинг ҳашаматли хиргоҳида оқшом қабул маросими ва базм бўлди. Созандалар энг қувноқ куйларини чалишди, ҳофизлар энг яхши ашулаларини айтишди.

Бобир хиргоҳ тўрида тўртта олтин зина билан чиқиладиган баланд шоҳсупа устида ёлғиз ўлтирибди. Бугун

¹ М а в к а б -- подшоҳ ва унинг барча аъёнлари, яқинлари.

унинг ўнг томонидан ўрни олган энг нуфузли беклари орасида Аҳмад Танбал ҳам пайдо бўлган. У кундузги зирҳли кийимлар ўрнига зарбоф тўн ва симоби салла кийган, подшоҳ инъом қилган олтин сопли қилични кумуш камарга тақиб олган. Ҳамма уни мукофот билан муборакбод қилади. Табрикларнинг барчасидан ёқимлиси — боя хиргоҳга кирганда уни Қутлуғ Нигор хоним муборакбод қилгани бўлди. Подшоҳнинг онаси билан эгачиси ҳозир катта дастурхоннинг нариги томонида Аҳмад Танбалга ярим ўгирилган ҳолда ўтириб, созандаларнинг куйига қулоқ солишяпти. Аҳмад Танбал ҳар замонда уларга кўз қирини ташлаб қўяди. Хонзода бегимнинг нафис қадди-қомати, ҳафткор¹ ипак матодан кийган камалакдай товланувчи қабоси Аҳмад Танбалга бугун ҳар қачонгидан ҳам жозибали кўринади.

Ёш подшоҳнинг базмларида ичкилик ичилмас, Бобир ҳали майни оғзига ҳам олган эмас эди. Қосимбек ҳам ичкиликни ёмон кўрар ва уни базмларга йўлатмас эди. Лекин Умаршайх мирзо даврида май ичиб ўрганган бошқа беклар мана шундай базмларда Бобирдан яшириб чет-четда ичиб олишар эди.

Али Дўстбек деган қотма, кўсанамо бир бек орқада шарбат кўтариб турган шарбатчига сирли кўз қисди-ю, Аҳмад Танбални кўрсатди. Шарбатчи маъноли кулимсираб Аҳмад Танбалга яқинлашди ва кумуш кўзачадан чинни пиёлага тўлдириб кўкимтир «шарбат» қуйиб берди. Аҳмад Танбал пиёлани қўлига олар экан, димоғига ўткир май ҳиди урилди.

— Олинг, бек, илоҳим Самарқандда бундан ҳам улуг зафарларга муяссар бўлинг!— деди Али Дўстбек.

Аҳмад Танбал миннатдорона бош ирғаб, майни сипқарди-ю, кейин дастурхондаги тандиркабобга қўл чўзди.

— Мана энди Самарқанду Бухорони олгунча етадиган заҳирамиз бор!— деди ширакайф Дўстбек.— Муҳорабани тезлатмоқ керак.

Аҳмад Танбалнинг ўнг томонида Узун Ҳасан ўтирган эди. Туриб юрганда жуда новча кўринадиган бу озғин одам ўтирганда гўё қатланиб, кичкина бўлиб қолар эди.

— Шайбонийхон Дашти Қипчоқдан Самарқандга бўйин чўзармиш,— деди Узун Ҳасан.

— Тушини сўвга айтсин! Самарқанд бизники бў-

¹ Ҳ а ф т к о р — етти хил ранг.

лур!— деди майдаи бадани қизий бошлаган Аҳмад Танбал овозини хиёл кўтариб.

Унинг бу сўзлари Бобирнинг қулоғига ҳам чалинди. Бугун тоғдан ҳайдаб тушилган беҳисоб қўй ва йилқилар сарой аҳлининг Самарқандга юриш қилиш иштиёқини яна ҳам ошириб юборгани Бобирга тобора аниқ сезилмоқда эди. Илгари ҳам уларнинг бу иштиёқларига қарши бориш қийин эди. Аммо ҳозир бек ва навкарларнинг Самарқандга интилиши — тоғ дарёсининг юқоридан пастга қараб отилишига ўшарди. Бу дарёни орқага қайтариш ҳеч кимнинг қўлидан келмасди...

6

Оқиш сувли жўшқин Бурасой Уш қалъасининг тош ётқизилган пойдеворига бош уриб, кўпириб ўтади. Соининг ўнг бетидаги сердарахт маҳаллада Мавлоно Фазлиддин бултурдан бери истиқомат қилаётган пешайвонлик мўъжаз бир уй бор. Унинг олдидаги беш-олтита ноқ ва беҳи дарахтлари ҳозир оппоқ бўлиб гуллаб турипти. Ҳовлининг четидаги бостирмага иккита от боғлаб қўйилган. Бериги ёқдаги оёқлари узун тўриқ қашқа отни анжомлари билан Бобир мирзо инъом этган эди. Мавлоно Фазлиддин подшоҳнинг хос меъмори қилиб тайинланган, унга яхшигина улуфа¹ белгиланган эди. Бунинг ҳаммасидан Мавлоно Фазлиддин ўзида йўқ хурсанд бўлиб юрган эди. Бироқ кейин баъзи бир нохуш хабарларни эшитиб кўнгли ғаш торта бошлади.

Мавлоно Фазлиддин Андижонда қурмоқчи бўлган катта иморатларини шу бу йил ёздаёқ бошлаш орзусида эди, Бобир мирзо кўрсатган марҳаматлар бу орзунинг рўёбга чиқишига йўл очгандай бўлган эди. Ҳатто Бобир мирзонинг ўзи уни боргоҳда қабул қилиб, қанақа мадраса, қандай хонакоҳ ва кутубхоналар қуриш ҳақида гаплашган, мавлононинг бу ҳақдаги таклифларини маъқуллаган, «Хонзода бегим биз йўғимизда мутасадди бўлурлар, режаларни бутун тафсилотлари билан тузиб, бегимга кўрсатурсиз», деган эди. Иш устида яна Хонзода бегим билан учрашишини ўйлаганда мавлононинг қалбида қўрқув аралаш ширин бир ҳаяжон кўзгалар эди.

¹ Улуфа — маош ва тураржой.

Бироқ Бобир яқинда яна Самарқандга қўшин тортиб бормоқчи эканлиги, давлатнинг бутун кучи шунга кетиб, қурилишлар номаълум вақтга кечиктирилиши маълум бўлди. Агар Бобир Самарқандни ололмай, урушда енгилса, унда мавлононинг барча орзулари ўз-ўзидан пучга чиқади. Агар Бобир Самарқандни олса, табиий, ўша ерда подшоҳ бўлиб қолади. Кейин у Фарғона водийсида катта қурилишлар қиладими, йўқми? Одатда, подшоҳлар қаерни пойтахт қилсалар, ўша ер кўпроқ обод бўлади. Андижон яна пойтахт бўлиши гумон. Демак, мавлононинг бу ерда қилмоқчи бўлган ишлари, барча режалари қум устига қурилгандай омонат.

Ҳозир айвонда эски ҳандаса ва риёзиёт китобларини титкилаб, керакли бир жадвални ахтараётган мавлоно мана шу нарсаларни ўйлаб, таъби тирриқ бўлмоқда эди.

Бир пайт дарвоза устма-уст тақиллади. Бостирмада отларнинг тагини тозалаётган кекса хизматкор ёғоч курагини деворга суяб қўйиб, дарвозага қараб ўтди. Бирпасдан сўнг хизматкор айвоннинг олдига қайтиб келди-ю:

— Мавлоно, бир кимса ҳузурингизга кирмоқчи.

— Ким?

— Кийими увада, ўзи баҳайбат бир йигит. «Жиянлари бўламен», деди, аммо мен сиздан берухсат киргазмадим.

— Жияним? Шошманг-чи!— деб, мавлоно ўрnidан турди. Яланг оёғига чарм кавуш кийиб, ярим очиқ дарвозанинг олдига борди.

Олача тўни ҳам, оёғидаги чанг босган чориғи ҳам йиртилиб кетган новча бир йигит кўзлари ялтираб, кулимсираб, унга қараб юрди. Қадам олиши, қараши жуда таниш. Йигит:

— Мулла тоға!— деб қучоқ очганда мавлоно унинг овозини таниди-ю:

— Тоҳир! Тоҳиржон!— деб у билан қучоқлашиб кетди.— Шунча ўлимлардан омон қолган жияним, сени зўрға танибмен. Бу қадар ўзгариб кетибсен! Юзингга не бўлди?

— Э, сўраманг, мулла тоға...

— Майли, юр, аввал дамингни ол. Кейин айтиб берурсен...

Улар айвонга чиқар эканлар, Мавлоно Фазлиддин бундан салкам уч йил олдин Қувасой бўйида бўлиб ўтган қонли воқеаларни яна бир эслади. Ушанда Тоҳирга

найза санчган самарқандлик босқинчи уни ўлдирганига шубҳа қилмай кетган эди. Онаси ёлғиз ўғлининг қонига беланиб, жонсизланиб ётганини кўриб, уни «ўлди» деб ўйлаган ва шайтонлаб йиқилган эди; бечора она шу ётганича қайтиб туrolмай, эртаси куни вафот этди. Тоҳир эса отаси толиб келган табиблар ва дору дармонлар таъсирида уч кундан кейин ҳушига келди. Найза ўпканинг бир четини кесиб ўтган бўлса ҳам юрак ва жигар каби нозик аъзоларга тегмаган, Тоҳирнинг ёшлиги ва бақувватлиги устун келиб, аста-секин тузалиб кетган эди. Қўни-қўшнилар «Тоҳирга келган ўлимни онаси ўзига олди-ю, бу тирик қолди», дейишарди. Мавлоно Фазлиддин ўшанда опасининг қирқини ўтқазиб келганича қайтиб Қувага бормаган эди.

— Отанг қалай, бардамми?— сўради Мулла Фазлиддин Тоҳирни юқорига таклиф қилиб.

Тоҳир чанг босган чориғи билан кўрпачага чиқишдан ибo қилди-ю, пойгаҳдаги шолча устига ўлтирди.

— Отам сизга салом айтиб юбордилар. Мен бир йилча қишлоқда бўлмадим... Қариндошлар «чолнинг иссиқ-совуғидан хабар олиб турсин» деб бир бева кампирни олиб берибдилар... Онам раҳматлик эсимга тушди-ю, уйда тургим келмади.

Фақат онасининг мусибати эмас, босқинчилар боғлаб олиб кетаётганларида Тоҳирдан нажот кутиб қичқирган Робия ҳам унинг хаёлидан нари кетмайди. Қизнинг ўшандаги нидоси ҳали ҳам Тоҳирнинг қулоғига эшитилиб тургандай бўлади. У бурноғи йили Самарқандгача пиёда бориб келди, йўлларда ўроқчилик қилиб, карвонларга қўшилиб юриб, иложи бўлган жойдан Робияни қидирди, «синглим эди, Султон Аҳмад Мирзонинг наварларга олиб қочиб кетган эди», деб сўроқлади. Аммо ҳеч қаердан дарагини тополмади.

Султон Аҳмад мирзо ўша йилиёқ ўлиб, қўшини тарқаб кетган, бир йил давомида Самарқанд тахтида икки марта подшоҳ алмашинган, кўп тўполонлар бўлиб, ит эгасини танимайдиган аҳволга келган эди. Жиззахлик бир киши Тошкент томонларга чўрилар кўп сотилганини айтиб қолди. Бултур кузда Тоҳир пиёда Тошкентгача борди, яна ҳар жойларда мардикорлик билан кун ўтказиб Робияни сўроқлади, аммо ҳеч натижа чиқмади. Замона нотинч, юрт алғов-далғов, ҳаёт ҳамма жойда худди лойқалатилган дарёга ўхшаб оқади. Робияни топиш —

лойқа дарёга тушиб кетган гавҳарни топишдек қийин эканини Тоҳир ич-ичидан сезар эди-ю, барибир умидини узолмас эди. Мавлоно Фазлиддин Тоҳирнинг гапларидан шунни пайқаб:

— Жияним, сен ўша бечора қизни ҳали ҳам унутолмай икки йил излаганинг — жуда ажойиб бир дилинг борлигидан далолат берур. Мен сенинг садоқатингга тан бердим! Аммо сен энди ўзингга ҳам жабр қилмаслигинг керак. У қиз тақдирида борини кўргай. Агар тирик бўлса, балки... биров унга уйлангандир. Балки фарзандлик ҳам бўлгандир. Ахир уч йил уни тек қўйишлари мумкинми? Сен ўзинг бир ўйлаб кўргин...

— Мен бунинг ҳаммасини аллақачон кўнглимдан ўтказганмен, мулла тоға... Фақат мен у қизнинг олдида ўз гуноҳимни ювмоқчимен, холос.

— Қайси гуноҳингни?

— Ушанда Робияни Андижонга қочирмоқчи бўлганларидан мен Қувада олиб қолганмен. Агар Андижонга кетганда бу фалокатлар бўлмас экан.

— Сен нима бўлишини қайдан билибсен, жияним?

— Ҳар қалай, мен уни топиб, шу гуноҳимни ювмагунимча тинчиёлмаймен. Робия сиз айтгандек уйлик-жойлик бўлиб, тинчиб кетган бўлса, унда... майли... Тақдирга тан берурмен. Агар ҳали ҳам нажот излаб мени кутиб юрган бўлса-чи? Ахир мен уни унутолмай юрибмен-ку? Унга ҳам мен керак бўлсам-чи?

Мавлоно Фазлиддин бош чайқаб:

— Дил дардига даво йўқ экан-да,— деди ва мавзунини ўзгартирди:— Йўқлаб келибсен, энди меҳмон бўл. Қани, дастурхонга қара...

Тоға-жиян бирга ўлтириб ширчай ичдилар. Кейин Мулла Фазлиддин Тоҳирнинг кийим-бошларига яна бир кўз югуртирди-ю:

— Жияним, тоғанг ҳозир хийла бадавлат,— деди қўйнига қўл солиб, боғичи попукли қора чарм ҳамён олди. У ҳамённи очиб, жиянига бир нечта олтин танга олиб бермоқчи эди. Ҳамён тезда очилавермагач, мавлоно уни очмасдан жиянига узатди:— Ма, Ушнинг расталарига чиқ, бугун жума, мол кўп, ўзингга кераклик кийим-кечак ол.

Тоҳир ҳамённи олмай туриб деди:

— Йўқ, мулла тоға, менга ўзингиз санаб, қарз беринг.

— Ҳа, хўп, қарз! Узинг керагича ол, пулдор бўлганингда қайтарурсен.

— Ундай бўлса, майли.

Тоҳир ҳамённи қўйнига солиб чиқиб кетганича пешин кечроқ оёғига янги аскарый этик, бошига мўғулча бўрк кийиб, чакмонга ўхшаш дағал юнгли дагалани елкасига ташлаб келди. Унинг қўлида қини эскириб кетган арзон бир қилич ҳам бор эди. Мавлоно Фазлиддин ҳайрон бўлиб:

— Нечун бундай кийимлар олдинг?— деди.— Қилич-ни не қилурсен?

— Мулла тоға, ёлғиз саргардон бўлиб юриш менинг жонимга тегди. Энди Самарқандга Бобир мирзонинг қўшини билан бирга бормоқчимен.

— Сарбоз бўлибми?

— Ҳа, тавочилар аскарликка одам олаётган эмишлар...

Жияни Ушга ҳам шу ният билан келганини Мавлоно Фазлиддин энди сезди-ю, ундан қаттиқ ранжиди.

— Жинни бўлибсен, Тоҳир! Ҳамма урушдан қочса, сен бу аждаҳонинг комига ўз ихтиёринг била бормоқчисен! Бир марта найза еб, ўлимдан қолганинг озмиди?!

— Мулла тоға, ундан кейин мен яна неча ўлимлардан қолганимни сиз билмайсиз. Тошкентда бир мўғул беки бечора косибнинг қизини зўравонлик билан тортиб олмоқчи бўлганда мен чидаб туrolмадим. Орага тушганим учун мана, юзимда ўша бекнинг ханжаридан чандиқлар қолди.

— Замона зўрникилигини ҳали ҳам билмайсенми?

— Билганим учун мен ўшандай зўрлар билан зўр қўшиннинг сафида туриб олишмоқчимен, мулла тоға. Мен кўп юртларни кўрдим, турли одамлар билан бирга ишлаб, бирга юрдим. Бобир мирзонинг табиати покиза, кўнгли тийрак эканини кўп одам билар экан. «Атрофдаги подшолардан яхшилик чиқмаса ҳам Бобир мирзодан бир ёруғлик чиқар», деб умид қиламен.

Мавлоно Фазлиддин ерга қараб:

— Қайдам,— деди.— Бобир мирзо ҳали ёшлар. Мен ҳам шу зотга умид боғлаган эдим... Лекин яна уруш, қон... Ҳаммамиз тун зулматидай интиҳосиз бир қоронғилик ичида юрибмиз. Мамлакат пароканда, золим тож-

дорлар қон устига қон тўкурлар. Бобир мирзонинг атрофидаги беклар ҳам раҳм-шафқатни унутмишлар. Муҳит шундоқ ғаддор бўлгач, сен ҳам ёмон беклар хизматида юриб, ўзингга ўхшаш жабрдийда заҳматкашларнинг кушандасига айланмасмикинсан, жияним?

— Ишонинг, мулла тоға, мен ёмон бекларнинг зулмига иложим борича қарши тургаймен!

— Бобир мирзо ҳукмдор бўла туриб даф қилолмаган адолатсизликларни сен нечук даф қилурсен?

— Балки Бобир мирзонинг мендек навкарлари бўлмагани учун даф қилолмагандирлар? Балки у зотга мен керакдурмен, мулла тоға? Мен ўзим учун шундан маъқул йўл тополмадим. Елғиз яшашимнинг маъноси қолмади. Не қилай?

Мавлоно Фазлиддин жиянининг юзига тикилиб қаради-ю, уни ниятидан қайтариб бўлмаслигини сезди. Тоҳир бундан уч йил олдин Қувасой кўпригини бузиб, ёв қўшинига катта талафот келтирган пайтларда тарих дарёсининг қудратли оқимига тортилганмиди? Энди умрбод ўша оқимдан чиқолмасдан, тарихий воқеаларнинг ичида юришга маҳкум этилганмикин? Ҳар қалай, жиянининг сўнгги гаплари мавлонони ўйлантириб қўйди. У бирпас жим тургач:

— Тавочига учрадингми?— деди.

— Учрадим. «Отинг йўқ экан, пиёда қўшинга ола-миз», деди. Мен пиёда юриб ўрганиб қолганмен, мулла тоға.

— Аммо жангда энг кўп талафот пиёдалар орасида бўлур, буни билурсенми?

— Майли-да, қирқ йил қирғин бўлса ҳам ажали етган ўлгай.

— Бас!

Мулла Фазлиддин бу ҳақда бошқа гаплашмади. Эрталаб нонуштадан кейин хизматкорига айтиб, бостирмада турган ҳар иккала отни ҳам эгарлатди. Тоҳирга оёқлари узун жийрон отни кўрсатиб:

— Сен мана шуни мин,— деди.— Мен сенинг пиёда аскар бўлишингни ўзимга муносиб кўрмасмен!

Мулла Фазлиддиннинг ўзи Бобир инъом қилган тўриқ қашқани минди. Сўнг икковлари Бобирнинг қароргоҳига отлиқ йўл олдилар.

Одатдагидай, Бобир ҳузурига кириш учун эшик оғадан рухсат олиш керак. Тоға-жиян саккиз бурчакли ул-

кан оқ ўтовдан берироқда отлик келаётган Қосимбекни кўрдилар ва унинг ҳурматига оддан тушиб қўл қовуш-тирдилар.

— Жаноби амирул умаро, жияним ҳам Бобир мирзога содиқ хизмат қилиш орзусида келди,— деди Мавлоно Фазлиддин.— Ижозат берсангиз, амирзоданинг ҳузурларига кирсак.

— Амирзодам ҳозир беҳад бандлар, мавлоно. Балки илтимосингизни менга айтурсиз?..

— Жияним Тоҳир... амирзодамнинг хос навкарлари қаторига олинишини ўтиниб сўрамоқчи эдим.

Қосимбек Тоҳирнинг барваста гавдасига ва юзидаги чандиққа қаради-ю:

— Йигит, аскарый хизматда бўлганмисен?— деди.

Қосимбекнинг «сенсираб» гапиргани Тоҳирга унча ёқмади. Лоқайд товуш билан:

— Ҳали бўлган эмасмен,— деди.

Мавлоно Фазлиддин орага тушди:

— Жаноби амирул умаро, жиянимиз асли деҳқон бўлса ҳам, лекин табиатида жанговарлик бор. Эсингизда бўлса, Қуванинг кўпригида ёғийларимиз жуда катта талафот кўриб, ўзлари сулҳ таклиф қилган эдилар. Ушанда бизга ғалаба келтирган азамат йигитларнинг бири — мана шу Тоҳир!..

— Ғалаба келтирган?!— ишонқирамай сўради Қосимбек.— Қандай қилиб?

Мавлоно Фазлиддин Қувада ўз кўзи билан кўрган воқеаларни Қосимбекка қисқача сўзлаб берди. Унинг ҳикоясига қараганда, жанговар беклар ва навкарлар эплай олмаган ёвнинг белини оддий «ялангоёқлар» синдирган бўлиб чиқарди. Қосимбек бунга ишонгиси келмади.

— Қувада ғалабани тангрим ўзи бизга инъом қилган, мавлоно!— деди Қосимбек.

Бу гапга қарши чиқиб бўлмас эди.

— Албатта, буларнинг кўнглига шу ишни худо ўзи солган. Лекин ўшандаги жасорати учун ёғийлар Тоҳирга найза санчиб, уни оғир ярадор қилдилар. Жияним нақ бир ўлимдан қолди, жаноб Қосимбек!

— Шундоқми?— деб Қосимбек энди Тоҳирга илиқроқ назар билан қаради.— Самарқанддаги ёғийларимизда қасдинг борми, йигит?

— Ҳа, ўчим бор.

Қосимбек кетида сукут сақлаб турган тавочига ўғирилди:

— Бу йигитни Чилмаҳрам тоғи этагида аскарий машқ ўтказаётган навкарлар қаторига қўшинг!— Сўнг у Мулла Фазлиддинга изоҳ берди:— Жиянингизнинг машқи етилсин, ҳарбий муомалани ўргансин. Ундан сўнг амирзодам лозим кўрсалар, хос навкарлари қаторига олурлар.

Тоҳир Мавлоно Фазлиддин билан қучоқлашиб хайрлашди-да, отига минди ва тавочининг кетидан Чилмаҳрам тоғига қараб йўл олди.

7

Бекларнинг машваратида Самарқанд юришини рамазон ойида бошлашга, тайёрлик ишларининг асосий қисмини Ушнинг ўзидаёқ битириб кетишга қарор қилинди.

Бобир онасининг сўзини ерда қолдирганидан хижолат бўлиб, Қутлуғ Нигор хонимнинг кўзига ташланмасликка тиришарди. Сафар тайёргарликларидан бўшаган пайтларда ўз чодирда ёлғиз ўтириб китоб ўқирди.

Бугун намоздигар кечроқ Бобир «Вақоий»¹ номли дафтарга отасининг ўлими ҳақида ёзаётган эди, ясовул кириб, Қутлуғ Нигор хоним билан Али Дўстбекнинг чодирга киришга ижозат сўраётганларини айтди. Бобир дафтарини ёпиб, онасини эшик олдида қарши олди ва тўрға ўтқазди.

Қутлуғ Нигор хонимнинг ранги хиёл ўчган. Унинг пешонасидан юқорида — сочининг фарқ очилган жойида Бобир бир тутам оқарган соч толаларини кўрди. Энди қирқ ёшга кирган онаизор кампирлардек одми кийинар ва қаддини эгиброқ юрар эди. Бобир онасига алланечук раҳми келиб, паст товуш билан гапирди:

— Онажон, сўзим ерда қолди, деб куюнманг. Насиб бўлса, Самарқанддан қайтганда ҳамма айтганларингизни қилурмен.

— Худонинг хоҳиши шундай бўлса, биз бандалар қаноат қилгаймиз. Илоҳо яхши ниятларингизга етинг, шоҳ ўғлим!

¹ «Вақоий» — «Чиндан юз берган воқеалар» демакдир. «Бобирнома» энг аввал шундай деб аталган.

Али Дўстбек бақувват қўлларини фотиҳа учун очиб:
— Илоҳи омин!— деди.

Сўнг катта-катта панжаларини қоп-қора силлиқ юзига, соқолсиз узун нягига суртди.

Юзи мў-улча бўртган бу чайир кўса одам Бобирнинг бувиси Эсон Давлат бегимга амакивачча бўлади. Шу сабабли ўз номига «тоғойи» деган сўзни унвондек қўшиб айтади ва Қутлуғ Нигор хонимга акаларча меҳрибончилик кўрсатиб юради. Ҳозир ҳам кўрпачалар устига ўтирганларидан кейин Али Дўстбек Қутлуғ Нигор хонимга «Гапни очайми?»— дегандай бир қараб олди. Хоним тасдиқ маъносида бош ирғагач, Али Дўстбек томоқ қириб, сипориш билан сўз бошлади:

— Амирзодам, волидангиз икковимиз нозик бир муаммода сизнинг маслаҳатингизни олгали келдик. Муҳтарам эгачингиз Хонзода бегим ҳозир йигирма ёшдалар. Айни узатиладиган пайтлари. Бегим ой деса ойдек, кун деса кундек, оқилаю фозиладирлар. Шу вақтгача муносиб куёв учрамай доғда эдик. Волидангиз ҳам, тоғойингиз ҳам вақт ўтиб кетаётганидан изтиробда эдик.

— Яна бир-икки йил уйда ўлтириб қолса, «қари қиз» деб кулурлар,— деди Қутлуғ Нигор хоним.

Опасининг тақдирига оид бунақа гапларни Бобир илгарилари ҳам эшитган эди. Аммо бугун Дўстбекнинг гапларига қараганда, қандайдир куёв топилганга ўхшарди. Бобир шуни билгиси келиб, ўсмирларча қизиқиш билан сўради:

— Ким бизга почча бўлмоқчи?

Рўйирост берилган бу савол, Дўстбекни шошириб қўйди. У яна гапни айлантирди:

— Сиздек олий зотга «муносиб почча бўлурмен», деб ҳеч ким журъат қилиб айтолмас. Аммо умароларингиз орасида аслзода беклар бор. Чунончи, Султон Аҳмадбек. Йигирма беш ёшга кирган норғул йигит. Чопқунга бориб, баҳодирона зафар билан қайтди. Беклар орасида обрўси баланд. Ёнида уч забардаст иниси бор. Уч юз навқари билан ҳаммаси сизга то ўлгунча содиқ хизмат қилмоқчилар.

Бобир ҳали оила нималигини, куёв-келин қандай бўлишини билмаса ҳам, опаси Хонзода бегимни Аҳмад Танбалнинг ёнига қўйиб тасаввур қилди-ю, икковини бир-бирига тўғри келтиролмади. Сўнг онасига қараб:

— Сиз розимисиз?— деди.

Қутлуғ Нигор хоним оғир тин олиб:

— Начора!— деди.— Хонзода бегим тождор, тахтдор куёвларга муносиб қиз. Аммо ҳозирги нотинч замонада қани биз истаган куёв? Биз тоғойингиз билан суриштириб билдик. Султон Аҳмадбекнинг авлод-аждоди аслзодалардан экан. Бобокалонлари Жўжихон, Чингизхонларга қон-қариндош бўлган султонлар экан. Ҳозир Тилба Султон номлик оғаси Тошкентда тоғойингиз Маҳмудхонда соҳибихтиёр эшик оға экан. Энди бу Аҳмадбек куёв бўлса, орага оғаси тушиб, тоғойингиз Маҳмудхон билан сизни яқинлаштирармикин? Шундай нафузли бек сизга куёв бўлиб, бутун уруғлари-ю, навкарлари билан қанотингиз тагига кирса, ишингизнинг ривожи яхшироқ бўлурмикин?

— Шубҳасиз, шундай бўлур!— деди Дўстбек чуқур эътиқод билан.

Бобир нима дейишини билмай елка қисди:— ёш ўсмир ўзидан катта опасини кимга эрга бериш ҳақида ўйлашдан ҳам тортинар эди. Аммо онаси ва тоғаси бу ишни унинг подшоҳлик ҳукми билан амалга оширишни истардилар.

— Бегимнинг ўзлари учун ҳам яхши бўлур,— деб давом этди Дўстбек.— Агар бошқа бир юртдаги тождорга тушсалар, оналаридан йироқда бўлурлар, амирзодамдай суюкли иниларининг ҳимояларидан узоқлашурлар.

— Ҳа, ундан кўра ёнгинамда бўлгани афзал,— деди Қутлуғ Нигор хоним.— Хонзода менинг тўнғич қизим, маслаҳатгўйим, Аҳмадбекка берсак, кўз ўнгимда менинг ёлғизлигимни билинтирмай юрур.

Бобир бу борада ўзи билмайдиган кўп нарсаларни онаси яхши билишини ўйлади-ю:

— Онам рози бўлсалар, бўлди,— деди.

Дўстбек қувониб кетди:

— Ҳақ гапирдингиз, амирзодам, жуда ҳақ! Она рози — худо рози, деб бежиз айтмаганлар!

Қутлуғ Нигор хоним ҳамон хомуш эди. Бобир бунинг сабабини сезгандай бўлиб:

— Бегимнинг ўзлари нечук?— деб сўради.

Қутлуғ Нигор хоним оғир тин олиб:

— Бегим рози эмаслар,— деди.— Эшитиб кўп йиғладилар.

— Бундай пайтларда йиғлаш қизларнинг азалий одати,— деб кулиб қўйди Дўстбек.

— Аммо Хонзода бегимнинг аҳволидан мен хавотир-дамен, амирзодам,— деди Қутлуғ Нигор хоним.— «Ўзимни ўлдирамен», деган сўзларини эшитиб қолдим.

— Наҳот?— деди Бобир ҳам бирдан хавотирга тушиб.

— Эгачингиз сизни жондан азиз кўрурлар, мирзо ҳазратлари, сўзингизни икки қилмаслар,— деди Дўстбек.— Волидаи муҳтарамангиз билан иккаламиз сиздан илтимос қилгани келдик. Хонзода бегимни ҳузурингизга чорлаб насиҳат қилинг. Давлатингизнинг манфаатлари учун эгачингиз ризолик бермоқлари керак. Султон Аҳмадбек орага одам қўйган. Бутун уруғлари билан сизнинг марҳаматингизга мунтазир. Рад жавоби уларни сиздан... совитиб қўйиши мумкин. Сўнгра, агар Хонзода бегим ризо бўлмай, яна уч-тўрт йил уйда ўлтириб қолсалар, «куёв топилмабдир, қари қиз бўлибдир», деб ёғийларингиз маломат қилурлар. Бундай гаплар подшоҳ оиласининг шаънига мутлақо тўғри келмас. Агар Хонзода бегим сизга яхшилик истасалар, ризо бўлмоқлари керак. Буни энди бегимга фақат сиз тушунтирурсиз, мирзо ҳазратлари!

Бобир бошини чангаллаб бир лаҳза жим қолди. Бундай нозик, бундай чигал ишга умрида биринчи дуч келиши. Бегона бўлса ҳам бир сари эди, гаплашиши осонроқ бўларди. Ўзининг жонажон опаси. Бобир Хонзода бегим билан бу тўғриларда гапиришидан ҳам ийманди. Лекин бу ёқда онаси мушкул аҳволга тушиб, ёрдам кутиб ўтирибди. Бу ёқда опаси жонига қасд қилмоқчи эмиш.

— Майли,— деди Бобир онасига маъюс кўз ташларкан,— бегим келсинлар, ўзим бир сўзлашай.

Қутлуғ Нигор хоним тез ўрнидан қўзғалиб:

— Ҳозир... ҳозир бориб айттириб юборурмен,— деди ва чодир эшигига йўналди.

Дўстбек йирик тишларини очиб мамнун кулимсиради-ю, чодирдан орқаси билан юриб чиқа бошлади. Эшик олдида таъзим қилди-да:

— Амирзодам, сиз шоҳсиз, сизнинг ҳукмингиз вожиб,— деб Бобирни дадилроқ бўлишга ундаб кетди.

* * *

Бобир қатор шамлари липиллаб ёнаётган иккита олтин қандил оралиғида садаф билан безатилган бежи-

рим мизга кукрагини тираб китоб варақлаб ўлтирганда Хонзода бегим чодир эшигидан секин кириб қелди. Эғнида сидирға сариқ атлас кўйлак. Ҳазин товуш билан саломлашиб, Бобир таклиф қилган зарбоф кўрпача устига хасталардек бўшашиб ўлтирди. Унинг қовоқлари шишинқираганини кўрган Бобир:

— Мунча ғамгинсиз, бегим?— деди.

— Амирзодам, мен ҳузурингизга нажот излаб келдим!

Хонзода бегимнинг сўлғин юзига кўзларидан ёш сирғалиб тушди. Бобир яқиндагина яйраб-яшнаб юрган опасини ҳозир бу аҳволда кўриб, юрагини бир нарса тимдалаб ўтди. Онаси унинг зиммасига юклаб кетган вазифа қанчалик мушкул эканини у энди астойдил ҳис қилди. Тақдир унинг бошига солаётган мушкулотлар озмиди, устига бу ҳам қўшилди? Бобир куюниб гапира бошлади:

— Мен ўзим бу фалакнинг дастидан нажот излаймен, бегим. Ечилмас муаммолар бири устига бири қўшилур. Шу аснода наҳотки сиз ҳам менинг мушкулларимни кўпайтирмоқчи бўлурсиз?

Хонзода бегим укасининг ўзи чиндан ҳам ёрдамга муҳтожлигини, ёшига номуносиб ишлар уни жуда қийнаб юрганини сезди-ю, кўзини тез артди. Боягидан тикроқ оҳанг билан гапира бошлади:

— Амирзодам, мен бир гап эшитдим. Ростмикин?

— Қайси гап?

— Аҳмад Танбал тоғдан бир хуржун одам калласини олиб тушганмиш...

Бобир ўтган куни кўрган кесик каллаларни, хусусан, ҳали соқоли ўсиб улгурмаган ёш йигитнинг гўшти чиқиб ётган қонли бўйнини эслади-ю, бирдан сесканиб тушди.

— Жанг ўлимсиз бўлмас,— деб Бобир гўё ўзини-ўзи босмоқчи бўлди.— Еғий ҳам бизникиларни ўлдирмишдир. Бу — эски одат. Сиз буни унутинг, бегим.

— Бунисини унутсам омилиги, жоҳиллиги бор. Мен умримни фозил киши билан ўтказиш орзусида эдим. Аҳмад Танбал қўли қон, бераҳм одам. Амирзодам, наҳотки сиз мени унга муносиб кўрурсиз?

— Сизга муносиб йигит, балки етти иқлимда ҳам йўқдир. Аммо... сабабларини онам айтгандирлар.. Мен ҳам... мажбурмен!

Хонзода бегим қандилда липиллаб ёнаётган шамларга қараб туриб, Аҳмад Танбални кўз олдига келтирди-ю,

ўша бадқовоқ йигит билан бир ёстиққа бош қўйишини ўйлаб, эти жунжикиб кетди:

— Мен бу бекдан қўрқамен!

— Биз бор эканмиз, сиз ҳеч кимдан қўрқманг, бегим. Мен сизга заррача зулм ўтказишларига йўл қўймасмен.

— Мени маъзур тутинг, амирзодам. Аммо эгачингизни хоҳламаган одамига зўрлаб узатсалар, шунинг ўзи катта бир золимлик бўлмагайми?

Бу мантиқли сўзлар Бобирни довдиратиб қўйди:

— Золимлик... Ҳа, фалакнинг ўзи золим! Мен ҳам ҳар куни суймаган одамларим билан муомала қилурмен. Хоҳламаган ишларимга мени аралаштирурлар. Давлат манфаатларини ўйлаб ўзимни-ўзим мажбур қилурмен. Бошқа иложим йўқ!

Бобир ўз ёшига ярашмайдиган бў сўзларни қанчалик қийналиб айтаётган бўлса, кўнглига ёқмайдиган, аммо муҳит, вазият талаби билан мажбуран адо этадиган ишларни ундан ҳам ортиқ азоблар билан қилиши сезилиб турарди. Бобир бу мушкул аҳволдан чиқишнинг йўлини тополмай ич-ичидан эзилиб юрганни Хонзода бегим энди пайқадн-ю, укасига раҳми келди. Бобирнинг подшоҳлигини упутиб, уни кичиклигида эркалатиб суйган пайтларини эслади.

— Бобиржон,— деди,— сиз ёлғиз иним, пушти-панодимсиз, мен сиз учун жонимни ҳам аямаймен! Агар сизга чиндан шу зарур деб ишонсам, ҳозирги гапингизга ҳам ризо бўлур эдим. Лекин мен сизнинг куйрак кўнглингизни билурмен. Агар мен умрбод бебахт бўлиб қолсам, кейин сиз ҳозиргидан ортиқроқ изтироб чекурсиз!

— Худо хоҳласа, бебахт бўлмассиз.

— Кўнглим сезиб турибдир, агар шу одамга тушсам бебахт ўтурмен. Бобиржон, эгачингизнинг сўзига ҳам ишонинг. «Давлат манфаатлари» деб ўзингизни кўп эзманг. Сиз билан биз учун ҳам бу умр ганимат. Уз кўнглимизга ҳам ишонишимиз керак! Кўнгил тоза бўлса, кишини алдамайдир!

Хонзода бегим шундай бир самимият билан ёниб гапирмоқда эдики, унинг қалбидаги олов гўё Бобирнинг қалбига ҳам ўтди. Шафқатсиз беклар муҳити ва подшоҳлик мажбуриятлари ёш Бобирнинг қалбини қаҳратон қишнинг музларидай сиқиб ётар эди. Хонзода бегим эса ўзининг оловли нафаси билан гўё шу музларни эритар, Бобирнинг қалбига баҳор майинлиги, ёшлик эркин-

лиги яна қайтиб келаётгандай, эти жимир-жимир қиларди. Хонзода бегим яна кўзларига ёш олди:

— Бобиржон, сизнинг дилингиз беғубор, сиз нодир истеъдодли фидокор йигитсиз! Бу беклар ўз манфаатларини ҳам «давлат манфаатлари» деб кўрсатишга ўрганиб қолганлар. Булар сизнинг ёшлигингиздан фойдаланурлар. Аммо сиз суймаган ишни «давлат манфаати учун» деб қилдирмоқчи бўлганларида кўнглингизга ҳам бир қулоқ солинг. Энг маҳрам дўстингиз — сизнинг мусаффо қалбингиздир. Сиз бу дўстингизга ишонинг, жоним!

Хонзода бегим ўтирган кўйича укасига қўл чўзиб, йнги аралаш илтижо қилди:

— Мен сизнинг пок қалбингиздан адолат излаймен! Қалбингиз нима буюрса, сиз менга шуни буюринг! Мен розимен!

Бобир сакраб ўрнидан турди-ю, опасининг қўлларидан олиб, уни ўрнидан тургазди:

— Йиғламанг, бас! — деди. Аммо Бобирнинг ўзи ҳам, кўнгли эриб, кўз ёшини зўрға тутиб турарди: — Сиз менга барча бекларимдан яқинроқсиз. Бир туғишган ягона эгачимсиз. Сиз туфайли не оғирлик келса майли, кўрай! Хотиржам бўлинг! Токи бормен, суймаган одамингизга узаттирмасмен!

Хонзода бегим азбаройи қувонганидан укасини маҳкам қучиб, пешонасидан, кўзларидан ўпди.

САМАРҚАНД. Зафар ва кулфат

1

Бобирнинг қўшини Самарқандни бутун ёз ва куз бўйи қамал қилди. Бойсунқур мирзо етти ой шаҳар дарвозаларини беркитиб ётди-ю, ахири очлик ва танқисликка бардош беролмай, совуқ қиш кечаларидан бирида яқин одамлари билан Самарқанддан яшириқча чиқиб, Ҳисор томонга қочди.

Шаҳарда қолган беклар бундан хабар топганларидан кейин қалъа дарвозаларини очтирдилар. Бобирнинг уч мингга яқин қуролли кишилари зафар куйини чалиб, қўш нақоралар ва карнайлар садоси остида шаҳарга кира бошладилар.

Бобир беш яшарлигида кўрганлари яхши эсида

қолмаган экан. Самарқанднинг ҳар ер-ҳар еридан мовий тоғлар каби кўкка бўй чўзиб турган улуғвор гумбазларнинг қайсиси Улуғбек мадрасасиники эканини, қайсиси Бибиҳоним мадрасасига мансублигини ёнида бораётган Қосимбекдан сўраб билди. Фақат аркка яқинлашганда чап томонда кўринган улкан обиданинг Гўри Амир эканини жангчининг дубулғасига ўхшаш гумбазнинг афсонавий гўзал тарам-тарамларидан таниди. Қанча даврлар ўтса ҳам, бўёқлари худди бугун сурилгандай яп-янги турган бу ажойиб бинолар, уларнинг тантанавор кўриниши ва офтобда ғалати товланиши Бобирнинг қалбидаги зафар завқига яна завқ қўшарди.

Арк жойлашган баландликка кўтарилаётганларида Бобир ўнгу сўлда кўринган айвонли уйлар ва ҳовлиларга кўз ташлади-ю, бирдан ўзининг асира қаллиғи Ойиша бегимни эслади. Ажаб эмаски, бегим мана шу уйлардан бирида дарча тирқишидан ғолибларга қараб турган бўлса. У бечора энди барча азоб-уқубатлардан қутулиб, Самарқанд қизлари орасида энг мўътабари бўлишини, ҳамма уни «ёш подшоҳимизнинг қаллиғи», деб эъзозлашини билармикан?

Бобир отини Қосимбекнинг отига яқинлаштириб, паст овоз билан сўради:

— Асирлардан хабар олишга одам тайинландими?

Қосимбек бу саволнинг яширин маъносига тезда тушунолмади:

— Амирзодам, қайси асирларни айтурсиз?

Бобир отаси тенгли Қосимбекнинг олдида қаллиғини тилга олишдан уялар эди. У алланечук ийманиб қовоғини солганидан Қосимбек гап нимадалигини фаҳмлади-ю:

— Ҳа, асирларми?— деб, Бобир айтолмаган сўзни ўзи айтди.— Бу ишга Нўён Кўкалдошнинг тайин этганмен. Аввало Султон Аҳмад мирзонинг фарзандларидан хабар олинур. Қулингиз айтганмен. Кечқурун • Нўён сизга ахборот берур.

Арк ичига кирдилар. Бу ердаги энг улкан ва салобатли бино — тўрт қаватли Кўксарой эди. Кўксаройда жуда кўп фожиалар бўлган, талай шаҳзодалар шу ерда ўлдирилган. Шунинг учун Самарқанднинг сўнги тождорлари Кўксаройда турмас эдилар, фақат машҳур Кўктош устига чиқиб, тантана билан тахтга ўтириш

маросимни ўтказар эдилар. Бобир ҳам арkning ўнг томонида жойлашган Бўстонсаройга тушди.

Оқшом Бўстонсаройда қандиллар ёндирилганда Бобир ўтирган хонаи хосга Нўён Кўкалдош кириб келди. Зар билан нақшланган бу хона ҳозир жуда совуқ эди. Улар иккови пўстинларини ва телпакларини ечмасдан кўрпача устида ўтириб гаплаша бошладилар.

Нўён Кўкалдошнинг овозида илиқ бир ҳаяжон сезилди. Бобир подшоҳ бўлганидан бери улуғ беклар атрофини ўраб олиб, Нўён Кўкалдошдай тенгдошлари анча четга чиқиб қолган эди. Бугун оралари яна илгаригидай яқин бўлиб қолганидан қувонган Нўён тўлқинланиб сўзлай бошлади:

— Амирзодамнинг номларидан олтин билагузуклар, асл матолар, субҳонн ўриклар¹, лавзиналар² олиб бордик. Улуғ холагиз Меҳр Нигор хоним пешвоз чиқдилар...

Бобир ўз онасини эслади. Меҳр Нигор хоним—Қутлуғ Нигор хонимнинг туғишган опаси ва Султон Аҳмад мирзонинг катта хотини эди. Ойиша бегимнинг онаси ёшлигида ўлиб кетган, уни фарзандсиз Меҳр Нигор хоним тарбиялаб ўстирган, ҳозир ҳам унга она ўрнида ғамхўрлик қилар эди. Шунинг учун Меҳр Нигор хоним Бобирга ҳам хола-ю, ҳам бўлажак қайнана эди.

— Озиб кетибдилар,— деб давом этди Нўён.— Ошлиқдан³ жуда қийналмишлар. «Қаҳатчилик бўлиб, пулга ошлиқ топилмай қолди», дейдилар. «Зогора нонга ҳам зор» бўлдик, деб йиғлаб юбордилар. Утин-чўплари ҳам йўқ экан. «Совуқда дийдираб ўлтирибмиз», дейдилар.

— Бойсунқур мирзо шу қадар ноинсофлик қилибдирми, а?!

— Мирзонинг ўзи ҳам охирги пайтларда қорни тўйиб таом емаган бўлса керак, амирзодам. Етти ой қамалда ётиш осонми? Кўчаларда очдан ўлган одамларнинг ўликлари ётибди. Фақиру бечоралар очдан ўлмаслик учун эшак гўштини, ит гўштини ейишгача етиб бормишлар... Биз бундан беҳабар эканмиз. Дарҳол қайтиб келиб, Қосимбек қавчинга учрадим. Бир арава ун, гу-

¹ Субҳонн ўрик — данаги ўрнига мағиз солинган ўрик.

² Лавзина — бодом қўшиб ишланган ширинлик.

³ Ошлиқ — бу ерда дон, ун маъносида.

руч; бир арава ўтин, ўнта қўй олдик. Кейин ҳаммасини яна ўзим элтиб топширдим. Шунда мени ичкари уйга таклиф қилдилар.

Нўён Кўкалдош сирли кулимсираб, бир лаҳза тараддулланиб турди. Бобир унинг ҳозир Ойиша бегим ҳақида гапирмоқчи эканини сезиб сабрсизланди:

— Сўзланг, Нўён, сўзланг!

— Тиллакори уйда Ойиша бегим юзларига оқ ипак парда ёпиб қаршимдан чиқдилар...— Нўён бир тўхтаб олди. Ойиша бегим унинг кўзига жуда кичкина норасида ўсмир қизчадек кўринган эди. У бунини Бобирга айтишга журъат этмади:— Жуда нозик кўриндилар. «Хуш келибсиз» дедилар. Овозлари шундай майин, шундай соф.

Бобир Андижондан Ойиша бегимни ўйлаб келиб, энди уни кўролмаслиги, кўришса одатга хилоф иш қилиб, маломатга қолиши, балки сабрсизлик қилган каби қиз томонини ҳам ранжитиши унга бедаво бир дард бўлиб туюлди.

Нўён Кўкалдош бу дардга дори топмоқчига ўхшаб қўйнига қўл солди-ю, жажжигина оқ ипак халтача олди.

— Ойиша бегимнинг номидан сизга бунини Меҳр Нигор хоним бериб юбордилар.

Бобир халтачани қўлига олганда ичида ҳеч нарса йўқдай туюлди. Боғичини очиб халтачани кафтига секин ағдарган эди, икки дона гавҳар тушди. Ҳар бири гуручдан сал каттароқ, аммо хийла салмоғи бор. Жилоси нафис ва улуғвор.

— Сиртига ҳам қаранг,— деди Нўён.

Нозик мунчоқлар билан безатилган халтачанинг сиртига каштага ўхшатиб тикилган чиройли ипак ёзувни Бобир энди кўрди. «Нажоткоримизга» деган биргина сўз унга бутун бир муҳаббатномадек ширин туюлди. Ойиша бегим бу ипак ёзувни олдиндан тика бошлаган бўлса керак. Акс ҳолда Нўён борган заҳоти тикиб улгурмас эди. Демак, у Бобирнинг нажот келтиришига ишонган!

— Амирзодам, қўлингиздаги гавҳарларнинг тарихини эшитинг,— деб давом этди Нўён.— Булар Султон Аҳмад мирзонинг саллаларига қадалган асл гавҳарлардан экан. Унинг мунглиқлари тилак билдирдиларки, Султон Аҳмад мирзонинг шу гавҳарлари сиз билан

бирга яна Самарқанд тахтига чиқсину, сизнинг азиз бошингизда юз йил безавол порлаб турсин!

Султон Аҳмад мирзо тилга олинганда Бобирнинг кўнгли бир хира тортди. Аммо унинг қўлидаги гавҳарлар шундай мусаффо товланар эдики, уларда порлаган гўзал нур қайлиғининг кўзларидан нишона бериб турганга ўхшарди.

— Майли, мунглиқлар тилагандек бўлсин!— деди Бобир Нўёнга.

Сўнг секин қарсак чалиб, дасторпечни чақиртирди.

Дасторпеч бу гавҳарларни Бобирнинг тантанали маросимларда ўрайдиган салласига қадаб қўйди.

Шу оқшом Бобир ғойибона меҳр қўйган қаллиғини кўргиси келиб ғазал ёза бошлади:

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдан эшитгаймен,
Не кун бўлгай висолингга мени дил хаста етгаймен?

2

Қиш чилласи авжида. Изғиринли еллар эсади. Қўлоёқларига кишан солинган, кийимлари йиртиқ маҳбуслар Самарқанднинг Регистон майдонида совуқдан қалтираб, шаҳар қозисининг ҳукмини тинглайдилар.

Ишончли амалдорларнинг аниқлашларига қараганда, булар Бобир мирзога хиёнат қилганлар: қамал пайтида унга махфий одам юбориб, «кечаси келинлар, дарвозани очиб берурмиз», деганлар. Бобирнинг бир даста ботир навкарлари Ғори Ошиқон олдидан қалъага ошиб ўтганда, хиёнатчилар уларни душманларига тутиб берганлар.

— Биз эмас! Тутиб берганлар қочиб кетмишлар!— йнгламсираб қичқирди маҳбуслардан бири.

Аммо унинг сўзига ҳеч ким эътибор бермади. Фармони олийга биноан жаллод уларнинг қўлларини орқаларига боғлаб, махсус чуқур олдига чўккалатиб қўйдида, бўғизларига ханжар тортди. Қатл этилганларнинг иссиқ қони майдоннинг тошларига сачраб, совуқда ҳовур чиқариб буғланар эди...

Кечаси бўралаб ёққан қор бунинг ҳаммасини бекитиб, борлиқни оппоқ қилиб кетди. Эртаси куни тушдан кейин ҳаво юмшаб, гумбазларнинг қорлари эриб туша бошлади.

Пешин намозидан кейин Бобир мирзо отланиб Самарқанд расталарини айланишга чиқди. Енида эшик ога Қосимбек, Аҳмад Танбал ва Хонқули деган яна бир бек орқароқда навкарлар билан келишмоқда. Шаҳарнинг қаерида нима борлигини яхши биладиган самарқандлик кекса шоир Жавҳарий уларга йўл кўрсатиб, олдинда боряпти.

Улуғбек қурдирган улкан гумбазли хонақодан ўтганларидан кейин Жавҳарий кунчиқиш томондаги кўчани кўрсатди.

— Амир Алишер Самарқандга келганларида мана шу кўчадан кўп ўтар эдилар. Мазкур кўчанинг охирида Алишербекнинг устозлари фақиҳ Абдулайс истиқомат қилур эди. Уйлари ҳали ҳам бор.

— Сиз Мир Алишернинг суҳбатларида бўлганми-сиз?— сўради Бобир.

— Ҳа, ёшимиз Алишербек била тенг эди, аммо фақир у зотни устоз ўрнида кўрур эдим, мудом ашъорларимни ўқиб бериб, маслаҳат олур эдим. Унутмаган эканлар, «Мажолисун нафос» номли китобларида фақирни ҳам тилга олмишлар.

Соқоллари оппоқ, қошларига ҳам оқ тушган Жавҳарий ҳозир Бобирнинг ҳавасини келтирди. Қани у ҳам Навойнинг назари тушган шоирлардан бўлса! Аммо Бобир ҳали машқ шеърлар ёзишдан нарига ўтган эмас, уларни бировга кўрсатишга уялади. Шундай бўлса ҳам катта шоир бўлиш орзуси уни ҳеч тарк этмайди. Мана шу орзунинг таъсирида бугун Бобир ўзига йўл кўрсатувчиликка Самарқанднинг машҳур бекларини эмас, Навойни кўрган мўътабар шоирни талкиф қилган эди.

Жавҳарий уларни нонвойлар маҳалласига бошлади. Кўчалар алланечук ҳувиллаган. Босилмаган қор отларнинг тиззасига чиқади. Соя жойларда изғирин юзни ялаб ўтса ҳам офтоб тушиб турган пахса деворлар ва том бўғотлари эриган қордан ҳўл бўлиб борар эди.

Бобир томларга қаради. Бирортаси куралмаган. Том кураётган бирорта одам кўринмайди. Нонвойлик растасига келсалар, қатор дўконларнинг ҳаммаси ёпиқ. Бобирнинг таажжуби ортиб, Жавҳарийга қаради:

— Мавлоно, нонвойлар кўчиб кетганмилар?

— Мирзо ҳазратлар, уч ойдирки, растага нон чиқмайди. Чунки ун йўқ. Қамалда кўп нонвойлар очдан

ўлиб кетди. Одамлар ҳолдан тойган. Томга чиқиб қор курашга ҳам мадорлари йўқ.

Бобир бунга сабабчи бўлган одамдек ўнғайсизланиб Қосимбекка қаради. Қосимбек эса шоирга кесатиброқ гапирди:

— Нонвойларнинг тирик қолганлари ҳам бордир, мавлоно?

— Албатта, бор. Лекин ёрдамга муҳтож. Қани, энди амирзодам буюрсалару нонвойларга ун берилса. Расталар, яна очилса, Самарқанднинг машҳур нонларидан одамлар тўйиб еса.

Бобир Жавҳарийнинг айтганини қилмоқчи бўлаётганини сезиб, Қосимбек бунинг олдини олишга интилди:

— Амирзодам, бизда ҳам ошлиқ оз қолди. Қўшинга заҳира керак. Расталарга ҳозир ун беролмасмиз. Балки кейинроқ...

Кекса шоир Бобирга умид билан қараб турибди... Шу пайт унинг қора мовут чакманими, хиёл эгик елкасими, калта қирқилган соқолними,— нимасидир Бобирга Навоийнинг Беҳзод чизган расмини эслатди. Бобир мавлонони ноумид қилса, Навоийнинг умидини ҳам оқлолмайдигандай бўлди. У Қосимбекка буйруқ оҳангида гапирди:

— Биз унни расталарга эмас, нонвойларга бермоғимиз керак. Ишончли бир киши назорат қилсин, нонвойлар нон ёпиб, бизнинг номимиздан очларга тарқатсинлар. Беш-олти қоп ун билан қўшин заҳирасиз қолмас. Жиззахга юборилган карвон эрта-индин ошлиқ олиб қайтғуси!

— Саховатингизга офарин, мирзо ҳазратлари!— деб Бобирнинг сўзларига фақат Жавҳарий қувонч билдирди.

Семиз тўриқ айғирнинг жиловидан тортиб турган Аҳмад Танбал мавлонога қараб пўнғиллади:

— Амирзодам Бойсунқурдан қолган очларнинг қайси бирига ошлиқ етказсинлар? Биз буларни боқишга келдикми?

Аҳмад Танбал, «амирзодам» деб, гўё Бобирга жон куйдириб гапирган бўлса ҳам аслида Бобирнинг ҳозирги буйруғидан норозилиги сезилиб турарди.

Аҳмад Танбал Ушда Хонзода бегимга одам қўйиб ниятига етолмаганидан бери Бобирга қарши адовати

аввалгидан ўн ҳисса ортиқ бир куч билан ҳуруж қилмоқда эди.

— Жаноб Аҳмадбек,— деди Бобир.— Биз Самарқандни боқиш учун келмаган бўлсак, талаш учун ҳам келган эмасмиз!

Танбал кеча заргарларни талатганини эслаб, кўзлари бир бежо бўлди. Аммо ўзини осойишта кўрсатиб:

— Сўзингиз тўғри, мирзо ҳазратлари,— деди.— Бироқ шунча жангу жадал билан олган шаҳримиздан озгина ўлжадор бўлишга наҳотки ҳаққимиз йўқ? Ахир голибларнинг ўлжа олиши ота-боболаримиздан қолган русум-ку!

Танбалнинг гапи навкарлар орасида турган Хонқулибекка жуда ёқиб тушгани унинг кулимсираб бош ирғанидан билинди. Кўпчилик навкарлар ҳам Аҳмад Танбални ҳақ деб билар эди, Самарқанддан дуруст ўлжа ололмаган бекларнинг барчаси норози бўлиб юргани маълум эди.

Шу топда Бобир ўзини икки ўт орасида қолгандай сезди. Беклару навкарларнинг кўнглига қарай деса бу ёқда раият очарчиликдан ўляпти. Раиятни очлик чангалидан қутқазай деса, беклару навкарлар: «Булар нега бизнинг насибамизга шерик бўлади?»— деб дод солади.

Бобир Қосимбекка умид билан кўз тикди-ю:

— Очарчиликка фақат Бойсунқур мирзо сабабчи-ми?— деди.— Агар биз шаҳарни етти ой қамал қилмасак, бу бахтсизлик бўлмаслиги мумкин эди-ку!

Қосимбек Бобирнинг Танбал қаршисида яққаланиб қолишини истамади-ю, мунозарани тезроқ тугатишга тиришди:

— Амирзодамнинг сўзлари қулингизга сари тож бўлсин! Эртагаёқ нонвойларга ун бериб, очларга нон ёптириб тарқатишни мен ўз зиммамга олурмен!

Бобир Қосимбекка миннатдорона кўз ташлаб:

— Гап тамом,— деди. Сўнг Жавҳарийга юзланди:— Қани энди саҳҳофлар¹ растасига ўтайлик.

Жавҳарий уларни қинғир-қийшиқ бир кўчага бошлар экан, Аҳмад Танбал, қовоқ-тумшуғи осилиб, Бобирнинг кетидан эргашди. Кенг бир саҳнга чиқдилар. Епиқ турган саҳҳофлик дўконлари кўринди. Икки дўкон ора-

---

¹ Саҳҳоф — муқовачи. Китоб савдоси билан саҳҳофлар шуғулланган.

лиғидаги икки тавақалик дарвоза ичидан аввал қандайдир шовқин эшитилди, сўнг оёқ яланг, бош яланг бир кампир дод солиб чиқди:

— Вой боламни ўлдирган худонинг ўзи ўлсин! Оч қолиб шишиб ўлсин!

Кампирнинг кетидан ўрта яшар озғин бир эркак югуриб чиқди-ю, отличларни кўриб, қўрққанидан бир лаҳза ағрайиб туриб қолди. Кампир ҳамон бор овози билан бақириб худони қарғарди:

— Худонинг ўзи қамалда қолиб ўлсин! Илоё менинг боламдай очдан ўлсин! Улсин!!!

Жавҳарий отини эркак киши томонга буриб:

— Мулла Қутбиддин, нима бўлди?— деб сўради.

Мулла Қутбиддин энди ҳушини йиғиб, кампирга қараб чопди. Озғингина мадорсиз кампирни судраб ҳовлига олиб кириб кетди-да, энтикиб қайтиб чиқди. Қўл қовуштириб отличлар томонга келар экан:

— Афв этгайсизлар,— деди.— Оғамнинг заифаси фарзанд доғидан телба бўлиб қолди. Бечоранинг ўғилчаси очликдан кунжара еган экан, шишиб ўлди.

Оғир сукунатда Бобирнинг:

— Яна бу шўрликлардан ўлжа олмоқчи бўлурлар!— деган кинояли сўзлари эшитилди-ю, Аҳмад Танбал билан Хонқулибекка ўқдай тегди.

► Мулла Қутбиддин Самарқанднинг таниқли саҳҳофларидан эди. Мавлоно ким келганини саҳҳофга секин айтди. Мулла Қутбиддин кўпдан бери очилмаган дўконини шоша-пиша очди. Бобир отдан тушиб, мавлоно билан бирга дўконга кирди. Мулла Қутбиддин бисотида бор энг нодир китобларни бир-бир олиб, чангларини артиб, Бобирга кўрсата бошлади. Қимматбаҳо зарҳал муқовалар ичида Маҳмуд Кошғарий, Абдурахмон Жомий... Шарафиддин Али Яздийнинг Беҳзод суратлари билан безанган «Зафарномаси»... Абдураззоқ Самарқандий... Ҳа, мана, Навоийнинг «Мезонул авзоний». Бу китобни Бобир кўпдан бери сўроқлаб юрган эди. У олтинга топилмайдиган ажойиб китобларнинг кўплигини кўриб, афсонавий хазинага кириб қолгандай ҳаяжонланар, нуқул:

— Яна не бор? Яна?— деб сўрарди.

Мулла Қутбиддин ҳам бири биридан ноёб китобларни унинг олдига қалаштириб ташлади. Машҳур хаттотлар катта пуллар эвазига кўчирган, ҳар бир варағига

нафис безаклар ишланган бу қўлёзма китобларнинг ҳар бири бир неча минг динор туришини Бобирнинг ёнида турган Қосимбек ҳам билар эди. У Самарқанд хазинаси шипшийдам эканини, Андижондан олиб келган олтинлари эса кўпга бормаслигини ўйлаб, Бобир танлаётган китобларга ташвишланиб қараб турарди. Ниҳоят, Бобир ажратиб олган китоблар ўндан ошганда, Қосимбек секин шипшиди:

— Амирзодам, ҳозир хизоначи йўқ...

Китоблардан бошқа нарсани унутган Бобир Қосимбекнинг шамасини тушунмади.

— Хизоначини юборурмиз, — деди ва танлаган китобларини саҳҳофга кўрсатди:— Ҳаммасини ҳисоблаб қўйинг. Китобдор билан хизоначи пулини тўлаб олиб кетурлар.

Мулла Қутбиддин қўл қовуштириб:

— Бош устига!— деди-ю, аммо унинг ниманидир айтолмай тарадудланаётгани Бобирга сезилди.

— Не тилагингиз бор, мулло? Айтинг, тортинманг. Китобларингиз бебаҳо!

Бобир бу китоблар учун молу дунёсини аямайдигандай кўринди. Саҳҳоф дадилланиб:

— Мирзо ҳазратлари, — деди. — Ҳозир пулга ошлиқ топилмайди. Болаларим «нон», деб йиғлаб, ҳар куни юрак-бағримни эзурлар. Агар иложи бўлса, озгина ун...

Бобирнинг кўз олдига бояги телба кампир келди-ю, саҳҳофнинг муҳтожлигини олдинроқ сезмагани учун ўзидан койинди. Қосимбекнинг нонвойлик растасидаги эътирозлари эсига тушиб, унга ҳеч нима демади. Яна бекларнинг жинини қўзғамаслик учун саҳҳофга керакли нарсани сарой ошпазидан бериб юборишни кўнглига тугди. Саҳҳофга паст товуш билан:

— Ғам чекманг, — деди. — Тилагингиз амалга ошур. Хайр!

Бобир ташқарига чиқди. Аҳмад Танбал ҳамон отидан тушмай ўшшайиб турар эди.

Шу куни шомда китобларни олиб кетишга келган китобдор ва савдарлар саҳҳофга сўраган пулини беришди-ю, унинг уйига бир қоп ун ва битта семиз қўй тушириб кетишди.

Эртаси куни нонвойлик растасига Қосимбекнинг навкарлари бир арава ун олиб келганликлари, қор тагида совиб ётган тандирларга ўт қаланиб, иссиқ нон ҳиди

атрофга таралгани, отлик жарчилар подшо номидан очларга нон улашилишини эълон қилгани ҳамманинг қулоғига бориб етди. Нонвойлик растасига келиб, хушбўй буғдой нонининг таъмидан кўзи чарақлаб очилаётган очлар Бобирдан нечоғлиқ мамнун бўлсалар, тамагир бек ва навкарлар: «Бизнинг огзимиздан олиб, авбошларга берди!»— деб, ёш подшоҳдан шунчалик норози эдилар. Самарқанддаги очлик ва танқисликдан безган бир қисм жангчилар Андижонга қайтиб кетишга интила бошладилар.

3

Тандирдан узилган нонларни қопга солиб чиқиб очларга улашаётган навкарлардан бири—Тоҳир эди. Аввал у ҳам «менга найза санчиб, онамнинг ўлимига сабаб бўлган ёғийларга хизмат қилгани келганми мен?!»— деб аччиқланди-ю, лекин у вада кийинган, бўйинлари қилтириқдай бўлиб қолган оч ўсмирларга, чолларга, аёлларга кўзи тушганидан кейин ҳовури босилди. Ичкаридан ола қопда иссиқ нон кўтариб чиқар экан: «Балки бу аёлларнинг орасида Робия ҳам бордир?— деб ўйланди.— Еки Робияни кўрган-билганлар учраб қолар?»

Тоҳирнинг бошида тулки телпак, эгнида почапўстин, сўнгги ойларда мудом отлик юриб, қадам олиши хийла ўзгарган. Узангига ўрганиб кетган оёқлари ерда аввалгидай равон одимлай олмайди. Аммо қўллари чавандозча бир чаққонлик билан қопга тез тушиб-чиқади.

Кўзлари лўқ очлар Тоҳирнинг ўзини эмас, нон улашаётган қўлларини кўришади, холос. Уларнинг кўпи имиллаб, кичик-кичик қадам ташлаб жуда секин ҳаракат қилишади. Йўлларида кичкина ариқ ёки дўнглик учраб қолса, ўтолмай тўхтаб қолишади. Бақувватроқлари суяб, кўмаклашиб ўтказиб қўйишади.

Тоҳир одамларнинг ҳар бирини синчиклаб кўздан кечиради. Наҳотки уларнинг орасида Робияни кўрган-билган бирорта одам бўлмаса?

Ана, бир аёл тўн ёпиниб, ярим ўгирилиб турибди. Тоҳир унинг ёнидаги кампирга қараб:

— Холалар, ораларингда андижонлик ёки қувалик аёллар борми?— деб сўради.

Кампир тожикча талаффуз билан:

— Ундоқлар йўқ, айланай,— деди.

Тоҳир юзлаб марта айтган сўзларини такрорлаб:

— Синглимни излаб юрибмен,— деди.— Султон Аҳмад мирзонинг аскарлари Қувадан олиб қочиб кетганига тўрт йил бўлди.

— Бечора!— деб қўйди кампирнинг ёнидаги аёл.

Нарироқда нонга кўз тикиб турган бир киши сабр-сизланиб йўталди. Тоҳир нон улашишда давом этар экан, ўттиз беш ёшлардаги, сийрак малла мўйловли новча бир кишининг қаршисида тўхтади.

— Сиз илгари навкар бўлганмисиз?

Юзи шишинқираган бу одам хавотирли товуш билан:

— Ҳа,— деди.

— Қачон?

— Кўп жил бўлди.

— Андижонга борганмисиз?

— Жўқ... берироғидан қайтқанмиз.

Бу одамнинг талаффузи ўшанда Робияни қопга солиб олиб кетган «жўқ»чи йигитларни эслатди-ю, Тоҳирнинг вужуди қалтираб кетди. Эҳтимол, бу ўша босқинчиларнинг биридир?

Тоҳир орқасига ўгирилиб, нонвойхона томонда турган шеригини чақирди. Қопнинг тагида қолган нонларни унга берди-ю, малла мўйловли кишини биллагидан олиб бир четга бошлади. У одам қўрқувдан бўшашиб, каловланиб, тўхтаб қолди:

— Укажон, мен бир бечора одамман! Мени қўйиб жубаринг! Нонга келиб эдим... Нонга!..

Тоҳир калаванинг учини шу одам топиб бериши мумкинлигини сезиб мулойимроқ гапиришга тиришди.

— Нон оласиз. Сизга кўпроқ нон берамен. Менга ростини айтинг. Султон Аҳмад мирзода навкар бўлганмисиз?

— Бўганмен.

— Андижондан беридаги Қуванинг кўпригидан ўтганмисиз?

— Қайси кўприк? Синиб кетиб, бизни хароб қилган кўприкма?

— Худди ўзи!— деди Тоҳир ғазаб аралаш қувонч билан. Мана, ўша босқинчи! Тоҳир унга ҳозир ханжар урса бир аламдан чиқар эди. Аммо Робия нима бўлади? Буни ўлдирса, Робияни кимдан сўроқлаб топади?

Тоҳир малла мўйловли йигитни ёқасидан олиб қаҳр билан силкитди:

— Робия қани? Айт тезроқ!

Очликдан дармони кетиб, зўрға юрган йигит Тоҳирнинг силталашидан тўкилиб, парчаланиб кетадиганга ўхшарди. У нафаси ичига тушиб:

— Қа-қайси Рокия?— деди.

— Рокия эмас, Робия! У қизни Қувадан олиб қочиб қаёққа олиб бордиларинг? Ҳозир қаерда? Ростини айтмасанг каллангни оламен! Айт!

— Ука! Укажон! Мен Робия деган қизни кўрганам жўқ. Улдирсанг, майли ўлдир, лекин мендан бекорга гумонсирама, ўшанда мен қиз обқочадиган аҳволда эмас эдим. Туғушган укам кўприкдан жиғилиб, сувға оғиб ўлди. Қамишларнинг орасидан уч кун қидириб ўлигини тополмадим. Балчиқ жутиб кетган экан.

Тоҳир ўша кўприкни ўзи бузганини эслади, малла мўйловли йигитнинг кўзлари ёшланганини кўрди-ю, унинг ёқасини кўйиб юборди.

Робияни қопга солаётган «жўқ»чи йигитлардан бири иккинчисини «Жуман» деб атагани Тоҳирнинг ёдида қолган эди. У қаршисида кўзлари мўлтираб турган одамга тикилиб:

— Отинг нима?— деди.

— Отим Мамат.

— Маматми ё Жуманми?

— Ука, ишонмасангиз мана шу маҳалланинг одамларини чақириб сўранг. Отим Маматлигини ҳамма билади. Ўзим кўнчи косибман.

Тоҳир ўзича ўйланди: «Агар укаси Қувада балчиққа ботиб ўлган бўлса, бу ҳам менинг гирибонимдан олишга ҳаққи бор!» Шу ўй таъсирида Тоҳир жаҳлидан тушди. Маматга яна «сиз»лаб гапира бошлади:

— Жуманни билармидингиз?

Мамат пешонасини ушлаб, ниманидир эслашга тиришди:

— Тўхтанг, тўхтанг, Жуман маймоқ деганимиз бўлар эди. Шериклари билан ўша ёқдан иккита қиз обқочиб келган деб эшитиб эдим.

— Самарқандга олиб келганми?

— Қизларними? Бунисини билмадим. Уратепанинг нарёғида Оқсув деган сой бор. Оқсувга жетганимизда подшомиз ўлиб қолди. Ушанда бир алғов-далғов бошланди, мана, ҳалигача босилмайди. Навқарлик ҳам жонимга тегди, бўшаб кетдим.

— Жуман маймоқ ҳозир қаерда?

— Билмадим-ов. Уч-тўрт жилдан бери кўрган эмасман. Баттарин жигит эди, ўлиб кетдима ё бошқа, подшонинг хизматига ўтиб кетдима. Подшо ҳам кўп-ку. Тошкентда Маҳмудхон дегани, Туркистонда Шайбоний-хон дегани. Ҳисорда яна бирови.

— Бу подшоларнинг уруш-жанжаллари бошларидан қолсин!— деди Тоҳир куюниб.— Сиз бир косиб бўлсангиз. Мен бир деҳқон эдим. Қелиб-келиб биздай заҳматкашларни бир-биримизга душман қилиб қўйган замонанинг уйи куйсин!

Мамат Тоҳирнинг ханжар изи қолган юзига энди ботиниброқ қаради:

— У қиз кимингиз бўлар эди, ука? Синглингизмиди?

— Кўзимнинг оқу қароси эди!

Мамат гап нимадалигини фаҳмлаб, Тоҳирга хиёл ҳайратланиб тикилди. Сўнг унинг армон тўла кўзларини кўриб, бу йигитга ўзини алланечук яқин сезди ва унга тасалли бергиси келди:

— Худо хоҳласа товилади! Менинг таниш-билишларим кўп, ука. Сўроқлайман. Хотинимга айтаман. Аёллардан суриштиради.

Маматнинг астойдил ёрдам бермоқчи эканини сезган Тоҳир уни енгидан олди-ю:

— Бу ёққа юринг,— деди. Маматни нонвойхонанинг йўлагига олиб кирди-да, ичкаридан тўртта нон олиб чиқди.

— Олинг! Сиз бу ерга нонга келган эдингиз.

Мамат нонларни титроқ қўллари билан олиб, қўйнига тикди. Иссиқ бугдой ноннинг ҳиди ва тафтидан оғир-оғир нафас олиб, устма-уст ютинди. У ҳар қанча оч бўлса ҳам Тоҳирнинг олдида дарҳол нон кавшашдан ўзини тутди. Фақат ноннинг ҳидидан маст бўлгандай эзмаланиб гапира бошлади:

— Нондай азиз бўлинг, ука. Биз кўрган кунларни ҳеч кўрманг. Қўлдан берганга қуш тўймас. Жотиб жесанг бу нон икки кунга ҳам жетмайди. Лекин мен шунинг кучи билан қишлоғимга жетиб оламан. Ана у товунинг орқасида оға-иниларим бор. Биз ўзбекнинг қўянқулоқ уруғиданмиз. Қишлоғимга жетиб борсам бир-икки қоп ғалла товиб келаман. Лекин бўш қоп тикка турмас экан, ука. Битта чўбир отим бор эди, кузда сўйиб жиб қўйдик. Пиёда кетай-десам, оч одам товда жигилиб со-

вуқда қотиб ўламан деб қўрқдим. Мана энди қўрқмасам бўлади...

— Мен сизни қаердан топамен?— деди Тоҳир унга аввалги ваъдасини эслатиб.

— Кўнчилик гузарида уйим бор. Мамат полвон деса сангиз, ҳамма билади. Бир вақтлар полвон эдик, ука. Мана энди гавдамизни зўрға кўтариб журибмиз.

— Эсингизда бўлсин, қизнинг оти Робия.

Мамат полвон бу номни бир-икки такрорлаб — хоти-расига жойлагач:

— Агар хабари чиқса, сизни қаердан товамани?— деди.

— Қосимбекнинг навкаримен. Отим Тоҳир.

— Хўп, Тоҳирбек, мен сизни қидириб товамани. Бизнинг одамлар сизга жаманлиқ қилган бўлса, сиз менга жахшилиқ қилдингиз. Бу жаҳшилигингизни албатта қайтараман. Хайр!

Тоҳир унинг орқасидан қараб қолди. «Қувада укасининг балчиққа ботиб ўлганига мен сабабчи бўлганимни билса нима қиларкин?»— деб ўйланди.

Мамат эса нарироққа бориб шоша-пиша қўйнига қўл тикди-ю, иссиқ нондан бир бурда узиб олиб, тез оғзига солди.

4

Андижонлик бек ва навкарлар «Самарқандни олсак ҳамма мушкулларимиз осон бўлади», деб ўйлаган эдилар. Бироқ энг катта ишқалликлар Самарқанд олингандан кейин бошланди. Уч минг кишилик қўшиннинг беш-олти минг от-улови бор. Қаҳратон қишда қамалдан абгор бўлиб чиққан шаҳарда на очларни тўйдириб бўлади, на қўшинга озиқ-овқат етказиб бўлади, на отларни ем-хашак билан таъминлаб бўлади. Шаҳар дарвозаларни очилган, бу ёғи Уратепагача, бу ёғи Қаршигача барча томонларга туя карвонлари жўнатилган, бозор ва расталарни тирилтириш учун турли чоралар кўриляётган бўлса ҳам пойтахтда ҳаёт ҳали-бери изга тушадиганга ўжшамас эди. Самарқанд сўнгги йилларда кўп марта қўлдан-қўлга ўтиб, даҳшатли талон-торожлардан қашшоқланиб қолган эди.

— Бу мушкулотлар кўз очиб-юмгунча ўтиб кетгай,— деб, машваратларда Бобирнинг устози Хўжа Аб-

дулла андижонлик бекларни сабр-қаноатга чақирар эди:— Баҳор яқин, пишиқчиликка етсак оғир кунларни кўрмагандек бўлиб кетурмиз. Танқисликлар ўтур, аммо бу ёғи Қарши-ю, Шаҳрисабзгача, у ёғи Ўшу Ўзгантгача — шундай улуғ мамлакат қолур. Тангрим бизга шундай катта кишварни иноят қилгани учун, биз Самарқанддай оламшумул доруссалтанага муяссар бўлганимиз учун шукроналар айтмоғимиз керак. Бобир мирзонинг орзулари шулким, Мовароуннаҳр яна Улуғбек давридаги каби бирлашса, пойтахт аслига қайтса, ҳамма вилоятлар ҳамжиҳату обод бўлса. Амирзодамнинг бу орзулари сизу бизнинг муқаддас мақсадимиздир. Илоҳи омин, парвардигори олам бизни бу мақсадимизга ҳам етказсин!

Бу гаплар Хонқулибек ва Аҳмад Танбалга ўхшаган бекларнинг ғашига тегса ҳам улар машваратга тўпланган бошқа беклар қатори:

— Илоҳи омин!— дейишиб, юзларига фотиҳа тортадилар. Чётдан қараган одам буни яқдиллик белгиси деб ўйлайди.

Аммо беклар машваратдан янги бир вазифани зиммаларига олиб, уй-уйларига тарқалганларидан кейин хилватда иккита-учтадан бўлиб олиб, гийбатга тушиб кетишади:

— Хулласи калом, Бобир мирзонингиз Улуғбекдек улуғ одам бўлмақчи эканлар-да, Аҳмадбек?— сўрайди Хонқулибек истеҳзо қилиб.

Улар бахмал кўрпа ёпилган иесиқ сандалнинг икки четида ўтириб кечки таомни бирга емоқда эдилар. Аҳмад Танбал қазидан бир парра олиб, киноя билан кулди:

— Ҳа, Бобир мирзонингиз улуғ одам бўлишлари учун яна биргина нарса етмай турганмиш.

— Хўш?

— Бугун машваратда айтдилар-ку! Самарқанд деҳқонлари очарчиликда уруғлиқ донларини еб қўйган эмишлар. Биз Қаршига карвон юбориб олиб келган донларимизни деҳқонларга қарз берур эмишмиз.

— Дард устига чипқон!

— Илож қанча, Хонқулибек! Еш подшоҳимиз улуғ бўлишлари учун ҳаммасига чидайсиз. Яна бу кишим Самарқандга куёвлар, қайлиқлари бор. Домод раиятга ўзларини яхши кўрсатмоқлари зарур. Бу ҳам етмагандай,

ёш подшоҳимиз ҳар ҳафтада шоирларни тўплаб мушоира ўтказмоқдалар.

— Шоир ҳам бўлмоқчилар шекилли-да!

— Ҳа, бизнинг насибамизга қаёқдаги шоирларни ҳам шерик қилганлари ана шу сабабдан! Хазинадаги олтинларни совуриб, қатор-қатор қимматбаҳо китоблар олишлари ҳам ана шундан!

Хонқулибек соқолини гижимлаб:

— Этак силкиб Андижонга кетай десам рухсат бермайдир,— деди.— Тангри ҳаққи, Бобирингиздан тўйдим, Аҳмадбек!

Аҳмад Танбал заҳарханда қилиб кулди-да, ўрнидан туриб эшикни зичлаб ёпди. Жойига келиб ўтиргач:

— Хонқулибек,— деб товушини пасайтириб гапира бошлади,— беклар бўлмаса, подшоҳларнинг илкидан ҳеч иш келмайдир. Навкарнинг кўпчилиги бизники. Жангни биз қилдик. Азобни биз тортдик. Энди бундай муте бўлиб, ёш йигитчадан рухсат сўраб ўтирмоғимиз не керак?

— Гапингиз рост!— шивирлади Хонқулибек.— Подшо бўлса ўзига! Рухсат бермаса бермасин, мен барибир кетурмен!

— Мен ҳам бу ерда хор бўлиб юрмоқчи эмасмен. Омон бўлсам, подшоҳ топилур. Ахсида Жаҳонгир мирзо бор. Бухорода Султон Али мирзо бор. Буларнинг уруғи кўп. Ҳаммасига сизу биздек беклар керак. Сизга менинг маслаҳатим — Андижонда кўп турманг. Иликка тушиб қолурсиз.

— Ахсига борайми?

— Ҳа, Ахсида Узун Ҳасанга учранг. Сизни Жаҳонгир мирзонинг хизматига олур.

— Олурмикин? Балки Жаҳонгир мирзо Бобирга қарши бөрөлмас?

— Сизу биздай беклари кўпайса борур! Жаҳонгир мирзо Андижон тахтига ишқибоз...

..Икки бек шу куни гапни бир жойга қўйдилару эртаси куни кечаси Аҳмад Танбалнинг ишончли одамлари Феруза дарвозасида соқчилик қилаётган пайтда Хонқулибек элликтача навкари билан секин шу дарвозадан чиқиб қочди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Аҳмад Танбалнинг ўзи Зоминга карвонни кузатиб бориш баҳонаси билан навкарларини эргаштириб кетди-да, Самарқандга қайтмай, тўғри Ахсига йўл олди. Шундан кейин шаҳар-

дан ташқарига зарур иш билан юборилган бек ва навкарларнинг қайтиб келмаслик ҳоллари тобора кўпая бошлади. Кечалари қалъа деворларидан ошиб тушиб қочаётганлар бунинг устига қўшилди. Қишнинг охирига бориб Самарқандга Бобир билан келган бек ва навкарларнинг ярми ҳам қолмади. Одами жуда сийраклашиб қолган Бобир кетганларни қайтариб келиш учун энг содиқ беклардан бирини Андижонга юборди. Бироқ орадан йнгирма кун ўтгач, бу бекни Аҳмад Танбал ва унинг тарафдорлари Андижон билан Аҳси оралиғида тутиб олиб ўлдирганлиги ҳақида хабар келди. Фарғона водийсида ёмон бир фитна бошланганига энди шубҳа йўқ эди.

Фитначи бекларнинг бир қанчаси Хўжа Абдуллага қўл бериб, унга мурид бўлганликлари маълум эди. Бобир Қосимбек билан маслаҳатлашиб, охири Хўжа Абдуллани Андижонга юборди. Бобир тахтга ўтирган кезларда Хўжа Абдулланинг гапига кирган Узун Ҳасан ва бошқа фитначи беклар бу гал унинг насиҳатлари-ю, ваъдаларига мутлақо қулоқ солмадилар. Ниҳоят, фитначилар Андижонга ҳужум қилдилар, Хўжа Абдулла бошлиқ содиқ беклар шаҳар дарвозаларини беркитиб, қамалда қолдилар.

* * *

Бу мудҳиш хабар Самарқандга келганда Бобир қаттиқ бетоб бўлиб, Бўстон саройнинг иккинчи қаватидаги хобгоҳда иситмалаб ётган эди. Андижондан келган чопар ўрам қилиб сўрғичланган мактубни ясовулга кўрсатди-ю, аммо бермади:

— Ҳазрати хоним «амирзоданинг ўз илкларига беринг», деб буюрганлар!

Бобир ҳар куни неча қайта «Андижондан чопар борми?»— деб сўрар эди. Ясовул чопарни дарҳол юқорига бошлади.

Хобгоҳ эшиги олдида уларни Бобирнинг шахсий табиби бўлган кичик жуссали мўйсафид тўхтатди:

— Бу китобатни аввал Қосимбек ўқимоқлари керак. Агар хушхабар бўлса, кейин амирзодамга берурсиз.

— Оналари буюрганлар, устодлари Хўжа Абдулла ҳам тайинлаганлар, амирзодамнинг ўзлари ўқимоқлари керак.

— Ёмон хабар мирзо ҳазратларини хароб қилиши

мумкин!— деди табиб куюниб.— Асли ўзлари тумовлаб тузалиш арафасида эдилар. Ташвиш устига изтироб, изтироб устига кулфат, ҳаммаси қўшилди-ю, муолажани охирига етказмай туриб кетдилар. Мана бугун узликиб аҳволлари оғирлашиб ётибдилар!

— Андижон хавф остида. Агар тезроқ билдирмасак, кейин кеч бўлур, биздан норози бўлурлар!

— Йўқ, мен ҳозир ижозат бермайдиримен!

— Жаноби табиб...

— Йўқ, йўқ!

Бу баҳс ичкарида ётган Бобирнинг қулоғига чалинди. У баланд товуш билан:

— Чопар бўлса кирсин!— деб буюргандан кейин, табиб чопарга йўл берди.

Бобир катта танобий хонанинг тўрида ердан бир газча баланд қилиб солинган парқу тўшакда ётган эди. Чопар тўшакдан анча берида юкунди-да, тиззасида сирғалиб бориб, мактубни Бобирга икки қўллаб узатди.

Иситманинг зўридан бўғриқиб ётган Бобир ёнбошга туриб, мактубни титроқ қўллари билан очди. Ичма-ич иккита хат. Бирида Хўжа Абдулланинг имзоси. Бирини Қўтлуғ Нигор хоним ёзган. Улар иккови ҳам Андижоннинг даҳшатли аҳволи, қамал тафсилотлари ҳақида ёзишган, Бобирдан бошқа нажоткорлари йўқлигини айташиб, тезроқ етиб келишини илтижо қилишган эди.

Андижон қуршовда! Фитначи беклар Андижон тахтига Жаҳонгир Мирзони ўтказмоқчилар. Аҳмад Танбални лашкарбоши қилишиб, Бобирдан ота юртини тортиб олмоқчилар! Бобир уларни бунчаликка боради, деб ҳеч ўйламаган эди. Тўсатдан унинг устидан бир челақ совуқ сув қуйилгандай бўлди-ю, аъзойи бадани музлаб, бўшашиб, боши ёстиққа «шилқ» этиб тушди. Тамом!

Танбал билан Жаҳонгир галаба қилса, уларнинг томонига қочиб ўтувчилар яна кўпаяди. Бобир ким билан қолади? Балки ҳозир ҳам Танбал томонга қочиб ўтаётганлар бордир? Балки Қосимбекнинг ўзи ҳам... Қутилмаганда хаёлига келган бу ўйдан Бобир шундай даҳшатга тушдики, бутун кучини тўплаб, ўрнидан сапчиб турди:

— Қосимбек қани?!

— Ҳозир келурлар, одам юбордик,— деди табиб мулойим товуш билан.— Амирзодам, ётинг, сизга ором керак!

Бобирнинг хаста хаёлида бирдан қилич тутган Тан-

бал гавдаланди. Бобир бу қилични таниди. Ушда Танбал шу қилични ўпиб, «то ўлгунимча содиқ қулингизман», деган эди. Танбал ўша қилични ҳозир гўё Бобирнинг боши устида ўйната бошлади... Танбалнинг оёғи остида тоғдан хуржунга солиб келинган каллалар юмалаб ётипти. Уларнинг бири танишга ўхшади. Қутлуғ Нигор хонимнинг боши... Бобир алаҳсираб кўз олдига келтирган бу кўрқинчли хаёл уни гўё тўшакдан отиб юборди. У ғилам устида ички кийимда оёқ яланг турганича:

— Шамширни беринг!— деб қичқирди.— Менга шамширни беринг!

Табиб уни маҳкам қучоқлаб олди:

— Амирзодам, хастасиз, ётмоғингиз керак... Амирзодам!— Табиб Бобирни гўё Танбалнинг қиличига тутиб бермоқда эди. Бобир унинг қучоғидан юлқиниб чиқиб, эшикка интилди:

— От келтиринг! Мен Андижонга борамен! Шамшир қани? Бекларга хабар беринг! Тезроқ тайёрлансинлар!

Табиб унинг кетидан югурди. Дасторпеч Бобирнинг кимхоб тўнини олиб бориб елкасига ёпди, оёғига кавушини берди. Бобир кавушнинг бир пойини кийди-ю, иккинчисини кийишга тоқати етмади. Унинг боши гир-гир айланар, ҳаво етишмай, нафаси қисилар эди. Кўз олдига ҳамон ўша қонли қилич ва кесик каллалар.

— Хоин!— деди у Танбалга қарата.— Қонхўр!

Бобир айвон эшигига қараб чопди. Лекин эшик олдига гандираклаб йиқилди. Табиб билан дасторпеч уни беҳуш аҳволда тўшакка кўтариб келиб ётқизишди.

Сўнг у ярим кечага бориб сал ҳушига келди. Кўзини очиб, оғзига пахтадан сув томизаётган табибни кўрди. Назарида, тили шишиб, шундай катта бўлиб кетган эдики, бутун танасини тоғдай босиб ётарди. Бобир кўзини очганини сезиб, Қосимбек унинг тепасига келди:

— Хайрият-е!.. Амирзодам, бизни мунча кўрқитдингиз?

Бобир кўзлари мўлтираб нимадир демоқчи бўлди, ammo беҳад оғирлашиб кетган тилини қимирлатолмади.

— Энди яхшимисиз, амирзодам?

Бобир жим. Қарайди-ю, гапиролмайди. Унинг тилдан қолганини сезган Қосимбек кўзидан тирқираб чиққан ёшни кўрсатмаслик учун юзини четга бурди.

I

Тун қоронғиси устига осмонни қуюқ булут қоплади-ю, қалъа ичини зулмат босиб кетди. Андижон кўчалари таҳликали бир сукутга чўмган. Жим-жит кечада арк дарвозасининг ғийқиллаб очилгани узоқларга эшитилди. Дарвозахонадан тушган хира ёруғда аркдан чиқиб келаётган бир тўп қуролли отлиқлар кўринди. Олдинда эркакча тўн ва бўрк кийган, белига камар боғлаб, ханжар осган Хонзода бегим. Унинг навкарлари орасида келатган Мавлоно Фазлиддин ҳам тўннинг устидан ҳарбийча камар боғлаб, белига қилич тақиб олган.

Самарқанддан қайтган чопар Бобирнинг ҳаёт билан ўлим орасида беҳуш бўлиб ётганини айтиб бергандан кейин қалъа ҳимоячиларининг бир қисми фитначилар томонга қочиб ўтиб кетди. Қўрғон деворларининг ҳар бир газини қўриқлаб туришга одам етишмай қолди. Қоронғи тунда душманнинг деворга нарвон қўйиб, ошиб тушиш хавфи кучайди. Ун олти ёшида шўхлик билан йигитча кийиниб, чавгон ўйнаб юрган Хонзода бегим энди чинакамига қуролланиб, ҳаёт-мамотлари қил устида турган қалъа ҳимоячиларига кўмакка боряпти.

Қуюқ қоронғиликда отларнинг тақалари кўча тошларига урилиб учқун чиқаради. Ҳаводан ёмғир ҳиди келади, майин шабада эсади. Мавлоно Фазлиддин баҳор кирганини, қалъа ичидаги боғчаларда ўрик ва бодом гуллаганини эслади ва атрофига синчиклаб қаради, аммо биронта оқарган нарса кўзига чалинмади. Тун бутун борлиққа қоп-қора парда тортиб қўйган эди.

Мавлоно Фазлиддин мана шу шаҳарда қурмоқчи бўлган мадраса ва сарой тарҳини Хонзода бегимга кўрсатиб, унинг мақтовини эшитган ёруғ кунларини эслади-ю, юрагини армон ғижимлаб ўтди. Бобир Самарқандни олгани ҳақида хабар келгандан кейин Мавлоно Фазлиддин орзусини энди амалга ошишига астойдил ишонган эди. Хонзода бегим ҳам уни бир неча марта ўз ҳузурига чақириб, бўлажак қурилишларга қаердан ўрин танлаш ва тайёрлик ишларини қандай бошлаш ҳақида узоқ-узоқ гаплашган эди.

Аркдан чиққан отлиқлар қоронғида тусмол билан

қалъанинг Мирзо дарвозаси томонга борар экайлар. Мавлоно Фазлиддин олдинда хомуш кетаётган Хонзода бегимнинг ўша суҳбатлар пайтидаги мавсум ва шод қиёфасини эслай бошлади.

Одатда Хонзода бегим уни канизлари билан истиқомат қиладиган олти хоналик сиркор уйнинг ташқи бўлмасида қабул қилар эди. Бегим эркаклар билан гаплашганда махсус ишланган ипак парданинг ортида ўлтиради. Лойиҳанинг баъзи жойларини сўз билан изохлаш мушкул бўлиб қолса, Хонзода бегим орадаги пардани очиб:

— Қани, гумбаз била минорлар орасида нелар бўлур?— деб сўрайди.

Улар иккови икки томондан қоғоз устига энгашганларида гоҳо нафаслари бир-бирлариникига қўшилиб кетгандай бўлади. Мавлоно Фазлиддин ўшда, қоятош устида биринчи марта бошдан кечирган ажойиб туйғу яна борлигини маст қилади. У ишдан бошқа нарса ҳақида гап очишга қўрқади, атрофларида юрадиган канизларга ҳаяжонини сездирмасликка тиришади, Қутлуғ Нигор хоним дуч келиб қолса, эгилиб таъзим қилиш билан кўзини ундан яширади. Бироқ сўнгги марта учрашганларида Хонзода бегимнинг ўзи тўсатдан:

— Мавлоно, нечун шу ёшгача уйланмагансиз?— деб сўраб қолди.

Қиз аслзодаларга хос бир назокат билан ўзини эркин тутиб кулимсираётган бўлса ҳам кўзининг ҳаёдан ялтиллаб кетганини Мавлоно Фазлиддин пайқади. Мавлоно сири очилиб қолишидан қўрқиб, ҳазил билан қутулмоқчи бўлди:

— Бегим, фақир дунёдан тоқ ўтмоқчимен.

— Менга ўхшабми?

— Йўқ, бегимнинг тоқ ўтишларига ақлим бовар қилмайдир.

— Не сабабдан?

— Ахир сиз... бу дунёда... не-не шаҳзодалар, аслзодалар бор.

— Бўлса бордир. Аммо мавлоно ўзлари билган шаҳзода-ю, аслзодаларнинг қайси бирига... мени муносиб кўрурлар?

— Агар бўлса, фақат Фарҳодни сизга муносиб кўрур эдим.

— Нечун фақат Фарҳодни?

Мавлоно жавоб тополмай тараддудланган эди, Хонзода бегим яна савол берди:

— Фарҳод ҳам сиздек меъмору бинокор бўлгани учундир?

— Бундай дейишга фақирнинг ҳаддим сифмайдир.

Мавлоно маъюс бўлиб айтган бу сўзлар Хонзода бегимни ҳам маъюслантириб қўйди. У оғир тин олди-да:

— Худойим мени нега шоҳ қизи қилиб яратди экан?— деди.— Мен ҳам фақир бир қиз бўлсам, бахтимни топишим балки осонроқ бўлура эди...

Мавлоно Фазлиддин бегимнинг бу сўзларини ҳар эслаганда кўнгли бир даража кўтарилади. Демак, Хонзода бегим унинг муҳаббат дардини билади. Биладигина эмас, балки ўз қалбида унга ҳамдардлик ҳам сезади. Шоҳ қизи билан оддий меъмор орасидаги тоғдай фарқлар бегимни ҳам эзади. Агар Хонзода бегим унга астойдил кўнгил берса, мавлоно бу тўсиқларни енгиб ўтиши мумкин эмасмикан? Ушда қурган кичик бир ҳужраси учун Бобир мирзо уни шунчалик эъозлаган эди. Энди агар бу водийда катта обидалар қурса, мавлононинг обрўси баъзи аслзодаларникидан кам бўлмаслиги мумкин. Бобир танти йигит, опасини яхши кўради. Балки уларга марҳамат кўрсатар. Бундан қатъи назар, мавлононинг меҳрига Хонзода бегимнинг қарши эмаслиги, у билан учрашиб туришга майли борлиги,— мана шунинг ўзи ҳам мавлононинг қалбини ҳароратли, ёруғ туйғуларга тўлдириб юрар эди.

Бироқ Андижон қамалда қолгандан кейин мавлононинг орзу-умидларини мана шу тун каби қоронғи зулмат ўз қаърига тортиб кетди. Барча лойиҳалари кераксиз қоғозга айланди. Мавлоно Фазлиддин урушни ҳам, навкарликни бутун вужуди билан ёмон кўрар эди. Бироқ бугун аркка бориб Самарқанддан келган ёмон хабарни эшитди ва Хонзода бегимнинг қуролланиб чиқатганини кўрди-ю, лоқайд қараб туролмади. Бу мушкул вазиятда титраб-қалтираб, тақдир зарбасини кутиб ўтиргандан кўра, қурол билан ҳимояга чиқиш яхшироқ эканини сезиб, умрида биринчи марта белига қилич тақди. Мана, ҳозир ваҳимали қоронғиликда сув қуйгандай жимиб ётган шаҳарни оралаб борар экан, бир неча қадам олдинда Хонзода бегим ҳам кетаётгани, мавлоно уни шу навкарлар қатори ҳимоя қилиши мумкинлиги кўнглига бир қадар таскин берарди.

Улар Мирзо дарвозасига яқинлашганларида қалъа ташқарисидан бирдан карнай ва нақора чалингани, юзлаб навкарларнинг қичқириқлари эшитилди. Хонзода бегим орқага ўгирилиб:

— Ёғий дарвозани очмоқчи! — деди-ю, отининг бошини қўйди. Бошқалар унинг кетидан от чоптиришди.

Ёвнинг бир қисм кучлари Мирзо дарвозаси қаршисидан ғавғо кўтариб, қалъага ёниб турган ўқлар отаётган пайтда бошқа бир гуруҳ навкарлар қалъанинг паца томонига нарвон қўйиб, секин чиқиб келмоқда эдилар. Девор шинакларидан бирида ўтирган қоровул йигит буни сезиб қолди-ю, дарвозахона тепасида машъала ёруғида одамларга иш буюриб турган Хўжа Абдуллага қичқирди.

— Пирим, ёғийлар бу ёқда нарвон қўйиб чиқмоқдалар! Нарвон!!

Хонзода бегим навкарлари билан ўша қоровул турган жойга бориб отдан тушди. Навкарлардан бири машъала ёқди. Унинг ёруғида деворга чиқиладиган зинапоя кўринди. Мавлоно Фазлиддин девор тепасидаги хатарга Хонзода бегим ҳаммадан аввал рўбарў бўлишдан қўрқди-ю, зинапояга биринчи бўлиб қадам қўйди. Шинакка етганларида бегимнинг қўлидаги машъаласини олди:

— Эҳтиёт бўлинг, бегим, ёғийга кўринманг!

Деворга ташқаридан қўйилган кенг нарвонларнинг учлари хиёл чиқиб турар эди. Ердамчилар етиб келганидан дадилланган бояги қоровул йигит нарвонлардан бирини икки қўллаб итариб, ағдариб ташлаётган пайтда пастдан зарб билан отилган ёй ўқи унинг кўкрагига қадалди. Бечора йигитни ушлаб қолишга улгуролмадилар — нарвон билан бирга қалъадан ташқарига учиб кетди.

Шинак атрофига қиррали тошлар тайёрлаб қўйилган эди. Хонзода бегим шу тошлардан бирини икки қўллаб олди-ю, пастга отди. Бошқа навкарлар ҳам нарвон қўйилган жойнинг пастини мўлжаллаб тош ота бошлади. Пастда эшитилган дод-войлар ва инграшларга қараганда, бу тошлар мўлжалга тегмоқда эди.

Шу пайт қалъанинг нариги четидан — Хакан дарвозаси томонда қўшкарнайларнинг ғат-ғати, табл ва нақора товушлари, аллакимларнинг голибона қичқириқлари эшитилди. Мавлоно Фазлиддин шовқин келаётган томонга қулоқ солиб туриб қўрқиб кетди. Бу галги ғавғо шаҳар ичида кўтарилмоқда эди.

— Бегим, қулоқ солинг! Ёғий қалъага кирганми? Шаҳар ичидан бу томонга ёпирилиб келаётган шовқиндан Хонзода бегим ҳам сесканиб кетди. Пастдан Нўён Қўкалдош жон жаҳди билан қичқирди:

— Бегим, хиёнатчилар Хакан дарвозасини ёғийга очиб бермишлар. Тезроқ аркка қайтинг! Аркка!

Нўён от чоптирганча Мирзо дарвозаси томонга ўтиб кетди. Хонзода бегим зинапоядан пастга чопиб тушар экан, Мавлоно Фазлиддин қўлидаги машъала билан унинг изидан югурди. Отга минганларидан кейин Хонзода бегим:

— Машъални ташланг!— деб буюрди.

Машъала мавлонони ёв ўқига нишон қилиб бериши мумкин эди. Мавлоно Фазлиддин ёниб турган машъалани ерга ташлади-ю, бегим билан бирга аркка қараб от чоптириб кетди.

Аммо улар аркка яқинлашганларида бир неча юз отлиқлар олдиларидан қирқиб чиқдилар ва дарвоза йўлини тўсиб қўйдилар. Қуроли отлиқлар орасида машъала кўтарган навкарлар ҳам бор эди. Машъала ёруғида белига олтин камар боғлаган, дубулға ва жиба кийган Аҳмад Танбал кўринди-ю, Мавлоно Фазлиддиннинг борлиги музлаб кетгандай бўлди. Танбалнинг қўшини Хонзода бегимни ва унинг навкарларини дарҳол қўршовга олди. Аҳмад Танбал ёнидаги навкарга шўх товуш билан гапирди:

— Машъалани яқинроқ тут! Ие, Хонзода бегиммилар? Қўзларимга ишонмаймен! Бегим, бу не ҳол? Нечун мардона кийим кийибсиз?

— Номардлар кўпайиб кетгани учун мардона кийиндим!

Танбал бу истехзони ўзига олгиси келмай кулди:

— Қўрғонда мардлар қолмаган бўлса, мана, биз келдик, бегим!

Танбалнинг кетида турган Ўзун Ҳасан бу гапни ёқтириб хохолади. Машъала ёруғи беклар орасида аянчли кулимсираб турган кўсанамо Али Дўстбекка тушди. Бобир Андижонни мана шу одамга ишониб топшириб кетган эди. Али Дўстбек эса Бобирни ўлим тўшагида ётипти, деб эшитиб ундан умидини узган эди. Боя Танбалнинг қўшини Мирзо дарвозасининг олдида жўрттага ғавғо кўтарган, деворга нарвон қўйиб чиқмоқчи бўлганлар ҳам ҳимоячиларни атайлаб чалғитган эди. Аҳ-

мад Танбал билан тил бириктирган Али Дўстбек бугун мана шу тўполон пайтида қалъанинг нариги четидаги Хакан дарвозасини ёвга секингина очиб берган эди. Хонзода бегим буни энди фаҳмлади-ю, Дўстбек билан Аҳмад Танбалга нафрати ошиб, жирканиб кўз ташлади:

— Сизларми мардлар?! Сизлар учун мардлик билан хоинликнинг фарқи қолмадими?! Кечагина Бобир мирзога содиқмиз, деб қасамёд этганлар бугун унга шунчалар ёмонлик қилмоқдасиз! Мен аминман: эртага сиз Жаҳонгир мирзога ҳам хиёнат қилурсиз!

Аҳмад Танбал қиличининг сопини чангаллаб:

— Ҳаддингиздан ошманг, бегим!— деди.— Бобир мирзо адолатсизлик қилди. Самарқанд олингандан кейин Андижон Жаҳонгир мирзога берилмоғи керак эди. Бобир мирзо бермади! Биз адолат учун жанг қилиб, мана бугун ғалабага эришдик! Аммо сиз шарму ҳаёни унутиб, нечун бизни бунчалик ҳақорат қилмоқдасиз? Шоҳ қизига ярашмайдиган бу қилиқни сизга ким ўргатди? Ёнингиздаги муллоча ўргатдими?!

Аҳмад Танбалнинг ғазабли кўзлари Мавлоно Фазлиддинга қадалди. Мавлоно Фазлиддин ҳам унинг кўзларига кўзини қадаб гапирди:

— Бегим шарму ҳаёдан сизу бизга сабоқ беришга қодирлар! Бегимнинг ҳақ сўзларини фақат қаллоблар ҳақорат деб тушунурлар!

— Ким қаллоб?— деб Аҳмад Танбал қиличини суғуриб, мавлонога қараб от чоптирди. Шунда Хонзода бегим отини ниқтаб унинг йўлини тўсиб чиқди:

— Илму ҳунар аҳлига тиг тортиш уят!

Икковининг отлари бир-бирига урилиб, айқашиб кетди. Аҳмад Танбал қиличини ҳавода ўйнатар экан:

— Бегим, бу муллочани маъшуқалардек ҳимоя қилишлари уят эмасми?— деди.— Биз махфийлардан эшитган эдик, аммо лойиҳа чизиш баҳонаси билан у муллоча бегимни не чоғлик ром қилганини билмас эканмиз!

Кўпчилик олдида Аҳмад Танбал Хонзода бегимнинг номига доғ туширмоқчи бўлгани Хонзода бегимни шунчалик ғазаблантирдик, у белидан ханжарини суғурди:

— Мени бадном қилолмайсен, аламзада хоин!— деб, бор кучи билан Танбалнинг кўкрагига тиг урди.

Ханжар Аҳмад Танбалнинг тўни тагидан кийган зирхли жибасига тегди-да, жаранглаб, сирғаниб кетди. Аҳмад Танбал қиличини Хонзода бегимнинг тепасида сермади. Қилич зарбидан Хонзода бегимнинг бошидаги бўрки учиб кетди-ю, узун сочлари ёйилиб елкасига тушди.

Шу пайт орқадан ўн тўрт ёшли Жаҳонгир мирзо бир тўп мулозимлари билан келиб қолди. Буни кўрган Дўстбек Аҳмад Танбални огоҳлантирди:

— Аҳмадбек жаноблари, бас, бўлди!

Хонзода бегим ўгай бўлса ҳам, ҳарқалай, Жаҳонгир мирзонинг опаси эди, шоҳ қизини кўпчиликнинг олдида сазойи қилишга йўл қўймас эди. Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзо томонга отини бурди ва ўзини оқламоқчи бўлиб гапирди:

— Бу қандай ҳол, амирзодам? Наҳотки эгачингиз сизга қарши қуроли кўтариб чиқса? Ёнларидаги фитначи меъмор эгачингизни йўлдан урмиш, амирзодам!

— Мавлоно Фазлиддин сиздек хиёнатчи бекдан минг ҳисса софдил, минг ҳисса олижаноб!— деди Хонзода бегим.— Мавлононинг меъморлик санъати Андижоннинг ифтихори бўлиши мумкин эди. Аммо сиздек қонхўрлар унинг орзуларини увол қилдингиз! Илоҳим шу орзуларнинг уволи тутсин сизни!

Хонзода бегим сўнгги сўзларини йиғлаб айтди-ю, отини қамчилаб, арк дарвозасига қараб интилди. Бироқ дарвозани девордек тўсиб турган навкарлар унга йўл бермадилар. Бегим ёшли кўзлар билан орқага — Мавлоно Фазлиддинга ўгирилиб қаради.

Мавлоно Фазлиддин белини пайпаслаб, қиличининг сопини топди-да, уни қинидан уқувсизлик билан суғуриб олиб, Хонзода бегимнинг йўлини тўсган навкарларга қараб интилди. Аммо Аҳмад Танбалнинг отлик навкарлари Мавлоно Фазлиддиннинг йўлини тўсиб чиқдилар. Иккитаси мавлоно минган отни жиловидан ушлаб тўхтатди. Бири оғир чўқмор билан мавлононинг билагига уриб, қиличини қўлидан тушириб юборди.

Бу орада Жаҳонгир мирзонинг ишораси билан нариги навкарлар Хонзода бегимга йўл берган эдилар. Бегим ёлғиз ўзи арк дарвозасидан от қўйиб ўтар экан, яна орқага ўгирилиб қаради. Навкарлар яна девордек

бўлиб, дарвоёа йўлини тўсиб олган эдилар. Мавлоно Фазлиддин ёв қўлида қолганини сезган бегим ўкириб йиғлади.

Унинг йиғисига фақат дарвозахона шифти бўғиқ бир нидо билан жавоб берди, холос.

Танбалнинг одамлари Мавлоно Фазлиддинни отдан тортиб туширдилар ва қўлини орқасига боғлаб, пиёда ҳайдаб кетдилар.

2

Чўқмор зарбидан жароҳатланган билаги қаттиқ оғриётганини Мавлоно Фазлиддин қоронғи бир ҳибсхонада ёлғиз ўзи қолганда сизди. Уни Андижоннинг Чақаридаги тош истеҳком ичига, ўлим жазосини кутадиган маҳбуслар ҳўжрасига қамаб, эшигини ташқаридан қулфлаб олдилар, Бу билан ҳам қаноат қилмай, эшик олдига иккита соқчи қўйиб қўйдилар. Боя арк дарвозаси олдида Аҳмад Танбал билан Жаҳонгир мирзонинг ўзаро гапларидан Мавлоно Фазлиддин шуни аниқ сиздики, уни шоҳ қизига тама қилишда ва олий зотларга беадабона мўносабатда бўлишда айблаб, эртага тошбўрон қилиб ўлдиртирмоқчилар. Шу билан Аҳмад Танбал Хонзода бегимни ҳам бадном қилиб, бир аламдан чиқса керак. Вобир ва унинг тарафдорлари халқ орасида ёмонотлиқ бўлишларидан Жаҳонгир мирзо ва унинг онаси Фотима Султон бегим ҳам манфаатдор эдилар, бу билан улар Андижон тахтини наригилардан тортиб олиб тўғри иш қилганларини исботлагандай бўлардилар.

Рутубатли зах ҳужрада қоронғиликка тикилиб ўтирган Мавлоно Фазлиддин орқасига боғланган қўлларини белига босиб, билагининг оғриғини тўхтатмоқчи бўлар, лекин оғриқ пасайиш ўрнига тобора зўрайар эди. Бу ҳали биргина чўқморнинг зарби... Эртага унинг устига дўлдай ёғиладиган тошларнинг оғриғи қанчалик даҳшатли бўларкин? Мавлоно буни кўз олдига келтирганда эти жунжикиб, ўридан туриб кетди. Гўё у ҳозир ҳибсхонада эмас, бир-бирига қараб қулаётган икки тоғнинг оралиғида турибди-ю, энди ҳар икки тоғмондан учиб тушган қоятошлар уни эзиб мажақлаши керак. Мавлоно бу балодан қутулмоқчи бўлгандай

эшикка томон интилди. Елкасини ёпиқ эшикка уриб, жон-жаҳди билан қичқирди:

— Очинг! Очинг дейман! Очинг!

Кутилмаган бу қичқириқдан чўчиб тушган бир соқчи қаҳр билан сўради:

— Жин урдими? Не гап?

— Илкимни ечинглар! Жоним керак бўлса эртага олурсиз! Илким жароҳатланган! Ечиб қўйинглар!

Соқчилар бу ерда пойлоқчи бўлиб ўтирганларидан жуда асабий эдилар. Чунки ҳозир бошқа ғолиблар Бобир тарафдорларининг молу мулкларини талон-торож қилиб бойимоқда эди. Тун ярмидан оққан бўлса ҳам Андижоннинг кўчалари ва ҳовлиларидан отларнинг дупури, итларнинг вангиллаши, аёлларнинг дод-войи, бемаҳал кўзғатилган сигир ва қўйларнинг маъраши эшитилмоқда эди. Бу ерда қолган соқчилар қанчалик кўп ўлжалардан маҳрум бўлаётганларини мана шу товушлардан пайқаб, ич-этларини еб ўтирар эдилар. Бунинг устига маҳбуснинг асабий гаплари қўшилиб, уларнинг жаҳлини чиқарди. Хириллаган овозга қараганда ёши анчага бориб қолган бир соқчи:

— Илки жароҳатланган эмиш-а!— деди.— Эртага асфаласофилинга кетадиган ҳароми бугун илкимни ўйлаб нима қиласен?

Эшик ортидаги маҳбуснинг нафрат билан:

— Жаллодлар!— дегани эшитилди.

Хириллоқ соқчи ўрнидан сапчиб туриб дўқ қилди:

— Жим ёт, ўлакса! Ҳозир кириб, бир жароҳатингни ўнга етказаман!

«Қандай кунларга қолдим?»— деди мавлоно ўзига ўзи.— Одамзод шунчалик шафқатсизми?» Улим шунчалик нақд экан, бугун мана бу махлуқлардан гап эшитиб, эртага тошбўронда хор бўлиб ўлгандан кўра, Танбал билан олишиб, қўлида қиличи билан жон бергани яхши эмасмиди? Боя Хонзода бегимнинг олдида мавлоно шунга қодир эди-ку! Нега тақдир уни шундан ҳам маҳрум қилди?

Ташқарида от тақасининг ҳовли тошларига урилиб қарсиллагани эшитилди.

— Ким келди? Тўхта!

Ҳовлига кириб келган уч отлиқдан бири:

— Хўжа Абдулла мавлоно қози ёш подшоҳнинг фармойиши билан келдилар!— деди.

Келганлар бирин-кетин отдан тушдилар. Икки соқчи узун найзаларини уларга тўғриладилар:

— Фармойишни аввал ўнбошига кўрсатмоқ керак!— деди хириллоқ соқчи.

Унинг тепасида хирагина фонус ёниб турар эди. Малла чакман кийган Хўжа Абдулла соқчиларнинг найзасига қараб келар экан:

— Ўнбошини тополмадик!— деди.— Нечун бу ерда сизлардан бошқа ҳеч ким йўқ?

Ёшроқ соқчи аламли отвуш билан:

— Бошқалар ўлжанинг кетидан қувиб кетгандир-да,— деди.

Хўжа Абдулла қўлида ўрам қилинган қоғоз билан икки соқчининг найзалари қаршисига келиб:

— Ундай бўлса фармойишни сиз бажармоғингиз керак,— деди.— Олинг, ўқинг!

Нариги икки навкар отларини девор тагидаги устунга боғлаб, ўзлари Хўжа Абдулланинг кетидан келмоқда эдилар.

— Сизлар ўша жойда тўхтангиз!— деди хирри соқчи. Навкарлар тўхташди. Хириллоқ соқчи найзасини кўтариб, Хўжа Абдуллага йўл берди, сўнг унинг қўлидаги қоғозни очиб кўрди. Қимматбаҳо қоғоздаги қисқагина ёзув тагига шоҳона муҳр босилган эди. Хириллоқ соқчи муҳрни чироқ ёруғига солиб кўрди, аммо ўқиёлмади. У чаласавод эди.

— Қани, сен ўқи-чи,— деб ёшроқ соқчига берди. Бироқ униси бутунлай саводсиз эди. Қоғозни қўлида айлантириб, Хўжа Абдуллага қаради:

— Пирим, бу қанақа фармойиш?

— Бу ерда ётган нобакор жуда хатарли маҳбус. Уни аркка олиб кетмоғимиз керак.

— Орқада турган навкарлардан бири қўшимча қилди:

— Мавлоно қози аркда у ҳаромини сўроқ қилмоқлари зарур!

Хўжа Абдулла Андижоннинг энг машҳур қозиси ва жуда кўп мўътабар одамларнинг пири эканини соқчилар ҳам билар эдилар. Улар Хўжа Абдуллани бир кўришдаёқ таниган эдилару, аммо унинг Бобир тарафида туриб жанг қилганини эслаб иккиланар эдилар.

— Бу ўзи Жаҳонгир мирзонинг фармойишлари-ми?— сўради хириллоқ соқчи.

— Шубҳалансангиз, ўқиб кўринг!

— Маҳкам сақланглар, деб буюрган эдилар-да, пирим.

— Маҳкам сақлаганларинг шуми? Юзбоши қани? Нечун фақат икковлон қолмишсиз? Бу нобакорнинг та- рафдорлари кўплашиб ҳужум қилса қандоқ қилурсиз? Йўқ, буни тезроқ аркка олиб кетмоқ зарур! Эшикни очинг!

Ёш соқчи кексасига қараб: «Бу қози ҳам энди Жа- хонгир мирзо томонига ўтибди-да, бўлмаса бунчалик жон куйдирармиди?»— демоқчи бўлди. Бироқ унисн ҳамон иккиланарди:

— Биз кейин не деймиз?

— Сиз икковингиз ҳозир биз билан бирга кетур- сиз!— деди Хўжа Абдулла.— Буни кўплашиб қўриқ- лаб бормасак олдириб қўйишимиз мумкин!

Шундан кейин хириллоқ соқчи ҳам бўшашди. Най- засини деворга тираб қўйиб, эшикни очди. У ичкарига қадам қўйиши билан Хўжа Абдулланинг ҳамроҳлари- дан бири ёш соқчининг бошига қора бир нарсани ёпиб, ўзини ерга ағанатди. Иккинчи навкар хириллоқ соқчи- нинг бошидаги дубулғасига чўқмор билан қарсиллатиб уриб, уни ичкарига қулатди-да, устидан босиб тушди.

Хўжа Абдулла ҳамроҳларига шивирлади:

— Улдирманглар, уволларига қолмайлик!

— Улдирмасак кейин булар сизни тутиб берурлар!

Мавлоно Фазлиддин жияни Тоҳирнинг овозини та- ниб:

— Жияним! Тоҳиржон!— деб қичқирди.

Қора парда ичида талваса қилаётган ёш йигит эса:

— Пирим, шафқат қилинг!— деди.— Пирим! Сиз- га зинҳор ёмонлик қилмаймиз! Қутқаринг, пирим!

— Бас!— деб шивирлади Хўжа Абдулла Тоҳирга.— Оёқ-қўлларини боғласаларинг бўлди!

Мавлоно Фазлиддин Тоҳир билан Хўжа Абдуллага томон отилди:

— Устод!.. Жияним!.. Нажоткорларим!..

Тоҳир наригиларнинг қўл-оёғини боғлаш билан овора эди.

— Мавлоно Фазлиддин, қанисиз?— деди Хўжа Абдулла.

Хўжа Абдулла мавлонони бағрига босар экан, унинг қўли боғлиқ эканини сезди-ю, қучоғидан қўймай эшикдан ташқарига олиб чиқди. Фонус ёруғида бели-

дан ханжарини олиб, мавлононинг қўли боғланган ола чилвирни кесиб ташлади.

Тоҳир шериги билан нариги икки соқчини ичкарига қамаб, эшикни қулфлади-да, тоғасининг қучоғига отилди.

— Жияним, худо сени қайдан етказди?

— Боя Самарқанддан чопар бўлиб келдим!

— Бобир мирзо соғмилар?

— Ҳа, тузалиб қолдилар. Ёрдамга етиб келмоқчилар!

— Андижон қўлдан кетганини билурларми?

— Ҳали билмайдилар-да!..

Хўжа Абдулла уларга шипшиди:

— Энди жим!

Тоҳир тоғасини отига мингаштириб олди. Чақардан секин чиқиб, қалъанинг овлоқ бир четига қараб кетдилар. Голиблар ҳовлиларда ҳамон талон-торож билан банд эдилар. Тўртовлон уч отда қалъа деворининг тагига келдилар. Энди ҳамма ҳимоячилар тарқаб кетиб, девор атрофи ҳувиллаб қолган эди.

— Мана шу ерда ошиб ўтишга қулай жой бор,— деди Хўжа Абдулла.

Ҳаммалари отдан тушдилар. Тоҳирнинг шериги хуржунидан ўрам қилинган арқон олди. Тўртовлон маҳсус зинапоядан девор тепасига чиққанларида Хўжа Абдулла Мавлоно Фазлиддинга ёндашди:

— Мавлоно, сизни дарвозадан отлиқ чиқариш хатарли. Таниб қолурлар.

— Миннатдормен, устод!

Хўжа Абдулла қўйнидан бир нарса олиб, мавлононинг қўлига тутқазди. Бу — ичи олтинга тўла оғиргина чарм ҳамён эди.

— Буни сизга хоним ҳазратлари бериб юбордилар,— деди Хўжа Абдулла.

— Воқеадан хоним ҳазратлари ҳам хабар топдиларми?

— Ҳазрат хоним йиғлаб мenden илтимос қилдилар. Аҳмад Танбал сиз орқали бегиму хонимларни шармисор қилмоқчи экан. Аммо биз тирик бўлсак, Бобир мирзонинг оиласига ҳам, муборак номига ҳам доғ тушурмагаймиз!

Мавлоно ҳамённи олиб қўйин чўнтагига солар экан:

— Мен тўғри Бобир мирзонинг ҳузурларига йўл олурумен!— деди.

— Мавлоно,— деди Хўжа Абдулла маънос товуш билан.— Биз хоним ҳазратлари билан сизга бошқа бир маслаҳат бермоқчи эдик.

Андижонда араб тилини Хўжа Абдуллагалик яхши билладиган одам йўқ эди. Бир вақтлар Мавлоно Фазлиддин ҳам шу одамдан араб тилидан сабоқ олган эди ва шундай бери уни устод деб атар эди:

→ Қандай маслаҳат бўлса бош устига, устод!

→ Самарқандга Тоҳирбек борулар.

— Мен тоғамни бирга олиб кетсам-чи?— деди Тоҳир.

— Йўқ, Тоҳирбек, сиз чопарсиз. Балки Бобир мирзо Самарқандни ташлаб чиққандирлар... Мавлоно, сизнинг ноёб истеъдодингиз бор. Сиз ўзингизни эҳтиёт қилмоғингиз керак. Мовароуннаҳрдаги бу фаторатлар¹ ҳали-бери босилмаса керак. Мавлоно, сиз бир вақтлар Ҳиротга кетиш фикрингиз борлигини айтган эдингиз. Энди шу фикрни амалга оширадиган пайт келди.

Ҳиротга бир марта бориб келган Мавлоно Фазлиддин нотинч ўлкалардан ойлар давомида юриб ўтиладиган беҳад машаққатли йўллари кўз олдига келтирди-ю, юрагини ҳам босди. Жароҳатли қўлининг оғриғи боя эсидан чиққан экан, энди бу оғриқ янги бир куч билан қайтиб келди. Мавлоно оғриётган билагини чангаллаб:

— Мен ватанни қандай тарк этай, пирим?— деди.

— Ҳозир Алишер Навоий яшаб турган Хуросон ҳам бизга ватан эмасми, мавлоно?

— Ватан, албатта... Аммо мен... балки қайтиб келолмасмен. Кулбамда китобларим, лойиҳаларим қолган. Тоҳир жиян!..

— Ҳозироқ қайтиб бориб, барчасини яширтириб кўюрмен, хотиржам бўлинг, мулла тоға!

Мавлоно Фазлиддин Хонзода бегимни энди умрбод кўролмаслигини олдиндан сезаётгандай юраги увушди. Хўжа Абдулла билан Қутлуғ Нигор хоним уни Ҳиротга жўнатаётганларининг бир сабаби мавлоно билан Хонзода бегим орасидаги нозик муносабат ва шунга онд пасту баланд гаплар эди.

¹ Ф а т о р а т — алғов-далғов.

Мавлоно Ҳиротга кетиши билан Хонзода бегим атрофида бўлаётган гаплар тезроқ босилиши мумкин эди. Мавлоно шуни ўйлади-ю:

— Майли, устод,— деди.— Мен Бобир мирзонинг номларини пок тутиш учун ҳар ишга тайёрмен. Аммо бир илтимос: хоним ҳазратларига айтинг, ёлгон овозларга ишонмасинлар. Хонзода бегим ҳалолу покизаликда беназирлар!

— Сиз ҳам шундайсиз, мавлоно, мен билурмен. Биз бунга ишонмаганимизда, жонимизни гаровга қўйиб, бояги соқчиларни алдаб юрмас эдик. Мен умримда шундай ишлар қилурмен, деб ҳеч ўйламаган эдим. Мана Тоҳирбек менга далда берди. Аммо ёғийларнинг ғаламислиги ҳам кишини мажбур қилар экан!

— Сизлар менга янгидан жон ато қилдиларингиз, устод! Энди ўзингиз ҳам эҳтиёт бўлинг! Жияним, сен ҳам!..

— Рост, пирим ҳам Андижондан узоқроқ кетсалар, беҳавотир бўлур эдик!— деди Тоҳир.

— Ҳаммамиз кетсак, хониму бегимларга ким мадад берур?— деди Хўжа Абдулла.— Шўрлик муштипарлар ҳозир мени кутиб ўтирган бўлсалар керак.

Осмоннинг шарқ томонидан бир парчаси хиёл оқариб келмоқда эди. Мавлоно Фазлиддин шуни кўриб, арқонни белига боғлай бошлади.

— Насиб бўлса ҳали яна кўришурмиз, мулла тоғал!

— Тоҳир, жияним, менинг тарҳларим... чизган суратларим йўқолиб кетмасин. Сен ҳарбий одамсен, асрашинг қийин. Шунинг учун иложи бўлса ҳаммасини Хонзода бегимга бергин.

— Бажонидил!

— Мен бу илтимосингизни Хонзода бегимга ҳам етказурмен!— деди Хўжа Абдулла.

Улар қучоқлашиб хайрлашдилар. Сўнг мавлонони белига боғланган арқон ёрдамида ўн бир газли девордан пастга туширдилар.

Мавлоно тонг ёришганда Қуванинг йўлига чиқиб олди.

Аммо қўрғон ичида қолган Хўжа Абдулла эртаси куни чошгоҳ пайтида Хакан дарвозасининг яқинида турадиган бир муридининг ҳовлисида яшириниб ўтирганда Аҳмад Танбалнинг одамлари уни қўлга туширдилар. Чақарда қўли боғлиқ ётган соқчилар қаттиқ си-

кув остида Мавлоно Фазлидинни ким озод қилганини
Аҳмад Танбалга айтган эдилар.

Аҳмад Танбал Хўжа Абдулла тутилган жойга от
чоптириб келганда кўчани одам тутиб кетган эди. Қўли
орқасига боғланган кўйлакчан Хўжа Абдулла қуроли
навкарлар қуршовида секин юриб бормоқда эди. Унинг
оёқларидан мадор кетган, ранги ўчган. Оқ салласи ва
кўйлагининг оқлиги ўсиқ соқолини одатдагидан қора-
роқ кўрсатар эди.

Халойиқ Аҳмад Танбалга йўл бериб четланди. Хў-
жа Абдуллани ҳайдаб бораётганлар тўхтадилар. Аҳ-
мад Танбал ҳам отини жиловидан тортиб тўхтатди:

— Ҳа, алдамчи пир!— деди.— Бизга шунча ёғий-
ликлар қилганингиз озмиди, энди соқчиларни алдаб,
ҳароми муллочани ҳам қочирибсиз!

— Мен бир бегуноҳ ҳунарпешани адолатсиз ўлим-
дан қутқардим, холос!

— Соқчиларга ёлғон муҳрлар кўрсатишга уялма-
дингизми, алдамчи пир?

Унлаб кўзлар Хўжа Абдуллага тикилди. Агар Хўжа
Абдулла Танбалдан қўрқиб, саросимага тушса, ўзини
йўқотиб қўйса, гуноҳи бўйнига тушгандай кўриниши
мумкин эди. Шунини ўйлаб, Хўжа Абдулла иложи бори-
ча дадил гапиришга тиришди:

— Мен соқчиларга Бобир мирзонинг муҳрларини
кўрсатдим. Чунки Бобир мирзони Андижоннинг ягона
подшоси деб билурмен!

— Сен, имонсиз, муридларингни яна алдамоқдасен!
Бобир мирзо Самарқандда вафот этган. Ҳозир тожу
тахт Жаҳонгир мирзоники!

— Мусулмонлар, бу гапга ишонманг! Алҳамдулил-
лоҳ, Бобир мирзо тириклар! Андижонга яна келурлар!

— Ёлғон! Халойиқ, сиздек муридларини алдаб юр-
ган, айбини яширмақ учун ифлос бир ҳаромини биздан
қочирган бу имонсиз пир тошбўрон қилиб ўлдирилиши
керак! Тош отинг бунга! Савобталаб бўлсангиз тош
отинг!

Аҳмад Танбал эгар устидан улоқчиларга ўхшаб
пастга энгашди-ю, узун қўли билан ердан муштдай
бир тошни олди. Сўнг қаддини тиклаб, тошни Хўжа
Абдуллага қараб отди. Хўжа Абдулланинг кенг кўк-
рагига «тўп» этиб теккан тош оқ кўйлакда чангли
из қолдириб, ерга юмалаб тушди. Оғриқдан Хўжа Аб-

дулланинг кўзлари ёшланди, нафаси қайтди. Навкарлардан баъзи бирлари ҳам ерга энгашиб тош қидираётганини кўрган Хўжа Абдулла нафаси титраб:

— Мусулмонлар!— деди ва ҳамон жим турган халойиққа тикилди. Уларнинг орасида йигирма беш ёшлардаги гардани йўғон бир йигитни кўрди-ю, бир вақтлар ёлғон овоза тарқатишда айбланиб ўлдирилган мироб Дарвеш говни эслади. Бу йигит ўша миробнинг ўғли эди. Хўжа Абдулла ўшанда ёш Бобирга бир оғиз: «Буни қатл эттирманг!»— деса, эҳтимол мироб ҳали тирик юрар эди, Хўжа Абдулла ўшанда Аҳмад Танбалга ўхшаш бекларнинг кўнглига қараб Дарвеш говни қутқариб қололмагани энди қалбида армон кўзгалди. Ҳозир ўзи ҳам ўша миробнинг аҳволига тушди-ку! Нечун ўшанда лоқайдлик қилди? Миробнинг ўғли отасининг қасди учун Хўжа Абдуллага тош отса, балки ҳақли бўлар!.. Лекин беғуноҳ меъморни қутқариб, ўзи балога қолаётган Хўжа Абдуллага ҳеч ким тош отмади.

— Мусулмонлар!— куюниб такрорлади Хўжа Абдулла.— Мен адолат йўлида жон беришдан кўрқмаймен! Адолат ким томонда — шуни бир ўйлаб кўринглар. Инини оғага душман қилганлар кимлар? Яхшиларга бахиллиги келиб, пойига болта ураётганлар кимлар? Бу қора кунларни бошимизга солганлар кимлар?!

— Сен ўзинг!— деб қичқирди Аҳмад Танбал.

— Мен Бобир мирзога кичиклигидан илм ўргатдим, лисон ўргатдим, мен уни одил подшоҳ бўлишга ундадим, Мовароуннаҳр яна бирлашсину, юрт ички урушлардан қутилсин, дедим. Бобир мирзо мардона ишлар қилиб, Самарқанд билан Андижонни бирлаштирганда мен эзгу орзуларимга етгандай суюнган эдим. Ҳайҳот, мамлакат яна парчаланди. Юрт вайрон бўлди! Халойиқ, агар мени ўлдириш билан мушкулингиз осон бўлса, майли, ўлдилинг!

— Тошбўрон қилинг!— буюрди Аҳмад Танбал халойиққа.

Одамлар тўпининг орқароғидан йиғламсираган товуш эшитилди:

— Шайхулислом фатво бермагунча тошбўрон қилишга ҳаққимиз йўқ!

Кекса бир киши:

— Пирнинг қарғишидан кўрқамиз!— деди.

➤ Навкарлар ҳам қўлларидаги тешларини Хўжа Абдуллага отишга журъат этолмай, Аҳмад Танбалга қарадилар. Аҳмад Танбал юзбошига буюрди:

— Ундай бўлса қиличингни ол, калласини кес! Бўйнига тиг ур!

Барзангидай қоп-қора ўрта яшар юзбоши кумуш сопли қиличини қинидан имиллаброқ суғурди. Хўжа Абдулла унга тикилиб, паст товуш билан деди:

— Мирбадалбек, ҳушёр бўлинг, менинг қоним етти пуштингизга сачрайди!

Халойиқ орасидан қўрқув аралаш нидо эшитилди:

— Пирнинг қони тутади ҳаммамизни!

Юзбошининг қўлидаги қиличи қалтирай бошлади. У Аҳмад Танбалга қараб ялинди:

— Утинамен, бу ишдан мени озод қилинг!

Аҳмад Танбал унга ғазаб қилиб елкасига қамчи урди.

— Сени юзбошилиқдан озод қилурмен, қўрқоқ!

Аҳмад Танбал бошқа навкарларига буюрди:

— Бу имонсизни дарвозахонага ҳайданг! Халойиқ шу ерда қолсин! Қим бизга эргашса қилич билан чопинг! Аяманг!

➤ Навкарларнинг бир қисми Хўжа Абдуллани дарвозахонага ҳайдаб кетди. Қолган навкарлар халойиқнинг йўлини тўсиб, Хўжа Абдулланинг кетидан боргани қўймади.

Орадан ярим соат ўтгандан кейин Аҳмад Танбал одамлари билан аркка томон от чоптириб қайтиб кетди. Шундан сўнг дарвозахонага борган одамлар Хўжа Абдулланинг шифтдаги йўғон тўсинга осиб ўлдирилганини кўрдилар. Марҳумнинг оқ салласи оёғи тағида чувалиб ётарди, бўйи эса тириклик пайтидагидан хийла узайган эди. Одамлар уни дордан секин тушириб олдилар. Кафан ўрнига салласига ўраб, шаҳидлардек кўмдилар.

3

Устма-уст ёққан баҳор ёмғирлари йўлларни балчиқ қилиб юборган. Андижонда юз берган ваҳшатлар хабарини тезроқ Самарқандга етказиш учун лой сачратиб, от чоптириб бораётган Тоҳир энди Қувага яқинлашди. Агар Бобир мирзо тузалган бўлса-ю, Андижонга ишо-

ниб, Самарқандни ташлаб чиқса, аҳвол ҳозиргидан баттар бўлиши мумкин. Тоҳир шуни ўйлаб, тагидаги бедовни қистайди. Аммо от қанчалик зўр ва чопқир бўлмасин, тиззага чиқадиган лой унинг йўлини боғлайди, тинкасини қуритади. Чопиб келаётган от балчиққа йиқилиб тушади-ю, қайтиб туrolмасдан, бурнидан қон келиб, жон беради. Тоҳир уни йўл устида қолдириб, эгар-юганларини олади-ю, Қувадан бошқа от топади. Аммо бир кун юрмасдан бу от ҳам ҳолдан кетиб йиқилади. Нарёқда Хўжанд, Жиззах — яна ўн кунлик йўл... Тоҳир осмонда учиб бораётган қушларга ҳавас ва армон билан қарайди.

* * *

Бироқ Тоҳир қуш бўлиб учганда ҳам энди Бобирни Самарқанддан тополмас эди. Бобир хасталик тўшагидан турган заҳоти онаси ва устозини қутқаришга шошилиб, Самарқандни аллақачон ташлаб чиққан эди. Унга келган ахборотларга биндан, Андижон қамали ҳали узоқ давом этиши керак эди. Андижонда бир йилга етарли заҳира бор эди. Шўнчалик абгорлиги билан Самарқанд етти ойлик қамалга чидаганда ўн икки минг қўйи бор Андижон қўрғони Хўжа Абдулладай довурак одам раҳбарлигида ҳали беш-олти ой «қилт» этмай туриши шубҳасиз туюларди. Шу туйғу билан мингга яқин одамларнинг ҳаммасини Самарқанддан олиб чиқиб келаётган Бобир Булунгур ва Халилия¹ қишлоқларидан ўтиб, Сангзор дарёсига яқинлашиб қолган эди.

Оғир хасталикдан яқинда турган Бобир яна узликиб қолмаслиги учун уни тўрт отлиқ маҳофага ўтказганлар, тагига юмшоқ парқулар солганлар. Маҳофанинг эшик ва деразаларига осилган қизғиш ипак пардалар йўлнинг ўнқир-чўнқирларида аланга тилларидай муттасил силкиниб ўйнаб боради. Пар ёстиққа ёнбошлаб ўтирган Бобир ҳар замонда бир ўрнидан қўзғалиб, маҳофанинг орқа томонидаги пардани кўтаради-ю, узоқларга тикилиб қарайди.

Унинг қўшинидан беш-олти чақирим орқада яна бир маҳофа келмоқда эди. Бир талай отлиқлар қўриқлаб

¹ Ҳозирги Ғаллаорол яқинидаги қадимий қишлоқ.

Бораётган бу кўркам маҳофада Бобирнинг холаси Меҳр Нигор хоним ва қайлиғи Ойиша бегим сафар қилмоқдалар. Бобир Самарқандни ташлаб кетмоқчи эканидан Бухородаги Султон Али мирзо аллақачон хабар топган ва пойтахтни дарҳол эгаллаш учун Шаҳрисабзга келиб шайланиб турар эди. Бобир ўз рақиби Султон Али мирзодан яхшилик кутмас ва қайлиғини унинг қўли остида қолдиргиси келмас эди. Бир вақтлар Бойсунқур мирзодан қаттиқ жабр кўрган Меҳр Нигор хоним ва Ойиша бегимлар ҳам эндиги хавф-хатарлардан тезроқ қутулгилари келар эди. Ҳозир улар учун энг бехатар жой — Тошкент эди. Тошкент хони Маҳмудхон — Меҳр Нигор хонимнинг акаси, Ойиша бегимнинг опаси Розия Султон бегим ҳам Тошкентга, Маҳмудхонга тушган. Тошкент йўли Жиззахгача Андижон йўли билан бир. Мана шу сабабларга кўра Бобир холаси ва қайлиғини бутун одамлари-ю, кўч-кўронлари билан бирга қўриқлаб олиб кетмоқда эди. Фақат урф-одатни бузмаслик учун кўев билан қайлиқ орасида беш-олти чақиримлик масофа қолдириб, икки тўп бўлиб бормоқда эдилар. Кечқурун Сангзордан ўтиб, кўм-кўк адирларда тунаш учун тўхтаганларида ҳам ўша масофани сақлаб, икки жойга чо- дир ва ўтов тикдилар.

Ёнбағирларда лолалар очилган. Ҳаво ниҳоятда ёқимли. Бобир майин кўкат устига қадам қўйганда ўзини хийла енгил сезди.

Самарқанддан чиқаётганда вужудини зилдай босиб ётган ғам-ғуссалар энди аста-секин тарқаб кетаётгандай туюлди. Пойтахтни шунча машаққатлар билан олиб, охири ўз ихтиёри билан бошқага қолдириб кетиши унга сўнгги йилларда қилган барча ҳаракатларини беҳуда кўрсатиб, таъбини тирриқ қилган эди. Ҳозир мана бу кўкалам адирларда яйраб нафас олар экан, у онаси ва устозини қутқариш ниятида кетаётганини, бунда бир олижаноблик борлигини, қайлиғини асоратдан қўриқлаб олиб бораётгани ҳам мардликдан эканини ўйлади-ю, кўнгли бир қадар таскин топди.

Темур дарвозаси деб аталган улуғвор тангидан ўтганларидан кейин Бобир маҳофанинг эшигини очиб, мирохўр¹ни чақиртирди.

¹ Мирохўр «амири-охур» дегани. М и р о х ў р — подшоҳ отбоқарларининг бошлиғи.

Мирохўр маҳофага жипс келганда:

— Б-б-бўз о-о-отимни кел-т-т-тиринг;— деб буюрди.

У соғайиб кетгандай кўринса ҳам, аммо ҳали тилида ўша оғир хасталикнинг асорати бор эди. Унинг дудуқланиб гапиришидан хавотирланган Қосимбек:

— Амирзодам, от нечук керак?— деди.— Минмоқчиларми?

Бобир яна тили тутилиши мумкинлигини сезиб, тасдиқ маъносида сўзсиз бош ирғади-ю, мирохўрга «айтганимни қилинг!»— дегандек қаради.

Маҳофа юриб бормоқда эди. Мирохўр:

— Бош устига!— деб отга кетди.

Қосимбек орқароқда келаётган табибни чақиртирди. Қалта оқ соқолли ўша жиккак табиб маҳофага ёндашиб, Бобирдан ҳали яна уч-тўрт кун от минмасликни илтимос қилди. Аммо Бобир ўзини яхши ҳис қилмоқда эди:

— Б-б-ир-пас от-лик юрай!

— Тилингиздан калолат кетмагунча сабр қилинг, амирзодам!

Эгар жабдуқларидаги олтин безаклари қуёш нурида ялт-ялт қилаётган бўз отни жиловдор етаклаб келди.

Қосимбек унга:

— Қайт!— деди-ю, Бобирга маҳофада тинчгина кетаверишни маслаҳат берди.

У билан табиб Бобирнинг яна узликиб қолишидан астойдил қўрқмоқда эдилар. Аммо Бобир отни орқага етаклаб кетаётган жиловдорга кулиб қаради-ю:

— Йў-йўқ, отни к-келл-тиринг!— деди.

Сўнг Қосимбекка ҳам кулимсираб гапирди.

— Х-ха-во-отир олм-мангиз!

Жиловдор отни яна маҳофа олдига етаклаб келди. Маҳофа тўхтади. Бобир унинг зинасига оёқ қўйиб, бўз отнинг эгаридан олди-ю, бир сакраб отга минди. Жиловдор бундан завқи келиб жилмайди ва жиловнинг учини Бобирнинг қўлига тутқазди.

Қосимбек Бобирни ортдан синчиклаб кузатиб борди, агар унинг беҳол бўлгани сезилса дарҳол ёрдамга етмоқчи бўлади.

Аммо Жиззахга етиб бордилар ҳамки, от устидаги Бобирнинг беҳол бўлгани сезилмади.

Кичиклигидан от миниб суяги қотган чавандоз сўнги кунларда сувориликни жуда соғинган эди. Маҳофа-

нинг юмшоқ паркулари унга ҳасталик тушагини эслатарди. Тагидаги буз отнинг шўх қадам олиши ва соғлом бир қудрат билан ўйноқлаши эса Бобирнинг аъзоларида анчадан бери мудраб ётган ёшлик кучларини уйғотгандай бўларди. У отлиқ юрган сари бадани яйраб, баҳри дили очилиб борарди.

Жиззахдан наридаги кўкалам адирларга ўтиб тунаш учун тўхтадилар ва икки жойга чодир тикдилар. Бобирнинг бугун отлиқ юргани ва ўзини жуда соғлом сезаётгани ҳақидаги хабар холаси билан қайлиғига ҳам етиб борган эди.

Меҳр Нигор хонимнинг куёвга хола, аини чоқда, қизга она экани совға-салом юбориш ва борди-келди қилиш учун қулай эди. Намозшом пайтида Меҳр Нигор хонимнинг эшик оғаси Бобир мирзога совға олиб келди: чиройли зарбоф тўн, олтин камар, кумуш дастали қимматбаҳо қамчи. Тўн — Бобирнинг тузалиш шодиёнаси. Камар — «куёвнинг бели яна ҳам бақувват бўлсин», деган тилакни билдиради. Қамчи — бугун Бобир отлиқ юргани туфайлимикин? Ёки «Подшоҳ отини қамчилаб, тезроқ Андижонга етсину ёғийларни саваласин!» — деган маъноси ҳам бормикин? Нима бўлганда ҳам Бобир бу совғалардан жуда таъсирланиб кетди.

Эртага улар хайрлашишлари керак. Тошкент йўли шимолга бурилиб кетади. Бобир томонидан ҳам совға юборилиши лозим. Бироқ аёлларга ёқадиган қимматбаҳо матолару тақинчоқларни улар қаердан топишади? Ҳаммалари эркаклар. Қўнган жойлари ҳам чўл. Қосимбек шуни Бобирга айтиб:

— Кумуш лаганларда олтин пул юбора қолсаминкин? — деди.

Бобир эса шу лаган ва олтинларни бугун бўш қолган маҳофага солиб юборишни таклиф қилди.

— Маҳофа ҳам совға бўлсинми? Балки эртага ўзингиз маҳофада юурсиз, амирзодам?

— Ху-худо хоҳ-лаба, юр-масмен. 3-заифалар юрсинлар.

Сўнги гапни Бобир буйруқ оҳангида айтди, шунинг учун Қосимбек бошқа эътироз қилолмади.

Эртаси кўни эрталаб икки муҳташам маҳофа кўч ортилган туялару аравалари билан бирга шимол томонга бурилиб, Мирзачўл орқали Тошкентга йўл олди.

Бобир ўз қўшинидан юз кишини қўриқчиликка аж-

ратган эди, улар ҳам маҳофалар билан бирга узоқла-
шиб кета бошладилар.

Андижон йўлидан четроқда катта бир қоровултепа кўринди. Бобир ёлғиз ўзи шу тепанинг устига от қўйиб чиқди-да, эгардан тушди. Отининг жиловидан тутганича чексиз чўлда тобора кичрайиб бораётган маҳофаларга анча вақт тикилиб турди. Гўё у шу туришда қаллиғи билан хайрлашди, унга ўз эҳтиромини билдириб, оқ йўл тилаган бўлди.

Бобир юз кун Самарқандда туриб Ойиша бегим билан бирор марта юзма-юз кўришган эмас. Бунга урф-одат ҳам йўл бермади, ёшлик ҳаёси ҳам монелик қилди. Кўксаройда ёза бошлаган ғазалининг «Не кун бўлғай висолинга мени дил хаста етгаймен» деган сатри эсига тушди. Сўнг от устида кун бўйи йўл юриб бораётиб хаёлан ўша ғазалини давом эттирди:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёғига,
Бошимни олиб, эй Бобир, оёқ етгунча кетгаймен.

Кечқурун тунаш учун Қўштегирмон деган жойда тўхтаганларида Бобир бу сатрларни қоғозга ёзиб қўйди. Ғазал — шу сатрлар билан тугалланиши керак. Лекин ўртада яна уч-тўртта байт бўлиши керак. Уларни кейинчалик хотиржамроқ пайтда топмоқчи бўлди.

* * *

Андижонда бўлган воқеалар даҳшати Тоҳир қиёфасига кириб Бобирга тобора яқинлашиб келмоқда эди.

Бобир одамлари билан Новдан ўтганда Тоҳир Қўқондан ўтиб, Ходарвиш чўлига кирди. Бобир чўлларда олти марта тунаб, еттинчи кун кечки пайт Хўжандга етганда қора оти лойга беланган, ўзи таниб бўлмас даражада қорайиб, озиб кетган Тоҳир унинг қаршисидан чиқди.

Бобир ҳамма бек ва навкарлари билан келаётганини кўрган Тоҳир отдан ўзини ерга ташлаб, дод солиб йиғлаб гапирди:

— Нечун Самарқандни ташлаб келдингиз, амирзодам?!

Бобир Андижон қўлдан кетганини эшитди-ю, назарида, бутун бөрлиқ зилзила ичида қолди, еру кўк чай-

қалиб, силкиниб кетди. Чапда ялтираб кўринган Сирдарё қирғоқларидан тошиб чиқа бошлагандай туюлди.

Дарёдан нарида Хўжанд тоғлари, Бу ердан Андижон нақадар узоқ! Самарқанд нақадар узоқ! Угай тақдир Бобирни бу ерга гўё алдаб олиб келгану бирваракайига Самарқанддан ҳам, Андижондан ҳам маҳрум қилган! Энди унинг ора йўлда муаллақ бўлиб қолганини Андижондаги Аҳмад Танбал ҳам, Самарқанддаги Султон Али мирзо ҳам, Туркистондаги Шайбонийхон ҳам гўё узоқдан кўриб турар эдилару «Боладай алданибди!»— деб қаҳ-қаҳ уриб кулар эдилар. Уларнинг кулгилари атрофдаги тоғлардан акс садо бўлиб қайтаётгандай туюлар эди.

Тоҳир Али Дўстбекнинг хиёнат қилиб, дарвозани кечаси очиб берганини, Хўжа Абдулла эса Бобирга садоқати туфайли шу дарвозахонага осиб ўлдирилганини айтганда Бобир ортиқ бардош қилолмай отига қамчи босди. Қаёққа кетаётганини ўзи ҳам билмас эди. Чанқаган от уни дарёнинг жар бўлиб ётган баланд қирғоғига олиб келди. Бирдан Бобир Аҳсида жар қулашидан ҳалок бўлган отасини эслади. Назарида, у турган замин ҳам ҳозир қулаб тушмоқда эди. Бобир отини орқага бурди. Лекин орқадаги пасту баланд ерлар ҳам жаҳаннам қаърига қулаб тушаётгандай лопиллаб кўринди.

Бобир отининг бўйнидан қучоқлади-ю, елкалари силкина-силкина йиғлаб юборди.

Қосимбек билан табиб чол унинг ёнига келдилар. Қосимбек қайғу тўла товуш билан йиғламсираб гапирди:

— Амирзодам, ҳаммамиз ҳам хонавайрон бўлдик. Менинг молу мулкимни талатибдилар. Уғлим оғир ярадор эмиш...

Бобир бошини кўтарди. Кўз ёшидан юзи нам. Табиб унинг елкасини силади.

— Амирзодам, шукур, онангиз, эгачингиз саломат эканлар. Кўп куюнманг, бошингиз омон бўлса, давлат топилур... Ўзингизни эҳтиёт қилинг, яна хасталаниб қолманг!

Бобир дарвозахонага осилган устозини эслади-ю, кўзига яна ёш қуйилиб келди:

— Пийрим, мени кимларга ташлаб кетдингиз? Шундай одамни осиб ўлдирсалар?! Мен устозим учун қасос олмоғим керак! Қасос!

Уртаниб гапираётган Бобирнинг тили тутилмаётганидан табиб чол ҳайратга тушиб, унга тикилиб қолди.

— Охирги нафасим қолгунча олишурмен!

Бобирнинг юзи қаҳру ғазабдан бир оқариб, бир қизариб кетаётган бўлса ҳам сўзлари равон эди. Самарқандда Бобирни тилдан қолдирган касаллик — гоят кучли бир руҳий ларзанинг оқибати эди. Энди ундан ҳам кучлироқ руҳий ларза Бобирнинг тилида қолган дудуқликни бирдан йўқ қилиб юборди. Душманларига қарши чексиз бир нафрат ва ғазаб унга куч-қувват бермоқда эди.

— Хоинлар жазосини олур! Чекиниш йўқ! Одамларни тўпланг! Ҳаммага айтинг! Андижонга борурмиз!

Бобир отини кескин бурди-ю, паришон бўлиб тарқаётган одамларига қараб кетди.

4

Уша йили Бобир Аҳмад Танбал аскарлари билан олишиб, Марғилон ва Ушни қўлга киритди, Андижон яқинида ёвининг бир қисми аскарларига шикаст бериб, уларни кўрғон ичига чекинишга мажбур қилди.

Бироқ Бобирнинг бекалари дастлабки ғалабалардан мағрурланиб, яна бепарволик қилишди. Бир кун Андижон яқинидаги Хоқонариқ бўйида очиқ жойда қоровул қўймай ухлаб қолишди. Тонг отганда кимдир: «Ёғий босди!»— деб қичқирди-да, тура қочди. Уйқусираган одамлар ваҳима ичида тумтарақай бўлиб кетди. Бобир ён-верига қараса, ўнтача навқари қолибди. Нарироқда ёвнинг беш-ўнта жангдовуллари қочганларнинг кетидан ўқ отяпти. Бобирга ёв оз кўринди. У тез отланди-ю, қолган навқарлари билан ёв жангдовулларига ҳамла қилди. Улар орқага бурилиб қочди. Бобир уларни қувиш билан бўлиб, дарахтлар панасидан чиқиб келаётган юзга яқин отлиқни анча кеч кўрди.

Тонг ёришиб қолган эди. Ҳаммадан олдинда бошдан-оёқ зирҳли кийим кийиб, қўлида қалқон тутган Аҳмад Танбал келмоқда эди. Бобир уни танигач, отининг жилловини тортиб, орқасига қаради. Йигитларидан фақат учтаси қолибди, бошқалари қочиб бўлибди. Агар Бобир ҳам шу заҳоти орқага бурилиб қочса, балки соғ қутуларди.

Лекин унга шунча аламлар ўтказган, шунча хиёнат-

лар қилган Аҳмад Танбал энди биринчи марта жанг майдонида юзма-юз дуч келди. Бундай фурсатни бой бериш мумкинми? У дарҳол жиловни қўйиб юбориб, камонига ўқ ўрнатди. Аҳмад Танбал қиличини суғураётганда Бобир унинг ёноғи бўртган юзини ва қисик кўзларини мўлжалга олиб ўқ отди. Ўқ Танбал кийган дубулғанинг пешонасига тегиб сирпаниб ўтди. Бобир иккинчи ўқни унинг бўйнига тўғрилаб отди — дубулға ва жиба кийган одамнинг юзи билан бўйнигина сал очик қолар эди. Лекин Танбал қалқони билан бўйнини бекитишга улгурди. Бобир отган иккинчи ўқ қалқонга урилиб қапчиб кетди. Бу орада Танбалнинг ёнидаги кишилар Бобирга ҳам ўқ ёғдирдилар. Бир ўқ унинг тиззасидан пастроқ болдирини тешиб ўтди. Аҳмад Танбалнинг ўзи отини «чу-чулаб» қўлида қиличи билан Бобирга бақамти келди. Бобир ярадор оёғининг «жизиллаб» куйиб оғриганини ва Аҳмад Танбалнинг қўлидаги қилич алланечук таниш эканини бир вақтда ҳис қилди. Бу — Бобирнинг номидан Аҳмад Танбалга Ушда инъом қилинган олтин сопли бағдодий қилич эди. Бу қилични ўпиб, Бобирга садоқатли бўлиш ҳақида қасамёд қилган Аҳмад Танбал наҳотки энди уни эгасига қарши кўтарса? Бобир буни ўйлашга ҳам улгурмасдан олтин сопли қилич унинг бошидаги дубулғага келиб тушди. Бобирнинг кўзларидан гўё оловли учқунлар сочилиб кетди, боши бировнинг бошидек ҳиссиз бўлиб қолди. Қиличнинг тиғи дубулға кийгизини кесиб ўтолмаган бўлса ҳам бош яраланган эди. Бобирнинг бўйнига дубулға четидан қон сирқиб тушди. Болдиридаги ярадан эттиги иссиқ қонга тўлмоқда эди.

Аҳмад Танбал ғолибона ҳайқириб қиличини яна кўтарди. У энди ўткир қилични Бобирнинг зирҳли кийимлари орасидан сал-пал кўришиб турган бўйнига урмоқчи ва бошини кесиб туширмоқчи эди.

Шу пайт ортдан Тоҳир етиб келди-ю, Бобир минган бўз отнинг жиловидан силтаб тортди. Бедов от ўрнидан сакраб қўзғалар экан, Аҳмад Танбал бўйинни мўлжаллаб урган қилич Бобирнинг ёй-ўқлари солинган садоғига тегиб, уни шарт кесиб тушди.

— Амирзодам! Жиловни олинг! — қичқирди Тоҳир. Узи эса Бобирнинг отига қамчи босди.

Қамчи еб ўрганмаган учқур бедов олдинга ўқдай отилиб, эгасини бало-казодан олиб чиқиб кетди.

Ярадор Бобир Ушга қайтди, анча кунгача боши гувиллаб, оёғи чўлоқланиб юрди.

Уни яра оғриғидан ҳам ортиқ қийнаган дард — Аҳмад Танбалга берган қиличининг айланиб келиб ўз бошига тушгани эди. Қотилга ким қилич берса, бу қилич охири келиб ўз эгасини чопар эканми? Бироқ дунёда адолат бўлса, шунча ёмонликлар қилган Аҳмад Танбалдан ҳаёт нега қасд олмайди? Шундай разилликлар қилган одам... Бобир билан юзма-юз тўқнашганда нега унинг қўли баланд келди?

Қутлуғ Нигор хоним ўғлига тасалли бериб:

— Омон қолганингизга минг шукур! — деди. — Сиз ҳали ўн олти ёшдасиз, жоним. Танбалнинг ёшига етгунча кўп ғалабаларни кўрурсиз. Ҳолбуки бу урушлардан эл-улус беҳад толиқди. Тошкентлик тоғойингиз Маҳмудхон орага тушиб, сизни Жаҳонгир мирзо билан яраштириб қўймоқчилар. Майли, Аҳси Жаҳонгир мирзоники бўлсин. Андижон сизга қолур.

— Энди Фарғона водийсидаги битта кичик давлат ҳам иккига ажралиб, парчаланиб кетсинми, а? Бутун Мовароуннаҳрни бирлаштириб, қудратли давлат тузиш ўрнига баттар майдалашиб, заифлашиш!.. Тақдир кинояси бунча аччиқ?!

— Ҳозир бу кинояга чидашдан бошқа чора қолмади, жоним! Тошкентда қайлиғингиз бизга мунтазир экан... Менга хабари келди. Эгачиси «келинларингни тезроқ тушириб олинглар» деган мазмунда китобат йўлламишлар.

Бобир ҳали ўзи кўрмаган, лекин хаёлида афсонавий гўзал қиз деб тасаввур қилиб юрган қаллиғининг энди ўн тўртга тўлиб, ўн бешга қадам қўйганини эслади. Она-сига: «Ҳали ёшмиз-ку!» — деб эътироз қилгиси келса ҳам, лекин бундай дейишга тили бормади. У шунча вақтдан бери бир кўришга муштоқ бўлиб юрган қизига етишишни ич-ичидан истаб турарди... Онаси ҳам Бобирни суйганига уйлантириб сал тинчитмоқчи эди.

* * *

Орадан икки йил ўтди.

Жавзо ойининг илиқ оқшомларидан бирида, Андижон аркидаги ҳарамда икки ойлик келинчак Ойиша бегимнинг хобғоҳида канизлар шоҳона дастурхон тузадилар.

Олтин-кумуш буюмлар ва йпак гилдамлар билан безатилган танобий уйнинг даҳлизига гулдор пойандоз тўшалди. Ойиша бегимнинг қошига қўйилган ўсма ҳали қуриб улгурмасидан кимдир ҳаяжон билан шивирлади:
— Келдилар!

Айвонда бошига олтин жиға кийган Бобир кўринди, Сўнгги йилларнинг тинимсиз олишувлари уни хийла лишитган. Елкалари тўлишиб, ўн саккиз ёшли дуркуч йнгитга айланган.

Хобгоҳ олдида Бобирни таъзим билан қутиб олган ўн олти ёшли Ойиша бегим куёвга нисбатан кичкинагина, ингичкагина кўринади. Унинг бошига кийган сербезак балакд тоқиси, бўйнига тақилган зебиғардон ва маржонлар нозик қоматига оғирлик қилаётгандек туюлади.

Қанизлар таъзим қила-қила чиқиб кетдилар. Бобир улардан баъзиларининг кўзлари шўх чақнаганини пайқаб ўнғайсизланади. Куёв ҳарамда тунайдиган тунни қанизлару савдарлар олдиндан билиб, махсус тайёргарлик кўриши, хобгоҳга шунча одамнинг кириб-чиқиши унга нохуш туюлади.

Бунинг устига Ойиша бегим ҳаддан ортиқ уятчан. У Бобирни:

— Марҳабо, ҳазратим!— деб тўрға таклиф қилганда овози ҳаёдан титраб зўрға эшитилди.

Уйнинг тўрида — ҳарир парда ортида икки кишилик баланд тўшак бор. Ойиша бегимнинг уятчанлиги Бобирни баттар ўнғайсизлантирди. У юқорига ўтиб ўтираётганда тўрдаги тўшакка қарамасликка тиришди. Кўзини дастурхонга тикиб:

— Хушвақт юрибсизми, бегим?— деб сўрашди.

— Шукур.

Ойиша бегим азбаройи тортинганидан дастурхоннинг Бобирдан энг узоқ четига ўтирди. Сўнг орага ноқулай жимлик чўкди.

Ойиша бегим хушсурат бўлса ҳам ҳали етилмаган норасида қиз эди. Ота-онасидан эрта ажралган бу қиз кўп касалга чалиниб озиб кетган.

Бир вақтлар Бобир уни кўрмасдан олдин хаёлида тасаввур этиб юрган афсонавий паризод бутунлай бошқа эди. Хаёл билан ҳаёт орасидаги фарқ қанчалик катта бўлишини Бобир энди билди.

Урф-одатга биноан улар бир-бирларини тўйдан сўнг гўшангада биринчи марта кўрдилар. Улар ҳали бирор

марта ҳамсуҳбат бўлмасларидан ва руҳан яқинлашишга улгурмасларидан олдин бошланган жисмоний яқинлик Бобирга уят ишдек туюлар ва унинг илгариги мусаффо туйғуларини поймол қилаётгандай бўларди. Шунинг учун кечалари давлат ишлари билан бўлиб, кўпинча ўзининг хобгоҳида тунаб қоларди... Хукмдорлик удумига биноан унинг фақат баъзи тунларни хотини билан ўтказиши расм-русумга ҳилоф ҳисобланмас, Бобирнинг отаси Умаршайх мирзо ҳам шундай қиларди. Лекин ёш келин куёв орасида аввалги хаёлий орзу билан ҳозирги аҳволнинг кескин фарқидан келиб чиққан нохуш бир мураккаблик борлигини Ойиша бегим ҳам пайқар ва ўзини Бобирга номуносиб сезиб, ич-ичидан изтироб чекарди.

Ойиша бегим орага тушган ноқулай жимликда қирмизи чойнакдан олтин пиёлага чой қуйиб, тавозе билан Бобирга узатди.

Бобир пиёлани олаётганда Ойиша бегимнинг ҳали унча тўлишмаган озғин қўллари титраб кетганини кўрди.

— Раҳмат,— деганда, унга ўз овози ҳам гуноҳкорона товланиб эшитилди.

Бобир бир вақтлар хаёлида ардоқлаб, оёғига бош қўйгиси келиб ғазал ёзган қаллиғини энди бунчалик уялтираётгани учун ўзини ҳам гуноҳкор сезарди.

Чошнагир аёл олтин лаганда зира ҳиди келаётган кабоб кўтариб кирди. Ёши элликка борган бўлса ҳам дуррани чаккасига қия қилиб ўраган бу шаддо аёл куёв-келинданги уятчанликни сезиб, ҳазил қилди:

— Амирзодам,— йигит киши ёш келинчакни гапга солиб ўтириши керак эмасми? Қизиқ-қизиқ ҳангомалардан сўзлаб беринг. Самарқанддан элчилар келган эмиш. Қандай хушxabарлар бор?

Чошнагир аёл лаганни куёв-келиннинг ўртасига қўйиб, кумуш соврини¹ очди. Оқ кийикнинг гўштидан тайёрланган тоза кабобнинг ҳиди зира ҳидига қўшилиб атрофга таралди.

— Бегим, сиз ҳам очилибгина ўлтиринг. Бундай бахтли ёшлик бир марта келадир. Завқини суриб қолинг, айланай бегим, бизга ўхшаб кексарганингизда эслаб юрарсиз!

---

¹ Соврин — овқат совиб қолмаслиги учун устига ёпиладиган махсус идиш.

Чошнагир кулиб чиқиб кетди. Унинг «завқини суриб қолинг» деган сўзлари Ойиша бегимдаги уятчанликни камайтириш ўрнига баттар оширган эди. Бобир эса бир оз дадилланиб:

— Қани, бегим,— деди. Лаган устига қўл чўзди-ю, лекин Ойиша бегим кабобга қўл узатишини кутди.

— Сиз бошланг,— шивирлади келинчак,

— Хўп, мана. Қани, энди, сиз...

Шу тарзда бир оз кабоб еганларидан кейин яна чойга ўтдилар.

— Бегим, шахрингизни соғинганингиз йўқми?

Ойиша бегим энди Бобирнинг юзига ботиниброқ қаради:

— Самарқандними?.. Соғиндим.

— Агар насиб қилса, ёзда Самарқандга қайтурсиз.

— Кошки эди... Бироқ мен... ўзим кетурменми?

— Йўқ, Самарқанд насиб бўлса, бу ердан ҳаммамий кўчиб кетурмиз.

— Кўчиб?.. Андижон кимга қолур?

Бобир ҳорғин товуш билан:

— Ҳозирча Аҳмад Танбал билан Жаҳонгир мирзога,— деди.

Ойиша бегим ҳеч нарсага тушунолмай таажжубланиб қолди. Бобир Андижонни қайта қўлга киритгунча озмунча азият чекдими? Энди нечук Андижонни ихтиёрий равишда ташлаб кетмоқчи?

— Мен Самарқандни соғинган бўлсам ҳам,— деди Ойиша бегим,— лекин сизнинг ота юртингизда осуда яшашни афзал кўрурмен!

Ойиша бегим бояги уятчанлигини унутиб, очилиб гапира бошлаганида Бобирга унинг юзи аввалгидан жозибалироқ кўринди.

— Сиздан ҳам ўтинамен, ҳазратим,— давом этди Ойиша бегим,— кўп азоб тортгансиз. Самарқанд сизга жангсиз дарвоза очмас. Энди ўзингизга раҳм қилинг. Урушга борманг, ўтинамен!

— Бегим, бу ердаги ҳозирги аҳволимиз сизга ҳам муносиб эмас, менга ҳам.

— Нечун бундай дедингиз? Ахир сиз ўз юртингизда подшоҳсиз-ку.

Бобир кинояли кулимсираб, бош чайқади:

— Ҳозир фақат номим подшоҳ,— деб қўйнидан бир варақ букланган қоғоз олди-да, Ойиша бегимга узатди.

Сўнги ойлarda Бобир кўнгил дардларини қоғозга туширишга кўп эҳтиёж сезар ва дейрли ҳар куни шеър машқ қилар эди. Бу қоғозда унинг шу бугун ёзган бир қитъаси бор эди. Ойиша бегим қоғозни очиб сатрларга кўз югуртирди:

Қолмади ҳурмат аҳли оламда,
Оламу олам аҳлидан юв илик.
Бобиро, икки подшоҳлиғдин
Яхшироқ бу замонда бир беклик.

- Ҳазратим, шеърингиз муборак бўлсин!
- Қуллуқ. Энди менинг дардимни тушунгандирсиз?
- Тушундим. Сиз Жаҳонгир мирзонинг Ахсида иккинчи подшоҳ бўлиб олганидан дард чекмоқдасиз. Илгариги ягона давлат иккига бўлинган...
- Бегим, гап фақат Жаҳонгирда эмас. Жаҳонгир мирзо ҳали бола. Гап Аҳмад Танбал билан Али Дўстбекда.

Бобир шундай деб, Али Дўстбек билан ўзининг орасидаги чигал ва мураккаб муносабатлар ҳақида гапира бошлади.

Бобир бултур бир даста навқари билан Уратепанинг жанубидаги тоғлар орасида жуда қийин аҳволда юрганда Али Дўстбекдан чопар бориб қолди. Ушанда Али Дўстбек Марғилон ҳокими эди ва Аҳмад Танбал билан ораси бузилган эди. «Агар Бобир мирзо Андижон дарвозасини Аҳмад Танбалга очиб бериб қилган гуноҳимдан ўтсалару илгаригидай яхши муомалада бўлсалар, Марғилонга келсинлар, шаҳарни берурмен», деди. Бобир дарҳол Марғилонга етиб келди. Али Дўстбек ҳам сўзининг устидан чиқди. Кейин унинг ёрдамида Бобир Андижонни ҳам олди.

Кўнглида кек сақламайдиган Бобир Али Дўстбекнинг бу ёрдамларини тантилиқ деб билиб, ўзи бундан ҳам катта бир тантилиқ қилди: Али Дўстбекнинг гуноҳидан кечибгина қолмай, уни Қосимбекнинг ўрнига соҳибхтиёр эшик оға қилиб кўтарди.

Лекин яхшиликни билмайдиган Али Дўстбек барча бекларни ўз томонига оғдириб олиб, Бобирдан ҳам юқори туришга интила бошлади. Бунга монелиқ қилмоқчи бўлган Қосимбекни Али Дўстбекнинг тарафдорлари тухматкашлиқда айбладилар. Ҳозир агар Бобир Али

Дўстбекка қарши кескин бир чора кўрадиган бўлса, ичкарида унинг ҳамма тарафдорлари бош кўтаради. Ташқарида Аҳмад Танбал қиличини қайраб турибди. Андижонга бостириб келиш учун баҳона излаяпти. Агар шундай баҳона топилса, ички-ташқи кучлар бирлашиб, Бобирнинг бошига яна қора кунларни солишади. Шу сабабларга кўра Бобир тишини-тишига қўйиб, ҳаммасига бардош қилишга мажбур.

— Ҳозир Али Дўстбек билан Аҳмад Танбал бизни ўргумчак тўридай чирмаб келурлар,— деди Бобир Ойиша бегимга.— Агар биз шу ўргумчак тўрини ёриб чиқиб кетмасак, кейин буларга емиш бўлурмиз!

— Ҳазратим, Самарқандда ҳам ёғийларингиз беҳисоб. Яна уруш бошланса...

— Самарқандда ҳозир дўстларимиз ҳам оз эмас.

— Келган элчи сизни пойтахтга чорладими?

Бобир элчи билан бўлган гапларни ҳозирча жуда махфий тутиши зарур эди.

Самарқанд беклари билан Султон Али мирзо орасида нифоқ кучайган. Мазид тархон бошлиқ беклар мингдан ортиқ навкарлари билан шаҳарни ташлаб чиққанлар. Улар Ургутда Бобирга мунтазир турган эмишлар. Яқинда Бухорони забт этган Шайбонийхон энди Самарқандга кўз тиккан эмиш. Агар Бобир тезда етиб бормаса, Султон Али Мирзо пойтахтни Шайбонийхонга бериб қўйиши аниқ. Шайбонийхоннинг бераҳмликларини кўп эшитган одамлар ундан қўрқиб, энди шаҳар дарвозаларини Бобирга пинҳона очиб бермоқчи эмишлар. Бобир мана шу қулай пайдан фойдаланиб қолишни истади.

— Элчи бизни чорлагани рост,— деб, у Ойиша бегимга умумийроқ жавоб қилди:— Аммо Султон Али мирзо тахтни бизга осонликча бермас.

— Демак, яна уруш! Яна хавфу хатар!..

— Бегим, тоғнинг боши қорсиз бўлмас, йигитнинг боши — хатарсиз.

— Ҳазратим боя ўргумчак тўридан гап очган эдилар. Агар сиз кетсангиз, ўргумчак тўрида биз қандай қолурмиз?

— Истасангиз сизни бирга олиб кетурмен!

— Жанг майдонигами?

Ойиша бегимнинг саволида озгина киноя ҳам борди. Буни сезган Бобир хижолатдан хиёл қизарди.

— Уруш тугагунча онам билан Хонзода бегим учо- ларингиз Уратепада туришларингиз мумкин. Баҳаво жой. Шаҳар ҳокимининг хотини онамнинг туғишган синглиси. У ердан Самарқандга боришларингиз ҳам осон.

— Уратепа тоғлиқ жойми? Йўллари жуда ёмондир? Мен отлиқ юролмаймен.

— Маҳофада боришингиз мумкин.

Шаҳар қизи бўлган Ойиша бегим бир жойда муқим яшашни яхши кўрарди, йўл азобини кўтаролмас эди.

Бобирнинг сўнги гапига бош қайқаб:

— Маҳофадан қўрқамен, — деди,

«Угай тақдир менга бу борада ҳам киноя қилмиш! — деди Бобир ичида. — Мендек қўнимсиз сайёҳтабиат кишига бунингдек нозигу муқим табиат рафиқа бермиш!»

Ойиша бегим ҳозир ҳимояга муҳтож бир муштипар қиз бўлиб кўринди. Бобир унинг кўнглини кўтаргиси келиб, қувноқ оҳангда гапирди:

— Отда юролмасангиз, бегим, маҳофадан қўрқсангиз, унда мен сизни... кафтимда олиб юрурмен!

— Кулманг, мирзо ҳазратлари! Мен кафтингизда юришга муносиб эмасмен...

Ойиша бегимнинг сўнги сўзлари Бобирга алланечук ширин туюлди. Унинг йигитлик қони кўпиргандек бўлиб ўрнидан кўтарилди-ю:

— Йўқ, муносибсиз! — деди.

— Кулманг...

— Муносиблигингизни исбот этайми?

Ойиша бегим ҳуркович кийикдек чаққонлик билан ўрнидан турди ва қочишга ҳозирланди. Бобир тўй кечаси уни маҳофадан қандай озод кўтариб туширган бўлса, ҳозир ҳам ўшандай кўтариб олди. Уни тўрдаги тўшак томонга олиб ўтаётиб, пастки қандилда ёниб турган шамларни пуфлаб ўчирди.

Ҳозир шу дақиқаларда Ойиша бегим Бобирнинг кўзига оловли жозибага тўлиб кўринди, Узининг бу хобгоҳда уч-тўрт кунда бир марта тунаши энди тушуниб бўлмайдиган англашилмовчиликдай туюлди. «Минбаъд ҳар кун шу хобгоҳга келурмен! — деб ўзича аҳд қилди. — Мен Самарқандга кетсам, неча ой, неча ҳафталар айрилиқда ўтгай. Ундан кўра Андижонда муроса-ю, қаноат билан яшайверсаммикин?»

Тонг отди. Кечаси Бобирнинг режаларини ўзгартирмоқчи бўлган сеҳрли туйгулар эрталаб офтобдан қочган юлдуздай қаёққадир яширинди. Эр-хотин нонушта қилиб ўтирганларида Аҳмад Танбал билан Али Дўстбекнинг ўргумчак тўрлари яна унинг хаёлини чирмаб олди. Бобир кеча элчига «Самарқандга албатта борурмиз», деб ваъда берган, Қосимбек бошлиқ содиқ кишилар янги юриш тайёрлигини бошлаб ҳам юборишган эди. Бобир ваъдасидан қайтиши мумкин эмаслиги эрталабки ёруғликда аниқроқ кўринаётганга ўхшади.

Ойиша бегим ундаги хомушликни сезиб, сукут сақлаб ўтирибди. Бобир унинг юзига ботиниб қарай олмай кўкрагидаги олтин баргакларига кўз ташлади:

— Бегим, Уратепага борадиган бўлдингизми?

Бобирнинг Самарқандга яна юриш қилиши қатъий экани унинг гап оҳангидан сезилди. Олдиндаги бир неча ойлик ҳижрон Ойиша бегим учун беҳад оғир эди. Бу оғирликни Бобир унчалик сезмаётгани Ойиша бегимга худди бемехрлик нишонасидек туюлди-ю, бирдан аламини келтирди.

— Ҳазратим, аввал Самарқанд сизга муяссар бўлсин. Кейин борсам биратўла шаҳримга борурмен. Уратепага эмас!

Бобирнинг назарида, Ойиша бегим унинг Самарқандни қайта эгаллашига кўп ҳам ишонмаётгандай кўринди. Шунинг учун Бобир ҳарамдан чиқиб кета туриб:

— Майли, бегим,— деди совуқ оҳангда:— худо хоҳласа, шаҳрингизда кўришганда бу гапларни яна давом эткарурмиз.

САМАРҚАНД. Ҳал қилувчи олишув

I

Бўстон саройининг бир четида ранг-баранг тошлар билан сангфарш¹ қилинган мармар ҳовузли ҳаммом бор эди. Кечки пайт шу ҳаммомга Султон Али мирзонинг ҳарамидаги энг чиройли қизлар чўмилишга келдилар.

Ҳаммомнинг ичида гиламлар ва кўрпачалар тўшал-

¹ Сангфарш — гўзал тошлардан гул ясаш.

ган, шоҳона дастурхон тузаб қўйилган махсус бир хона бёр эди. Бир вақтлар Султон Маҳмуд мирзо тириклигида шу хонадан қизлар чўмиладиган бўлмага махфий бир туйнук очилган эди. Шаҳвонийпарастлик билан донг чиқарган Султон Маҳмуд мирзо ўша туйнукдан қизларнинг чўмилишини томоша қилар эди.

Султон Маҳмуд мирзо ўлиб кетганига беш йил бўлди. Ҳаммомда махфий туйнук борлигини унинг ўн етти яшар ўғли, ҳозир Самарқанд тахтида ўтирган Султон Али мирзо яқинда билиб қолди. Уни бу сирдан воқиф қилган Абу Юсуф Аргун ҳарамга бир қанча чиройли қизлар келтириб бериб, ёш подшонинг соҳибихтиёр, сирдош бекига айланди.

Ҳозир Султон Али мирзо қўлида май тўла биллур қадаҳ билан махфий туйнук олдида ўтирибди. Мармар ҳовузда қий-чув қилиб чўмилаётган яланғоч қизлар унинг кўзларини ёндириб, вужудини жингак қилаётгандай бўлади. У томоғи қуруқшаганда май ҳўплаб қўяди-ю, аммо кўзини туйнукдан олмайди.

Бир пайт унинг бу томошасига кимдир ҳалақит берди.

— Мирзо ҳазратлари, махфийлар фавқулудда хабар келтирмишлар.

Султон Али Мирзо Абу Юсуф Аргуннинг майин овозини танийди-ю, аммо унга ўгирилиб қарагиси келмайди:

— Нима хабар бўлса онамга айтаверинг.

— Бегим ҳазратлари мени сизга юбордилар, амирзодам!

Султон Али мирзо энди Абу Юсуфга ўгирилиб қаради.

Унинг қуюқ таъзими ҳам, пастки тишлари тушиб кетган кемшик оғзининг табассуми ҳам кўзига жуда ёмон кўринди:

— Жаноб бек, ўзингиз-ку, бизга меҳрибончилик кўрсатиб гўзал қизлар пешкаш қилдингиз... Энди нега ором олгани қўймайсиз?

— Мирзо ҳазратлари, салтанатингиз хавф остида! Мен шунинг учун оромингизни бузишга журъат этдим!

— Яна қандай хавф? Онам қаердалар?

— Девони хосда сизга мунтазирлар.

Султон Али мирзо кайфини бузганларидан аччиғи келиб, қўлидаги қадахни майи билан мармар деворга отиб уриб чил-чил синдирди. Сўнг барвақт семирган

Йўгон гавдаси кайфдан хиёл чайқалиб, ташқарига чиқди.

Қоронғи тушиб қолган эди.

Девони хоснинг кираверишида эллик ёшлардаги қовоқлари қалин, жингалак соқолли бир бек қўл қовуштириб, бош эгиб турибди. Уй тўрида тикка турган Зухра бегимнинг юзи қаҳрданми, қўрқувданми оқариб кетган:

— Амирзодам, сиз айшу ишрат билан бандсиз. Хиёнатчилар пойтахтни ёғийга пинҳона топширмоқчилигиндан беҳабарсиз!

Султон Али мирзодан норози бўлиб шаҳарни ташлаб чиққан мингдан ортиқ бек ва навкарлар Андижондан қўшин тортиб келган Бобир билан бирга Дарғом бўйларида фурсат кутиб юрганлари маълум эди. Аммо Султон Али мирзо барча дарвозаларга энг ишончли кишиларини қўйиб, шаҳарни маҳкам беркитиб ётар эди. Шунинг учун онасига зарда қилиб:

— Яна нима ваҳима?— деди.

— Менга ишонмасангиз, мана Муҳаммад Султонжанобларидан сўранг. Бу бек ҳозиргина Бобирнинг қароргоҳидан қочиб келмишлар. Шаҳар ичидаги фитначилар бугун кечаси Сўзангарон дарвозасини Бобирга яшириқча очиб бермоқчи эмишлар. Пирингиз Хўжа Яҳё ҳам сиздан юз ўгириб, Бобирга тарафдор бўлган эмишлар.

— Ишонмаймен!— деб Султон Али мирзо қўл қовуштириб турган Муҳаммад Султонга тикилди.

— Амирзодам, гапим ёлғон бўлса бугун кечаси текшириб кўринг! Мен ёғийларингиз билан Дарғом бўйида икки ҳафта юрдим. Хўжа Яҳёнинг ризолигини Бобир роса ўн бир кун кутди. Ниҳоят, бугун эрталаб Мамадали китобдор хўжанинг ризолигини олиб борибдир. «Тун ярмида келсинлар, шаҳарга киритгаймиз», деганмиш. Бобир бугун пешинда ишонган бекларини тўплаб, машварат ўтказди, шаҳарга кирганда ким қандай иш кўришини тушунтирди. Хайриятки, унинг ишонган бекларидан бири, мен — сизнинг содиқ қулингиз эдим!..

Султон Али мирзо қовоғи қалин бекка энди мамнун назар ташлади-ю:

— Уғрини қароқчи ургандай бўлибдир!— деб хохлаб кулди.

Унинг кайф билан бепарво кулиши Зухра бегимнинг гашини келтирди:

— Амирзодам, ҳар бир дақиқа ғанимат. Хос навкарларингиз отланган. Ҳаммаси фармойишингизга мунтазир.

— Фармойишми?— деб Султон Али мирзо бир лаҳза ўйланиб олди:— Майли, Бобир дарвозадан кирсин. Кейин туттириб кўзига мил торттирмақ керак! Токи бизга қасд қилгани учун абадий кўр бўлиб қолсин!

Абу Юсуфбек оқ оралаган қалин соқолининг учини тутамлаб бош чайқади:

— Туттиролсак яхши эди-ю, аммо бу режа анча қалтис, амирзодам. Дарвозани очсак, сўнгра ёпиб бўлмас. Бобирнинг улкан қўшини бор. Қалъа ичида ҳам тарафдорлари кўп. Ўтган сафар Самарқандга кирганда очларга нон улашиб, деҳқонларга уруғлик қарз бериб, авомнинг кўнглини овлаган экан. Бир ёқдан Хўжа Яҳёнинг фатвоси билан авом кўтарилса, ташқаридан қўшин кирса...

— Йўқ, бу — жуда хатарнок!— деди Зухра бегим.

— Ҳа, ундан кўра тезроқ Сўзангарон дарвозасига бориб, у ердаги соқчиларни алмаштириш лозим,— деди Абу Юсуф ва зарҳал жилдга солинган бир қоғоз келтирди:— Амирзодам, мана бу — сизнинг муборак номингиздан ёзилган нишон¹. Бунда фитначи бекларнинг номлари ҳам кўрсатилган. Шулар бугун кечаси қўлга олинмоғи лозим.

— Фитначиларнинг молу мулклари мана бу Муҳаммад Султон каби садоқатли бекларга олиб берилсин!— деб қўшимча қилди Султон Али мирзо.

Қовоғи қалин бекнинг жосуслик қилишдан мақсади ҳам шу эди. У Султон Али мирзога икки букилиб таъзим қилди:

— Улгунимча хизматингиздамен, амирзодам. Ижозат беринг, мана бу муборак фармойишингизни бажо келтиришда фақир ҳам навкарларим билан иштирок этай.

Бу бек фитначиларнинг ҳовлиларини талашда бевоҳита иштирок этса кўпроқ ўлжа олиши мумкинлигини сезиб шундай демоқда эди.

— Ижозат бердик.

Муҳрдор чақиртирилди ва қоғоздаги фармойишга подшоҳнинг муҳри босилди.

¹ Нишон — фармон, буйруқ.

— Қолган ишни биз бажо этурмиз,— деди Абу Юсуф.

Султон Али мирзо тил учида:

— Мен ҳам бирга борай,— деди.

— Йўқ, йўқ!— деди Зуҳра бегим тез. У ёлғиз фарзандини қоронғи тунда душман кўпайиб кетган шаҳарга чиқаришни истамас эди. Мирзо онасининг юзидан ўтолмагандай бўлиб саройда қолди.

Сўнг она-бола Бўстон саройнинг иккинчи қаватидаги очиқ айвонга чиқиб, Сўзангарон дарвозаси тўмонга қулоқ сола бошладилар.

Тун сукунатида отларнинг дупури қулоққа баралла чалинарди. Гўри Амирдан сал нарироқда жойлашган Сўзангарон дарвозаси Бўстонсаройга кўп ҳам узоқ эмас эди.

Ярим кечада Бобирнинг илғорлари дарвозага секин яқинлашганда Абу Юсуф ва Муҳаммад Султоннинг навкарлари дарвозахона устидан уларга камондан ўқ отиб, бир қанча кишини ярадор қилди.

Қоронғида девор тепасидан тусмол билан отилган баъзи ўқлар отларга ҳам теккан эди — оғриқдан асабийлашган отларнинг қаттиқ кишнагани Бўстонсаройга ҳам эшитилди.

Дарвозахона устидаги қўриқчилар Бобирнинг одамларини масхара қилиб кулишарди:

— Мирзоларинг барак¹ни хом санабдир!

— Ха-ха-ха!

— Самарқандни энди тушларингда кўринглар!

— Кейин тушларингни сувга айтурсанлар!

— Хо-хо-хо!

Бобирнинг қўшини орқага қайтиб кетиши билан дарвоза олдида шовқин тинди-ю, кейин шаҳарни у ер-бу ерида итларнинг жон-жаҳд билан ҳургани, одамларнинг ачиқ фарёди эшитила бошлади. Абу Юсуф бошлиқ хос навкарлар дарвозани тинчитиб, энди фитначиларни овлашга киришганини айвонда ўлтирган Султон Али мирзо шу узуқ-юлуқ дод-войлар товушидан сезди.

— Энди тинч ухласак бўлур,— деб хобгоҳига кириб кетди.

Аммо Зуҳра бегим қандиллар ёниб турган ўз хонасига келиб, тонг отгунча ухламай ўтирди.

¹ Барак — чучвара.

Ҳозиргина бир фалокатнинг олдини олинган бўлса ҳам, аммо келажакдаги мушкулотлар унинг уйқусини қочирмоқда эди. Бобир Самарқандни яна қамал қилиши мумкин. Унинг ўтган галги қамали ҳали кўпчиликнинг эсидан чиққан эмас. Ичкарида Зуҳра бегим ишонадиган одамлар тобора камайиб боряпти. Бугун фитначи беклар жазоланса ва таланса, Султон Али мирзодан норози бўлувчилар яна кўпаяди. Уларнинг бошчиси — Хўжа Яҳё жуда нуфузли руҳоний. Султон Али Мирзо Хўжа Яҳёга қарши кескин чора кўролмайдди. Чунки бутун диндорлар Хўжанинг томонида. Агар Хўжа авом халққа фатво бериб, бутун муллоларни ишга солса, гулу кўтарилиб кетиши мумкин.

Зуҳра бегим хаёлан ўзига таянч излар экан, яқинда Бухорони олган, энди Самарқандга қўшни тортиб келиши кутилаётган Шайбонийхон эсига тушди. Бундан уч кун бурун нақшбандий дарвишларидан бири Зуҳра бегимга Шайбонийхондан махфий бир хат келтириб берган эди. Бегим пардали махсус токчада турадиган олтин сандиқчасига калит солиб, очди-да, ўша хатни олиб, қандил ёруғида қайта ўқий бошлади.

Зарвараққа битилган чиройли ёзувда Зуҳра бегимнинг ақли ва ҳусни усталик билан таърифланган, ёш умрини ўғлига фидо қилиб эрсиз юргани алоҳида эҳтиром билан тилга олинган эди. Хатнинг энг ғалати жойи — Шайбонийхоннинг Зуҳра бегимга ғойибона кўнгил қўйиб, унга уйланмоқчи эканини шеър билан айтгани эди:

«Ўғлингиз ўғлиму ўзингиз ёрим,
Дилбару ҳамнафасу дилдорим».

Ҳозир шу сатрларни ўқиётганда Зуҳра бегим забардаст бир эркакнинг ўтли нафасини ўз юзида ҳис қилгандай бўлди. Зуҳра бегим олти йилдан бери мана бу тўшақда ёлғиз ётади. Унинг гулдай умри беваликда сўлиб боряпти. Зуҳра бегим тегаман, деса уни оладиган зодагонлар топилар эди. Ахир у таърифи кетган гўзал қиз бўлгани учун Султон Маҳмудхондай подшоҳнинг суюкли хотинига айланган эди. Бироқ ўғли тахтга ўтирган Зуҳра бегим фақат ўзига муносиб подшоҳга тегиши мумкин, удум шундай.

Мана энди унга харидор подшоҳ ҳам топилди. Бегим Шайбонийхоннинг шеъридаги иккинчи сатрни яна бир ўқиганда хаёлий бир эркак уни қучиб, «Дилбар ёрим,

днлдорим!»— деб эркалаётгандай бўлди-ю, бадани қизиб кетди.

У ўрнидан туриб, катта тошойна олдига борди-да, ўзининг аксига тикилиб қаради. Уйқусиз тундан кўз остилари хиёл кўкариб салқиган. Аммо қошлар — қалдирғоч қаноти. Қора кўзлари учқун сочиб порлайди. Кўкраклар баланд. Бўйни оқ мрамардай силлиқ, лаблари эҳтиросли.

Шайбонийхоннинг ёши элликка яқинлашган, хотинлари ва болалари бор, Зуҳра бегим буни билади. Аммо бегим ўзининг ойнадаги аксига мамнун тикилиб турган, шу дақиқаларда «Шайбонийхоннинг саҳройи хотинлари нима бўлипти?— деб ўйланди.— Мен хонни ўзимга шундай ром қилайки, ҳаммаси оғзини очиб қолсин!»

Эртага ўша дарвеш келиб, бегимнинг жавобини олиб кетиши керак. Бегим Шайбонийхонга хат ёзиш учун қоғоз-қалам олди.

Бироқ қандилларда кўпдан бери ёнаётган шамларнинг тутунидан уй сал хира тортиб қолган эди. Зуҳра бегим ҳаворанг барқут дарпардаларни очди-ю, саҳар салқинига юзини тутиб, айвон эшиги олдида бирпас турди.

Шунда аркка яқин бир маҳалладан эр кишининг жон аччиғи билан қичқиргани эшитилди. Аёл кишининг ўкириб йиғлагани унга жўр бўлди.

Абу Юсуф билан Муҳаммад Султон ҳамон фитначиларни овлаб юргани, уларнинг уйларини талаб бойиётгани, аллакимлар ўқ ёки тиг зарбидан жон бераётгани Зуҳра бегимнинг кўз олдига келди. Шунда хаёли бирдан бошқа ёққа бурилди.

Шайбонийхон Самарқандни жангсиз олиш учун Зуҳра бегимга ёлғондакам ишқ изҳор қилаётган бўлса-чи? Самарқандни олгандан кейин сўзидан қайтса-ю, Зуҳра бегимни мана бу қоронғи тунда ўкириб йиғлаган аёлнинг аҳволига солса-чи?

Бу шубҳадан бегимнинг борлиғи музлаб кетди. У орқасига қайтиб Шайбонийхоннинг мактубини яна қўлига олди. Хон унинг шундай шубҳаларга боришини олдиндан сезгандай, мактубнинг яна бир жойида шеър айтган эди:

«Мен Самарқандни сенсиз нетайин,
Жасади тийрани жонсиз нетайин?»

Бу сатрларнинг тафтидан Зухра бегимнинг қалбига яна илиқлик югурди. Шу топда бегимнинг ўзига ҳам ёрсиз Самарқанд — жонсиз танадай совуқ туюларди. Шайбонийхон унинг бевалик ҳаётига иссиқ жон бўлиб кириб келиши кўз олдида гавдаланди-ю, қаламни қўлига олиб, хонга жавоб ёзишга киришди. Сатр бошидан хоннинг таърифини юксакларга кўтариб:

«Ҳазрати имоми замон, халифати раҳмон», деб ёза бошлади...

2

Самарқанд қалъасининг ташқарисидаги боғ кўчалар, Улуғбек расадхонасининг атрофлари, Обираҳмат аригининг бўйлари беҳисоб қўшинга тўлиб кетган. Чўпонота тоғининг этакларида, нарёғи Зарафшон соҳилида юзлаб ўтовлар ва чодирлар пайдо бўлган.

Бу қўшиннинг саркардаси Шайбонийхон Боғи Майдонга, Улуғбек қурдирган машҳур Чилсутун кўшкига келиб тушган эди. Шайбонийхон кўшкнинг юқориги қаватида тўрт тарафи айвонлик катта уйда пешин намозини ўқиб бўлган ҳам эдики, ясовул кириб, Султон Али мирзо бир неча ичкилари билан қалъадан хон ҳузурига келганини айтди.

Шайбонийхоннинг кичик-кичик кўзлари қувончдан ялтиллаб кетди.

— Султонларни бу ерга чорланг. Кейин мирзони бошлаб кириг.

— Ҳазратим, тахтингиз пастки ошиёнда.

— Жойнамоzim тахтимдан баланд!

— Лутф қилдингиз, ҳазратим!

Ясовул икки букилиб таъзим қилганича орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шайбонийхон бўталоқ жунидан тўқилган майин малла жойнамоz четига қайтиб ўтирди.

Ясовул пойгаҳдаги эшикдан Султон Али мирзони бошлаб кирганда Шайбонийхон ҳали ҳам шаҳнишинда ўша жойнамоz устида ўлтирган эди. Шаҳнишин пастида унинг ўн чоғли султонлари чўккалаб ўлтиришибди.

Шайбонийхон безаксиз жўн кийинган эди. Султон Али мирзо эшикдан кирган заҳоти унинг салласига қадалган дурру гавҳарлар, тўнига тикилган олтину марваридлар дабдаба билан ялтираб кўзга ташланди. Аммо мирзонинг кўзлари бесаранжом, семиз гавдаси бўшаш-

ган. У онасининг ва Абу Юсуф аргуннинг гапига кириб, қалъадан қўшинсиз чиқиб келган эди. Бу ерда хоннинг беҳисоб қўшинини кўриб, юраги така-пука бўлиб кетди.

Шайбонийхон билан аввалдан тил бириктириб юрган Абу Юсуф Султон Али мирзони хон ҳузурига авраб олиб келиш учун боя тушки овқат пайтида мирзога яхши кўрган майларидан анча ичирган эди. Ҳозир Султон Али мирзо Шайбонийхонга томон таъзим билан бораётганда оёқлари гиламда қоқиниб, гавдаси гандираклаб кетди. Абу Юсуф суяб қолмаганда йиқилиб тушарди.

Шайбонийхон ўрнидан туриб, мирзо билан кўришар экан, хушбўй май ҳиди димоғига урилди. У мирзонинг кайфи борлигини дарров сезди-ю, уни ўғли Темур Султон ва куёви Жонибек Султондан қуйроққа ўтқозишни ясовулга имо қилиб буюрди.

Шайбонийхон бошига қизил бўрк устидан оқ салла ўраган, кўк мовутдан або кийган. Олтин тугмали або тагидан кийган яшил кўйлаги мусулмон байроғининг рангини эслатади. Жойнамоз устида ўлтиргани ҳам уни художўй бир одамга ўхшатиб кўрсатар эди. Бунинг ҳаммаси Султон Али мирзонинг ваҳимасини сал босди-ю, аммо қуйдан жой кўрсатилгани унинг иззат-нафсига тегди. Бошқа Султонлар Шайбонийхоннинг олдида чўккалаб ўтирганда, Султон Али мирзо атайлаб чордана қуриб олди. Шайбонийхоннинг ўғли унга гаши келиб қараб қўйди.

— Сиз менга фарзанддек яқин бўлмоқчимисиз, мирзо?— сўради Шайбонийхон мулойим товуш билан.

— Хон ҳазратлари иттифоқ тузиш учун чорлабдилар....

— Волидан муҳтарамингиз келмадиларми?

— Онам мени юбордилар.

— Аммо ўзлари ҳам келмоқчи эдилар.

— Аёл киши, тортинурлар.

— Одам юборинг, мирзо, онангиз ҳам келсинлар.

Султон Али мирзо ёнида чўккалаб ўтирган Абу Юсуфбекка қаради. Абу Юсуф дарҳол ўрнидан туриб, Шайбонийхонга таъзим қилди:

— Ижозат беринг, хон ҳазратлари, мен ҳозир бориб Зухра бегимни айтиб келай.

Бу нозик ишларнинг ҳаммаси Абу Юсуфнинг ҳаракатлари билан битаётганини яхши биладиган Шайбонийхон ясовулга буюрди:

— Абу Юсуфбекка менинг энг чопқир отларимдан бирини инъом қилинг!

— Миннатдорман, ҳазратим!

— Бек, қайтишда Хўжа Яҳёга ҳам хабар қилинг. Султон Али мирзо келган жойга Хўжа келмаса ора узилур.

— Ҳақ гапни айтдингиз, хон ҳазратлари!

Абу Юсуф бу топшириқни бажариш учун кетгандан кейин Шайбонийхон ўрнидан турди-ю, султонларига қараб:

— Мирзо билан суҳбатлашиб ўтиринглар,— деди, ўзи эса орқа эшикдан айвонга чиқиб, пастга тушиб кетди.

Султон Али мирзо атрофидаги султонларнинг адоватли юзларига қараб, улар орасида ёлғиз қолишга қўрқди ва ўрнидан туриб, ён эшикка қараб йўналди. Шунда туркистонлик султонлардан бири ўрнидан сакраб туриб, унинг йўлини тўсди.

— Амирзода, буйруқ бўди¹, энди бизинг янимиздан кетмайсиз!

Барваста бир навкар қўлини ханжарининг сопига қўйиб, эшикка кўндаланг бўлиб олди. Султон Али мирзо қопқонга тушганини энди сезди-ю, кайфи бирдан тарқаб кетди. Юзи бездек бўлиб, бояги жойига қайтиб ўтирди.

Орадан бир-икки соат ўтгандан кейин Зуҳра бегим ҳам тўртта канизи билан Боғи Майдонга кириб келди. Унинг бошида келинчаларни эслатувчи оқ ҳарир рўмол, пешонасига эса тиллақош тақилган. Эғнида хипча белли гулгун қабо. Унинг тагидан кийилган оқ атлас кўйлагининг этаги шунчалик узунки, икки каниз икки томондан кўтариб келяпти.

Зуҳра бегимни Чилсутуннинг пастки ошиёнида махсус безатилган хонаи хосга бошлаб ўтаётганларини Шайбонийхоннинг қирқ ёшлардан ошган катта хотини кўриб қолди:

— Бу не деган юзсиз хотин?— деб ёнидаги аёлга шипшиди:— Эрсираган мегажин иззатини билиб уйда ўтирмайдими? Совчи бориб ишни битирганча шошмай турмайдими? Илойим касофати ўзидан берига келмасин!

Зуҳра бегим хонаи хосга кирганда Шайбонийхон тахт устида ўтирар эди. Зуҳра бегим икки букилиб таъзим қи-

¹ Бўди — бўлди.

лар экан, Шайбонийхон у билан тахт устидан тушмасдан сўрашди.

— Хуш келдингиз, бегим.

Хондан бошқача муомала кутган Зуҳра бегим тўсатдан кўнгли бузилиб кўзига ёш олди.

— Хон ҳазратлари, мен ўзимни сизга қурбон қилдим. Фарзандимни, хону монимни, — ҳаммасини марҳаматингизга ишониб топширдим!

Зуҳра бегимнинг юзи оқ ипак тўр ортидан аниқ кўринмас эди. Хон унинг гавҳар кўзли олтин узуклар тақилган қўлларига қаради. Томирлари бўртиб турган бу титроқ қўллар бегимнинг анча ёшга борганидан далолат берарди. Шайбонийхон яқинда Бухорода никоҳлаб олган ўн тўққиз ёшли кичик хотинини эслади. Сўнг Зуҳра бегимнинг каттагина ўғли Султон Али мирзо кўз олдидан ўтди.

— Хотиржам бўлинг, бегим. Сизнинг мақсадингиз бизга маълум. Худо хоҳласа муродингиз ҳосил бўлмай қолмас.

Шайбонийхон бошқа ҳеч нарса демади. Ясовул Зуҳра бегимни хонаи хосдан олиб чиқиб кетди. Уни канизлари билан бошқа бир кичикроқ хонага киритиб, эшикларини ташқарисидан ёпиб олдилар.

* * *

Шайбонийхоннинг нима қилмоқчи эканини ҳеч ким тушунмас, аммо бугун Боғи Майдонда фавқулодда бир ҳодиса бўлаётганини сезган барча лашкарбошилар ва аъёнлар Чилсутун кошонасининг ён-вериди икки-учтадан бўлиб айланиб юришар эди. Уларнинг орасида шоир Муҳаммад Солиҳ ҳам бор эди. Унинг ипак салласи нозик қилиб ўралган, калта энгли ипак абоси ўзига жуда ёпишиб туради. Ёзда ҳам телпак кийиб юрадиган, урушдан бошқа нарсани билмай қўполлашиб кетган кўчманчи султонлар унинг зиёлича нозик кийинишини ёқтирмайдилар, теурийлар хизматидан ўтган оғир ўтмишини эслаб туришни яхши кўрадилар.

Найман уруғининг бошлиғи Қамбарбий боғда Муҳаммад Солиҳга тегишди:

— Ҳа, жаноб шоир, Самарқанддан мирзонгиз минан чечангиз¹ келиб, суюниб турибсизми?

¹ Чечача — бу ерда келинойн, янга маъносида.

— Қамбарбий жаноблари, Зуҳра бегим асли ўзбекнинг найман уруғидан бўлурлар. Бегимни мендан олдин сиз чеча дейишингиз лозим.

Манғит, дўрмон ва қушчи уруғининг султонлари бу гапни ёқтириб хохолаб кулдилар. Қамбарбийнинг аччиғи келди. Муҳаммад Солиҳга ўшқириб:

— Сиз-чи? — деди. — Сиз барлос туркиданмисиз?!

Темур ва темурийлар чиққан барлослар Шайбонийхоннинг энг ёмон кўрган уруғи эди. Муҳаммад Солиҳ Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган, Султон Али мирзога ҳам мулозим бўлган, ахийри мирзолардан айниб, Шайбонийхон томонига қочиб ўтган эди. У Султон Али мирзонинг ҳарбий сирларини Шайбонийхонга айтиб бериб, Бухоро ва Дабусия қалъасининг олинишига кўмаклашгани учун хон уни ёқтириб қолган эди. Аммо Қамбарбий ичидан уни «Хиёнат йўли билан обрў орттирган беқарор турк!» — деб ёмон кўрар эди.

Муҳаммад Солиҳ Қамбарбийнинг бу нафратини ўзига олгиси келмай, гапни ҳазилга бурди:

— Жаноб Қамбарбий, мен ҳозир — ўзбек туркиданмен!

— Қувлик қилманг ўзбек бошқа, турк бошқа!

— Лекин ўзбекда «ота юртим Туркистон» деган нақл бор-ку, бунисига не дейсиз?

— Вой-бўй, — деди Қўпакбий, — манав шоиринг бизнинг Туркистонни ҳам туркларга бериб жубормоқчи-ғу!

Дашти Қипчоқдан чиққан оми Қўпакбий Туркистондай маданий шаҳарни ўзиники қилиб гапирганидан Муҳаммад Солиҳнинг кулгиси келди:

— Жаноб Қўпакбий, сиз аввал Туркистон деган сўзнинг маъносини тушунинг! Туркистон — турклар макони дегани-ку!

— Не демоқчисан? Биз Рум¹ туркидан тарқағанмизма?

— Йўқ, Рум турклари бошқа, биз бошқамиз! Чунки Мовароуннаҳр халқи Рум туркларидан неча асрлар аввал мана бу водийларни обод қилмишлар. Самарқанд қўрғонидан берида турган ҳу ана у тепаларга бир қаранг. Ана ўша ерда бундан минг йил аввал Афросиёб деган улкан шаҳар бўлган. Афросиёб эса Мовароуннаҳр туркларининг афсонавий қаҳрамони эди. «Унинг асли

¹ Рум — Туркия.

оти Алп Эр Тўнға бўлган» деб, «Қудатғу билик»да Юсуф Хос Ҳожиб ёзмишдир.

— Бу шоир ўзбекнинг нонини еб, нуқул туркни мақтайди-я!

— Жаноб Қамбарбий, ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз — барчаси ҳам туркий улуслардир. Бир отанинг болаларидек еримиз бир, тарихимиз бир. Сизлар ўзбек уруғларининг тарихини Ўзбекхондан¹ бошлайсизлар. Бу тўғри эмас.

— Нега тўғри бўлмас экан? — ўшқирди Кўпакбий. — Биз Ўзбекхондан тарқаган эмасмизма?

— Жаноб Кўпакбий, сизнинг қипчоқ уруғингиз Ўзбекхондан беш юз йил олдин машҳур бўлган. Қўнғирот уруғининг тарихи ҳам олти-етти асрга боради. Манғит, найман, дўрмон, қушчи уруғлари ҳам қадимдан бери бор. Бу уруғлар ҳаммаси ҳозир онҳазратим Шайбонийхон қўл остига бирлашиб, «ўзбек улуси» деган умумий ном олган экан, сизлар бу улуснинг тарихини эсдан чиқармангизлар. Ўзбек деган исм туркий халқларда Ўзбекхондин неча юз йил олдин ҳам мавжуд бўлган. Мен Хоразмда ўсмишмен. Қадимий китоблардан ўқидимким, Чингизхондан олдин шоҳ бўлган Хоразмшоҳ Муҳаммад ўз ўғилларидан бирига Ўзбек деб ном қўймишдир. Шундан маълумки, бу ном юртимизда Чингизхон келмасидан олдин ҳам мўътабар бўлган. Ўзбек номини бизнинг улусимиз Ўзбекхондан олган эмас. Аксинча, бу қадимий номни Ўзбекхон бизнинг туркий улуслардан олмишдир!

— Яна туркий дейди-я! Оббо сартнинг боласи-ей!

— Тарих шундай бўлса мен не қилай, жаноб Қамбарбий? Минг йиллардан буён Хуросондан нарёғи Эрону бериғи ёғи Турон деб юритилур... Хон ҳазратлари буни яхши билурлар. Имоми замон Бухоро мадрасасида таҳсил кўрганларида жуда кўп туркий шеърларни ёд олганлар. Ўзлари ҳам туркий тилда ғазаллар ёзганлар. Мен онҳазратнинг ғазалларидан бир байт келтирай, эшитинг:

«Фирқат отидин йиқилдим, ёр келди сўрғали
Эй Шайбоний, ёр дардинга даво қилди яна».

¹ Ўзбекхон — Олтин Ўрда хони, 1312—1342 йилларда ҳукмронлик қилган, унинг пойтахти Сарой Берке Волга бўйида, ҳозирги Волгоград яқинида бўлган.

— Хон ҳазратларининг бу шеърлари туркийча эмас, ўзбекча! — деди Қамбарбий.

— Лекин барча туркигўй шоирлар худди шу тилда шеър ёзганлар-ку! Агар бу — ўзбек тилида бўлса, демак, Навоий ҳам ўзбек тилида ёзган. Демак, каминна ҳам ҳозир сизлар билан ўзбек тилида сўзлашмоқдамен. Демак, Мовароуннаҳрнинг туркий тили-ю, ўзбек тили, аслида бир тил. Жаноблари, энди дилимиз ҳам бир бўлмоғи керак. Темурийлар турку ўзбек деб улусни улусдан ажратиб, халқни пароканда қилдилар, мамлакат парчаланиб, хароб бўлди. Энди имоми замон, Искандари соний¹ яна шу улусни бирлаштириб, мамлакатга ягона жон ато қилмоқчилар. Илоҳим ҳазрат хонимиз шу мақсадларига етсинлар!

Муҳаммад Солиҳнинг бу гапига энди ҳеч ким эътироз қилолмади. Мунозарада усталик билан ғолиб чиққан шоир кўшкка қараб кетди.

Кўпакбий Қамбарбийга қараб:

— Сартнинг боласини кўрдингизма? — деди. — Буларни гап билан женгиб бўлмайди!

— Гап билан енгмасак қилич билан енгамиз! — деди Қамбарбий. Ҳаммалари хохолаб кулдилар.

* * *

Кўшкда ясовул чиқиб, боғда мунтазир турган лашкарбоши ва аъёнларни хон ҳазратлари юқориги қаватга кенгашга чақирганини айтди.

Боғдаги аркони давлат кўшкнинг тўрт бурчига минорага ўхшатиб ишланган ва торгина йўлак ичидан ўтган зинапоялар билан юқорига кўтарила бошладилар.

Хоннинг ўзи ҳали ҳам дастдаги хонаи хосда яна ниманидир кўтмоқда эди.

Кечки пайт Самарқанддан беш-олтита муридани эргаштириб, Хўжа Яҳё ҳам чиқиб келди. У Боғи Майдонга кириб отдан тушаётганда саросима бўлиб, оёғи узанги қайишига ўралиб қолди. Муридлари уни суяб туширдилар.

Катта оқ салла, малла сақарлот делагай кийган Хўжа Яҳё Шайбонийхон ўтирган тахтнинг олдиғача таъзим

¹ Искандари соний — Иккинчи Искандар. Шайбонийхонга берилган юксак таърифлардан бири.

қилиб борди. Қироатга ўрганган жарангдор товуш билан:

— Ассалому алайкум, хон ҳазратлари,— деди.— Самарқанд дарвозалари сиз улуғ зот учун очиқдур!

Шайбонийхон Хўжа Яҳё билан ўрнидан турмай сўрашди-ю, киноя қилиб деди:

— Самарқанд қопқаларини биз учун сиз очиб келдингизми?

— Ҳазратим, ҳар иш худонинг хоҳиши билан бўлур.

— Бироқ сизинг хоҳишингиз — Самарқандни Бобирга бериш эди-ку?

— Осиё бандалармиз, хон ҳазратлари. Хатолик ўтган бўлса, афв этинг, ҳузурингизга бош эгиб келдим...

Хўжа Яҳё кўзига ёш олди.

Шайбонийхон ясовулга буюрди:

— Юқорига олиб чиқиб мирзосининг далдасига¹ ўтирғизинг!

Хўжа Яҳёни олиб чиқиб кетганларидан кейин Шайбонийхон ўзининг энг яқин маслаҳатгўйи бўлган олтмиш ёшли мўйсафид Мулла Абдурахимни чақирди ва у билан нима ҳақдадир яккама-якка гаплаша бошлади.

Хоннинг шошилмаётгани баъзи султонларни тааж-жубга солмоқда эди. Самарқанд дарвозалари очиқ пайтда нега пойтахтга от қўйиб кирмасдан, бу ерда имиллаб ўтиришибди?

3

Шайбонийхон тўрдаги эшикдан кирганда ҳамма ўтирганлар ўринларидан сапчиб туриб, хонга эгилиб таъзим қилдилар. Хон шаҳнишинга тўшалган кимхоб кўрпача устига чордана қуриб ўтирди. Унинг ўнг ёнига чўкка тушган мулла Абдурахим қуръондан қисқа бир оят ўқиб, хон ҳазратларига энг олий тилаклар билдирди-ю, ниҳоят, мақсадга ўтди:

— Имоми замон, халифаи рахмоннинг ниятлари фақат шаҳр олиш эмас, дину миллат душманларини фош этиб, сизу бизни Муҳаммад алайҳиссалом юрган муқаддас йўлга етаклашдир. Агар фақат молу мулкни ўйлайдиган подшоҳ бўлса, Самарқанд қопқалари очилган за-

¹ Далдасига — қаватига, соясига дегани.

хоти урҳо-ур, деб қалъага от қўйиб кирур эди, карнай-сурнай чалдириб, ўз ғалабасини тезроқ халққа ошкор қилур эди. Аммо бизнинг улуғ хонимиз доноликда Искандари замон Шайбонийхон молу мулкдан аввал инсофу имонни ўйлаюрлар.

— Барҳақ! — деб қўйди Мулла Абдурахимдан пастроқда ўтирган Муҳаммад Солиҳ.

— Подшоҳ инсофу имонни унутса не чоғлиқ мурдорликлар юз бериши, мамлакат не чоғлиқ хароб бўлиши теурийларнинг кирдикорларидан бизга аён. Абдулла-тиф мирзо ўз отаси Улуғбек мирзони ўлтиртирди. Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро ўз невараси Мўмин мирзони ўлтиртирди. Мана ҳозир биз билан ўлтирган Султон Али мирзо ўз оғаси Бойсунқур мирзони туттириб ўлдирмоқчи бўлганда, оғаси қочиб қутилди. Кейин Бойсунқур мирзо бу инисини туттириганда кўзини кўр қилмоқчи бўлди. Аммо жаллодни олтинга сотиб олиб, бу мирзо ҳам қочиб қутилди. Мирзоларнинг саройида сотқинлик, хиёнат, бузуқлик авж олди. Қуръони шариф майни макруҳ деб қатъий тақиқлаган. Аммо давраимеда ўлтирган мана бу ёш мирзо жойнамоз устида ўлтирган имоми замон ҳузурига май ичиб ширакайф келмиш! Бу мирзонинг шаҳвонийпарастлиги, шу ёшдан ҳаром йўлга юришлиги имоми замон хонимизга аввалдан аён эди!

Кўпакбий ғазабланиб гап қўшди:

— Осиб ўлдириш керак бундай мирзони!

— Айб фақат бу навжувон мирзода эмас, — деб Муҳаммад Солиҳ унга эътироз қилди. — Бунинг отаси Маҳмуд мирзо бағоят имонсиз бузуқ одам эди. Самарқандда подшоҳлик қилганда хотинбозликка қаноат қилмай, баччабозликни ҳам авжига чиқарган эди. Бечора халқ чиройли ёш ўғлонларини кўчага чиқартиришга кўрқиб, қизларни яширгандек ичкарига яширар эди.

— Уғли отасига тортибдир-да?

— Онаси-чи? Мирзонинг онаси қалай?

Бу қалтис саволдан ҳамма бир лаҳза жим бўлиб қолди. Чунки «Шайбонийхон Зухра бегимни никоҳлаб олмақчи эмиш», деган овоза кўпчиликнинг эсига тушди. Хон бу аёлга уйланса обрўси тушишини бояёқ сезган ва уйланмоқчи эмаслигини Мулла Абдурахимга айтган эди. Ҳозир Мулла Абдурахим мишмишларни бартараф қилишга шошилди:

— Мирзоларнинг касофати хотинларига ҳам урмиш. Бу мирзонинг онаси ўз нафси учун ёлғиз ўғлини қурбон қиладиганга ўхшайди!

Мулла Абдураҳимнинг бу гапидан кейин хоннинг Зуҳра бегимга муносабати ҳам кўпчиликка аён бўлди. Султонлардан бири:

— Қутурган бияга судратиб ўлдириш керак ундай хотинни! — деди.

Яна бири:

— Қопга солиб энг баланд минорадан ташлаш керак! — деди.

Шайбонийхон мунозарага эрк бериб, ўзи ҳамма-нинг гапига зимдан қулоқ солиб ўлтирарди. Бир-биридан қўрқинчли таклифлар кўпайиб кетгандан кейин Шайбонийхоннинг ишораси билан Мулла Абдураҳим ҳаммани жим қилди.

Хон гапирар экан, ўнлаб кишилар унинг салмоқдор, вазмин овозидан, дона-дона қилиб айтаётган сўзларидан сеҳрлангандай қотиб қулоқ сола бошлади. Шайбонийхон мирзоларнинг инсофни, имонни унутганлари, эл-улусни вайрон қилганларига яна бир талай мисоллар келтирди-ю, бирдан Хўжа Яҳёга юзланди:

— Бу мирзоларнинг пири — сизинг отангиз Хўжа Аҳ-рор эди. «Мен валийман» деб, подшоҳларга ҳукмини ўтказиб, жуда қатта бойлик орттирган эди. Бизнинг хабаримиз бор, отангиздан сизга жуда кўп олтин қолган. Отангиз ўлгандан кейин, мана, ўн бир йилдан бери сиз Самарқандга руҳоний ота бўлиб юрибсиз. Сиз ҳам нафсга берилиб, жуда кўп сийму зар тўплагансиз. Балиқ бошидан бузилади. Пир қандай бўлса, мурид ҳам шундай бўлади. Далдангизда ўтирган мана шул шаҳвонийпараст ёш мирзо сизнинг муридингиз, худо олдида сиз шунга жавоб бераман деб қўлини олгансиз!

Шайбонийхон шаҳодат бармоғини бигиз қилиб, аввал мирзони, сўнг Хўжа Яҳёни кўрсатди-да, кейин ўша бармоғини пастга қаратиб силкитди:

— Сизинг яна бир муридингиз аёл боши билан эр истаб келиб, пастда ўтирипти. Сизинг қандай пирлигингизни мана шулар кўрсатиб турипти! Сиз аввал муридларингизга хиёнат қилиб, Самарқандни Бобирга бермоқчи бўлдингиз. Кейин булар пирларига хиёнат қилиб, менинг олдимга келди. Хиёнат устига хиёнат! Бири у ёққа тортса, бири бу ёққа тартади! Подшоҳ ўзича-ю, дин раҳна-

моси ўзича! Бирининг бирини алдайди. Бирининг бирининг гўштини емоқчи бўлади! Муҳаммад алайҳиссалом ҳам пайгамбар эдилар, ҳам подшоҳ эдилар, ҳам лашкарбоши эдилар. Ким шунга қодир бўлмаса, ким пайгамбаримизнинг муқаддас йўлидан юрмаса, мана шу пир билан муридга ўхшаб кофирлик жарига йиқилади!

Шайбонийхон бу гапларни ўзининг қўл остидаги аъёнларига ҳам тегизиб гапирмоқда эди. Чунки уларнинг баъзиси «хонимиз тахту тожга қаноат қилмай имоми замон, халифан раҳмон ҳам бўлиб олдилар», деб шп-вирлашар эди. Темурийларнинг ишини кўпдан бери кузатиб юрган Шайбонийхон уларнинг салтанатларида Хўжа Аҳрор каби диний раҳбарлар ўзларича мустақил ҳукмдор бўлиб олиб, мирзоларнинг ҳокимиятини ичдан заифлаштирганни яхши билар эди. Шайбонийхон хонлик ҳокимияти билан диний ҳокимиятни ўз қўлида бирлаштириб темурийларга нисбатан катта бир устунликка эришмоқда эди. У Бухорода мадрасада ўқиб юрганда шарият ва тариқат илмини яхши ўрганган, қуръонни ёд билар эди. Ҳозир Шайбонийхоннинг қароргоҳида ислом динини ундан яхши биладиган, қуръонни қироат билан ўқишда ундан ўтадиган одам йўқ эди. Унинг имомлик ва халифалик унвонлари шундан ҳам келиб чиққан эди. Шайбонийхон марказлашган улуг бир давлат тузишга интилар экан, бу мақсадга тезроқ етиш учун қўл остидаги одамларнинг ихлос ва эътиқодини ҳам қозонишга, уларнинг мафкурасини ўзига бўйсундириб ҳаммасини бир доҳий атрофига жипслаштиришга алоҳида эътибор берар эди. У ўз даврининг энг зўр мафкураси — диний мафкура эканлигини яхши биларди. Шунинг учун ҳозир ўзи эришаётган муваффақиятларни ҳам динга ва илоҳий кучларга боғлаб гапира бошлади:

— Бизнинг Самарқанддаги душманларимиз етти бошлиқ аждарҳодай зўр эди. Бу аждарҳо не-не қўшинларни комига тортиб ютиб юборган. Аммо бизнинг имонимиз пок, ниятимиз холис. Олло таоло ўша аждарҳониндан тортиб чиқариб, бизнинг ҳузуримизга олиб келди, «Нима қилсанг қил!» — деб қўлимизга берди. Худонинг қудрати билан Самарқанддек шаҳарнинг қопқалари бизга жангсиз очилди!

Самарқанд урушсиз таслим бўлаётганлиги, унинг подшоҳи ва диний раҳбари ўз оёқлари билан Шайбонийхон ҳузурига кириб келганлиги нақадар улкан бир зафар

заканини барча аъёнлар гўё энди астойдил ҳис қилдилар. Бу зафарнинг худо томонидан берилганлиги эса Шайбонийхонни уларнинг кўзига худонинг назари тушган бир авлиё қилиб кўрсатар эди. Шайбонийхон нафаси ўткир валий бўлмаса, бу қадар мураккаб, бу қадар қийин ишни шунчалик донолик ва усталик билан амалга оширолармиди?

Мулла Абдураҳим ўрнидан сакраб туриб:

— Имоми замонимиз минг йил умр кўрсинлар! — деб олқиш айтди.

Бошқалар ҳам оёққа қалқдилар. Устма-уст олқиш янгради:

— Искандари сонийга офарин!

— Ҳазрати валийга минг раҳмат!

— Халифаи раҳмон, дунё тургунча турсинлар!

Ҳамма аъёнлар ўринларидан турганларидан кейин Султон Али мирзо билан Хўжа Яҳё ҳам жойларидан кўтарилдилар. Аммо улар тирик мурдадек оёқда зўрға туришар эди. Агар ҳозир Шайбонийхон мана бу олқиш айтаётганларга бир оғиз буюрса, улар мирзо билан хўжани тилка-пора қилиб ташлашлари аннқ эди.

Хоннинг ишораси билан олқишлар тинди, ҳамма жойига қайтиб ўтирди.

— Манави хўжа билан мирзога, — деди Шайбонийхон. — минг азоб бериб ўлдирсак ҳаққимиз бор. Бироқ инсофу имон қанчалик бўлишини буларга яна бир кўрсатиб қўяйик. Майли, қонларидан кечайик, жонлари омон қолсин!

Боятдан бери ўлимни бўйинларига олиб, жонларидан умид узиб ўтирган мирзо билан хўжа энди бирдан эгилиб, хонга миннатдорчилик билдирдилар. Хўжа Яҳёнинг кўнгли юмшаб, кўзига ҳатто ёш келди:

— Худо умрингизни берсин, хон ҳазратлари!..

— Бироқ, — деди хон овозини кўтариб, — жаноб Хўжа Яҳё молу дунёга ҳирс қўйиб, тавфиқни унутган. Имонларини проклаш учун Маккаи мукаррамага сафар қилсинлар. Хўжага эрталабгача муҳлат берамиз. Керакли нарсаларини йиғиштириб, икки ўғиллари билан бирга ҳажга жўнасинлар. Кўпакбий!

— Лаббай, хон ҳазратлари!

— Хўжа Яҳёни ўғиллари билан эрта эрталаб Самарқанддан чиқариб қўйишни сизга топширдик!

— Бош устига, хон ҳазратлари!

— Мана бу ёш мирзо, — деб Шайбонийхон Султон Али мирзога қараб давом этди, — бизга ўғил тутингиси келибди. Майли, диндан қайтганни яна дин йўлига солиш — савоб иш. Шаҳзода Темурхон уни ўз одамлари қаторига олсинлар.

Отасига яқин ўтирган йигирма ёшли хушбичим Темурхон семиз мирзога нафратли бир назар ташлади-ю, аммо хонга таъзим қилиб, буйруқни бажаражагини айтди.

— Яхши бўлса ошини ер, — қўшиб қўйди Шайбонийхон, — ёмон бўлса бошини!

Султон Али мирзо вақтинча тирик қолаётганини кўп одам шу сўзлардан сизди. Энди пастки қаватда ўтирган Зухра бегимнинг тақдирини ҳал қилиш керак эди.

Шайбонийхон бир вақтлар Зухра бегимни жуда гўзал деб эшитиб, «ўзимга гунчачи¹ қилиб оларман», деб ўйлаган эди. Шунинг учун бегимга ёзган хатига бир неча сатр шеър қўшган эди. Аммо уни бугун ўз кўзи билан кўргандан кейин бегимдан ихлоси қайтди. Тўғри, шеър ёзиб бегимни алдагани кўнглининг бир четини хира қилиб турар эди. Аммо бу ерда Зухра бегимдан нафратланиб гапирган аъёнлар у хотиннинг бузуқлигига хонни ҳам ишонтирди-ю, кўнглидаги бу хираликни тарқатиб юборди. «Ўзи шундай алданишга муносиб хотин экан, — деб ўйланди хон. — Агар ҳозир қўйиб берсам, султонлар уни қутурган бияга судратиб ўлдиради. Лекин мен «Муродингизга етасиз!» — дедим. Муроди — эрга тегиш экан. Зўр бир эр топиб бериб, сўзимнинг устидан чиқайин!»

Хоннинг кўзлари даврада ўтирган султонларни оралаб ўтиб, пойгакроқда ўтирган йўғон гавдали чўтир қора кишида тўхтади. Мансур бахши деб аталадиган бу одам табиблик қилар эди. У чилдирма чалиб «кўчириқ» қилишни ҳам билар эди, «кўтарувчи» деган лақаби бор эди. Унга хотин чидамас эди — олган хотинлари ё бир-икки йил умр кўрмай ўлар, ёки қочиб кетар эди.

— Мансур бахши, сиз хотинга ёлчимай юрибсиз, — деди Шайбонийхон. — Пастдаги бегим келинчак ёнглиқ яسانيб келибди. Шунингизга узатайикми?

Мансур бахши ўрнидан сакраб турди, қувонганидан оғзи қулоғига етгудай кулиб таъзим қилди:

¹ Гунчачи — муваққат хотин.

— Марҳаматингиздан айланайин, ҳазратим, жон дейман!

Ҳамма кулиб юборди. Шайбонийхон бу тугунни ҳам султон ва аъёнларга ёқадиган бир усталик билан ечганидан кўпчилик мамнун эди:

— Хон ҳазратлари доно йўл топдилар!

— Мансур кўтарувчи энди бегимни қучоғидан қўймай роса кўтаради.

— Бирини бирига муносиб!

— Бироқ, — Шайбонийхон яна сўз бошлаган эди, ўз-ара гаплар ва кулгилар дарҳол босилди, — бахшининг тўйини Самарқандда қиламиз. Ҳаммамиз шаҳарга тартиб билан кирамиз...

Самарқандда бир неча марта бўлган ва қаерда нима борлигини яхши биладиган хон қўшинларнинг шаҳарга кириш ва жойлашиш тартибини олдиндан ўйлаб қўйган эди. Ҳозир шуни буйруқ шаклига келтириб, лашкарбошиларга аниқ кўрсатмалар бера бошлади.

Шайбонийхоннинг беш минг кишилик қўшини Чорраҳа дарвозасидан Самарқандга кириб борганда шаҳарнинг нариги томонидаги Сўзангарон дарвозасидан юзлаб одамлар қочиб чиқиб кетмоқда эдилар. Бобир ҳозир Шаҳрисабзда эди. Самарқанддан қочиб чиққан унинг тарафдорлари Шаҳрисабзга қараб шошилмоқда эдилар.

Аммо Шайбонийхоннинг қуюндай югурик отлиқлари уларнинг кўпини қувиб етиб, кўчларини талашди, кўпларини аёвсиз ўлдиришди.

Кечаси шаҳарда талончилик авжига чиқди. Фақат Хўжа Яҳёнинг ҳашаматли уйига ва кенг ҳовлисига талончилар йўлатилмади. Кўпакбийнинг юзтача навқари Хўжа Яҳёнинг ҳовлисини қўриқлаб турди. Бироқ Кўпакбий қўйган махсус одамлар Хўжа Аҳрордан қолган бойликлар, олтин ва жавоҳирларнинг қайси сандиқларга жойлаштирилаётганини пана-панадан кузатиб, кўз таги-га олиб қўйдилар.

Хўжа Яҳё икки ўғли, уч хотини, ўн бештача хизматкори ёрдамида туни бўйи кўч йиғиштирди. Тонг отганда барча сандиғу бўғчаларини, кўч-кўронини тўртта аравага ва ўн икки туяга юклатди. Аёлларни соябон аравага чиқаришди, Хўжа Яҳёнинг ўзи, икки ўғли ва ўн та кўриқчи хизматкор йигити энг яхши отларини миндилар. Самарқанд билан ғамгин хайрлашиб, қалъадан чиқдилар. Кўпакбий ўз навқарлари билан бирга Хўжа Яҳёни

Оҳаклик тоғигача кузатиб қўйди. Термиз йўлига тоғ ошиб ўтиш керак эди. Бир тоғ дарасининг ичида Кўпакбий Хўжа Яҳёга қараб:

— Биз онҳазратимнинг буйруғини бажардик, энди у ёғига ўзингиз кетаверинг! — деди-ю, навкарлари билан орқага бурилди.

У кўрнинишдан Самарқандга қайтмоқчига ўхшарди. Аммо дарадан чиққандан кейин йўлни ўнгга бурди, бошқа бир дара орқали Хўжа Яҳёнинг ўнг томонидан айланиб ўтди.

Гира-шира қоронғилик тушиб, одам одамни яхши танимайдиган пайт бўлганда Кўпакбий барча аскарлари билан юқоридан кўчкидай ёпирилиб тушди. Қий-чув, дод-войларга қарамай, Хўжа Яҳёнинг ўзини ҳам, икки ўғлини ҳам, қўриқчи йигитларини ҳам қиличдан ўтказишди. Тирик қолган аёллар Кўпакбийнинг ўнбошиларига бошқа ўлжалар қаторида улашилди. Сандиқдаги жавоҳирлар ва олтин-кумушларнинг ярми кечаси хоннинг хазинасига элтиб топширилди. Чунки Кўпакбийнинг Хўжа Яҳёни хажга жўнатиш баҳонаси билан тоғ ичида ўлдириши ва бойлигини мусодара қилиши Шайбонийхоннинг имо-ишораси билан қилинган эди.

Бу воқеадан хабар топган Султон Али мирзо ўлим хавфи ўзига ҳам яқинлашиб келаётганини сезди-ю, қақдай қилиб бўлса ҳам қочиб қутулишнинг пайига тушди. Қуюқ туман тушган куни азонда икки навқари билан Феруза дарвозасидан яшириқча чиқиб, Панжакент томонга қочди. Бироқ Темур султон унинг кетига қўйган хуфялар бу воқеадан хабардор эдилар. Султон Али мирзо қалъадан қочиб чиққунча уни атайлаб қўйиб берган эдилар. Чунки унинг айбини бўйнига қўйиб қочиб кетаётган пайтида тутиб ўлдирмоқчи эдилар. Султон Али мирзо Снеб бўйларига бормасданоқ кетидан Темур султон икки юз навқари билан уни қувиб етди ва дарҳол ўраб олиб, бир қилич зарби билан бошини танасидан жудо қилди.

Мансур бахшига никоҳлаб берилган Зухра бегим ёлғиз ўғлининг тобутда бошсиз ётган танасини кўрганда ўзининг калласига муштларини уриб дод солди, юзини қўли билан тирнаб қонатиб юборди, кўйлагининг ёқасини йиртиб чинқирди. Лекин ғолиблар буни ҳаммасига: «Баттар бўл, ўзинг сабабчисан!» — дегандек бир захарханда билан қарашди.

Сувларнинг юзи хазонларга лўлиб оқадиган сершамол куз кунлари бошланди. Самарқанддан ўттиз чақиримча шарқ-жануб томонда, Панжакентдан қуйида Зарафшон дарёсини кечиб ўтган икки юздан ортиқ қуролли суворийлар қоронғи тушганда Сиёб бўйига яқинлашдилар. Улар йўлларида учраган қишлоқларни четлаб ўтишар, ҳеч қаерда тўхтамасдан, шовқин-сурон кўтармасдан мумкин қадар сукут сақлаб келишар эди. Уларга бирдоярим дуч келиб қолган деҳқонлар қўрқиб ўзларини четга олар эдилар. Шайбонийхоннинг аскарлари ҳамманинг юрагини олиб қўйган эди. Ҳозир Самарқанд атрофларида хоннинг беш мингдан ортиқ қўшини бор эди. Одамлар мана бу отличларни ҳам шу қўшиннинг бир бўлаги деб ўйлаб, улардан балодан қочгандай қочар эдилар.

Бироқ отличларнинг ўзлари алланарсадан хавотири бордай эҳтиёт билан бормоқда эдилар. Қоронғида Сиёбдан ўтаётганларида, отларнинг беш-олтитаси балчиққа тикилиб қолди. Уларни балчиқдан чиқаришга уриниб, ўзлари ҳам лойга ботган, юзларини қамишлар тирнаган навкарлар аччиқ устида баланд овоз билан сўзлашган эдилар, таниш овоз уларни уришиб берди:

— Мунча додлайсиз? Ёғийга хабар бермоқчисиз?

Бобирнинг овозини таниган бир навкар:

— Маъзур тутинг, амирзодам, — деди. — Ҳаром ўлгур от ёмон тикилди!

Булоқ сувларидан йиғилган Сиёб совуқ куз кечасида буғланиб оқмоқда эди. Тун қоронғиси устига сўв буғлари ҳам қўшилиб, балчиқни қуруқ ердан ажратиб бўлмас эди. Лойга ботган отлар анча одамни йўлдан тутиб қолаётганини кўрган Бобир:

— Бас, чиқариб бўлмаса, қолсин! — деди.

Қосимбек дарҳол унинг сўзини қувватлади:

— Пиёда қолганлар менинг отларимдан олсинлар!

Оти лойга тикилган навкарлардан бири Тоҳир эди.

— Тоғларда қанча оту тевалар қолди, учмалардан ўтиб келган отим энди шу балчиқда қолсинми-а? — деди Тоҳир отига ачиниб.

— Ҳазимизнинг жонимиз ҳам қил устида! — деди Бобир.

Тоҳир Қосимбек учун етаклаб келинаётган отлардан бирига минди. Яна икки навкар пиёда қолган

эди. Уларга Бобир ўзининг тўртта отидан иккитасини берди.

Ҳозир унинг кўзига от-улов кўринмас эди. Энг муҳими, унинг Самарқандга яқинлашаётганини Шайбонийхон мутлақо сезмаслиги керак.

Бобир ёзи билан тоғларда юрди, Шаҳрисабдан Ҳисорга, ундан Фондарё бўйларига ошиб ўтди. Самарқанд беклари бутун навкарлари билан ҳисор ҳокими Ҳисравшоҳ томонига ўтиб кетди, Андижондан Бобир билан келган одамларнинг кўпчилиги Искандаркўл бўйларидан Уратепа орқали Фарғона водийсига қайтдилар.

Жанг-довуллар бу хабарларнинг ҳаммасини Шайбонийхонга аллақачон етказган эдилар. Бобирнинг бир неча юз киши билан тоғ орасида қийналиб юрганини аниқ биладиган Шайбонийхон энди унинг Андижонга қайтиб кетишига ёки Узгандан нарида хонлик қилаётган тоғаси Олачахон олдига боришига шубҳа қилмас эди. Шайбонийхон ёв ҳужум қилишини кутмас, шунинг учун шаҳарда беш юз кишилик қўшин қолдириб, ўзи асосий лашкари билан шаҳардан наридаги Хўжа Дийдор деган жойни қароргоҳ қилган эди.

Шайбонийхоннинг бежавотир юрганидан хабар топиб, Самарқандга таваккал қилиб бораётган Бобир жуда қалтис бир ишга бел боғлаганини сезарди. Шайбонийхоннинг жосуслари кўплиги унга маълум эди. Хон ўзини сезмаганга солиб, Бобирни шаҳарга яқин келгунча қўйиб бериши, кейин қуршовга олиши мумкин эди. Шаҳар ичидаги қўшин ҳам Бобирнинг одамларидан икки-уч баробар кўп. Бобир Шайбонийхоннинг қўлига тушса тирик қутулолмаслигини билади. Навкарлар, беклар омон қолиши ва хон аскарлари сафида хизмат қилиб кетиши мумкин — Султон Али мирзонинг кўпчилик бек ва навкарларини хон ўз лашкарига қўшиб олгани ҳаммага маълум. Аммо янги бир сулолага асос солмоқчи бўлган Шайбонийхон темурийларни аёвсиз ўлдиришга қасд қилганини Бобир билар эди. Шунинг учун агар бирон фалокат бўлса-ю қутулиб кетолмаса, охири нафасига жаанг қилишга, хоннинг қўлига тирик тушмасликка аҳд қилиб бормоқда эди.

Қоронғида яна бир талай ариқлардан ўтдилар, куз кириб, эгалари кўчиб кетган кимсасиз боғотларни ора-лаб бориб, Самарқанддан берироқдаги Тули Мағоқ кўприги олдида тўхтадилар. Бундан икки кун олдин тўртта

ишончли навкар деҳқон кийимида шу ерга юборилган, улар қалъа деворига қўйиб чиқиш учун улкан шотилар тайёрлаган, шу билан бирга, вазиятни ўрганган эдилар. Олдиндан тузилган режага биноан, навкарлардан етмиш-саксонтаси шу ерда отдан тушдилар ва шотиларни кўтаришиб, секин Ғори Ошиқон деб аталадиган баланд жарликка томон пиёда кетдилар.

Бобир қолган навкарлар билан Феруза дарвозасига яқин бориб, дарахтзор тепалик панасида тўхтади.

Атроф жимжит. Узоқдан хўрознинг биринчи қичқириви эшитилди. Осмон ола булут. Қорайиб турган баланд қўрғон кўзга зўрға чалинади. Бобир ёнидаги Қосимбекнинг ютоқиб, титраб нафас олганини сезди-ю, ўзининг ҳам эти уча бошлади.

Қалъадан ажал совуғи эсаётгандай туюларди. Бундан тўрт ой олдин мана шундай қоронғи тунда Хўжа Яхё шаҳар дарвозасини яшириқча очиб беришига ишониб борган Бобирнинг сири фош бўлгани, йигитлари ўқ еб, душманнинг масхарасини эшитиб қайтгани эсига тушди. Ундан олдин Ғори Ошиқонга кечаси борган йигитларнинг алданиб, қўлга тушиб ҳалок бўлгани кўз олдига келиб, қалбига таҳлика солиб ўтди. Бобир бу гал яна алданмаслик учун шаҳар ичидаги тарафдорларининг ҳеч бирига хабар бермасдан, фақат ўз кучига ишониб, таваккал қилиб келди. Аммо унинг икки юз қирқ кишилик бир даста қўшини Шайбонийхоннинг беш-олти минг кишилик лашкарига қандай бас келиши мумкин? Яна хон қўшини мустаҳкам қалъа ичида. Тарихда бунчалик таваккалчилик бўлганмикин?

Қўрғонга пинҳон етиб олдилар. Агар Шайбонийхон ичкарига «қопқон» қўйган бўлса-чи? Бобир бу «қопқон»-га ўз оёғи билан кириб борадимми?

Баъзи беклар мана шу андишаларни айтиб, Бобирни қалтис ниятидан қайтармоқчи ҳам бўлдилар.

Аммо бу ниятдан қайтиш — Андижонга шумшайиб бориб, яна Али Дўстбекка муте бўлиш деган сўз эди. Ёки уйсиз, жойсиз, куз изғиринлари-ю, қиш совуқларида хору зор бўлиб юришлари керак эди. Бобир мутелигу хор-зорликдан кўра бир ўлимни бўйинга олиб Шайбонийхонга йўлбарсдай дадил ташланишини афзал кўрган ва бекларини ҳам шунга кўндирган эди.

Агар ишлари чаппасидан келса-ю, Шайбонийхоннинг қопқонига тушсалар, ажал сиртмоғи энг аввал Бобир-

нинг бўйнига тушишини ҳаммадари билардилар. Бобирнинг барча ҳаракати — ёв «қопқони»нинг қопадиган жойига тегмасдан ўтишга қаратилган эди. Шу ергача шарпаларини ёвга сездирмай келдилар. Энди бу ёғи қандоқ бўларкин?

Бобир бутун вужуди билан атрофга қулоқ солар экан, тун сукунатида ўз юрагининг дукиллаб уришини баралла эшитди. Бу дукиллашда гўё тақдир отининг дукури ҳам бор эди.

* * *

Оғир шотиларни секин кўтариб, қадимий Чақардиза¹ қабристонини айланиб ўтаётган навкарларнинг бири — Тоҳир эди. Улар қоронғида туртина-туртина Шоҳи Зипданинг орқа томонидаги баҳайбат бир ўнгирга яқинлашдилар. Ўнгирнинг тепаси баланд жар. Унинг этагида гор ҳам бор. Бу ваҳимали жойларга кундузлари ҳам ҳеч ким келмайди. Оёқ ости чакалакзор. Қўрғоннинг девори мана шу жар устидан ўтади. Шотиларни девор тагига кўтариб боргунча йигитлар қора терга ботиб кеттиди.

Уларга бошчилик қилаётган Нўён Кўкалдош девор тепасига тикилиб бирпас кутди. Терак бўйи келадиган гиштин девор жуда энли эди, унинг тепасидан бир неча киши бемалол юриб ўтиши мумкин эди. Бироқ тепада ҳеч бир шарпа сезилмас, қоровуллар совқотиб пастга тушиб кетганга ўхшарди.

Шотиларни секин тикладилар, учини девор қиррасига тираб қўйдилар.

— Қани, чиқинглар! — шивирлади Нўён Кўкалдош гуж бўлиб турган навкарларга. Аммо ўн уч газ баландликдаги девор жуда ваҳимали, ундан йиқилган одам тирик қолмаслиги аниқ эди. Эҳтимол, қоровуллар сезиб қолишар-да, чиқаётганларга тош отар, ўқ ёғдирар? Сал итариб юборса ҳам тамом. Шунинг сезган навкарларга биринчи бўлиб чиқиш жуда даҳшатли туюларди.

Охири Нўён Кўкалдош ўзи шотининг поясига оёқ қўйди-ю:

---

¹ Чақардиза — кейинчалик «Шакаржиза» деб айтиладиган бўлган

— Бир ўлим бўлса ҳамма вақт бор, мардона бўлинглар, қани!— деди.

Тоҳир иккинчи шотидан чиқа бошлади. Шотилар кенг, мустаҳкам қилиб ишланган, ҳар бири олти-етти кишини бемалол кўтарар эди.

Йигитлар олдинма-кейин юқорига чиқар эканлар, Нўён ҳаммадан олдин девор тепасига етди. Деворнинг усти йўлкадай кенг, отлиқ юрса ҳам бўладиган. Яқин-орада ҳеч ким йўқ.

Тоҳир ҳам чиқиб, ўзини девор кунгурасининг папасига олди ва пастдан чиққан навкарни қўлидан тортиб шивирлади:

— Болта қани?

— Мана.

Иккинчи навкар белига қистирилган болтани Тоҳирга олиб берди.

— Шинакка бекин!— шивирлади Нўён кимгадир.

Кунгура ва шинаклар бўлмаса, девор устидаги одамнинг қораси пастдан кўриниб қолиши мумкин эди. Шунинг учун пастдан чиққан навкарлар шинакларга бекиниб турдилар. Ҳамма чиқиб бўлгандан кейин секин-секин юриб, энгашиб, девор усти билан Феруза дарвозаси томонга бора бошладилар.

Деворнинг маълум бир жойларида қоровулхоналар бор эди. Бир қоровулхонага яқин келганларида ичкаридан кимдир найманча талаффуз билан уйқу аралаш:

— Ирисбай, келдингма?— деб сўради.

Девор устидан келаётганлар таққа тўхташди. Тоҳир қўлидаги болтанинг сопини икки қўллаб қисди-ю:

— Ҳа,— деди.

Аммо ичкаридаги қоровул унинг овозини танимай ҳадиксиради шекилли, уйқуси бирдан ўчиб:

— Кимсан?— деди.

Нўён Кўкалдош қоровулхонага қараб отилди. Қоровул ичкаридан шошиб чиқаётганда кўкрагига ғарчиллатиб ханжар санчди. Қоровул жон аччиғида чинқириб юборди. Пастдаги қоровулалр ҳам уйғониб кетди.

— Тоҳир, тўхтамасдан дарвозага югур!— деди Нўён Кўкалдош. У йигитларнинг беш-ўнтасини пастда уйғонган қоровулларни бир ёқли қилиш учун қолдирди-ю, ўзи бошқа навкарларни эргаштириб, Феруза дарвозасига томон югуриб кетди.

Шайбонийхон бу дарвозани қўриқлашни Фозил тар-

хон билан унинг юз эллик йигитига топширган эди. Ҳозир бу йигитларнинг кўпчилиги уй-уйига тарқаб кетган, дарвоза қоровулхонасида йигирматача одам ухлаб ётар эди. Улар то уйғониб, қурол-яроғларини қўлларига олганларича болта кўтарган Тоҳир дарвоза қулфига яқинлашди. Отнинг калласидай келадиған қулф бир-икки зарбани писанд қилмади. Уйи бу ерга яқин бўлган Фозил тархон машъала кўтарган йигитлари билан дарвозахонага етиб келди. Уларнинг бири дарвоза қулфига болта ураётган Тоҳирга қараб найза отди. Найза Тоҳирнинг дубулғасига ёнлама тегиб сирғалиб ўтди-ю, дарвоза ёғочига қадалди. Дарвозахонада найзабозлик ва қиличбозлик бошланди. Нўён Кўкалдош бошлиқ йигитлар кўпчилик эди. Фозил Тархон бўйнидан қилич еб, одан йиқилиб тушди.

Тоҳир болтани икки қўллаб кўтариб, гоҳ қулфга, гоҳ дарвоза занжирининг зулфига урар, темирдан учқун сачрар, аммо зўр қулф, «қилт» этмас эди. Ниҳоят, зулфин синди-ю занжир шарақлаб тушди.

Қўрғон атрофида сув тўлдириб қўйилган энли чоҳ бор эди. Чоҳдан дарвозага ўтиладиган кўприк ҳам махсус занжир билан дарвоза томонга кўтариб қўйилган эди. Тоҳир дарвозани очаётганда йигитлардан бири кўприкнинг занжирини ҳам бўшатди.

Бобир ва Қосимбеклар ичкаридаги олишув шовқинини эшитиб, чоҳ лабига келиб турган эдилар. Дарвоза очилиб, кўприк тушиши билан улар ичкарига от қўйиб, қилич яланғочлаб кирдилар. Фозил Тархоннинг тирик қолган навкарлари шаҳар ичига қараб қочдилар.

Қосимбек бошлиқ отлиқлар уларни қувиб кетди. Нўён Кўкалдошга отини келтириб бердилар. Тоҳир ҳам бошқа пиёдалар ҳам яна отландилар. Бобир навкарларнинг бир қисмини Нўён Кўкалдош билан бирга Чорраҳа дарвозасини эгаллашга юборди. Узи қолган навкарлар билан Сўзангарон дарвозасига қараб от чоптириб кетди. Агар дарвозалар тезроқ эгалланмаса, ташқаридан Шайбонийхон бутун қўшини билан кириб келиши мумкин эди.

Феруза дарвозаси олдидан бошланган жанг шовқини бирпасда бутун шаҳарни қамраб олди. Шаҳар доғуси Жонвафо Шайхзода дарвозаси томонда — Хўжа Яҳёдан тортиб олинган ҳашаматли ҳовлида ухлаб ётган эди. Тўполондан чўчиб уйғониб, бор навкарлари билан

қовлидан отланиб чиққунича, Қосимбекнинг йигитлари Фозил тархоннинг одамларини қувиб келди. Чорраҳа дарвозасидан қувилган Кўпакбийнинг навкарлари ҳам доруға ётган жойга қочиб келмоқда эдилар. Қоронғуда ёв қайси-ю, ўзининг одамлари қайси,— доруға ажратолмай қолди. Унинг кўзига ҳамма чопиб келаётган ёв бўлиб кўринди. Назарида, Самарқандга бир неча минг кишилик ёв бостириб кирганга ўхшади.

Доруға «беҳисоб ёвга бас келолмайман», деб ўйлаб, отини Шайхзода дарвозаси томонга бурди. Бобирнинг одамлари ҳали бу дарвозага етиб келмаган эдилар. Доруға ўз навкарларига буюриб, дарвозани очдирди-ю, юзтача одами билан хон қароргоҳига томон от чоптириб кетди.

Саҳар палла маст уйқудан қўрқиб уйғонган кўпчилик самарқандликлар хон навкарларини Бобирнинг одамлари қувиб юрганни тонг ёришганда фаҳмладилар. Шайбонийхондан норози кишилар жуда кўп эди. Косиблар таланган, деҳқонларнинг экинларини кўчманчи қўшиннинг беҳисоб моллари топтаб ташлаган. Ҳаж йўлида икки бегуноҳ ўғли билан ваҳшийларча ўлдирилган Хўжа Яҳёнинг тарафдорлари қотиллардан қасд олиш учун косиб ва деҳқонларни қўзғатдилар. Ҳокимият ўзгаргандан кейин амалидан ажралган илгариги амалдорлар «Шайбонийхоннинг одамлари Султон Али мирзони ҳам номардларча ўлдирдилар»,— деб хун талаб қилиб чиқдилар. Бобирнинг икки юзу қирқ кишиси ёнига беш олти минг кишилик қасоскор оломон қўшилди. Селдай даҳшатли оломон хоннинг одамларини яшириган жойларидан топиб чиқар, кўчада қочиб бораётганларнинг олдини тўсиб қуршаб олар, пичоқми, болтами, таёқми, тошми, ғиштми, қўлларига нимаики тушса, ҳаммаси билан золимларни ура-ура ўлдириб, янчиб ташларди. Оломон орасида аввалги мирзолар ва беклардан жабр кўрган одамлар ҳам кўп эди, улар беш-ўн йил олдинги қасосларини ҳам энди мана бу золимлардан олмоқда эдилар.

Кун чиқаётганда шаҳар ташқарисида бир қисм қўшини билан Шайбонийхон пайдо бўлди, аммо сув тўла чоҳдан бериға ўтолмади. Барча дарвозалар Бобирнинг одамлари томонидан бекитиб олинган, чоҳларнинг кўприклари кўтарилган, ичкарида интиқом давом этмоқда эди.

Тоҳир кечаси билан ухламай югуриб-елиб юрган бўлса ҳам ғалабанинг шодлигидан чарчаганини сезмас, фақат қорни очқаб, Самарқанднинг нонвойлик ва ошпазлик расталари дам-бадам эсига тушар эди. Эрталаб ҳамма дарвозаларга қоровуллар тайин бўлгандан кейин Қосимбек Тоҳирга жавоб берди, Тоҳир отига миниб, яна иккита отлиқ ўртоғи билан нонвойлик растасига келди. Бу ерда ҳам бир неча юз кишилик издиҳом беш-олтита хон навкарларини ўраб олиб, тошбўрон қилмоқда эди. Навкарларнинг баъзилари йиқилиб, тошкесаклар остида жон берган, бир-иккитаси қўли билан юзини тўсиб дод солар, инграр эди. Яланг бошидан қон оқаётган, йиртилган кўйлаги орасидан моматалоқ бада ни кўриниб турган, ўзи чўкка тушиб, одамлардан шафқат сўраётган йигирма ёшлардаги йигитга Тоҳирнинг раҳми келди. У оломон орасига от солиб:

— Халойиқ, Бобир мирзо фармон бердилар!— деб қичқирди.— Таслим бўлганларни асир олмоқ керак! Булар ҳам мусулмон! Халойиқ, бас қилинг! Биз ҳам навкармиз! Навкар айбдор бўлмаслиги мумкин! Ҳамма айб буларнинг хонларида! Халойиқ, тўхтаг! Бобир мирзонинг фармонини бажаринг!

Одамлар Бобирнинг номини эшитиб отлиқ йигитнинг гапига қулоқ сола бошладилар. Шунда нариги икки отлиқ ҳам оломон орасига ёриб кирди. Учовлашиб, тошбўронни тўхтатдилар.

Тоҳир бу ерга нега келганини ҳам унутди. Чала тирик йигитлардан учтасининг қўлини орқасига боғлатиб, асир қилиб олиб қетмоқчи бўлди.

Шунда оломон орасида турган сарғиш мўйловли, баланд бўйли бир киши:

— Тўхта, йигит сен... Тоҳир эмасмидинг?— деб қолди.

Тоҳир йўғон сўйил кўтариб олган бу одамга тикилиб қаради-ю, бундан уч йил олдин мана шу кўчада очларга нон улашган пайтини эслади.

— Мамат оға! Сиз нега сўйил кўтариб юрибсиз? Узингиз ҳам ўзбек уруғидан эмасмисиз?

— Э, ука, булар ўзбекка кўп жаманлиқ қилди. Менинг бечора хотиним шуларнинг дастидан ўлиб кетди!

Маматнинг кўзларида ёш йилтиради. Тоҳир бу одам

билан Робия ҳақида гаплашганини эслади-ю, унутилган аламлари бирдан янгиланди. У асирларни нариги икки шеригига ҳайдатиб юборгач, ўзи отини етаклаб, Маматни четга бошлаб чиқди.

— Мамат оға, мен тайинлаб кетган гап эсингиздами?

— Қайси?.. Ҳа, ҳа... Айтмоқчи, бечора хотиним тирклигида бир гап эшитиб келган экан... Сиз айтган қиз андижонликмиди?

— Қувалик.

— Билмадим, ишқилиб, ўша томондан обқочиб келишган экан. Кейин туркистонлик бир савдогар тархон сотиб олиб кетган экан.

— Туркистонгами?

— Ҳа, кейин шу тархон Шайбонийхон билан бирга Самарқандга кўчиб келипти.

— Қиз биланми? Қиз тирикми, йўқми?

— Тирик!

Тоҳир Маматнинг сўйил тутган қўлларидан маҳкам ушлади-ю, шошилиб сўради.

— Оти Робиями, а, Робиями?

— Раҳматлик хотиним отини билмас эди.

— Ўзини кўриптими? Қаерда кўрипти?

— Фозил тархоннинг уйида.

— Қайси Фозил тархон?

— Бугун кечаси уни ўзларинг ўлдирибсизлар-ку?

— Уйи қаерда, уйи?

— Журинг, мен кўрсатиб қўяйин!

Тоҳир бир сакраб отига минди-ю, Маматни орқасига мингаштирди. Мамат сўйилини ташлади, Тоҳирнинг қўлтиғи тагидан ушлаб, уни қинғир-қийшиқ кўчалардан бошлаб бора бошлади.

Отини йўрттириб бораётган Тоҳир: «Илоҳим ноумид қилмагин-да парвардигор!— дерди ичида.— Илоҳим Робия бўлсин-да! У олти йилдан бери Робияни қидира-қидира, ахийри, энди топилмайди, деган фикрга келган ва бу фикрга кўника бошлаган эди. Ҳозир чақмоқдай чақнаган умид унинг вазоҳатига момақалди роқ ларзасини соляпти. Бу умиднинг чақиндай тез сўниши мумкинлиги юрагини така-пука қилади, аъзойи баданини зир титратади.

— Ана ўша уй!— деб Мамат орқасида катта боғи бор икки қаватлик ғиштин иморатни кўрсатди.

Дарвоза ланг очиқ, қуролли йигитлар ичкаридан

жимжимали сандиқлар ва чўғдай гиламлар кўтариб чиқмоқда эдилар. Яқинроқ бориб, Тоҳир Қосимбекнинг навкарларини таниди. Уларга катта сардогар бой ва Шайбонийхоннинг яқин кишиси Фозил тархоннинг молмулкини мусодара қилиш топширилган эди.

Тоҳир дарвоза олдида отдан тушди-ю, таниш навкарларнинг ҳайҳайлашларига эътибор бермай, тўғри ичкари ҳовлига йўналди. Равонда Фозил тархоннинг қонга беланган мурдаси ётипти. Юқориги қаватдан аёлларнинг йиғи-сиғиси эшитилди. Фозил тархоннинг хотинлари эрлари учун аза очган, баъзилари бойлик тўла сандиқлардан ажралаётганлари учун ҳам додлашар, баъзилари эса ёвдан қўрқиб йиғлашар эди.

Тоҳир пастки қаватдаги очиқ эшикларга бош тикиб қаради. Ҳеч ким йўқ. Фақат аёлларнинг кийимлари-ю, безаклари турипти. Бу тархоннинг нечта хотини бўлганикин? Робия шунга тушган бўлса, уни ҳам хотин қилиб олганмикин? Тоҳирнинг хаёлига тўсатдан келган бу фикр қалбини ўртаб ўтди. У айвондан пастга сакраб тушиб, ҳовлининг ўртасига келди-ю, юқорида йиғлаётган аёлларга қарата қичқирди:

— Ҳей, Робия борми? Роби-я! Қувалик Робия шу ерда борми?

Хотинларнинг йиғиси бирдан тинди. Юқориги қаватнинг айвонидан яшил дуррали бир жувоннинг боши кўринди. Унинг қош-кўзи Робияникига ўхшарди. Тоҳир юқорига талпиниб, қалтираб:

— Робия!— деди,— Робия!

Яшил дуррали жувон уни кўрди-ю, ўзини орқага олди, сўнг яна айвон четига чопиб келди. Тоҳир энди унинг бахмал нимчасини, бўйнидаги маржонларини ҳам кўрди. Жувонга йигитнинг товуши таниш туюлар, аммо қилич ва ханжар таққан, юзида катта чиндиғи бор, соқол-мўйлови ўсиқ баҳайбат навкар унинг ваҳмини келтирарди. Жувон алданишдан қўрқиб яна орқага қочди. Тоҳир юқориги қаватга қараб чопди, аммо саросима бўлганидан, айвон четидаги зинапояни тополмади. Негадир ўпкаси тўлиб кўзига ёш қелди:

— Робия, мен Тоҳирман! Тоҳир!

Юқоридан жувоннинг чинқириғи эшитилди:

— Тоҳир оға!

Сўнг яшил дуррали жувон чочпопугини шилдиратиб, зинапоядан ўзи чопиб туша бошлади. Юз-кўзи Робияни-

ки, аммо маржонлари, кийимлари, яна нимасидир бегона. Тоҳир уни кўриб жойида қотиб қолди. Робия ҳам зинапоя олдида тўхтади, кўзларини чақчайтириб, қўрқув аралаш шивирлади:

— Сиз Тоҳир оғамнинг арвоҳисиз!

Робия Тоҳирни ўша найза зарбидан ўлиб кетган деб ўйлар, унинг арвоҳига бағишлаб дуолар ўқир эди. «Энди тирик кўрмаймен, арвоҳини кўрсам ҳам рози эдим», деб худодан астойдил сўраган пайтлари кўп бўлар эди. Унинг шу илтимосига фаришталар омин деган эканми?

— Арвоҳингиз ҳам жонимдан азиз, Тоҳир оғал

— Мен тирикмен, Робия! Сени олти йилдан бери излаб юрибмен!

— Тириксиз?!— деб Робия Тоҳирга яқин келди. Унинг чакмонини, қиличини, қўлларини бир-бир ушлаб кўрди. Тоҳир уни елкасидан қучиб бағрига босган эди, Робия унинг арвоҳ эмаслигига энди ишониб, йиғлаб юборди:

— Тирик! Тирик! Худога шукур, тирик!

Тоҳир унинг сариқ атлас кўйлаги устидан елкасини силаб:

— Робиям, жоним!— деди.— Хайрият ўзинг ҳам тирик экансен! Мен сени олти йил изладим, қаерларда юрдинг? Нима бўлди?

Робия Фозил тархоннинг еттинчи хотини бўлиб ўтказган йилларини эслади-ю, бирдан орқага силтаниб, Тоҳирнинг қўлларидан юлқиниб чиқди:

— Мени қучманг, Тоҳир оғал! Мен сизга муносиб эмасмен!

Робия аламли кўзлар билан айвонда ётган ўликка қараб қўйди. Фозил тархон уни ўша босқинчилардан бир ҳамён олтинга сотиб олган эди. Робия эллиқдан ошган бу чолдан ҳазар қилар эди. Фозил тархон Туркистоннинг Ясси шаҳрида уни никоҳлаб олгандан кейин беш-ўн кун турар-турмас, савдо иши билан Бухорога жўнади, у ердан бошқа бир кўҳлик қизни олиб қайтиб, кейин ўша билан бўлиб кетди. Робия олти йилдан бери унинг ҳарамиде бевадай яшайди. Лекин буни энди Тоҳирга қандай тушунтиради? Тоҳирга фотиҳа қилинган Робия кейин бировга хотин бўлган,— бунинг доғини қандай ювиш мумкин?

Робия юзини қўллари билан тўсиб юм-юм йиғлай бошлади. Унинг бўйнидаги маржонлари, сочига тақилган

чиройли кумуш чочпопуклари, эгнидаги атлас кўйлаги ҳаммаси ўша бой савдогарнинг пулига келган. Тоҳир шуни ўйлади-ю, унинг назарида, Робия ўлган эрига куюниб йиғлаётгандай кўринди.

— Робия, ростини айт, сен эринга... содиқмисен?!

— Мени пулга сотдилар! Зўрлаб никоҳладилар!

— Бўлмаса нечун мунча куюниб йиғлайсен?

— Мен сизга вафо қилолмаганимга куюнамен! Сизни унутганим йўқ эди, Тоҳиржон оға! Мана, тепамизда худо турипти! Бу савдогар сизнинг тирноғингизга ҳам арзимас эди! Лекин мени унга қул қилиб бердилар.

Тоҳир тишини-тишига босиб сўради:

— Боланг борми?

Робия йиғи аралаш бош чайқади:

— Мен номига хотин эдим... Аслида бева...

Бир вақтлар гулдай қиз бўлган Робиянинг ўзини «хотин», «бева», деб аташи Тоҳирнинг борлигини қақшатиб юборди. Робиядай қизга олти йилдан бери «ит тегмай» юриши мумкин эмаслигини у илгари ҳам хаёлдан кўп ўтказарди, «Фақат тирик топсам бас!»— деб қидирарди. Бироқ Робияни топгани билан ёшликдаги беғубор, содда бахти энди абадий топилмаслигини у илгари билмас эди. Бадандаги оғир жароҳат тузалганда ҳам чандиғи умрбод қолганидай, бошларига тушган савдонинг даҳшатли изи кўнгилларидан осонликча кетмаслигини Тоҳир энди сезмоқда эди. Робия ҳам абадий йўқолган беғубор ёшлигига куюниб йиғламоқда эди.

— Робия, бас! Омон қолганимизга шукур қил, қани, юр!

Тоҳир Робиянинг билагидан олиб ташқарига бошлади. Қиз йиғидан тўхтаб:

— Қаёққа?— деди.

— Сен ҳали ҳам менинг қайлигимсен. Юр, тезроқ!

— Ахир мен... мен... нарсаларимни олай!

— Ҳеч нарса олмайсен. Ҳаммасини унут. Иккинчи ёдимга солма!

Ташқи ҳовлига чиққанларида Робия юк ташиётган навкарларни кўрди-ю:

— Кўчада... уяламен!— деди. Ёпинчиғим йўқ.

Тоҳир чакмонини ечиб берди. Робия товонига тушадиган узун симоби чакмонни бошига ёпинди-ю, Тоҳирнинг отига мингашиб чиқиб кетди.

Кейин Тоҳир Қосимбекка арз қилиб, Фақиҳ Абуллайс

маҳалласидан Шайбонийхоннинг одамлари ташлаб кетган дурустгина бир ҳовлини олди. Робиянинг иддаси ўтгач, маҳалла имоми уни Тоҳирга никоҳлаб берди.

6

Кечаси ёққан қалин қор ҳар бир томни, деворни, ҳар бир дарахт ва гумбазни майин оқ ҳошия билан безаб чиққан.

Бобир Бўстонсаройнинг юқориги қаватидан шаҳарга қараб турибди. Тоза қор орасидан жимжима бўлиб кўринаётган дарахт шохлари ҳозир унинг назарида худди оқ қоғозга битилган настаълиқ¹ хатига ўхшаб кетади. Бугун Ҳиротдан, Алишер Навоийдан келган хат ҳам настаълиқ билан ёзилгани эсига тушди-ю, қалбидаги қувонч ва фахр туйғуси янги бир куч билан мавжлана бошлайди.

Бобир Самарқандни Шайбонийхондан тортиб олгандан бери унинг жасоратига тан бериб шеър ёзганлар, сатрлардан абжад ҳисоби билан ғалабанинг аниқ санасини чиқарган тарихнавислар кўп эди. Алишер Навоийдан Бобирга келган табрик эса ҳаммасининг гултожи бўлди. Ҳирот Самарқанддан қанчалик узоқ, Навоийнинг диққат-эътиборини банд қиладиган машҳур одамлару, муҳим ишлар қанчалик кўп! Шунга қарамай, Навоий Бобирни ҳам билар экан, унинг тақдирига узоқдан қизиқиб қарар экан, Самарқандни аввал бир марта олганидан хабардор экан. «Бу дафъа Самарқандни ўз номингизга муносиб ҳамла билан олмишсиз», деб, Бобирнинг номи йўлбарс сўзидан олинганига ишора қилибди. Балки бу сўзларда бошқа бир ишора ҳам бордир? Навоийнинг халқпарварлиги маълум. Бобир ўтган дафъа Самарқандни етти ой қамал қилганда, шаҳар халқи очликдан нечоғлиқ азоб тортганини Навоий ҳам эшитган бўлса керак. Бундай қамалларни у Бобирга муносиб кўрмагани учун шундай деб ёзганмикин?

Бобир қимматбаҳо жавонларига китоблар териб қўйилган хонаи хоснинг тўрига ўтди. Хушбўй сандал дарахтидан ишланган миз устида Навоийдан келган олтин боғичли хат турипти. Бобир миз олдига тўшалган зар-

¹ Настаълиқ — араб ёзувидаги ҳуснихатнинг кенг тарқалган бир тури.

боф кўрпачага ўлтириб, хатни бошқатдан ўқишга тушди.

Ҳар бир сатр туркий тилнинг гўзал жилвалари билан тўлган. Бобир биринчи ўқишда унча эътибор бермай ўтказиб юборган бир неча жумлага бу гал қайта-қайта тикилди. Навоий Бобирнинг шоирлик орзуси борлигини андижонлик бир меъмордан эшитиб, уни дадилроқ ёзишга ундаган эди. Бу меъмор Мавлоно Фазлиддин бўлса керак. Агар мавлоно Ҳиротга етиб бориб, Навоийнинг ҳузурига кирган бўлса, бошқа кўл нарсаларни ҳам айтиб берган бўлиши керак. Бобир Навоийга йўлламоқчи бўлган жавоб мактубига яқши бир шеърини ҳам қўшиб юбормоқчи бўлди-ю, машқлари ёзилган қалин дафтари-ни олиб варақлай бошлади.

Кўпчилиги йўлда, от устида хаёлига келган, жангу жадаллар орасида дафтарга узуқ-юлуқ ёзиб қўйилган, аммо ҳали тугалланмаган шеърлар. Хиёнат устига хиёнат бўлган, Бобир хонумонидан айрилган, атрофида биронта сирдош дўст тополмай ўзини ниҳоятда ёлғиз сезган оғир кунларда бир ғазал бошлаган эди:

«Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглимдан ўзга маҳрами асрор топмадим».

Аммо бу ғазал чала ётипти. Балки шуни битириб юбориш керакдир? Алишер Навоий ҳам атрофидаги кишилардан кўп бевафолик кўрганини, ҳатто яқин дўсти Ҳусайн Бойқаро ҳам унинг сирру асрорига маҳрам бўл-лолмаётганини Бобир ишончли бир одамдан эшитган эди. Қани Бобир Навоийнинг кўнглидагини ҳам топиб айтолса!

Бу ғазал Навоийга ёқиши мумкин. Уни тезроқ тугаллаш керак. Бобир қоғоз-қалам олди.

Шу пайт савдарбоши эшикдан ҳовлиқиб кириб, таъзим қилди:

- Мирзо ҳазратлари, қулингизни маъзур тутинг.
- Хўш?— деди Бобир норози бўлиб.
- Хоним ҳазратлари қабулингизга мунтазирлар.
- Онаммилар?— деб Бобир сакраб ўрнидан турди.—

Келдиларми?

— Бегимлар ҳам келдилар!

— Во ажаб!— деб Бобир қувониб эшикка томон шошилди.

Улар салкам олти ойдан бери кўришмаган эдилар. Қутлуғ Нигор хоним, Ойиша бегим ва Хонзода бегимлар билан Уратепада қолган эдилар. Кейин Самарқанддан Бобир юборган ишончли одамлар уларни Уратепадан бу ерга кўчиртириб келдилар.

Бобир улар билан Бўстонсаройнинг биринчи қаватидаги катта танобий уйда кўришди. Онаси уни бағрига босганда, Бобир онасининг озиб, қўллари енгиллашиб қолганини сизди. Опаси Хонзода бегим эса совуқдан киргани учунми, юзлари чўгдай ёниб, кўзлари чақнаб турипти. Узоқ йўл уни ҳеч қанча қийнамагандек қувноқ. Аввалгидан ҳам чиройли. Бобир унга ўнг елкасини тугиб сўрашар экан:

— Нечун бу қадар ҳаял қилдиларинг?— деди.— Неча ҳафтадан буён мунтазирмиз!

— Э, сўраманг, амирзодам; узрлик сабабларимиз бор,— деб Хонзода бегим нарироқда иссиқ жун рўмолга ўраниб, ерга қараб турган Ойиша бегимга кўз ташлаб кўйди.

Бир вақтлар Ойиша бегимни кўрмасдан севиб юрган пайтларида унинг оёғига бош қўйгиси келиб ғазал ёзганлари энди Бобирга таъбири хато чиққан бир тушдай туюларди... У Ойиша бегимни ойлар давомида кўрмаса ҳам соғинмасди...

Шундай бўлса ҳам у Ойиша бегимга иложи борича яхши муомала қилар эди. Ҳозир ҳам кичик жуссали қотма келинчакка яқинлашиб:

— Хуш кўрдик, бегим!— деди-да, унга ўнг елкасини тутди.

Ойиша бегим озгин қўлини унинг елкасига қўйиб кўришар экан:

— Ҳазратим, ғалабангиз муборак!— деди.

Ҳамма Бобирни «амирзодам» деса, Ойиша бегим уни яна ҳам улуғлаб «ҳазратим», дерди.

— Сизга она шахрингиз муборак, бегим!

— Қуллуқ,— деб Ойиша бегим таъзимга бош эгди.

— Келинимиз йўлда кўп азоб тортдилар,— деди Хонзода бегим.

Бобир хотинининг бели йўғонлашиб, қорни дўппайиб қолганини кўрди. Ажабо, Бобир ота бўладиганми? Кў-

ришмаганларига олти ой бўлди. Демак, камида олти ойлик...

Ойиша бегимнинг озгин юзида ҳомиладор хотинларда бўладиган доғлар пайдо бўлган эди. Илгари ҳам отда юролмайдиган, маҳофада боши айланадиган бегим энди оғироёқлигида қанчалик қийналганини, унга қараб қанчалик секин йўл босганларини Бобир ўзича тасаввур этди.

— Худо хоҳласа, энди барча машаққатлардан халос бўлдиларингиз, — деди. — Ҳаммаларингиз учун махсус жойлару жиҳозлар тайёрланмишдир. Яна неки даркор бўлса буюурсиз. Бўстонсаройда кимки бор, ҳаммамиз хизматларингизда бўлурмиз!

Хонзода бегим қувноқ кулиб:

— Миннатдормиз! — деди. — Амирзодам билан дийдор кўришиб бошимиз осмонга етди. Энди шу осмонда суҳбатингиздан баҳраманд қилсангиз бас.

— Камийа ҳам суҳбатларингизни соғинганмен. Сизлар жойлашгунларингизча осмонда дастурхон ҳозирланур, — деб, Бобир қўли билан юқориги қаватга ишора қилди.

Унинг осмонни пайров қилиб ҳазиллашганидан ҳаммалари кулиб олдилар.

Бобир юқориги қаватга қайтиб чиқар экан, қалбини тўлдирган шодликлар орасида сурнай навосидек жарангли ва ёқимли бир туйғу янграб эшитилаётганини сизди. Бу унинг дилида бирдан уйғониб кетган оталик туйғуси эди. Унинг бўлажак фарзандини бағрида кўтариб юрган Ойиша бегим юзидаги қўнғир доғлари билан Бобирга аввалгидан қадрдонроқ туюларди.

Буни сезган Ойиша бегим аввалгидан дадилроқ муомала қилар эди. Эр-хотин хобгоҳда чироқни ўчириб ётганларида бегим кўрпани юзига тортиб:

— Мен фаҳрланамен, — деб шивирлади.

Бобир ўз сўзининг устидан чиққанлиги учун, «энди Самарқандда учрашамиз», деб кетиб, ахири шу айтганини қилгани учун хотини ундан ифтихор қилмоқда эди.

У Бобирнинг бўлажак фарзандига она бўлиш билан фахрланишини ҳам айтмоқчи эди. Бобир буни тушунди-ю, ҳомиланинг неча ойлик бўлганини билгиси келди, аммо рўй-рост сўрашга тили бормаи гапни айлантирди:

— Энди... шодиёнаси қачон?

— Салкам уч ой бор... Уйласам, ваҳмим келур.

— Ваҳми қўя туринг. Ҳозир фахрдан гап оқдингиз-ку.

— Ҳа, агар худо ўғил берса, исмини Фахриддин қўюрмизми?

Ойиша бегим Бобирнинг номи Заҳриддин эканини ўйлаб, шунга оҳангдош ном топган эди. Бобир, мамнун товуш билан:

— Хўп, ўғил бўлса, Фахриддин,— деди.— Агар қиз бўлса, Фахринисоми?

Ойиша бегим қиз бўлишини истамақ эди, чунки ўғил туғиб, тахт ворисига она бўлишни орзу қиларди. Шундай бўлса ҳам Бобирга:

— Майли,— деди.— Лекин мен худодан ўғил тиллаганмен.

— Айтганингиз келсин!

Фахриддин... Фахринисо... Шу кунларда Бобирнинг кўнглини тўлдириб, тоширган ифтихор туйғусига бу номлар жуда мос эди.

* * *

Омад ҳам бир келса, қўша-қўша бўлиб келишини Бобир энди билмоқда эди. Самарқанд унинг қўлига ўтгандан кейин бу ёғи Ургут, у ёғи Суғд ва Дабусия қалъаси бирин-кетин Шайбонийхоннинг ихтиёридан чиқиб, Бобирнинг ҳокимиятини тан олди. Мана бугун Қарши ва Ғузордан хушхабар келди — бу шаҳарлар Шайбонийхон қўйган доруғаларни қувибди, Бобирга совға-саломлар юбориб, унинг ихтиёрига бир неча юз навкар ҳам йўллабди. Бобир бу навкарларни бошлаб келган бекларни девони хосда қабул қилиб, ҳаммасига сарпо кийдирди ва улуфа тайинлади.

Сўнг кеча тамомланмай қолган мактубининг давомини ёзиш учун иккинчи қаватга кўтарилар экан, кенг мрамар зинапояда опаси Хонзода бегимга дуч келди.

— Амирзодам, Ҳиротдан китобат келгани ростми?

Бобир тўхтаб, опасининг юзига синовчан кўз билан қаради-ю:

— Рост, ҳазрат Алишербекдан,— деди.

— Муборак бўлсин!

— Қуллуқ.

Хонзода бегим инисидан яна қандайдир мураккаб бир хабар кутиб, унинг юзига термилиб қаради. Бобир опа-

сининг кўнглидаги дардни сезиб, бир лаҳза тараддудланди. Сўнг рост гапни яширса ёлгон гапиргандай бўлишини ўйлади-ю:

— Юринг, китобатни кўрсатай,— деди.

Хонзода бегим хонаи хосда Бобирнинг қаршисида ўтириб, Алишер Навоийнинг мактубини ўқир экан, андижонлик меъмор тилга олинган жойига етганда кўзида ёш йилтиради.

— Нечун кўзингиз ёшланди, бегим? Мен сизни суюнтирмоқчи эдим-ку!

— Қандоқ қилай, толеим паст экан.

— Инингиз подшоҳ бўла туриб, наҳотки сизга ёрдам беролмаса?

— Сиз ҳали ҳам мени деб кўп жафо чекдингиз. Агар ўша йили... Ушда мен рози бўлсам, эҳтимол кейин Аҳмад Танбал сизга ёғийлик қилмас эди.

Опасининг бунчалик тантилик билан айтган сўзлари гўё Бобирни яна ҳам танти бўлишга ундар эди. Кўнгли яхши туйғуларга тўлиб юрган шу кунларда наҳотки туғшган эгачисига катта бир яхшилик қилолмаса?

Мана, ҳозир улар Самарқанднинг муҳташам бир кошонасига кўчиб келишди. Бу ерда қанча аслзода-ю, шаҳзодалар яшаган. Аммо кўпчилиги из қолдирмай кетган. Фақат меъморлар яратган гўзалликлар ҳали ҳам кўрган кўзни қувонтириб, ял-ял ёниб турибди. Яхши бир меъмор — ҳунарсиз аслзоданинг юзтасидан афзал эмасми?

— Бегим, сиз Танбалнинг ёғийлиги учун хижолат чекманг. Илон барибир илонлигини қилур эди.

— Миннатдормен, амирзодам.

— Ҳазрати Алишербек ҳам биздан улуғ ишлар кутиб китобат юбормишлар. Насиб қилса, биз ҳам умрбоқий обидалар қурурмиз, ҳунарпешалар яна йиғилиб келурлар. Мен бу муборак китобатнинг жавобини махсус элчидан бериб юборурмен. Агар Ҳиротга борган ўша андижонлик меъмор — Мавлоно Фазлиддин бўлсалар, элчи уни толиб, Самарқандга таклиф қилур.

Хонзода бегимнинг ҳали ёши қуримаган кўзларида энди шодлик учқунлади. У инисига завқ билан тикилиб шивирлади:

— Сиз Мовароуннаҳр осмонида бизнинг ягона умид юлдузимизсиз!

— Энди парвардигор Шайбонийхонни тезроқ даф

► қилсину, юрт тинчисин, денг. Ушанда нафасни ростилаб, Ушда қилган орзуларимизнинг ижросига киришурмиз.

Мавлоно Фазлиддин Андижонда қурмоқчи бўлган меъморлик обидаларининг тарҳларини, лойиҳаларини Хонзода бегим онасидан олиб, ҳамон асраб юрар эди. Ҳозир буни Бобирга айтишдан ийманди-ю:

— Амирзодам, мен энди кечаю кундуз худога илтижо қилурмен,— деди,— илоҳим шу орзуларимиз рўёбга чиқсин!

Хонзода бегим руҳи кўтарилиб чиқиб кетганидан кейин Бобир сандиқчадан шеър дафтарини олди-ю, кечаги машқини давом эттирмоқчи бўлди. Дафтардаги бир матлаъ унинг ҳозирги руҳига мосроқ эди:

«Ҳар кимки вафо қилса вафо топқусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир...»

Алишер Навоийга шу шеърни битириб юборса яхшироқ бўлармиди? У яна бир сатр ёзди, ўзига ёқмагандан кейин ўчириб, яна ёзди, яна ўчирди, ниҳоят учинчи уринишда:

«Яхши киши кўрмагай ёмонлиқ ҳаргиз»

► деган сатрни топди-ю, уни ич-ичидан ёқтириб, илҳом ҳаяжонидан нафасида титроқ пайдо бўлди. Назарида, Навоий унинг елкаси оша бу янги сатрни ўқиётгандек эди. У одамларга Навоийдек кўп яхшилик қилган сиймонинг ҳеч қачон ёмонлиқ кўрмаслигини истар, энди шу истагини шеърига ҳам сингдирмоқчи бўларди.

Бобир тўртинчи сатрни бошлаганда савдарбоши эшикдан бош эгиб кириб, қўрқа-писа:

- Мирзо ҳазратлари,— деди.
- Мени тинч қўйинг демабмидим?
- Қулингизни афв этинг...
- Яна не ташвиш?

— Амирзодам буюрган эдилар. Агар Мулла Биноийни келтирсалар, дарҳол хабар беринг, деган эдингиз.

— Шоир Биноий Шаҳрисабздан келибдирми?

— Қосимбек жаноблари келтирмишлар.

Бобир бу хабарни эшитди-ю, ёзишдан тўхтаб, қаламни миз четига қўйди. Пастдаги қабулхонага тушиб бораётган Биноийнинг тақдирига оид мураккаб воқеалар хаёлидан такрор ўта бошлади.

Бобир ҳиротлик машҳур шоир Қамолиддин Биноий билан бундан уч йил олдин Самарқандга биринчи гал келган пайтларида танишган эди. Биноийнинг санъаткор хаттотлар томонидан кўчирилган нодир бир қўлёзма китоби бор экан. Китоб йиғишга ҳавасманд Бобир бу китобга жуда ҳаваси келди. Биноий китобини унга совға қилмоқчи бўлди. Бобир Биноийнинг Самарқандда мусофир эканини, танқислик тортиб қийналганини билар эди. Шунинг учун Бобир саҳҳофларни чақириб, бу китобнинг энг баланд нархи қанча бўлишини сўради. Саҳҳофлар «энг баланд баҳоси беш минг дирҳам», дейишди. Бобир бу пулни Биноийга юборишга улгурмай қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолган эди.

Кейин у касалликдан туриб, Андижонга жўнаш учун йўл ҳозирлигини кўраётганда «Мажмуати Рашиди» деб аталадиган ўша китобни кўрди-ю, Биноийга ҳали ҳақини бермагани эсига тушди. Дарҳол хазиначини чақириб, беш минг дирҳам олтинни санатди, сўнг пулни китобдорга бериб, Биноийга юбортирди.

Бир вақт китобдор Биноийни тополмай қайтиб келди. Мусофир шоирнинг Самарқандда муқим турадиган уйи йўқ, у бугун қаёққадир меҳмонга кетган эди. Бобирнинг одамлари Андижонга тезроқ жўнаш ва куч йиғиш ташвиши билан ниҳоятда банд бўлганликлари учун ҳозир Биноийни қидириб юриш уларга жуда малол келди. Лекин Бобир:

— Шу қиёматлик қарзни узмагунча Самарқанддан қўзғалмаймен!— деб туриб олди.

Шундан кейин савдару навкарлар шаҳарнинг ҳар тарафига от чоптиришиб, ниҳоят Биноийни топдилар, унга бўлган воқеани айтиб, беш минг динор пулини топширдилар.

Киши молига суқ подшоҳларни кўп кўрган Биноий ўн олти ёшли Бобир мирзонинг бунчалик ҳалоллигидан жуда қаттиқ таъсирланди-ю, унга атаб бир шеър ёзди. Бу шеърдан бир нусхасини хаттотга кўчиртириб, Бобир жўнаётганда унга эсдалик қилиб бериб юберди.

Қирқ тўрт йўллик бу шеърда у Бобирни кўп мақтаган:

«Шоҳ султони Заҳрирдин Бобир,
Ки жаҳон шуд зи сити адлаш пур!»—

деб, гўё жаҳон Бобирнинг адолат бобидаги шуҳратидан тўлганини айтган эди. Бобир, «Жаҳон қайда-ю, менинг шуҳратим қайда!»— деб, бу сатрлардаги муболағадан кулган бўлса ҳам, лекин замонадан кўп жабр кўрган Биноий учун шу кичик яхшилик туфайли, эҳтимол, бутун жаҳон адолатга тўлиб кўрингандир, деб ўйлади.

Бироқ кейинчалик Самарқандга Шайбонийхон хон бўлди ва шаҳар шоирларини йиғиб бир мушоира ўтказди. Бу мажлисга Биноий ҳам қатнашиб, шеър ўқиди. Хон унинг шеърини ёқтиради-ю, Биноийни ўзига мулозим қилиб олади ва эришган ғалабаларининг тарихини ёзишни топширади. Биноий «Шайбонийнома» деган асарини энди ёза бошлаган пайтда Самарқанд яна қайтадан Бобирнинг қўлига ўтади. Шайбонийхон атроф туманлардан ҳам қувилиб, Бухорога қараб чекинган кунларда Биноий унинг қароргоҳидан қочиб, Самарқандга келади. У Бобир билан учрашмоқчи бўлади, лекин Қосимбек уни Шайбонийхон тарафдори деб, Бобирнинг ҳузурига киритмай, Шаҳрисабзга жўнатиб юборади. Бобир бу ҳодисадан яқинда хабар топиб, Қосимбекка:

— «Чакки қилибсиз,— деди.— Мулла Биноий — катта шоир. Ўзи келган бўлса рухсат бермоқ керак эди».

Қосимбек важ кўрсатди:

— Катта шоирингиз Шайбонийхонни мақтаб шеър ёзган.

Бобир кулди:

— Бизни мақтаб шеър ёзганини билмасмисиз? Тождорлар мақтовни суйсалар, шоир не қилсин!

Қосимбек жиддий туриб эътироз қилмоқда эди:

— Амирзодам, бу одам Шайбонийхоннинг хуфяси бўлиши мумкин.

Бобир ўйлаб туриб:

— Йўқ,— деди.— Ҳиротда Ҳусайн Бойқародай шоҳга хуфя бўлмаган киши Шайбонийхонга хуфя бўлмас.

— Аммо бу шоир Хўжа Яҳёнинг ҳовлисида туриб, унинг тузини ичган, кейин Хўжа Яҳёни ноинсофларча ўлдиртирган Шайбонийхонга мулозим бўлган. Шу яхшими?

— Бу яхши бўлмаса, яхшилик қандай бўлишини биз кўрсатмоғимиз керак. Одам юборинг, Мулло Биноийни Самарқандга бешикаст олиб келсинлар.

Сўнги сўз фармойиш тарзида айтилгани учун Қосимбек уни бажаришга мажбур бўлган эди.

...Бобир пастга тушиб девони омга тўрдаги эшикдан

кирди. Кўп ўтмай пойгаҳдаги эшикдан Қосимбек Биноийни бошлаб кирди.

Биноийни Бобир бундан икки-уч йил олдин ҳам бир кўрган эди. Ушанда у жуда салобатли эди. Ҳозир эса жуда озиб, гавдаси алланечук кичрайиб қолган. Тўни ҳам, салласи ҳам эскириб кетган. Фақат йирик-йирик кўзлари аввалгидай мағрур чақнаб турибди. Бобир унга пешвоз чиқиб, уй ўртасида қўл бериб кўришди. Унг ёнига Қосимбекни, чап ёнига Биноийни ўтқазиб ҳолаҳвол сўради. Шунда Биноий ёдаки бир рубой айтиб, егулик ғалласи йўқлигини, кияй деса ғалланинг қопи ҳам топилмаслигини айтди:

Не ғалла мароказ тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид —

деган сатрлардаги нозик сўз ўйинини сёзиб, Бобир беихтиёр жилмайди. «Муҳмал» аслида ноаниқ деган маънони билдирарди. Бу сўз билан Мулла Биноий ўз аҳволининг ноаниқлигига ишора қилмоқчи эди. Айни вақтда, «муҳмали ғалла» — яъни қоп қиядиган даражага етганини ҳам айтиб, ўз аҳволига киноя қилмоқда эди, «Хон ҳузурида топган мартабамиз шу бўлди!» — демоқчи эди.

Бобир бунинг ҳаммасини тушунган маънода бош ирғади-ю, панжасини пешонасига тираб, бир лаҳза жим қолди. Унинг авзойидан шеърга шеър билан жавоб бермоқчи эканлигини сезган Қосимбек Биноийга «Шошмай тулинг!» — дегандай ишора қилди. Ниҳоят, Бобир қўлини пешонасидан олди-ю, Биноийга кулимсираб қаради:

Инъому вазифа бори буйрулғусидир,
Муҳмалга бўю ғаллага уй тўлғусидир.

Бобирда бунчалик шеърый истеъдод бор деб ўйламаган Биноий бир лаҳза ҳайратланиб турди-ю, сўнг тожиқча талаффуз билан:

— Яна бир такрорланг, амирзодам, фақир радифини уқиб олмоқчиман! — деди.

Бобир шеърни иккинчи айтишда баъзи жойларини силлиқлаб, «ғаллага уй» жумласини «ғалладин уй тўлғусидир», деб тўғрилади. «Бўй» ва «уй» деган ички қофиялар ўзига ҳам ёқимли туюлиб, завқини келтирди.

— Табъи назмингизга тан бердим, амирзодам! — деди.

Бинойй. Сўнг у оқ оралаган қалин соқолининг учларини тутамлаб бирпас жавоб қидирди. Топди шекилли, бошини тез кўтариб, қадини тиклади:

Бир муҳмал учун мунча иноят бўлдь,
Мустаъмал агар десам нелар бўлғусидир!

Биноййнинг туркий шеърга ҳам бунчалик усталиги энди Бобирни ҳайратга солди. Бу ерда «муҳмал» сўзи учинчи бир маънода ишлатилгани — Бинойй аввалги рубойсига камтарона баҳо бериб, уни «муҳмал», яъни «хом» деб атагани ҳам ажойиб эди. «Муҳмал»га «мустаъмал», яъни «пишиқ», «мукаммал» сўзининг ички қофия қилингани ҳам Бобирга жуда ёқди. У муншйни чақириб, Мулла Бинойй айтган рубойларни ёзиб олишга буюрди.

Икки орада бўлиб ўтган мушоирадан Қосимбек ҳам хийла таъсирланган эди. У ўша куниеқ Биноййни яхши бир ҳовлига жойлаштирди, Бобирнинг буйруғи билан аравада ун, гуруч, бир қўй, йссиқ барра пўстин бериб юборди, Бинойй подшоҳ мулозимлари қаторида улуфа ола бошлади.

Орадан икки кун ўтгач, янги зира беқасам тўн устидан барра пўстин кийган Бинойй яна Бўстонсаройга келди. Бобир бу гал уни иккинчи қаватдаги меҳмонхонада қабул қилди.

Бу гал улар дастурхон атрофида яккама-якка суҳбатлашдилар. Бинойй Бобирнинг Шайбонийхон ҳақида савол беришини кутиб, хон саройида кўрганларини киноя билан гапириб беришга тайёрланиб келган эди.

Лекин Бобир Биноййни ўнғайсизлантирмаслик учун ўтган гал ҳам, бугунги суҳбатда ҳам, Шайбонийхонни атайлаб тилга олмади. Сўнгги кунларда Навоийдан келган хатнинг таъсирида юрган Бобир Ҳиротдан гап очди. У Навоий билан Биноййнинг ўзаро муносабатлари ҳақида баъзи бир гаплар эшитган, энди бунинг тафсилотларини билгиси келар эди.

Шайбонийхон тилга олинмаганидан енгил тортган Бинойй кулиб гап бошлади:

— Алишербекнинг қулоқлари оғриганда кўк қийиқ боғлаган эканлар. Буни баззоз эшитиб, кўк рўмолга «Нози Алишерий» деб ном қўйиб сотадиган бўлдилар. Алишербек — улуг сиймо, номларига ярашадиган улуг

ихтиролар қилганлар. Бачкана кишилар арзимаган нарсаларга ҳам «Алишерий» деб ном қўйиб, пул ишлашлари фақирнинг ғашига тегди. Эшагимга ғаройиб бир эгар ясатдим у бунга ҳам «Алишерий» деб от қўйдим. Кейин шу эгар ҳам машҳур бўлди! Мен бу билан савдогарларнинг бачкана гапларига киноя қилган эдим. Аммо ифвогарлар буни «Алишербекка беҳурматлик» деб овоза қилдилар, икки орага ғубор солдилар.

Мулла Биноий ҳазиломуз бошлаган гапини ҳасратли товуш билан тугатди:

— Амирзода, менинг Алишер Навоийга эҳтиромим чексиз! Фақир у зотнинг суҳбатларидан баҳраманд бўлган пайтларимни эсласам юрагим эзилур.

— Емон одамлар солган ғуборни орадан олиб ташлаш мумкин эмасмикин?

— Мен ҳозир шу ғуборни тарқатиш ҳаракатидамен. Мусофиротда юриб, Алишер Навоийга атаб бир қасида ёздим. Жоиз бўлса, баъзи жойларини амирзодамга ўқиб берай.

— Марҳамат!

Мулла Биноий ўзи ёзган шеърини асарларнинг ҳаммасини ёддан билар эди. Ҳозир ҳам бир бурчакка тикилиб, «Мажмаъул ғаройиб» деган қасидасини ёдаки айта бошлади. Мулла Биноий Навоийдан узоқда унинг суҳбатини соғиниб:

Бе ту чун оби Дарғамам дар ғам,

Бе ту чун руди Кўҳакам гирён¹,—

деганда Бобир завқдан бош ирғаб:

— Уҳ!— деб қўйди.

Қасида ўқиб тугатилганда Бобир таъсирланганидан қасрда ўтирганини ҳам унутган эди. У атрофига қараб, гўё меҳмонхонага узоқлардан қайтиб келгандай бўлди.

— Мавлоно, бу қасидани Алишербекка нега юбормайсиз?

— Ҳиротга борадиган тайинлик одам йўқ, амирзодам.

— Биз яқинда Ҳиротга элчи юбормоқчимиз. Каминага Алишербекдан китобат келган эди. Жавобини ёзиб юбормоқчимен.

¹ Сенсиз Дарғам сувидек дарду ғамдамен,
Сенсиз Кўҳак (Зарафшон) дарёсидек гирёнман.

— Амирзодам, қани эди, қулингизнинг бу қасидасини ҳам....

— Марҳамат, хаттотга бериб кўчиртирмоқ зарур бўлса, мен буюрурмен. Сўнг элчидан бериб юборурмиз.

Гап шунга қарор топди-ю, мулла Биноий хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Бобир яна хонаи хосга кириб, чала қолган шеърини қўлига олди. Бироқ энди катта шоир билан бўлган узоқ суҳбатдан сўнг, аввалги шеърлари Навоийга юборишга муносиб эмасдек туюлди. Унга илгари жўн туюладиган нарсалар ҳам аслида жуда мураккаб экани ҳозир жуда аниқ сезилаётгандай бўларди. Ҳамма нарсани муҳит, аҳли жаҳон мураккаблаштиради. Ҳиротда яшаётган Алишер Навоий ҳам, ҳозир Бобирга кўп нарсаларни куюниб айтиб берган Биноий ҳам муҳитдан, замона аҳлидан норози бўлганларича бор эди. Бобирнинг ўзи бу замонадан озмунча жабр кўрдими?

Ким кўрибдир, эй кўнгил, аҳли жаҳондин яхшилики!

Бу ҳароратли сатр қоғозга тез ва равон тушди. Бобир ўз зеҳнининг гўё қайралиб, ўткирлашиб қолганини сезиб турарди. У ҳозир хаёл кўзи билан Ҳиротдаги Алишер Навоийни аниқ кўраётганга ўхшарди. Бобир муҳитдан, замонадан, фақат ўз манфаатини кўзлайдиган жаҳон аҳлидан яхшилик кутган одам алданиши муқаррарлигини Навоийга айтиб дардлашгиси келарди:

Кимки андин яхши йўқ, кўз тутма андин яхшилик.

Яъни, ўз муҳитидан баланд туrolмайдиган одам бировга яхшилик қилолмайди. Алишер Навоийнинг одамларга шунча кўп яхшилик қилаётгани — Бобирга унинг жаҳон аҳлидан беқиёс даражада юксак эканини яққол кўрсатаётгандай бўларди. У ўз кўнглини ҳам мана шу юксакликка ундаб яна бир байт ёзди.

Бори элга яхшилик қилғилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондан яхшилик.

Шу кун кечаси Бобир Навоийга аталган мактубини ҳам, шеърини ҳам ёзиб тугатди. Орадан икки кун ўтгач, бу мактуб махсус элчи билан Самарқанддан Ҳиротга

жўнатилди. Бобир Навоийдан қиш чиққунча жавоб олиш умидида эди. Бироқ қиш чиқиб, энди бойчечак очилган кунларда Ҳиротдан мусибатли хабар келди: қиш чилласи пайтида ҳали Бобир юборган элчи йўлда эканида Алишер Навоий вафот этган эди. Бобир ўзига улуғ бир мураббий топдим, деб суюниб юрганда ўгай тақдир уни бу мадаккоридан ҳам жудо қилган эди.

7

Тепаликка учиб чиқаётган чопқир отнинг туёғи ердан бош кўтариб, бугун-эрта очилай деб турган лолá гунчасини эзиб-янчиб ўтди. Бу от устида ўтирган Шайбонийхоннинг кўзлари эса пастдаги кенг текисликда чуғурчуқдай ёпирилиб пойга ўтказаётган отлиқларда эди.

Тиниқ баҳор осмонининг бир четида Самарқанд билан Бухоро оралиғининг энг машҳур қўрғони бўлган Дабусия¹ қалъаси савлат тўкиб турибди. Кеч кузда бу қалъа ҳам Шайбонийхоннинг қўлидан чиқиб, Бобирга ўтиб кетганда хон қўшини Бухорога чекиниб, оғир аҳволга тушиб қолган эди. Руҳи тушган баъзи саркардалар «Эсимиз борида этак ёпиб, Туркистонга қайта қолайлик!»— дейишган эди. Аммо Шайбонийхоннинг Самарқанддаги хуфялари Бобирнинг шоирлар ва олимлар суҳбатига берилиб, янги жангларга суст тайёрланаётганини билдириб турар эдилар. Қўлдан-қўлга ўтиб, жуда кўп таланган Самарқанд баҳорга чиқиб яна очлик ва қатъчилик балосига йўлиққан эди. Бунинг ҳаммаси Шайбонийхонни дадиллантирди. Яқинда у Бухородан Дабусияга қўшин тортиб келди. Қалъанинг баланд деворларига улардан ҳам баланд шотилар қўйдирди. Қалъа ҳимоячилари тепадан ўқ ва тош ёғдиришаётган бўлса ҳам хон ўз аскарларига тап тортмай чиқаверишни буюрди. Одамлар ўлган-қолганига қарамай чиқиб келаётганини кўрган ҳимоячилар тепадан катта ёғоч болорлар отишди, ёниб турган ёғларни чиқаётганларнинг бошидан қуйишди. Девор тағлари ўликларга тўлиб кетди. Хон навқарлари қўрқиб чекина бошладилар. Шунда Шайбонийхон ўзининг туғишган укаси Маҳмудхонни

---

¹ Д а б у с и я — «Темир қўрғон» демакдир. Зиёвиддин деган жойда ҳозир бу қалъанинг харобалари бор.

Ва суюкли ўгли Темурхонни бутун навкарлари билан жангга солди. Хон укаси ва ўғлини ҳам аямаётганини кўрган жангчилар яна шодиларга ёпишдилар. Юқоридан ёғилаётган ажал шотига чиққанларни тутдай тўкаётган бўлса ҳам бир неча юз киши шовқин-сурон билан девор тепасига чиқиб борди. Девор тепасидаги жангда икки томондан ҳам жуда кўп одам қирилди, ўликлар туйнукларни бекитиб қўйганидан пастга ўқ отиш мумкин бўлмай қолди. Хон қўшини сон жиҳатдан бир неча баробар кўп эди ва шотилардан орқама-орқа чиқиб бормоқда эди.

Бобирдан ёрдам сўраб кетган чопари Самарқандга етиб боргунча бўлмай Шайбонийхон Дабусияни қонга белаб ахири олди-ю, ҳимоячиларни битта қолдирмай қилчдан ўтказди.

Бу зафар хон қўшинининг руҳини кўтарди.

Энди Шайбонийхон Дабусияни тоғдай бир таянчга айлантириб, ундан Самарқанд устига сакраш тайёрлигини кўряпти.

Ҳозир пастда ўтказилаётган пойга ҳам — шунчаки кўнгил очиш учун эмас. Бобир билан бўладиган ҳал қилувчи жангларда Шайбонийхонга энг зўр, энг чопқир отлар керак.

Кун кеча Самарқанддан келган дарвиш кийимдаги бир махфий Бобирнинг хотини қиз туққанини, отини Фахринисо қўйганларини айтиб берган эди.

Шайбонийхон пойгада бир-биридан ўзиб, сор бургутлардай учиб бораётган йигитларига завқ билан тикилди-ю, ўзича деди: «Майли, Бобир куздаги ғалабасидан фахрланиб, қизига Фахринисо деб от қўйсин, керилиб, шеърини ёзиб ётаверсин! Унгача мен бургутларимнинг ҳаммасини овга ўргатаман».

Шайбонийхон ҳали ҳеч қайси жангда бунчалик жонжаҳди билан тайёрланган эмас. У Бобирни енгил осон эмаслигини сезарди. Бобир энди ўн тўққизга кирган ёш йигит бўлса ҳам ниҳоятда истеъдодли, ниҳоятда довюрак саркарда эканини Шайбонийхон амалда кўрди. Ҳозир бу атрофдаги шаҳару қишлоқларнинг кўпчилиги Бобирга ён босади. Шайбонийхоннинг душманлари эса беҳисоб. Султон Али мирзонинг кўпчилик бек ва навкарлари бултур Шайбонийхонга қўшилган эди, Бобир Самарқандни олгандан кейин ҳаммаси унинг томонига қочиб ўтиб кетди. Бобирнинг қўшини кун сайин кўпайиб борапти. Ҳат-

то Андижондаги Аҳмад Танбал ҳам укаси Султон Халилни икки юз навкари билан Бобирнинг ихтиёрига юборипти. Шайбонийхон шуни эшитгандан кейин, ҳозир Бобирнинг обрўси жуда баланд эканини, ундан ҳатто Аҳмад Танбал ҳам қўрқиб қолганини сездди. Бу кетишда ёзга бориб Бобирнинг қўшини яна ҳам кўпаяди. Шайбонийхон ҳал қилувчи жангни тезлатмаса, кейин ютқизади.

* * *

Шайбонийхон султонлари билан кенгашиб, эрта баҳорда Бухоро ва Дабусия қалъасини ишончли одамларига қолдирди-ю, ўзи Самарқанд томонга қўшин тортиб кела бошлади. Шундан сал олдин Шайбонийхон Бобирга мактуб йўллаб, уни масоф урушга¹ чақирган, «Мардлар майдонда синалгай, қалъада бекиниб ётиш ёш боланинг ҳам қўлидан келур!»— деган мазмунда аччиқ киноялар қилган эди.

Ниҳоят, Бобир ҳам Самарқанддан қўшин билан келди-ю, Сарипулда² Шайбонийхон аскарларидан бир тош берида тўхтаб, жангга тайёрлана бошлади. Бобир Зарафшон дарёси кўришиб турган бир жойни ўрда қилиб, атрофига чуқур хандақлар қазитди, шох-шаббалардан ўқ ўтмайдиган ихоталар ясатди.

Шунга қараганда Бобир масоф урушга унча тез киришмоқчи эмас эди, орқадан яна янги кучлар етиб келишини кутмоқчи эди.

Бироқ Шайбонийхоннинг йиғиладиган аскарлари йиғилиб бўлган, энди узоқ Туркистондан янги кучлар етиб келолмаслиги аниқ. Шаҳрисабздан келган махфий хабар хонни изтиробга солиб қўйди. Уша ёқда Боқи тархон икки минг қўшин тўплаган эмиш, яна мингта аскар йиғиб, кейин ҳаммасини Бобирга ёрдам бергани олиб келмоқчи эмиш. Агар бу қўшин ҳам Бобирга келиб қўшилса, Шайбонийхон енгилиши мумкин. Хон урушни тезроқ бошлашнинг чорасини излаб, Бобир қароргоҳида мунажжимлик қилиб юрган яширин кишисига хабар юборди. «Осмондаги юлдузларга қараб, Бобирни тезроқ жанг қилишга кўндирсин, агар ишни чўзса, жосуслигини фош

¹ Масоф уруш — очик жойда юзма-юз олишиш.

² Сарипул — ҳозирги Каттақўрғон шаҳри яқинидаги бир қишлоқ.

қилиб бошини кестиргаймен!»— деб мунажжимга таҳдид қилди.

Бу мунажжим ҳам шоир Бинойга ўхшаб, хон қароргоҳидан Бобир ҳузурига қочиб борган эди. Хон Бобирнинг раҳмини келтириш учун мунажжимни Бобир ҳузурига қочиришдан олдин калтаклатиб, оғиз-бурнини қон қилган, кийимларини йирттирган эди. Мавлоно Шаҳобиддин исмли бу мунажжим ҳозир Бобир саройида иззатикромда экани ҳам Шайбонийхонга маълум эди. Хоннинг яширин топшириғи қаландар кийимидаги киши орқали мунажжимга етказилган куни кечаси Шайбонийхон ўн минг қўшини билан Бобир ўрдасига бостириб борди, нақоралар, карнайлар чалдириб, истеҳком деворлари орқали ўқлар ёғдирди.

Отлар хандақлардан ўтолмас, аммо хон аскарларининг ҳақоратомуз қичқириқлари ўрдада ўтирган Бобирга ва унинг одамларига баралла эшитиларди:

— Жонинг бўлса майдонга чиқ!

— Қўрқоқлар, курк товуқдай мояк босиб ўтира бера-санми?!

— Бобирингда юрак бўлса улуғ хонга ўзини кўрсатсин!

— Мард бўлса чиқсин майдонга!

Ҳимояда ётган одамларга тунги ҳужум ва шовқин-сурон оғир таъсир қилишини Шайбонийхон яхши билар эди. Бобирнинг ўрдаси атрофида унинг юзлаб отлиқлари урра-ур қилишиб, бўрлиқни ларзага келтиришди, ихота қилинган шох-шаббаларга ёниб турган ёй ўқларини отишиб, бир-икки жойини ёндириб юборишди. Ичкаридан ҳам ўқлар отилди, аччиқланган навкарларнинг ҳақоратлари эшитилди, аммо хон қўшини билан олишиш учун ҳеч ким юрак ютиб чиқолмади.

Шайбонийхон Бобирнинг кечаси қўққисдан майдонга қўшин тортиб чиқолмаслигини олдиндан биларди, чунки ҳеч бир ақлли-ҳушли саркарда бу қоронғи тунда селдай ёпирилиб келган лашкар қаршисига тайёргарликсиз бепартиб отилиб чиқмаслиги ўз-ўзидан аён эди. Бу тунги шовқин-сурон Шайбонийхонга ўз лашкарининг руҳини кўтариш учун керак эди. У ўзининг ҳеч нарсадан қўрқмаслигини, Бобир эса гўё тиззаси қалтираб, истеҳкомдан берига чиқолмаётганини ҳар икки томонга намоёиш қилмоқчи, шу билан ёш душмanning иззат-нафсини кўзғатмоқчи эди. Айни вақтда, бу тунги ҳужум — Бобир қа-

роғоҳида иш олиб бораётган мунажжимни ҳам дадиллаштиришга қаратилган эди.

Чиндан ҳам бу тунги ҳужум Бобирнинг иззат-нафсига қаттиқ тегди. Мунажжим эса осмондаги юлдузлар тартибини мураккаб бир тарзда унга тушунтириб: «Ҳозир саккиз юлдуз сиз томонда рост турур,— деди.— Яна икки кун ўтгач, бу саккиз юлдуз ғанимингиз томонига оғиб кетгай. Агар эрта-индин жангга киришсангиз ғалаба сизники бўлишидан бутун фалакиёт далолат бермоқда!»

Ахири шу сабаблар бир бўлиб, Бобир Шаҳрисабз ва Тошкентдан келадиган катта қўмакни кутиб ўлтирмасдан, индин чоршанба куни жанг майдонига чиқишга қарор берди. Мунажжим буни ўша алоқачи қаландар орқали Шайбонийхонга етказдирди.

Шайбонийхон чоршанба куни ҳаёт-мамоти ҳал бўлишини сезиб, бор истеъдодини, бутун тажрибасини ишга сола бошлади. Қуни бўйи бўлажак жанг майдонининг ҳар бир пасту баланд жойини кўздан кечириб чиқди, офтоб қаёқдан чиқиб, шамол қаёқдан эсишига эътибор берди. Кечаси эса отларни эгарлатиб, ҳамма нарсани тахт қилиб ётишни буюрди, ёв майдонга чиққан заҳоти дарҳол қулай томонни эгаллашнинг режасини тузиб қўйди. Икки кеча деярли ухламади. Ярим тунда ҳам, саҳар паллада ҳам унинг оқ ўтовидан кучли овоз ва катта ихлос билан ёдаки қироат қилинаётган қуръон товуши эшитилиб турди. Шайбонийхон жойнамоз устида саждага бош қўйиб, худога муножот қилар, кўзларига ёш олиб «Шарманда қилма, парвардигор!»— деб пичирларди.

Жангдовуллар азон палла Бобир қўшинининг шошилич сафланаётганини ва туғ тикаётганини айтиб келган заҳоти Шайбонийхон ҳам бор аскарларини оёққа турғизди. Чавкар отда сафларни айланиб чиқди.

— Шунқорларим!— деб жарангли овоз билан қўшинга мурожаат қилди.— Бу атрофда бизнинг худодан бўлак суянчиғимиз йўқ. Ота юртимиз узоқ, енгилсак етолмаймиз. Бирдан-бир нажот — енгиш! Менинг парвардигордан умидим катта. Тушимда аён бўлди — насиб қилса, ғалаба бизники!

— Иншолло!— деди ўнлаб овоз бирдан.

Шайбонийхон қуръондан қисқа бир сурани оҳангдош товуш билан таъсирли қилиб ўқиди-ю, диний раҳбарларга хос сирли ва салобатли тарзда фатво берди:

— Омин, оллоҳу акбар!

Минглаб одам бирдан:

— Оллоҳу акбар!— деб такбир туширганда осмон титраб кетгандай бўлди. Шайбонийхоннинг валийлигига ишонадиган, унинг фатвосидан руҳланган қўшин аввалдан йиланган аниқ режа билан ёв томонга йўналди.

Узоқ машқлар бекор кетмаган эди. Хоннинг қўшини гўё бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилар, худди таранг тортилган ёйдай ўртаси хиёл олдинга чиқиб борар эди.

Чап томон дарё. Шайбонийхон қўшинини ўнг томондаги кенгликлардан дарё томонга қиялатиб йўналтирди. Чунки дарё томон нишаброқ эди, бугун шамол ҳам жанубдан эсмоқда эди. Йўл нишаб бўлса-ю, шамол орқадан эсса, чопқир отлар янада тезроқ учиши мумкин. Шайбонийхон бугун қўлламоқчи бўлган тўлғама усули — яшин тезлигида ҳаракатланишни талаб қилади. Шунинг учун у отларнинг чопқирини аввалдан танлаб қўйган, бугун эса шамолнинг йўналиши-ю, ернинг нишаблигини ҳам ҳисобга олган эди.

Шайбонийхон қўшинининг жанубдан қиялаб яқинлашаётганини кўрган Бобир қўшини ёв билан юзма-юз тўқнашиш учун ўнг қанотини олдинроқ чиқариб, дарёга орқа ўгирди-ю, жанубга томон бурила бошлади.

Орада икки-уч чақиримча масофа қолганда Шайбонийхон хос навкарлари, ичкилари ва туғбардори билан бирга баланд бир тепаликда тўхтади. Бобир ҳам шунақа бир тепаликда отлиқ турар, унинг орқасидаги дарёнинг суви эрталабки қуёш нуридан товланиб кўринарди.

Бобирнинг қўшинлари орасида тўра¹ кўтарган, дастаси узун найзалар ва ойболталар билан қуроолланган пиёдалар ҳам кўп эди. Агар отлиқлар уларга тўғридан рўпара бўлса узун найзалар отга ёки отлиққа санчилади. Шайбонийхон пиёдаларнинг марказда келаётганини кўриб, ўзининг қўшинига ёв марказини очиқ қолдиришни, ёвнинг икки қанотини айланиб ўтиб, икки биқинидан ва орқадан зарба беришни буюрган эди.

Ўнг қанотдаги Маҳмуд Султон, Жонибек Султон ва Темур Султон хоннинг буйруғига амал қилишиб, ёвга бир чақирим қолганда отларини тўсатдан ўнг томонга

¹ Тўра — қалқоннинг бир тури. Отлиқларнинг қалқонидан катароқ бўлади.

буришди ва Бобир қўшинининг чап қанотини айланиб ўта бошлашди. Шайбонийхон қўшинининг чап қанотидаги машҳур лашкарбошилар Ҳамза Султон ва Мадҳи Султон ҳам марказга тегмай, Бобирнинг ўнг қанотини айланиб ўтмоқда эдилар.

Энг зўр кучларини марказга қўйган Бобир аввал тузган режасини шошилиш равишида ўзгартира бошлади. Бобир марказга қўйган қўшинининг бир қисми ўнг қанотга қўшилиб, Шайбонийхоннинг чап қанотига ташланди.

Тўлғаманинг бир қалтис жойи шунда эдики, марказга тегмай ўтган икки қанот бир-бирдан ажралиб қолиши мумкин эди. Ёв уларни иккига бўлиб ташлаши, сўнг орқадан ҳужум қилиб тўлғама ишлатмоқчи бўлганларнинг ўзларини тўлғаб, қуршаб олиши мумкин эди. Ҳозир Шайбонийхон қўшинининг чап қаноти худди мана шу аҳволга туша бошлади.

Аммо мана шу ерда энг югурик отларнинг танлангани иш берди. Бобирнинг отлиқлари олдиндан қирқиб чиқишга улгурмадилар. Маҳмуд Султон бошлиқ уч-тўрт юз чавандоз ёв қўшинининг орқасига ўтиб олишга муваффақ бўлди. Ўнг қанотдан Ҳамза Султоннинг икки юз отлиғи ҳам чопқир отларда ёвни айланиб ўтиб келиб, Маҳмуд Султоннинг йигитларига қўшилди. Бобир қўшини кутилмаганда ҳам икки ёндан, ҳам орқадан зарба еб, эсанкираб қолди. Жон аччиғида бақираётган, қилич ва ўқ зарбидан йиқилаётган, оёқ остида мажақланиб чинқирган ваҳимали овозлар, тиг, найза зарбалари, «Ур-ҳо, ур!»— деган нидолар отларни ҳам қутуртириб юборган эди. Бобир қўшинининг дастлабки ясоғи бузилиб кетди, икки томоннинг отлиқлари аралаш-қуралаш бўлиб, пиёдаларнинг устига отда бостириб келди. Пиёдаларни энди ўз қўшинининг отлиқлари ҳам босиб, янчиб кета бошлади.

Очиқ қолган марказдан Бобир аскарларининг бир қисми аланга тилидай отилиб чиқди-ю, Шайбонийхон турган тепаликка ҳамла қилиб кела бошлади. Ўнг қанотдаги Темур Султон билан Жонибек Султоннинг йигитлари ҳали ҳам қуршовдан чиқолмас эди. Шайбонийхон томонга бостириб келаётган икки юздан кўпроқ отлиқнинг рафтори жуда ваҳимали эди. Кўпакбийнинг уч-тўрт юз йигити қирғин бўлаётган жойдан чиқиб, ёв отлиқларининг кетидан тушди. Аммо орадаги масофа анча узоқ, Кўпакбий етиб келгунча беригилар Шайбонийхонни бу-

тун ичкилари билан янчиб ўтиши мумкин эди. Буни сезган хоннинг ичкилари саросимага тушиб қолишди. Ювошгина от миниб чиққан Мулла Абдурахим:

— Ҳазрати имоми замон, вақт ўтди, бехатар жойга чекинайлик!— деди.

Шайбонийхоннинг рангида қон қолмаган. У ҳам беҳатар жойга кетишни истарди. Аммо бу тепаликда у туғлар билан турибди. Агар пастга тушиб кетса-ю, аскарлари ўгирилиб қараб, уни ва туғларни кўрмаса, «Енгилиб-миз!»— деб ўйлашади. Хоннинг чекиниши — енгилиш аломати бўлади.

Шунинг учун Шайбонийхон титраб-қақшаб:

— Улим бор, чекиниш йўқ!— деб қичқирди. Сўнг у юз қадамча нарида турган хос навкарларига буюрди:

— Чиқ ҳамманг! Ана у келаётган отлиқларнинг йўлини тўс!

Бу хос навкарлар хоннинг энг сўнги таянчи ҳисобланар, улар одатда енгилиб қочиш керак бўлганда хонни қўриқлаб олиб кетиш учун сақланар эди. Хон буйруқ бергандан кейин улар ёпирилиб келаётган нариги ёвнинг қаршисидан чиқиб, ёйлардан ўқ ота-ота уларга яқинлашдилар. Хос навкарлар наригиларга қараганда икки баробар оз бўлсалар ҳам дадил саваша бошладилар. Нарёқдан Кўпакбий ҳам уч-турт юз отлиғи билан етиб келди. Энди ёв илғорлари қуршовда қолди. Бир вақт шу қуршовни ўнтача отлиқ йигит ёриб чиқди. Худди кўпкари пайтида улоқ талашиб тўсатдан томошабин устига бостириб келиб қоладиган улоқчиларга ўхшаб, Шайбонийхон турган тепаликка чиқиб борди. Мулозимлардан бир нечаси «гур» этиб орқага қочди. Аммо Шайбонийхон ўз навкарларининг қўли баланд келаётганини кўриб турар эди. Камонга ўқ ўрнатиб, тепани қиялаб қочиб ўтаётган ёв отлиқларига қараб отди. Ўқ ҳеч кимга тегмаган бўлса ҳам хон шахсан ўзи жангга қўл урганни кўрган навкарлар аввалгидан ҳам қаттиқроқ қичқиришиб, ёв илғорини битта қўймай қириб ташладилар.

Нарёқда ёв қўшинини ўраб, чулғаб, тўлғама усулини хон айтгандай амалга ошираётган султонлар мингга яқин йигитлари билан Бобир турган тепаликка етиб бордилар. Пиёдалар Бобирга иш бермай қўйди. Яқинда Тошкентдан келиб қўшилган мўғул отлиқлари Бобирнинг жангни бой бераётганини сезишди-ю, ўлжасиз кетмаслик учун эгасиз қолган отларни жиловидан тутиб, етаклаб,

жанг майдонидан чиқиб кета бошладилар. Баъзи мўғуллар эса ўзлари билан бир сафда жанг қилаётган андижонлик ва самарқандлик йигитларни эгарларидан ағдариб ташлаб, отларини ўлжа қилиб олиб қочишга тушдилар.

Бир вақт Шайбонийхон Бобирнинг ўн-ўн бешта ичкилари билан тепаликдан тушиб, дарё томонга қараб чекинаётганини кўриб қолди. Бу бир ҳийла эмасмикин, деб тикилиб қараса, Бобир тўлиб-тошиб оқаётган дарёга от солиб кирди. Қирғоқда қолган унинг бир неча юз навқари Бобир кетидан интилган ёвнинг йўлини девордай тўсиб олди. Бобир Самарқандга қараб қочаётганига энди астойдил ишонган Шайбонийхон қўлларини осмонга чўзиб, ҳаяжон билан:

— Худоё ўзингга шукур, ўзингга шукур!— деди. Аммо ёви енгилиб қочаётгани энди унга озлик қилади-гандай туюлди. Шу топда у ўз ғалабасининг яна бир даража баланд бўлишини истарди. Шунинг учун ортда турган чопар томонга ўғирилди:

— Тез бориб шунқорларимга айт, Бобирнинг бошини кесиб келган одамга боши баробарлик олтин бераман!

Чопар энди отининг жировини бўшатиб жойидан силтаниб кўзгалганда Шайбонийхон:

— Тўхта!— деди. У мағлуб бўлган Бобирни асир олиб, тавбасига таянтирса, ғалабасининг шуҳрати яна бир даража ошишини сизди:— Шунқорларимга яна бир буйруғимизни еткиз! Бобирни тирик тутиб келганига бўйи бараварлик олтин бераман! Ё тирик, ё ўлик, албатта, олиб келинглари!

Чопар тепаликдан от чоптириб тушиб кетаётганда Шайбонийхон кўзларининг нам эканини сизди. Ғалаба завқидан кўзига ёш келганини у энди пайқади-ю, кулимсираб, кафти билан кўз ёшини секин артиб қўйди.

Саратон ўтиб, асад ойи кирди, Самарқанд атрофидаги боғларда мевали дарахтларнинг шохлари етилган ҳосилдан эгилиб, ерга салом бера бошлади. Шаҳар ичида ҳам мевали дарахтлар, тоқлар жуда кўп, аммо улар ҳаммаси ҳозирданоқ шипшийдан бўлиб қолган. Ҳали сарғаймаган кўм-кўк барглари орасида бирорта олма, бирорта шафтоли, бирор шингил узум қолмаган. Беш

ойдан бери қамал азобини тортаётган шаҳар халқи бор меваларини пишар-пишмас еб тугатган. Қўрғоннинг ҳамма дарвозалари ёпиқ, шаҳар атрофини Шайбонийхоннинг қўшини қуршаб ётибди. Ичкаридан ҳам ҳеч кимни чиқармайди, ташқаридан ёрдам бермоқчи бўлганларнинг ҳам йўлини тўсади.

Улуғбек мадрасасининг баланд томи устидаги текис саҳнга Бобирнинг оқ ўтови ўрнатилган бу ердан қўрғон деворлари, атроф маҳаллалар, шаҳар дарвозалари яхши кўринади. Бобир гоҳо оч одамларнинг том бўғотларига ин қурган мусичаларни овлаб юрганини кўради. Қанотли қушлар силласи қуриган очларга тутқич бермайди. Шаҳар ичида қушлар ейдиган дон-дун, овқат қолдиқлари ҳам топилмайди. Шунинг учун бу ердан қушлар ҳам ўзини олиб қочади. Гоҳо атроф кўчаларда бирор киши ит ёки мушук тутиб олса, очлар шуни ҳам талашиб, ғижиллашиб қолишади.

Мадрасанинг орқа томонида подшоҳнинг катта отхонаси бор. Илгари бу ерда саройнинг етмиш-саксонга оти боқилар эди. Ҳозир шулардан тўрттагинаси қолган. Бир қисми Сарипулда қўлдан кетди. Кўпчилиги сўйиб ейилди. Бироқ шу тўртта отга ҳам емиш топилмайди. Дон юзини кўрмаганларига бир ойдан ошди. Пичану бедалар аллақачон тугаган. Атрофдаги дарахтларнинг барглари ҳам юлиб, қоқиб, от ва туяларга едиришган. Ҳозир баргсиз дарахтлар ёзда ҳам худди қишдагидай яланғочланиб, кўзга жуда хунук кўринади.

От-уловларга барг ҳам топилмай қолгандан кейин дарахтларнинг қуриган ёғочларини рандалаб берадиган бўлишган.

Бобир отхона ҳовлисида ёғоч рандалаётган Тоҳирни кўрди. Сарипулда бу йигит Бобирнинг хос навкарлари орасида эди, дарёдан ўтишда ҳам, орқадан ҳамла қилган ёв илғорларининг ҳужумини қайтаришга ҳам жонбозлик кўрсатган эди. Бобир яқинда унинг уйланиш тарихини эшитди. Шунча азоблар билан қайта топиб олган хотини очарчиликда нобуд бўлиб кетмасин деб, Робияни онаси Қутлуғ Нигор хонимга қаниз қилиб қўйди.

Тоҳир майда қилиб рандалаган ёғочни сарғиш мўйловли Мамат сувга ивитиб юмшатмоқда эди. Шундай қилинмаса уни от еёлмас эди.

Сарипул жангига Мамат ҳам навкар бўлиб қатнашган эди. Ўша қирғиндан эсон-омон қайтган бу йигит

Ўтган ҳафта қўрғон ташқарисига мева ўғирлашга чиқиб, бир қулоғидан ажралиб қайтди.

Қўрғон деворидан бўй чўзиб, ташқарига қараган очлар ташқи боғларда пишиб, шохларда тиралиб турган, ерларга тўкилиб ётган олмалар, ноклар, шафтолиларни кўриб чидаб туrolмас эди. Кечаси эл ухлаганда Мамат уч-тўртта эски косиб ошналари билан қалъа девори тагидаги обмўридан ташқарига чиқади. Чоҳдан ҳам бир амаллаб ўтиб, пишган мевалардан тўйганича ейишади. Кейин қўлларидаги халта ва хуржунларни ҳам мевага тўлдиришади, аммо қўрғонга томон қайтаётганларида шафқатсиз Кўпакбийнинг йигитлари уларни тутиб олишади. Мамат ҳам ўзини косиб деб танитди. Агар «Бобирнинг навкариман» деса тирик қолмас эди. Кўпакбий «мева ўғирлагиси келганларга ибрат бўлсин», деб тутилганлардан учтасининг бурнини, иккитасини қулоғини кестиради-ю, қўйиб юборади. Бир сиқим мева учун қилинган бу ваҳшийлик туфайли Мамат энди ёзда ҳам телпагини кесик қулоғидан пастгача бостириб киядиган бўлган. Баъзида у ўзига-ўзи тасалли беради:

— Қулоқни-ку, жаширса бўлади, бурним кесилса нима қилар эдим?

Бобир кўчадан ўтаётиб гоҳо бурни кесилган бечораларни ҳам кўриб қолади.

У бир вақтлар ўзи Самарқандни етти ой қамал қилиб ётганда одамларнинг бошига қанчалик оғир кулфатлар тушганини мана энди чинакам билипти. Уша очарчиликда саҳҳофлик растасига борганларида ўгли кунжара еб шишиб ўлган, ўзи жинни бўлиб қолган бир кампир худони қарғаб, «Илоҳим ўзи ҳам шу кўйга тушин!»— деганини Бобир энди қасоскор тақдирнинг ҳукмидек эслайди...

Қамбағаллар кулбасидан бошланган очлик аста-секин навкарлар, беклар қароргоҳига ҳам, подшоҳ саройига ҳам ўрмалаб келди. Мана, ўн кундирки, Бобир нон юзини кўрмайди. Ун аллақачон тугаган. Унга олтин-қумуш идишларда эрталаб бир сиқим майиз билан чой, кечқурун туя гўштидан пиширилган бир коса шўрва ёки учтўрт туюр кабоб берадилар. Бобир олтинлари ялтираган шоҳона идиш-товоқларга термилиб қарайди-ю, ҳозир шуларнинг ҳаммасидан бир парча нонни афзал кўради. Лекин нон олтинга ҳам топилмайди.

Ойиша бегимнинг олти ойлик эмизикли қизчаси би-

ғиллаб йиғлайди. Чўнки озиб, мадордан кетиб қолган Ойиша бегимнинг сийнасида сут келмайди. Яқинда бола кўрган бошқа бир онани топиб, Фахринисони беш-ўн кун эмиздирган эдилар, фалокат юз берди. У она вабога учраган хонадондан экан. Даҳшатли касаллик Фахринисога юқди-ю, икки кун ичида бола мумдай эриб жон берди.

Бобир кафанга ўралган гўдакни янги қазилган қабр олдиғача кўтариб борар экан, унинг буришган юзчасига юзини босиб йиғлаб юборди: «Майли, шу вабо менга ҳам юқсину бу азоблардан биратўла халос бўлай!— деган аламли ўй билан гўдакнинг совуқ лабларидан ўпди.

Ғалаба кунлари дунёга келиб Фахринисо номини олган қизчани қабрга қўйиб, устига тупроқ тортганларида Бобир бир лаҳза ўзини унинг ўрнида кўрди, ҳали тирик бўлса ҳам ҳаётининг бир бўлаги, аввалги зафарлари-ю, қувончлари билан бирга умрбод тупроқ тагида қолганини бутун вужуди билан ҳис қилди.

Ичкарида Бобир кулфат чекиб ғам-ғуссага ботган сари ташқарида унинг душманлари тантана қилишмоқда эди. Бобир Ҳиротдаги амакиси Ҳусайн Бойқародан, Тошкентдаги тоғаси Маҳмудхондан беш ой давомида ёрдам кутди, келмади. Энди келмаслиги аниқ. Шунини пайқаган Шайбонийхон ҳар кун кечаси дарвозалар ташқарисида нақора чалдиради, карнай-сурнайлар билан шаҳар аҳлини уйғотади. Сўнг хон жарчилари кўрғон ташқарисидаги кўтармаларга чиқиб, шаҳардагиларни хон томонига ўтишга чорлайди, оч одамларга турли нознеъматлар ваъда қилади. Бобир энди урушни бой берганини сезган бек ва навкарлар деворлардан ошиб тушиб, сув мўриларидан ўтиб, қамал балосидан қочади.

Бир кун кечаси Бобирни қўриқлаб юрадиган қўрчибеги ҳам қалъадан яширинча чиқиб қочди. Хос қўриқчилар орасида Тоҳир бор эди. Эртаси кун кечаси Бобир уни ўз ҳузурига чақириб олди.

Тоҳир озиб кетганидан елкалари пуччайиб қолган, кўзлари ичига ўпирилиб тушган. Юзидаги чандиғи эса бўртиб, гўё аввалгидан хийла катта бўлиб кетган.

— Тоҳирбек,— деди Бобир,— Гўри Амир мақбарасининг ҳошиясига араб тилида бир ҳикмат битилмишдир. Бу ҳикматда «Жаҳон сендан юз ўғирмасдан олдин сен жаҳондан кўнгил уза билгин» дейилмишдир. Мен энди жаҳондан кўнгил узмақчимен. Вабо мени олиб кетса

балки тез қутулар эдим. Лекин мени вабо ҳам четлаб ўтди...

— Худо сақласин, амирзодам! Бизнинг суянган тоғимиз ўзингизсиз!

— Суянган тоғингиз ҳозир ер билан яксон бўлмишдир, Тоҳирбек! Кеча бир байт битмишмен:

«Эй кўнгул, гар Бобир ул оламини истар, қилма айб,
Тангри учун де, бу оламнинг сафоси қолдиму?!»

Тоҳир шеърдан таъсирланиб:

— Рост, ҳозирги кўнларимизда сафо қолмади, амирзодам!— деди.— Лекин ойнанинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Шукур, ҳали танда жон, белда шамширимиз бор!

Бобир ўйланиб турди-ю:

— Энди сўнги илинж ёғий илкига тирик тушмаслик!— деди.— Бор кучларни тўплаб, қулай бир пайтда қалъадан чиқайлигу ёғий ҳалқасига ҳамла қилайлик! Кунимиз битмаган бўлса ёриб ўтурмиз, битган бўлса қилич билан жон берурмиз!..

— Худо хоҳласа ёриб ўтурмиз, амирзодам!

— Бу сирни ҳозирча фақат Қосимбек билур, сиз ҳам сир сақланг, тайёрлик кўринг!

— Жоним билан!

Тоҳир ўша кунни кечаси Қосимбекка учрашди. Икковлари қалъа деворининг хокрезлари орқали ташқарини кузатиб, ёвнинг асосий кучлари Оҳанин, Феруза ва Чорраҳа дарвозалари томонда жойлашганини, Шайхзода дарвозасининг атрофларида эса ёв ҳалқаси заифроқ эканини аниқладилар. Навкарлар ва отлиқларнинг энг бақувватларини танлаб, уларни ҳамлага тайёрлай бошладилар.

Бобир Бўстонсаройда хонаини хосда китоблари ва қозларини кўздан кечириб, уларнинг энг кераклиларини олиб кетмоқчи бўлиб саралаётганда эшикдан Қутлуғ Нигор хоним, Эсон Давлат бегим ва Қосимбек кириб келишди. Важоҳатларидан фавқулодда бир гап бўлган.

* * *

— Амирзодам,— деб Бобирнинг бувиси, сўнги йилларда анча букчайиб қолган Эсон Давлат бегим гап

бошлади:— Шайбонийхон сулҳ таклиф қилиб одам юбормиш!

Сулҳ сўзи Бобирнинг қулоғига нажот оҳангидай эшитилди. Аммо нажотни ҳеч қачон Шайбонийхондан қутмаганлиги учун қулоқларига ишонмай, кўзларини бувис билан онасига тикди. Қутлуғ Нигор хоним негадир қаттиқ изтиробга тушган. Эсон Давлат бегимнинг қўлида зарҳал ҳошияли қоғоз. Кампир алланарсадан хижолат чеккандай бўлиб:

— Хоннинг номаси, — деди-да, қўлидаги қоғозга истар-истамас қараб қўйди.

Хоннинг номаси нега энг аввал бувисининг қўлига келиб тушганидан Бобирнинг таажжуби ошди:

— Номани ким келтирди?

— Нуфузли бир дарвиш. Нақшбандийлардан. Раҳматлик Хўжа Яҳёга қўл берган мўйсафид экан.

Бобир онасига қаради:

— Сизга келтириб бердимми?

— Йўқ, — деб Қутлуғ Нигор хоним маъюс бош чайқади.

Эсон Давлат бегим номани Бобирга узатар экан, уялинқираб қўшиб қўйди:

— Аслида бу нома Хонзода бегимнинг номларига келмишдир.

— Ажабо! — деб Бобир хатни жирканиброқ қўлига олди.

— Амирзодам, — деди бувиси, — сизга айтишга ҳам уялурмен... Шайбонийхон Хонзода бегимнинг таърифларини эшитиб ғойибона дард чекармиш. Номасида бир пора шеър ҳам бор.

Бобир Шайбонийхоннинг бу йил эллик ёшга кирганини, ўғилларини аллақачон уйлантириб, неваралик ҳам бўлганини билар эди. Заҳарханда билан номани очар экан, энг аввал шеърини сатрларга кўзи тушди:

«Сифатингни эшитиб зор ўлдим,
Ишқинг илкига гирифтор ўлдим».

Бобирнинг ғаши келиб, номани гилам устига отди:

— Бу хон бултур Султон Али мирзонинг онаси Зухра бегимга ғойибона ошиқ бўлиб нома юборганини нечун унутдиларингиз? Наҳотки, бу номага ишониб бўлса?!

Қутлуғ Нигор хоним уҳ тортди. Эсон Давлат бегим эса иложи борица совуққонлик билан гапира бошлади:

— Амирзодам, бошқа вақт бўлса душманингизнинг бу номасини ўқишга ҳам ҳазар қилур эдик. Лекин ҳозир жонимиз қил устида. Мен-ку, ёшимни яшаб, ошимни ошаганмен, беш кун олдинми, кейинми, бари-бир кетурмен. Лекин сиз фарзандимнинг ёлғиз ўғли, кўзимизнинг оқу қораси...

— Мен ҳам тақдиримда борини кўрурмен. Насиб қилса, ёв ҳалқасини ёриб чиқурмиз!

Бобирнинг қалтис қарорини Қутлуғ Нигор хоним Қосимбекдан эшитган экан шекилли, таҳлика тўла товуш билан гапирди:

— Тақдир деб ўзингизни ўтга ташламанг, амирзодам! Бизни ҳам ўйланг! Сиз ёв тиғига ўзингизни урсангиз, биз не қилурмиз? Умр йўлдошингиз Ойиша бегим не қилур?

Бобир бундай хатарли жангга аёлларни олиб чиқиб бўлмаслигини энди ўйлади-ю, онасининг сўзларига жавоб тополмай қолди. Бир лаҳзалик сукутдан сўнг Эсон Давлат Бегим гилам устида ётган номага ишора қилиб, истеҳзоли кулимсиради:

— Бунинг келганига икки кун бўлди. Мени билурсиз, амирзодам. Кўп балоларни кўриб пишган тадбиркор кампирмен. Нома келтирган дарвишни гапга солдим. Шубҳаларимизни айтдим. Дарвиш қасам ичди. «Хон астойдил сулҳ тузмоқчи», деб бир талай далил келтирди. Барибир ишонмадим. «Бўлмаса вакил юборинг, хон ўз ниятини қўлида қуръон билан тасдиқласин!»— деди. Биз буни сизга айтишдан олдин ўзимиз тафтиш қилмоқчи бўлдик. Раҳматлик Хўжа Яҳёга қўл берган ҳалолу покиза бир мўйсафид бор эди. Ушани дарвиш билан бирга хон ўрдусига чиқардик. Бугун эрталаб қайтиб келди. Хон барча султонларининг олдида қўлига қуръон олиб айтибдир: «Шунча қон тўкилгани етар, энди Хонзода бегим рози бўлсинлар, иниларига, оналарига, бошқа одамларига тегмаймиз, қалъадан бежавотир чиқиб кетсунлар» дебди. Катта тўй-тамашо билан уйланмоқчи эмиш. Самарқанд халқига ҳам авфи умумий бермоқчи эмиш! Бир қанча мўйсафидлар буни эшитиб биздан илтимос қилдилар. Начора?

Бобир чаккаларини икки қўли билан қисиб, бир лаҳза жим турди-ю, сўнг бирдан алами келиб гапирди.

— Гулдай Хонзода бегим неваралик хоннинг ҳари-мида... Йўқ, йўқ! Бу инсофсизлик!

— Амирзодам,— деб энди Қосимбек гапга аралашди.— Шу кетишда Шайбонийхон Самарқандни барибир олур. Ушанда зўрлик билан бўлса ҳам ўз ниятига етур.

Бобир онасидан ҳимоя кутиб, Қутлуғ Нигор хонимга юзланди:

— Онажон, Хонзода бегим ҳам сизнинг суюкли фарзандингиз-ку. Шундай жигарбандимизни қайси виждон билан ўтга солурмиз?!

Ўзи зўрға турган Қутлуғ Нигор хоним ўғлининг бу гапидан куюниб йиғлай бошлади.

— Худо менинг бошимга бу қора кунларни солгунча жонимни олса бўлмасмиди?! Хонзода бегим — менинг тўнғичим! Ёлғизлигимни билдирмай юрган сирдошим, меҳрибоним! Мен ундан қандоқ айрилгаймен, э, парвардигор? Мен шундай қизимни ёғий панжасига қандай топширурмен?!

Эсон Давлат бегим қизининг елкасидан силаб, унинг изтиробини босишга тиришар экан:

— Ўзингизни босинг, болам!— деди.— Сиздан кўра қизингиз ақллироқ. Хонзода бегим ҳамма нарсани тушунди. Мушкilotларга фаҳми етди. Йиғлаб-сиқтаб, ахири кўнди.

Бобир ҳанг-манг бўлиб Қосимбекка юзланди:

— Наҳотки шу гап рост? Хонзода бегим рози бўлдиларми?

— Ҳа, амирзодам!

— Ишонмаймен!— деди Бобир. Сўнг кафтини-кафтига асабий уриб савдарбошини чақирди-ю:— Хонзода бегимни чорланг!— деб буюрди. Кейин онаси, бувиси ва Қосимбекка қарата деди:— Мени маъзур тутингиз, бегим билан яккама-якка сўзлашмоқчимен.

Учовлари индамай чиқиб кетишди. Анчадан кейин яшил қабо кийган Хонзода бегим эшикдан мотамсаро бир алфозда секин кириб келди.

Бобир уни қаршисига ўтқазиб, бир лаҳза юзига тикилиб турди. Илгариги гулгун ёноқлар энди сарғайиб ичига ботган. Лаблар сўлғин. Фақат йирик-йирик кўзларда қандайдир қатъият аломати бор.

— Бегим, сиз... Шайбонийхон таклифига ризолик берган эмишсиз. Шу ростми?

— Ризо бўлмай не иложим бор?

— Менинг мағлубиятим сизни иложсиз қолдиргани рост. Лекин инингиз ҳали тирик. Мен асир тушмоқчи эмасмен. Бир ўлим бўлса, ҳамма вақт бор. Ажал етмаган бўлса, сизларни олиб чиқиб кетурмиз. Куним битган бўлса, илкимда қилич билан жон берурмен. Ана ундан кейин ризолик берсангиз майли. Унда ҳеч ким «ўзи омон қолиб, эгачисини қурбон қилди» деёлмас. Менга бундай маломатдан ўлим афзал. Ризо бўлманг!

Хонзода бегимнинг кўзига ёш қуюлиб келди. У Бобирнинг ёв ҳалқасини жанг билан ёриб чиқиб кетолмаслигини биларди. Бобир бир ўлимни астойдил бўйнига олиб шундай деганини сезарди. У Бобирни мана шу мардлиги ва довиюраклиги учун ҳам жонидан ортиқ кўрар, ўзини ёв қўлига тутқазиб, укасини нақд ўлимдан олиб қолишни истарди.

Лекин у ўзининг бу ниятини Бобирдан яширишга мажбур эди. Чунки Бобир, ҳозир ўзи айтгандай, опасини қурбон қилиб қутулиб кетиш маломатидан ўлимни афзал кўрарди. Агар у Хонзода бегимнинг асл ниятини билиб қолса, ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам опасини ниятидан қайтаради. Ундан кейин нажот йўли бутунлай бекилади!

— Бобиржон, сиз мени деб бевақт ўлимни бўйнингизга олманг. Мен сизнинг улуғ истиқболингизга ишонамен. Сиздек нодир истеъдодлар дунёга кам келишини бошқалар билмаса ҳам мен билурмен. Ўзингизни эҳтиёт қилинг! Тақдирингизни толеи паст эгачингизнинг тақдир билан тенглаштирманг!

— Нечун бундай дейсиз? Ҳаммамиз ҳам бу ўткинчи дунёга меҳмонмиз! Сиз билан мен бир онанинг фарзандимиз!

— Лекин мен қиз туғилганмен, фарқимиз шунда! Ёшим йигирма бешга кирди-ю, ҳамон ёлғизман. Мен кўнгил қўйган одамни тақдир менга раво кўрмади! Омадингиз келиб, Шайбонийхонни енгганингизда, балки менинг орзуларим ҳам рўёбга чиқур эди! Ушанда балки менинг ҳам бахтим очилармиди? Йўқ, ҳамма умидларим тарихнинг ғилдирағи тагида янчилди! Қачонгача даргоҳингизда қари қиз бўлиб юргаймен, амирзодам? Шунчалик асрадиларингиз, бўлди, энди иззатимни билишим керак!

— Наҳотки, сиз неваралик чолни ўзингизга муносиб кўрсангиз?

— Муносибимни топишдан умидим узилган! Энди кексами, ёшми менга барибир!

— Бир вақтлар Ушда сиз менга нелар деган эдингиз? «Кўнглингизга ишонинг», демаган эдингизми? Наҳотки, сизнинг кўнглингиз шу бераҳм хонга мойил бўлса? Бултур бу одам Зухра бегимга қанчалик ноинсофлик қилганини бир эсланг. Наҳотки, сиз шундай одам туфайли биздан ажралиб кетмоқчи бўлсангиз?!

Хонзода бегим ўкириб йиғлаб юборди:

— Не қилай?! Бошқа нажот йўқ! Йўқ!

— Бир онадан туғилганмиз, энди тақдиримизда неки бўлса бирга кўрурмиз! Биздан ажралманг! Тунда ёв ҳалқасига ҳамла қилурмиз! Тайёр туринг!

Хонзода бегим ҳам яна эркакча кийиниб, укаси билан жангга киришни бутун вужуди билан истарди. Ҳовир унга ҳам душман асоратидан кўра қўлида қурол билан ўлиш афзал туюларди. Хонзода бегим тўсатдан шу гуйгуга берилиб:

— Қачон?— деб сўради.

Бобир овозини пасайтириб:

— Шу бугун кечаси!— деди.

Хонзода бегим бугун кечаси суюкли укасининг ёв қуршовида ҳалок бўлиши муқаррарлигини гўё олдиндан сезди-ю, сесканиб ўрнидан турди:

— Бугун эмас! Йўқ, йўқ!

Бобир ҳам ўрнидан турди:

— Бегим, менинг иниларча айтган сўзим инобатга ўтмаса, буни подшоҳлик фармони деб билинг!

Хонзода бегим индамай Бобирга яқинлашди. Юзини укасининг кўкрагига босиб, елкалари силкина-силкина ўртаниб йиғлади. Шу тарзда у Бобир билан сўзсиз видолашди-ю, кейин гўё унинг фармонига бўйсунгандай бош эгиб, чиқиб кетди.

* * *

Ярим тунда Бобир, Қосимбек, Қутлуғ Нигор хоним, Ойиш бегим, Тоҳир хотини Робия билан бирга, яна ўттиз-қирқта бек ва навкарлар Шайхзода дарвозасига йиғилдилар. Бироқ уларнинг орасида Хонзода бегим йўқ.

Бобир Хонзода бегимни бирга олиб чиқишни онасига топширган эди.

Қутлуғ Нигор хоним йиғлайвериб овозини олдириб қўйган. Унинг ҳазин товуш билан берган узук-юлуқ изоҳидан Бобир шуни билдики, Хонзода бегим бувиси билан бирга Чорраҳа дарвозасига қараб кетган.

Шайбонийхоннинг қароргоҳи ўша томонда. Наҳотки Хонзода бегим ўша ниятидан қайтмаган?!

Бобир орқароқда турган навкарларига ўгирилди-ю, кўзи Тоҳирга тушди:

— Тез Чорраҳа дарвозасига боринг! Хонзода бегимни топиб, менинг буйруғимни етказинг! Дарҳол бу ёққа етиб келсинлар! Бегим келмагунларича биз қўзғолмай-миз! Шунини бориб айтинг!

— Амирзодам!..— деб Қосимбек Бобирга эътироз қилмоқчи бўлган эди. Бобир унга қулоқ солмай яна Тоҳирга буюрди:

— Тезроқ боринг!

Шиддат билан чопаётган отнинг тақалари тошларга қарсиллаб урилиб, кўчаларнинг тунги сукутини бузиб ўтди. Тоҳир Чорраҳа дарвозасига етиб борганда Хонзода бегим тушган маҳофа машъал кўтарган отлиқлар қуршовида қўрғондан чиқиб кетмоқда эди.

Кўпдан бери давом этаётган қамал ёв қўшинини ҳам толиқтирган, ҳамма уруш тугагини сабрсизлик билан кутар, агар Бобирнинг опаси хоннинг шартини қабул қилса сулҳ тузилишини кўп одам билар эди. Энди шаҳардан машъалалар ёқиб, дарвозани очиб чиққан шоҳона маҳофа ва унинг ичида ўтирган Хонзода бегим хон қўшинига тинчлик аломати бўлиб кўринди-ю, ҳаммани уйғотиб юборди. Сулҳ келтираётган малика шарафига нақоралар ва карнай-сурнайлар чалинди.

Маҳофа атрофига мўри-малаҳдай қўшин тўпланиб бораётганини Тоҳир очиқ дарвоза орқали кўрди-ю, отини тез орқага бурди. Шайхзода дарвозаси олдига учиб бориб, ҳамма кўрганларини Бобирга айтиб берди.

Шодликка тўлиб янграётган нақора садолари, карнайнинг «ваҳ-ваҳа-ҳу-у»си, сурнай навоси бу ерларга ҳам эшитилмоқда эди. Бобирнинг назарида, Хонзода бегим қари қиз бўлишдан қўрқиб ва укаси даргоҳида тортган кулфатларидан бешиб, Шайбонийхон ҳузурига роҳат-фароғат излаб кетган эди.

— Дунёда садоқат йўқ экан!— деди у алам билан ва отининг жиловини силтади:— Дарвозани очинг!

Дарвоза секин очилди. Чоқ кўприги туширилди. Олти ойдан бери қўрғондан чиқмаган бир даста отлиғу пиёда одамлар қоронғи тунда юракларини ҳовучлаб, чоқ кўпригидан ўтдилар. Атроф таҳликага тўла. Гўё ҳар дарахт ортида бир ўлим кутиб турибди. Йўлларда ёв жангдовуллари учраб қолишидан хавотирланиб, йўлсиз жойлардан юрдилар, чуқур ариқлардан ўтдилар. Лекин бирор жойда ёвга дуч келмадилар.

Самарқанд қўрғонига ўралиб, унинг олти дарвозасини олти бошли аждарҳодай қўриқлаб ётган ёв қўшинининг бутун диққат-эътибори хон қароргоҳидан келаётган карнай-сурнай товушига ва қалъадан гўё сулҳ тимсоли бўлиб чиққан маликага жалб бўлган эди. Хонзода бегим хоннинг шартини қабул қилгандан сўнг Бобирни таъқиб этмаслик ҳақида бутун қўшинга фармон берилган эди.

Хонзода бегим ҳамма балоларга ўзини тутиб бериб, укасини ёв қуршовидан халос қилганини Бобир билмаса ҳам Қутлуғ Нигор хоним яхши билар эди. Узоқдаги нақора ва карнай-сурнайлар тўй шодиёнасини эслатувчи қувноқ куйлар чалган сари Қутлуғ Нигор хонининг юраги қон бўлиб, кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

ТОШКЕНТ. УРАТЕПА. ИСФАРА. Кўчки босган булок

1

Тошкент... Ун беш-йигирма йилдан бери урушнинг совуқ нафаси тегмаган бу шаҳар Самарқандга нисбатан осуда ҳаёт кечирмоқда эди. Тошкент қўрғонининг ҳар ўн икки дарвозасидан одамлар бемалол кириб-чиқиб турибди. Бўзсув ва Салор ариғининг бўйларидаги мевали дарахтлар куз ёмғирида ювинган. Урик, олча барғлари ўз бутоқлари билан видолашиш олдидан шафақдай қизил тус олган. Узоқдан кўриниб турган Чотқол тоғларига қор тушган.

Қамал даҳшатларини бошдан кечириб келаётган Бобирга Тошкентнинг тўкин-сочин кузи, бағри кенглиги, тоғдан эсган сарин шабадаси маъсуд ўсмирлик даврини эслатди. У ўн олти яшарлигида келганида Хадрадан пастдаги Ҳазрати Уккоша булоғидан сув ичган,

Ўқчи маҳалласида Тошкентнинг жаҳонга машҳур ўқ-ёйларини ясаган усталарга олтин безакли «Камони Шоший» буюртма берган, Шайхантаҳурга кўмилган бобоси Юнусхоннинг қабрини зиёрат қилган эди.

Ҳозир у элликтача бек ва навқари билан (қолганлари уни Уратепада кутиб турадиган бўлишди) Бешоғоч дарвозасидан кириб, Қоратош маҳалласи орқали хон саройи томон борар экан, ёнидаги Қосимбек бирдан безовта бўлди:

— Нечун доруға пешвоз чиқмади?

Бобир Тошкент хонининг жияни эди, ўтган гал келганларида шаҳар доруғаси уларни кўрғондан ташқарида иззат-икром билан кутиб олиб, саройга бошлаб борган эди.

— Бу гал биз хонумондин айрилиб, мағлуб бўлиб келмоқдамиз, жаноб Қосимбек!— деди Бобир маъюс кулимсираб.— Шунинг учун ортиқча эҳтиром кутманг.

Чиндан ҳам Маҳмудхон саройида Бобирни жуда совуқ қарши олишди. Унинг навқарларини ҳатто аркка киргизишмади. Бобир Қосимбекнинг иззат-нафсга бориб асабийлашаётганини кўрди-ю:

— Сиз билан биз Самарқандда нақд ўлимни зиммамизга олган эдик, ҳатто ўлимдан нажот излаган эдик!— деди.— Ушал даҳшатларнинг олдида бу майда беҳурматликлар ҳеч гап эмас. Кеча Уратепада бир байт битдим, айтайми?

— Бажонидил!

— Эшитинг:

Давлат учун кўнгулни зор этма,
Иззат учун ўзингни хор этма!

— Ҳақ гапни битибсиз, амирзодам. Бу бевафо дунё гап емакка арзимайдир!

Шу билан икковлари бир-бирларига сал тасалли берган бўлдилару Бобир хоннинг қабулхонасига қараб кетди.

Қўлига олтин дастали ҳасса ушлаган, зарбоф тўн кийган шиғовул Маҳмудхоннинг Шайбонийхон элчиси билан банд эканини айтганда Бобирнинг қалбида бирдан нохуш туйғулар кўзғалди. У қамалдан чиққандан сўнг икки ойча Уратепада холасиникида турган, Шайбонийхон Маҳмудхонга элчи юбориб, Мовароуннаҳрни бў-

либ олиш ҳақида битим тузишга интилаётганини ўша ерда эшитган эди. Мишмишларга қараганда, Шайбонийхон Фарғона водийсини Тошкент хонига бериб, Уратепани ўзи ишғол қилмоқчи эмиш. Агар шу гап рост чиқса, Бобирнинг бу атрофда жон сақлайдиган жойи қолмайди, Мовароуннаҳрдан бош олиб чиқиб кетиш керак бўлади.

Унинг бугун Тошкентга келишидан мақсади — тоғасини Шайбонийхоннинг макру ҳийлаларидин огоҳ қилиш ва уни босқинчиларга қарши мудофаага чорлаш...

Бобир қабулхонада анча вақт мунтазир тургандан кейин шиғовул чиқиб, уни хоннинг ҳузурига бошлаб кирди. Тўрда қимматбаҳо тошлар билан безатилган шатранж доналари кўринди. Шайбонийхоннинг элчиси йўғон гавдали, баҳайбат Жонибек Султон хонга таъзим қилиб турибди. Сарғиш юзли, хушбичим Маҳмудхон тилларанг мўйловини диккайтириб мамнун кулимсираётганига қараганда, ҳозир Жонибек Султонни шатранжда ютган эди. Тўрт йилдан бери жиянини кўрмаган тоғаси шунча узоқдан бошига кулфат тушиб келган Бобирни куттириб қўйиб, ўзи Шайбонийхоннинг элчиси билан шатранж ўйнаб ўтирганида қандайдир яширин маъно бор эди. Маҳмудхон мағлуб бўлган жиянидан кўра голиб Шайбонийхонни ортиқроқ ҳурмат қилишини элчига сездириб қўймоқда эди.

Буни пайқаган Бобир Жонибек Султонга атайлаб салом бермади, унга худди деворга қарагандай бепарво бир назар ташлади-да, тоғасига юзланди:

— Хон ҳазратлари, мен сизни ёғийларингизнинг макру ҳийлаларидин огоҳ қилгали келдим!

У Жонибек Султоннинг чиқиб кетишини бир лаҳза сукут қилди. Орага тушган ноқулайликни тарқатиш учун Маҳмудхон элчига махсус эҳтиром билдириб, уни эшик оғзигача кузатиб қўйди. Сўнг Бобирни зарбоф кўрпача устига таклиф қилиб, ўнг ёнига ўтказди:

— Хуш келибсиз, мирзом! Кўп оташин бўлманг. Бу кунлар ҳам ўтар. Сиз ҳали ёшсиз, ўн гулингиздан бири ҳам очилган эмасдур.

— Менинг кўп гулларим очилмай хазон бўлди, ҳазратим. Менинг бир қанотим Аҳмад Танбалнинг оловида куйди-ю, иккинчи қанотимни Шайбонийхон куйдир-

ди. Илоҳим энди сиз шу машъум оловларнинг орасида қолманг!

Маҳмудхон бу гапни сал бошқача тушунди:

— Тўғри, бирдан икки тараф билан ёғийлашиш яхши эмас. Шунинг учун биз Танбал элчисини эмас, Шайбонийхон элчисини қабул қилдик.

— Аммо сиз учун Танбалдан кўра Шайбонийхон юз чандон хатарлироқ, ҳазратим! Чунки Танбалга Фарғона водийси етиб ортадир. Аммо Шайбонийхон бутун Мовароуннаҳрни эгалламоқчи. Хуросон билан Эронни ҳам олмоқчи. Эътибор берган бўлсангиз, унинг унвони «Халифани раҳмон, Искандар соний!» Шайбонийхон Искандар Зулқарнайндек барча мамлакатларни фатҳ этмоқчи, яна бу билан қаноатланмай, бутун мусулмон оламининг диний раҳбари — халифани замон бўлмоқчи!

Шайбонийхоннинг нияти унинг унвонидан ҳам кўришиб туришига Маҳмудхон илгари унча эътибор бермаган эди. Ҳозир Бобирнинг сўзлари таъсирида бир лаҳза ўйланиб олди, сўнг бояги хон элчисининг сўзларини эслади:

— Назаримда, Шайбонийхон бизга қарши юриш қилмоқчи эмас. Элчисининг айтишича, улар Ҳисорни, сўнг Хуросон билан Эронни эгаллашмоқчи.

— Хон ҳазратларц, бу ҳаммаси сизни гафлатда қолдириш учун келтирилган ёлғон далиллардир! Тарихни бир эсланг: қайси фотиҳ аввал Тошкент билан Фарғонани олмай туриб, Хуросону Эронга юриш қилган? Чингизхонми? Йўқ! Амир Темурми? Йўқ! Ахир бутун Мовароуннаҳрни, Самарқанду Тошкенту Фарғонани эгалламасдан, уларнинг кучига таянмасдан туриб, Хуросону Эронга юриш қилиш аҳмоқлик бўлур-ку! Буни Шайбонийхон билмагай дейсизми?

Шайбонийхоннинг Тошкентга ҳужум қилиш эҳтимоли Маҳмудхонни анчадан бери таҳликага солиб келади. Шунинг учун у Иссиқкўлдан нарида ҳукмронлик қилиб юрган укаси Олачакхонни ўн беш минг қўшини билан ердамга чақирган. Бу қўшин ҳозир йўлда, бирор ой ичида Тошкентга етиб келади. Шайбонийхоннинг одамлари бундан аллақачон хабар топган бўлишлари керакки. Тошкентга элчи юбориб, мураса йўлини излаб қолишди. Маҳмудхон Шайбонийхоннинг саркардалиқ қобилиятини яхши билади ва у билан урушишни истамайди. Жияни Бобир эса уруш бўлишини жуда нақд қилиб қўй-

япти. Нега? Маҳмудхон жиянининг ниятини аниқроқ билмоқчи бўлди:

— Хўш, мирзом, Шайбонийхоннинг урушиши аниқ бўлса, биз не қилмоғимиз керак?

— Шайбонийхонга қарши турган барча кучлар тўп-ланиб иттифоқ тузмоғимиз лозим!

Маҳмудхон қўнғир кўзларини Бобирга синовчан назар билан тикди.

— Сиз билан иттифоқ тузайликми, мирзам?

— Фақат биз эмас, кичик хон додам Олачахон ҳазратлари борлар-ку.

— Ҳа, Олачахоннинг қўшини билан менинг қўшиним бирлашса ўттиз минг бўлур. Кейин биз сизнинг қўшинингиз билан бирлашурмиз — шунда қанча бўл-гай?

Бобирнинг икки юзу элликтагина одами қолган эди. Буни яхши биладиган Маҳмудхон Бобирни кулги қилмоқчи бўлиб шу саволни бермоқда эди. Чиндан ҳам ўттиз минг қўшини бор хонлар бир даста аскарни қолган, хонумонидан айрилган Бобир билан иттифоқ тузиб ўтирармиди? Бобир Маҳмудхонни ўзига яқин олиб, шу гапни айтганидан изза бўлди.

— Ҳазратим, ўгай тақдир ҳозир мени шу кўйга солди. Аммо биз мағлубият захрини ичишдан олдин ғалаба шаробини ҳам татиб кўрган эдик. Шунинг учун сизга кўнглимни очиб гапиришга журъат этдим!

— Очиқ гапирганингиз маъқул, албатта. Қалай, илож бўлса Шайбонийхон билан яна олишмоқчимисиз?

Маҳмудхоннинг саволида: «Йиқилган курашга тўймайди, чамаси-да!» — деган кинояли маъно бор эди.

— Олишишга менинг ҳаққим бор, — деди Бобир. — Чунки бирда йиқилган бўлсам, бирда йиқитганмен!

— Бу — рост, рост! — деди Маҳмудхон. Шу топда унинг кўнглидан «агар оғани икковимизнинг ўттиз минг қўшинимизга Бобирни саркарда қилиб қўйсақ, жиянимиз Шайбонийхон билан уришиб, анча тажриба орттирган, ўзи ҳам довюрак йигит, енгиб чиқиши мумкин» деган фикр кечди.

Маҳмудхоннинг ўзида саркардалик истеъдоди йўқ эди. Агар Бобир унинг қўшинига бош бўлиб Шайбонийхонни енгса, кейин одамлар Маҳмудхонни эмас, Бобирни ва унинг истеъдодини улуғлайди. Ундан сўнг Бобир Тошкентни ҳам тоғасидан тортиб олишга ҳақли бўлади.

Чунки азалдан маълум: қўшин кимнинг қўлида бўлса, ҳокимият ўшаники.

Маҳмудхон шуни ўйлади-ю, ўз қўшинига Бобирни саркарда қилиш фикридан дарҳол қайтди. Гапни бошқа ёққа буриб:

— Шўрлик Хонзода бегим... не қўйларга тушди-а?— деди.— Шайбонийхон маккор тулки-да. Хонзода бегим она томондан бизга авлод, ота томондан теурийларга мансуб. Бегимни олса обрўси ошишини билган. Самарқандда дабдабали тўй бериб уйланганмиш.

Маҳмудхоннинг гап авзойидан, Бобир гўё опасини қурбон қилиб, ўзи қутулиб чиққан эди. Бобир воқеани бошқача бўлганини айта бошлаганда, Маҳмудхон ишонгиси келмай бош чайқади:

— Жуда уят бўлди-да, мирзам, ҳаммамиз маломатга қолдик!

— Даврон менинг бошимга тож кийдирган эди,— деди Бобир яна оташин бўлиб.— Энди шу тож ўрнида таъна тоши!.. Ҳаммасидан тўйдим, хон ҳазратлари! Энди борса келмас бўлиб бош олиб кетишдан бошқа иложим қолмади!

— Ундоқ деманг, мирзам! Минбаъд сиз бизнинг азиз меҳмонимизсиз. Эгачим Қутлуғ Нигор хоним сизга мунтазир эдилар. Заифангиз Ойиша бегим ҳам шу ердалар. Бориб улар билан кўришинг, дам олинг. Эртага Шайбонийхон элчиси шарафига қабул маросими ўтказмоқчимиз. Сиз ҳам иштирок этинг!

Бобир хон ҳузуридан чиқар экан, ҳамма гапи бекор кетганини, Маҳмудхон Шайбонийхондан таҳликага тушиб қолганини ва у билан дадил олишишга журъат этолмай, хушомад йўлига ўтганини энди аниқ сизди. Арк ҳовлисидан ўтиб бораётганда Тошкентдаги осудалик ҳозир унга довул олдидан бўладиган хатарли сукунатдек туюлди. Яқинлашиб келаётган довулдан онаси ва хотинини олиб чиқиб кетиш нияти билан аркнинг тўридаги аёллар турадиган ички ҳовлиларга қараб кетди.

* * *

Ойиша бегим Тошкентга бундан икки ой аввал келган эди. Самарқандда илк фарзандининг ўлими устига қамал азоблари қўшилиб, ёш жувон касалманд бўлиб

қолган эди. Маҳмудхоннинг суюкли хотини Розия султон синглисига ўзи турган қасрдан жой бериб, уни энг яхши табибларга қаратган ва яхши парвариш қилиб, оёққа турғизган эди.

Бобир шунинг ҳурматини қилиб, аввал Розия султон бегим ҳузурига кирди. Ойиша бегимга қилган парваришлари учун қайнэгачисига миннатдорчилик билдирди-ю, энди хотинини Уратепага олиб кетмоқчи эканини айтди. Лақаби «Қоракўз бегим» бўлган ўттиз ёшлардаги бу чиройли жувон шахло кўзларидан учқунлар сочиб:

— Амирзодам, Ойиша бегим саргардонликдан тўйган, энди уни чекка жойга юбормагаймиз!— деди.

— Тақдиримизда бори шу бўлса начора, ҳазрат бегим?

— Мени маъзур тутинг, амирзодам, аммо ҳар кимнинг тақдирини ўз пешонасига битилур.

— Бироқ... кемага тушганнинг жони бир бўлмасми?

— «Жонимиз бир» деб бечора синглимга шунча азоб берганларингиз етар. Озиб чўп бўлиб келди. Энди соғайганда яна сарсонлик, яна ломаконлик!

Бобир бугун майда-чуйда беҳурматликларга бардош беришни зиммасига олиб келган бўлса ҳам, лекин хоннинг бояги киноялари устига қайнэгачисининг бу бевандиша гаплари қўшилиб, жон-жонидан ўтиб кетди.

— Ҳазрат бегим, мақсадингизни очиқ айтинг — энди синглингизни мендан ажратиб олмоқчимисиз?!

— Мен ундоқ деганим йўқ! Сиз ҳам саргардонликни бас қилинг, амирзодам. Энди Тошкентда муқим туринг!

Бобир: «Сизга сиғинди бўлибми?»— дегиси келди-ю, лекин яна ўзини босиб:

— Таклифингиз учун ташаккур!— деди ва хайрлашиб чиқиб кетди. Уша куни оқшом у Ойиша бегим билан ёлғиз қолганда Розия султон бегимнинг гапларидан норози бўлганини айтди:

— Тўн илиғини эгаси билур, дейдилар. Розия Султон бегим бизни ўзимизчалик билмасалар керак. Кўп аралашмасалар яхши бўлур эди.

— Аммо мен эгачимга ҳамма гапни айтиб берганмен, мирзам.

— Эр-хотиннинг ҳеч кимга айтмайдиган сирлари бўлмагайми?

Ойиша бегимнинг илгариги уятчанликлари энди қа-

ёққадир йўқолганди. У ҳам опасига ўхшаб, Бобирга тик гапирди:

— Менинг эгачимдан яширадиган сирим йўқ, мирзом!

Бир вақтлар Бобирни улуғлаб, «ҳазратим» дейдиган Ойиша бегим энди хонга ўхшаб, баландроқдан келиб, «мирзом» дейиши ҳам ғалати эди.

Бобир киноя билан сўради:

— Демак, энди сизга мен керак эмасмен, фақат эгачингиз керак?

— Нечун ундай дейсиз? Мен ҳали ҳам-сизнинг никоҳингиздаман!

— Ундай бўлса, мен сизни бу ердан олиб кетурмен. Сафар тайёргарлигини кўринг!

Йўл азобига чидаман йўқ Ойиша бегим озорланиб сўради:

— Яна Уратепагами? Мен ўша йўлларни эсласам, кўнглим беҳузур бўладир. Ҳазратим, менинг жонимни йўл олди! Самарқандга бежон бўлиб бормасам эдим, жигарпорам ўлмас эди. Мана ҳозир бир ёшга кириб тетапоя бўлиб юриб кетур эди!

Ойиша бегим гўдак ўлган қизалоғини эслаб, кўзлари жикқа ёшга тўлди. Ушандаги ўлимнинг совуқ нафаси Бобирнинг ҳам юзига тегиб ўтгандай эти увушди.

— Ажалга даво йўқ экан, бегим. Лекин ундан берда бир бошга неча қайта офтоб тегиб, неча марта кулфат тушар экан. Ёш бўлсак ҳам буни кўп кўрдик. Улмасак, ҳали яна ёруғ қушларга етишурмиз, фарзандлик ҳам бўлурмиз. Шу мушкул дамларда бир-биримизни тарк этмайлик. Мен билан бирга юринг.

— Бирга юрган пайтларимда сиз менга қарадингизми, мирзом? Ҳамиша салтанат ташвиши-ю, уруш, юришлар... Мен сизни деб шунча саргардон бўлдим. Сиз мени ойлар давомида кўрмасангиз ҳам соғинмас эдингиз... Балки мен сизга муносиб эмасдурмен?.. Суймаган хотинингизнинг сизга не кераги бор?!

Бобир хотинига кўнгилсизроқ бўлиб юрган пайтларини эслади. Ҳозир ҳам Ойиша бегимни бирга олиб кетишга уринаётгани — уни ортиқ даражада суйганидан ёки усиз яшай олмаслигидан эмас, балки Ойиша бегимни яқинлашиб келаётган хавф-хатар гирдобига ташлаб кетишни ўз шаънига муносиб кўрмаганидан эди.

— Хонзода бегимни ёғийга олдирганимиз озми? —

деди Бобир.— Шунинг маломати ҳам менга етиб орта-
дир, бегим! Энди сизни бундай балолардан узоқроққа
олиб кетмоқчимен!

— Ҳозир мен учун Тошкентдан тинч жой йўқ!

— Бу ҳаммаси — муваққат тинчлик, инонинг! Кўп
ўтмай Шайбонийхон бу ерга ҳам бостириб келур!

— Мен эгачимнинг қаноти остида ҳеч нарсадан
кўрқмаймен! Даргоҳингиздан адои тамом бўлиб келиб,
эгачимнинг ёнида яна тирилдим!

— Менинг даргоҳимда қийналганингиз рост. Ле-
кин... яхши кунларимиз ҳам бўлган эди-ку!.. Инсоф
билан бир эсланг ахир!..

Ойиша бегимнинг барча аламлари янгиланиб, хоти-
раси лойқаланиб турган шу дақиқаларда бирорта ях-
ши кун эсига тушмади.

— Даргоҳингизда қачон яхши кун кўрибмен, мир-
зом?! Мудом сафар! Мудом таҳлика! Мудом сарсон-
лик! Мудом бемеҳрлик!

Бобир Ойиша бегимдан бунчалик адолатсиз гап кут-
маган эди. Ахир у Самарқандни биринчи марта олгани-
да Ойиша бегим «нажоткоримизга» деб совға юборма-
ганмиди? Кейинги ғалабасида «фахрланамен» деб ши-
вирлаган ким эди? Бобир буларни эслаб ўтиришни ўзи-
га эп кўрмади-ю, хотинига ҳайрат билан тикилиб:

— Наҳотки ҳаммасини унутгансиз?!— деди.

— Йўқ, кўрган азоб-уқубатимни умрбод унутмасмен!

— Фақат азоб-уқубат?!

— Бу озми? Оз бўлса, хўрланиб йиғлаганларимни
ҳам унутмасмен! Энди қолган умримни эгачимнинг дуои
жонини қилиб ўтказурмен. Саргардонлик бас! Хўрлик
бас! Мен ҳам шоҳ қизимен!

Бобир олтин камарига осилган чарм ҳамёнини тит-
роқ қўллари билан очиб, ниманидир қидирди, аммо то-
полмади. Сўнг индамай ташқари чиқди-ю, мулозимлари
турадиган хонага ўтди.

Дасторпеч эртага бўладиган қабул маросими учун
Бобирнинг шоҳона кийимларини сандиқдан олиб, даз-
молламоқда эди. Олтинлар, қимматбаҳо гавҳарлар бил-
лан безатилган ипак кийимлар Бобир ҳозиргина хотини
ва қайнэгачисидан эшитган беандиша гаплар аламини
янада ошириб кўрсатгандай бўлди. Шунинг устига Қо-
симбек Бобирга рўпара бўлиб шикоят қилди.

— Хон шиғовули эртанги қабул маросимида Жони-

бек Султонни сиздан баландроққа ўтқазмоқчи эмиш! Бу не сурбетлик! Ахир сиз шоҳсиз! Наҳотки даштий бир бекни сиздан ортиқроқ эъзоласалар?

Қосимбек ҳали ҳам ўзини Бобирнинг эшик оғасидек тутар ва унинг обрў-иззатини ҳимоя қилишни ўзининг бурчи деб биларди. Хон бугун Бобирни қабулхонасида мунтазир қилиб қўйиб, Шайбонийхоннинг элчиси билан шатранж ўйнаб ўтирганда ҳам даштий султонни жиянидан баланд қўйган эмасмиди? Бир кунда шунча камситиш!.. Эртага бундай майда-чуйда камситишлар янада кўпайиши аниқ. Бунинг ҳаммасига чидаб, сиғинди бўлиб юришга бардоши етмаслигини энди аниқ сезган Бобир:

— Йўқ!— деди. — Ҳаммасидан кечдим! Жаноб Қосимбек, мен энди шоҳ эмасмен! Керак эмас менга хон қабули! Баҳ! Улоқтиринг ҳаммасини!

Бобир дасторпечнинг қўлидаги олтин безакли тўнни юлқиб олиб, ерга отди. Нарироқда гавҳар ва ёқутлар билан безатилган шоҳона салла турган эди. Бобир саллага қадалган иккита гавҳар донасини — бир вақтлар Ойиша бегим берган совғани ситиб, юлиб олди, сўнг саллани эшикка қараб отди. Салла чувалиб кетиб, бир учи остона устига узала тушди.

Қосимбек саросима билан Бобирнинг елкасига қўлини қўйди:

— Амирзодам, сизга не бўлди? Амирзодам!

Рангида қон қолмаган Бобир ҳансираб хитоб қилди:

— Минбаъд мен бир дарвиш бўлиб кун кўрмоқчимен! Жаноб Қосимбек, онамга айтнинг! Мен ҳозир Уратепага кетурмен! Юз чумчуққа бир кесак! Тожу тахт даъвосидан воз кечдим! Ким шунга кўнса, мен билан юрсин! Қолганларга жавоб!

Бобир салладан юлиб олган иккита гавҳарни сиқимлаганича арк ҳовлисига чиқди. «Суймаган хотинингиз сизга не керак?»— деган сўзлар қулоғига қайтадан эшитилиб кетди. Чиндан ҳам юлдузи юлдузига тўғри келмаган бегимни энди ўз ихтиёрига қўйгани маъқул эмасми? Аммо бу бегим энди тил чиқариб, шунча аччиқ гапларни айтиши, эридан биронта ҳам яхшилик кўрмадим, дейиши, Бобирнинг қалб яраларига сепилган туздек вужудини ачиштирмоқда эди. У ўз хонасига кириб қоғоз ва дафтарлари сақланадиган сандиқ тагидан Ойиша бегим бир вақтлар ипак билан тиккан халтачани қидириб топди. Йиллар давомида халтачанинг оқ матоси сарға-

йиб, хиралашган, аммо қизил ипак билан тикилган «Нажоткоримизга» деган каштасимон ёзув аслидай турган эди. Бобир гавҳарларни халтачага солиб, Ойиша бегимнинг олдига борди:

— Бегим, сиз мени нажоткор билиб, бу гавҳарларни «тахтга чиққанда тожга қадаб чиқсинлар» деб юборган эдингиз. Ҳозир менинг тожу тахтим йўқ... Шоҳлик даввосидан ҳам бутунлай воз кечдим. Дарвиш бўлиб тоғларга чиқиб кетмоқчимен. Сиз эса шоҳ қизисиз... Олинг гавҳарларингизни!.. Балки яна бошқа бирон... нажоткорингизга совға қилурсиз!

Ойиша бегим халтачани олар экан, аччиқ билан бидиллаб деди:

— Мени яна ташлаб кетадиган бўлсангиз жавобимни бериб кетинг!

— Шундоқми? Ажрашмоқчимисиз?

— Ҳа! Ажрашамен!

— Бўлмаса... бугундан бошлаб менга хотин эмассиз! Бошингиз очик! Шариат бўйича уч талоқсиз!

2.

Уратепанинг жанубидаги Туркистон тизма тоғи этакларига баҳор анча кечикиб келади, Ҳамал ойининг охирларида далаларга энди қўш чиқади. Қорли Пирих чўққисининг тагида тўрт томони баланд тепаликлар билан ўралган шамолпана Даҳқат қишлоғида ўриклар савройига бориб гуллайди.

Қишлоқнинг кунботиш томонида баланд тепаликка кўтариладиган тик йўл — бароз бор. Бароз шунчалик баландки, унинг юқорисидан Даҳқатга қаралса, қишлоқ теран бир чуқурликнинг тубига жойлашгандай кўринади.

Бароздан юқоридаги текис далада Тоҳир яланг оёқ бўлиб, ҳўкиз билан ер ҳайдамоқда. Самарқанддан Тоҳирга қўшилиб навкар бўлиб келган бир қулоғи кесик Мамат эса ҳали ҳайдалмаган зояк ерга қулочкашлаб уруғ сочяпти. У ҳам яланг оёқ бўлиб иштон почасини шимариб олган. Улардан нарида уч-тўртта даҳқатлик тожик деҳқонлар ҳам ер ҳайдаб, экин экаётир. Ер юмшоқ, ҳаво ёқимли, ишнинг унуми яхши. Шунинг учун ҳаммаларининг руҳлари кўтаринки. Шунча вақт жангу жадалда юриб, деҳқонлик касбини соғинган Тоҳир энди яйраб ер ҳайдайди ва бирда-ярим ашула хиргойи қилиб қўяди.

Бароздан пиёда кўтарилиб келган Бобир тоғда қўй боқиб юрган, далада қўш ҳайдаётган ёш-ялангларга қарар экан, бир нарсадан таажжубланди. Тоғу тошга пойабзал чидамагани учун камбағалларнинг кўписи яланг оёқ юради. Уст-бошлари ҳам юпун, лекин руҳлари тетик, қоринлари тўйиб овқат ейишса, кайфлари чоғ.

Бобир ўзини шу ёшларга қиёс қилади: унинг ҳам тўрт мучаси соғ, ўзи кучга тўлган йигирма ёшли йигит, қишлоқ йигитларидан камлиги йўқ. Лекин нега у бунчалик ғамгин? Мана бу улуғвор тоғлар бағрида нега у гўзал табиатнинг тирик бир бўлагидай яйрай олмайди?

Ҳамма гап яланг оёқ юришда бўлганидай, Бобир ағдарма этигини ечиб марзага қўйди-ю, ҳайдалган ер устида сарпойчан юриб кўрди.

Тупроқ бахмалдай майин, ундан баҳор ва ёшликнинг ҳиди келади. Одамнинг тупроқдан яратилгани ҳақидаги ривоят эсга тушади.

Навкарлар ва деҳқонлар Бобирнинг яланг оёқ юганини аввал ҳазилга йўйиб кулишди. Кейин Бобир этигини марзада қолдириб Даҳқатнинг барозидан яланг оёқ тушиб кетаётганини кўришди-ю, ҳайрон бўлишди.

Барознинг майда тошлари Бобирнинг товонларига ботар, тик жойлардан тушаётганда чақир тошлар оёғига тикан бўлиб кириб кетаётгандай оғриқ кўзғар эди. Лекин Бобир тишини-тишига қўйиб оғриққа чидаб борар эди.

Барознинг ярмигача тушганда кетидан ағдарма этикни қўлига олиб, сакраб-сакраб, Тоҳир етиб келди:

— Амирзодам, этикни кийинг! Тўхтаб. Бу тошлар оёғингизни яра қилмасин!

Бобир тўхтаб, Тоҳирнинг товонлари қорайган катта-катта оёқларига қаради:

— Сизнинг оёғингиз жароҳатсиз-ку?

— Э, амирзодам, биз ўрганиб кетганмиз.

— Мен ҳам ўрганмоқ истаймен.

— Нечун?

— Сизларга ҳавасим келур,— деди Бобир йўлида давом этиб.

Тоҳир ундан сал кейинроқда борар экан, кулди:

— Амирзодам, подшоҳнинг навкарга ҳаваси келиши мумкин эмас.

Бобир Тоҳирдан хиёл ранжиб:

— Сиз ҳам менга ишонмадингизми? — деди. — Тошкентда подшоҳлик даъвосидан воз кечганимни айтган эдим-ку!

Бу ҳодисага Қосимбек ҳам, бошқа кўпчилик бек ва навкарлар ҳам «аччиқ устида шунчаки айтилган гап» деб қарашган ва ўша икки юз эллик кишининг ҳаммаси Қутлуғ Нигор хоним билан бирга Бобирнинг кетидан Даҳкатга келишган эди.

Тоҳир оғир тин олди-ю:

— Амирзодам, мен сизга ўзимдан ҳам ортиқ ишонурмен, — деди. — Аммо сизнинг шоҳлик ташвишидан қутулишингиз мумкин эмас.

— Нечун? Ахир шаҳзодаларнинг тожу тахтсиз ўтганлари йўқми?

— Бор. Аммо сиз ундайлардан эмассиз.

— Аммо мен тожу тахтнинг бевафолигини билганларданмен. Шоҳ Жамшиддек, Искандар Зулқарнайндек тождорлар ҳам орттирган давлату молу дунёларини ташлаб, қабрга битта кафан билан кетган эмасларми?

Тоҳир яқинда тоғнинг нариги томонидаги Оббурдон қишлоғига борганларини эслади.

Бобирнинг тожу тахтдан ихлоси қайтганлиги беҳазил бўлса керакки, шоҳ Жамшиднинг тилидан тожикча шеър ёзиб, уни чашма бўйидаги тошга ўйдирди. Тўрт сатрлик бу шеърнинг икки сатри Тоҳирнинг эсида турибди:

Гирифтем олам ба марди-ю зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гўр¹.

Оламни забт этган жаҳонгирларнинг салтанати ҳам омонат — ўзлари дунёдан кетишлари билан тугайди. Лекин шоирнинг яхши сўзлари тошга битилган ҳарфлардай асрлар давомида ўчмайди. Шундай экан, Бобир қолган умрини шоирликка бағишласа яхши эмасми?

— Мен жон дер эдим, лекин беклар сизни қўймаслар, — деди Тоҳир.

— Бекларга ижозат берурмиз, кетурлар.

Бобир шу сўзининг устидан чиқа олишини яланг оёқ

¹ «Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан бирга гўрга олиб кетмадик». Бобир 1502 йилда тошга ўйдирган бу сатрларни орадан 452 йил ўтгандан кейин 1954 йилда тожик олими А. Мухторов Оббурдон қишлоғидаги бир қудуқдан топиб олади. Тошга битилган бу шеър ҳозир Душанбада музейда сақланмоқда.

юриш билан исбот қилмоқчи бўлгандай, яна майда тошлар устидан сарпойчан юриб кетди. Бироқ унинг қийналиб бораётгани майишиб юришидан сезилди. Тоҳир уни қувиб етди-ю:

— Амирзодам, ўтикни кийинг,— деди.— Яланг оёқликни ҳавас қила кўрманг. Худо сизни ҳеч вақт бу кўйларга солмасин.

— Қайси кўйларга?

— Ялангоёқларнинг аҳволига тушманг!

— Ажабо! Ялангоёқлар одам эмасдирларми?

— Одам. Лекин сиз шоҳ бўлиб туғилгансиз!

— У ҳолда — шоҳ — одам эмасдирми?

Тоҳир жавоб тополмай қолди. У шоҳ билан навкар орасида тоғдай баланд девор борлигини билар, Бобир бу деворни бир сакраб ошиб ўтмоқчи бўлаётгани ғалати туюларди.

Тоҳирнинг назарида, Бобир қайта шоҳ бўлишдан умидини узгану тушкунликка учрагани учун шу гапларни айтяпти.

— Амирзодам, агар сиз шоҳликдан шоирликни афзал кўрсангиз, унда мен ҳам... аҳли аёлим билан тинч бир гўшада деҳқончилик қилиб, сизга садоқат билан умр ўтказган бўлур эдим... Лекин бунинг иложи бўлмас...

Бобир этигини Тоҳирнинг қўлидан олди.

— Сиз қайтинг,— деди Тоҳирга.— Аммо бу гаплар орамизда қолсин. Кейин яна кенгашурмиз. Боринг!

Тоҳир бароздан қайтиб чиқар экан, Бобирнинг унга ўзини яқин олиб шунча ғалати гаплар айтганидан кўнгли кўтарилиб кулиб қўйди. Бироқ Бобир бир гўшада тинчгина яшайдиган мискинтабиат одамлардан эмас эди. Унинг яланг оёқ юришга ўрганмоқчи бўлгани эса Тоҳирга шоирона бир шўхлик бўлиб кўринарди.

Тоҳир барознинг тепасига чиққанда орқасига ўгирилиб қаради. Бобир ҳамон этигини қўлига олиб, пастлаб бормоқда эди. Тоҳир унинг чидамига тан бериб: «Лекин сўзидан қайтмайдиган одати ҳам бор!»— деб қўйди.

Бобир, оёғининг бир-икки жойи қавариб шилинганини сезса ҳам оғриғига чидаб, қишлоқнинг бериги четидаги чашма бўйигача сарпойчан борди. Ундан нарида юмшоқ тупроқли сўқмоқ бор эди. Лекин қишлоқ одамлари унинг яланг оёқ юрганини кўриб, пасту баланд гап қилишлари мумкин эди.

Унга уйини берган қишлоқнинг кадхудоси ҳам, бек ва мулозимлар ҳам «мирзо ҳазратлари» деб, Бобирга ҳамиша таъзим қилишар эди. Агар Бобир камбағал деҳқонга ўхшаб сарпойчан юрса, булар оддий ялангоёққа таъзим қилгандай кўришиб, иззат-нафсга боришлари ва хафа бўлишлари мумкин эди. Шунинг учун Бобир аъёнлар учрайдиган жойлардан одатдагидай этик кийиб ўтар эди-ю, Даҳкатнинг атрофидаги ёнбағирларга боргач, яна яланг оёқ бўлиб оларди. Оёғига ботиб озор берадиган ғадир-будур тошлар, буталар дилини ўртаётган аламли ўйларнинг тафтини оладигандай бўлар эди. Кунлар ўтиши билан унинг товонлари сағри чармидай қалинлашиб, тош-пошлар, ёғин-сочинлар кор қилмайдиган бўлиб кетди.

* * *

Даҳкатдан уч-тўрт чақирим қуйида Қоразов деб аталадиган баланд жарлар тагидан одамни оқизадиган улкан Оқсув елиб ўтади. Бу сувнинг ўнгга бурилиб, ёйилиб оқадиган сокинроқ бир жойида кечув бор.

Тоғ баридан қиялаб ўтган сўқмоқ билан арчалар орасидан юриб келаётган Бобир тушга яқин Оқсувнинг шу кечуви олдидан чиқди ва дарёдан ўтиб келаётган йигирматача қуролли отлиқларга рўпара келиб қолди. Олдинда пиёзи чакмон ва қизил бўрк кийган Қосимбек. Унга эргашиб келаётган навкарлар ҳам таниш.

Бобир уларга яланг оёқ юргангани кўрсатгиси келмади-ю, йўлдан четланиб, баланд бир арчанинг соясига бориб ўтирди.

Лекин бу орада Қосимбек ҳам уни кўриб қолди. Кечувда қорнигача ҳўл бўлган отини Бобирдан анча нарида тўхтатиб, тез ерга тушди. Навкарлар ҳам Бобирни қурмат қилиб апил-тапил отдан тушдилар. Қосимбек отининг жilовини навқарига бериб, эгилиб таъзим қилган кўйича Бобирга яқинлашди. Мусибатли товуш билан деди:

— Амирзодам, бир қошиқ қонимдан кечинг! Яна бир шумхабар!..

Бобирнинг хаёли Тошкентга кетди. Қосимбек уч ойдан бери ўша ёқларда юрган эди. Бобирнинг тоғаси Маҳмудхон Шайбонийхоннинг элчиси шарафига зиё-

фатлар бериб юриб, ахийри хон билан битим тузган эди. Бу битимга биноан Шайбонийхон Уратепани Маҳмудхонга бериб, ўзи Ҳисорга қўшин тортиб кетган эди. Пайтдан фойдаланган Маҳмудхон укаси Олачахон билан бирга Фарғона водийсидаги Аҳмад Танбалга қарши уруш очган эди. Улар водийни Аҳмад Танбалдан тортиб олиб, Тошкент хонлигига қўшмоқчи эдилар. Шайбонийхон аввал бу ниятга қўшилган эди. Наҳотки энди сўзидан қайтган бўлса?!

— Не бўлди? Сўзланг!

— Шайбонийхон манфурлик билан сўзидан қайтмишдир, амирзодам! Тоғаларингиз Фарғона водийсида Аҳмад Танбал билан олти ой олишиб, уни енголмай, кўп талафотлар бериб, заифлашиб қолган пайтда Шайбонийхон битимни бузиб, кутилмаганда кетларидан бостириб келмишдир! Олдинда Аҳмад Танбал қўшини, кетларида ёлғон иттифоқчи Шайбонийхон қўшини! Тоғангиз бу икки балонинг орасида қолиб тор-мор бўлдилар! Шайбонийхон уни асир олмишдир!

Бобир жойида ўтиролмай ўрнидан туриб кетди.

— Ё алҳазар! Тошкент ҳам кетдими, а?

— Э, сўраманг, амирзодам! Тошкентда икки минг қўриқчи аскар бор эди. Олти ойга етгулик заҳира бор эди! Қўрғонни қаттиқ туриб ҳимоя қилса бўлур эди. Бироқ асир тушган Маҳмудхон беҳад уятлик бир иш қилмишдир. Шайбонийхон уни қатл эттирмоқчи бўлганда, Маҳмудхон: «Қонимдан кечинг, не талабингиз бўлса бажарай!»— дейди. Шунда Шайбонийхон шарт қўюрки, Тошкентдаги қўриқчи аскарларингизга буйруқ ёзиб юборинг, токи қўрғонни жангсиз ташлаб чиқиб кетсинлар, аммо хазина билан ҳарам қўрғонда қолсин. Жон ширинлик қилиб, Маҳмудхон бу шартни қабул қилмишдир!

— Наҳотки бутун ҳарам Шайбонийлар илкига тушган бўлса?!

— Ҳа, амирзодам, ғолиблар қўриқчисиз Тошкентда уч кун элни таламишдир! Тоғойингиз Маҳмудхоннинг энг кўҳлик синглиси Давлат бегим Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султон ҳарамига учинчи хотин бўлиб кирмишдир. Эллик уч яшар Шайбонийхоннинг ўзи Маҳмудхоннинг ўн олти ёшлик гўзал қизи Мўғил хопимни никоҳлаб олмишдир! Маҳмудхоннинг суюкли хотини Розия султон бегим илгариги элчи Жонибек султонга гун-

чачи қилиб никоҳланмишдир! Бултур Хонзода бегим учун бизни шунчалар маломат қилган Маҳмудхоң энди суюкли хотинини, қизини, синглисини ўз жони учун бунчалик шармандали аҳволга солгани бутун эл-улуснинг нафратини келтирмишдир!

Бобирнинг хаёли Ойиша бегимга кетди. Ундан кўнгли қолиб, ажрашиб кетган бўлса ҳам, лекин бир вақтлар илк ёшлик меҳри билан суйган хотинининг Шайбонийхон ҳарамига тушиш эҳтимоли уни даҳшатга келтирди. Опаси Хонзода бегимнинг Шайбонийхон ҳарамига тушгани озми?

Бобир Қосимбекка даҳшат тўла кўзларини тикиб сўради:

— Наҳотки Ойиша бегим... Эгачим Хонзода бегимнинг кундошига айлантирилган бўлса?!

— Йўқ, амирзодам! Не тил била айтайки, Ойиша бегим хоннинг амакиси — эллик беш ёшли Кўчкинчи-хонга тўқол хотин қилиб никоҳланмишдир!

Бобир юзини қўллари орасига олиб нидо қилди:

— О, бу не разолат? Не шармандалик?!

Қора кўзларидан учқунлар сочиб Бобирга аччиқ гаплар айтган ўша Розия султон бегим бугун Жонибек султоннинг қучоғида! Бу йўғон гавдали маккор бек Маҳмудхон саройида элчи бўлиб, хон билан шатранж ўйнаб, атайлаб ютқизиб юрган пайтларидаёқ унинг суюкли хотинини кўз остига олиб қўйган бўлса эҳтимол. Ойиша бегим-чи?

Қосимбек армон тўла товуш билан сўзида давом этди:

— Кошки Маҳмудхон шунча уят ишлар қилиб тирик қолган бўлса!

— Тоғойим ўлдирилдими?!

— Шайбонийхон биринчи мартасида уни ўлдирмаган эди. Лекин ҳалиги шармандаликлар билан руҳан ўлдиргандан баттар қилиб Мовароуннаҳр чегарасидан шарққа — Олтой томонга қувиб юборган эди. Бундан алами келган Маҳмудхон ўша ёқларда ўзига тарафдорлар топиб, қўшин йиғиб Шайбонийхондан қасд олиш учун яна Сирдарё бўйига келади. Хўжанд яқинида иккинчи марта жанг бўлиб, Маҳмудхон яна енгилди-ю, икки ёш ўғли билан асир тушади. Бу гал Шайбонийхон Маҳмудхоннинг ўзини ҳам, ёш ўғилларини ҳам аёвсиз қатл эттирмишдир!

— Ё алҳазар!.. Ё раб!..

Бир вақтлар Бобирга оқибатсизлик қилиб, алам ўтказган яқинларининг тақдир томонидан бунчалик шафқатсизларча жазоланиши Бобирни қора босириқдай эзиб, карахт қилиб қўйди. Бобир улардан ҳар қанча ранжиганда ҳам бундай оғир жазоларни уларнинг ҳеч бирига раво кўрмас эди.

Бобирнинг ранги қув ўчиб, юз мускуллари титраётганини кўрган Қосимбек шумхабар келтиргани учун яна бир марта узр сўради. Бобирнинг сál тафтини оладиган чора қидириб:

— Амирзодам, қани, ўлтирсинлар, марҳумларнинг арвоҳига тиловат қилайлик,— деди.

Тиззалари бўшашиб, оёғида зўрға турган Бобир арча тагидаги бояги жойига қайтиб ўлтирди. Қосимбек унинг қаршисига тиз чўкди. Навкарлар ҳам бирин-кетин чўнқайдилар. Қосимбек ширали, йўғон овоз билан қуръон сураларини оҳангдор қилиб айтиб, узоқ тиловат қилди. Дарёдай бир зайлда оқадиган бу оҳанглар Бобирга дунёнинг бебақолигини, ўтиб турган ҳар бир дақиқа умр қайтиб келмайдиган неъмат эканини, ҳаётнинг ғаниматлигини эслатди-ю, у ўзини сал босиб, яланг оёқларини гўннинг этаги билан бекитиб қўйди. Тиловат тугаб, юзларига фотиҳа тортганларидан сўнг Қосимбек навкарларга қўли билан нарироқ бориб туриш ишорасини қилди. Улар узоқлашгач, Бобирга янада яқинроқ келиб, паст овоз билан деди:

— Шайбонийзодалар бу ғалабалардан қутуриб, Андижонга кўз тикмишлар. Босқинчилар эрта-индин Уратепага ҳам келурлар. Энди бу ерларда юриш хатарли, амирзодам. Тоғ ошиб, Ҳисорга кетмоқ керак.

Ҳисор ҳукмдори Хисравшоҳ тахтни Бобирнинг амиваччаси Бойсунқур мирзодан тортиб олиб, бошқа бир теурийзодани тахтга даъвогар бўлмасин, деб, кўзига мил тортиб кўр қилган эди. Бобир шунни эслади-ю:

— Менинг қордан қочиб дўлга тутилишим не даркор, жаноб Қосимбек?— деди.

— Менинг мақсадим бошқа, амирзодам. Камина Ҳисор беклари билан бултурдан бери махфий музокара олиб бормоқдамен. Уларнинг кўпи Хисравшоҳдан норози экан. Ўзи бир навкардан чиққан таги паст ҳукмдор. Тахтга ўлтиришга ҳаққи йўқ. Борсак, яхши беклари сизга ён босгайлар.

— Яна тахт талашишми? Йўқ, жаноб Қосимбек! Мен

бу талашлардан жуда тўйдим! Ҳозир менга тинч бир гўша бўлса, дарвешона ҳаёт кечирсам, ашъор ёзсам— шу ўзи бас!..

Қосимбек боядан бери кўзини Бобирнинг яланг оёқларидан олиб қочмоқда эди. Шаҳзоданинг бундай юриши унга жуда эриш туюларди.

— Амирзодам, сиз бизнинг тақдиримизни ҳам ўйланг! Икки юз элликта содиқ одамларингиз — беклару мулозиму навкарларингиз сизга омад тилаб, аввалгидан ҳам катта мартабаларга етишингизга ишониб, тоғу тошда саргардон бўлиб юриши нечун?

Қосимбекнинг гапи тагида—«Чиндан дарвиш бўламен десангиз сизга бунча беку навкарларнинг не кераги бор? Нечун жавобини бермайсиз?»— деган маъно ётар эди.

— Сиз келтирган мудҳиш хабарлардан кўнглим вайрон бўлиб турган пайтда яна бир мушкул гапни кўзгадингиз, жаноб Қосимбек!

— Густоҳлигим учун мени кечиринг!

— Аммо сиз ҳақсиз. Мен сиздек содиқ кишиларининг тақдирини ҳам унутмаслигим керак. Ростини айтинг, жаноб Қосимбек, Хисравшоҳнинг ўзи ҳам сизни хизматга чорлаганми?

— Чорлаган. Икки қайта махсус одам юбормишдир.

Бобир Қосимбекнинг мардона юзига, қирқ ёшга бормасдан оқ оралай бошлаган калта соқол-мўйловига маъюс бир назар ташлади.

— Сиздан маҳрум бўлиш мен учун беҳад мушкул!— деди. — Отам ўлгандан бери менга отадек ғамхўрлик қилдингиз. Мен сиздан кўрган садбқату яхшилигимни ҳали бошқа ҳеч қайси бекдан кўрган эмасмен!

— Сарафрозмен, амирзодам!

— Энди шу яхшиликларингиз ҳурмати, мен сизга жавоб берурмен. Майли, Ҳисорга боринг!

— Сизни тарк этиб кетишга кўнглим йўқ, амирзодам! Бирга кетайлик!

— Мен ўзим ҳам шоҳлик занжирдан бутунлай озод бўлишга интилмоқдамен, жаноб Қосимбек. Бу занжирнинг бир учи тобе одамларга боғланган бўлса, унинг иккинчи учи шоҳнинг ўзига боғланур экан! Шу сабаб, тобеларни занжирдан бўшатмагунча подшоҳнинг ўзи ҳам занжирбанд бўлур экан. Мен энди мана шу табиат бағрида занжирсиз яшашга қасд қилдим. Шунинг учун

сизга жавоб! Бошқа беку мулозиму навкарлар ҳам вақт-соати билан жавоб олурулар!

Бобир Қосимбек билан хайрлашмоқчи бўлиб ўрнидан турди. Самарқандда суюкли опасидан, Тошкентда хотинидан айрилган, бугун эса шунча машъум хабарлар эшитиб, яна энг ишонган бекидан ҳам ажрашишга мажбур бўлаётган Бобир ўзини ҳар қанча тетик тутишга уринса ҳам тиззалари букилиб, гандираклар кетди. Қосимбек уни қучоқлаб хайрлашар экан, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

3.

Бобир ўзига азоб берадиган оғир туйғуларни тоғлардан кўринадиган кенгликларга сочиб юбора олса ёки гўзал шеъринг сатрларга жойлай олса бир қадар енгил тортади.

— Не ерда сокин ўлай? Не қилай? Қаён кетайин?
Не дайрдин эшигим очилур, не масжиддин.
Неча эшикдан эшикка гадо каби етайин?!

Куйиб-ёниб ёзган бу сатрлари қалбининг тафтини олар, дунёда унинг учун ҳамма эшиклар бекилганда ҳам бир муқаддас қопқа — шеъринг қопқаси доим очик эканини ич-ичидан сезиб кўнгли кўтариларди. У ўз қалбида ҳали сарф этилмаган қудратли кучлар борлигини, опаси Хонзода бегим Бобир билан видолашган пайтида: «Сизнинг нодир истеъдодингиз бор, бу буюк неъматни ҳайф қилманг!»— деган сўзлари кўп эсига тушади. Кеча мана шу Оқсув бўйидаги бир қишлоқда тўй бўлган, шунда ёш бир хонанда сеҳрли товуш билан Бобирнинг «Кўнглимдан ўзга ёри вафодор топмадим» деб бошланадиган ғазалини ашула қилиб айтганини у ўзи кўчадан ўтаётиб эшитган эди. Уша дақиқаларда унинг қалбидаги энг зўр куч жунбишга келиб, юзага чиқиш учун йўл ахтарган эди. Бу ички куч унга Даҳқатнинг кунботиш томонида уч минг газ баландликдаги Осмон Яйлов тоғининг учидан отилиб чиқиб турган мўъжизавий булоқни эслатди. Жилғалар бўйидан, тоғ ёнбағирларининг тагидан кўз очган булоқлар кўп. Лекин шундай юксак тоғнинг энг баланд бир нуқтасидан ёриб чиққан бундай ғалати чашмани Бобир биринчи марта шу ерда учратди.

Жанубда мангу қорга бурканган улуғвор Пирях чўққиси ялтираб турибди. Аммо у чўққи билан Осмон Яйлов тоғининг орасида беҳад чуқур жилғалар, катта-катта баландликлар бор. Бу булоқнинг суви ўша чўққидан тушиб, яна Осмон Яйловга чиқиб келгунча икки орадаги чуқурликлардан ҳам теранроқ жойга тушиб, сўнг яна юксак тоққа кўтарилган бўлиши керак. Булоқ бунча кучни қаердан олганикин? Уни шунчалик баланд жойга чиқишга, шундай тошлар орасидан кўз очишга нима мажбур қилган экан? Эҳтимол, илгари унинг кўзи пастдаги тоғ камарларида бўлгандир? Балки булоқнинг устига тоғ кўчиб тушиб, аввалги кўзини бекитиб қўйгандир?

Бобирга бирдан ўз ҳаёти ҳам кўчки босган булоққа ўхшаб кўринди. Ахсида қулаган жар ҳам шу булоқнинг кўзига тушган. Кўчманчи султонларнинг Самарқанддаги ғалабаси ҳам... Ички бир куч билан қайнаб чиқаётган булоқ кўчкининг тупроқларини ювиб, тошлар орасидан йўл топиб ўта бошлаганда Мовароуннаҳрдаги ижтимоий зилзилалар зарбидан янги-янги жарлар қулайди, қоялар кўчади-да, яна шу булоқнинг кўзига тушади.

Булоқ ҳамон туғилган заминининг бошқа жойларига бош уриб, ёруғ дунёга олиб чиқадиган янги йўллар излайди.

Агар Осмон Яйлов булоғи тошлар орасидан йўл топиб, мана шундай баланд қояни ёриб чиққан бўлса, Бобир умидсизланмаслиги керак. Эҳтимол, унинг толеи ҳам мана шу булоққа ўхшаб, баланд бир нуқтадан қайта кўз очар. Балки бу баланд нуқта шеърятдадир?

Бир кун пешин кечроқ Бобир Осмон Яйлов булоғи бўйида мана шу хаёлларга ғарқ бўлиб ёлғиз ўтирганда катта-катта иккита бўрибосар итни эргаштириб бир чўпон йигит келиб қолди. Оёғида чорик, бошида қизил ҳошияли оқ қалпоқ, белига катта пичоқ осиб олган, қўлида қизил ирғай таёқ. У тош устида ўтирган Бобирга салом берди-ю, итларни орқароқда қолдириб, ўзи булоқдан кафти билан сув ичди. Кейин ҳўл қўлларини қалами яктагининг қўлтиқларига арта туриб, Бобирга гап қотди:

— Ҳа, жўра, пошшонг зикналик қилдими, тоққа яланг оёқ чиқибсен?

Чўпон «сен-сен»лаб гапиргани Бобирнинг қулоғини тирнаб ўтгандай бўлди. Аммо ўзини босиқ тутиб:

— Қайси подшоҳим?— деб сўради.

— Бобир деган бир пошшо Даҳкатда юрган эми. Сен ўшанинг одамлариданмисен?

Бобир эски кийимларини кийиб чиққан, ўзи тоғ офтобида куйиб қорайган, аммо унинг юзида, қўлларида аслзодаларга хос бир назокат борлиги билиниб турарди. Чўпон уни подшоҳнинг мулозимларидан деб ўйламоқда эди. Бобир ўзини танитгиси келмай:

— Ҳа,— деди.

Чўпон ирғай таёғига кенг кўкрагини тираб, Бобирга синовчан назар билан тикилди:

— Пошшонга жуда содиқмисен?

Бобир мийиғида кулиб:

— Мен ўзимга содиқ бўлсам бас,— деди.

— Пошшонг ҳам сени ёмон кўрса керак-да, хор қилиб қўйибди.

Энди Бобир чўпоннинг юзига тикилиб қаради. Бети-га ҳали устара тегмаган йигирма ёшлардаги йигит. Лекин чуқур кўзлари қирқ-эллик ёшга кирган ва кўп ғам чеккан одамникидай сўлғин, кексанамо.

— Подшоҳимни мунча кўп сўроқладинг, бирон арзинг борми?— деди Бобир кулимсираб.

Чўпон қовоқларини уйиб:

— Мен уни мана шу тоғда яккама-якка учратмоқчимен,— деди.

— Агар учратсанг... Не гапинг бор?

Чўпон йигитнинг кўзлари ғазаб билан қисилди:

— Отам билан акамнинг бошини не қилган, шуни сўраб билмоқчимен.

— Бошини? Бобир-а?! Сен... сен кимсан ўзинг?

— Чагракларданмен!

Бобир Андижон тоғларида яшайдиган чорвадор туркий қабила-чагракларни эслаб ҳайрат билан сўради:

— Бу ерда ҳам чаграклар борми?

— Биз бу ерга Уш томонлардан қочиб келганмиз.

Мен ўшанда ўн тўрт яшар бола эдим. Бобир келиб отам билан акамнинг қўйларини, йилқиларини тортиб олмоқчи бўлган. Чўпонлар «Бермаймиз!»— деб ғалаён қилган. Кейин Бобир ҳаммасини ўлдириб, бошларини кесиб кетган. Онам билан борсак, ўн беш-йигирмата ўлик ётибди. Бошлари йўқ. Танасидан таниб олиш қийин бўларкан. Онам дам у танани қучоқлаб йиғлайди, дам бу танани...

Бобир Ушнинг жанубида бундан олти йил аввал Аҳмад Танбалнинг қонли хуржунидан лолақизғалдоқлар

устига юмалаб тушган каллаларни яна кўз олдига келтирди. Ушанда уни сескантириб юборган ёшгина йигитнинг калласи ва устара тегмаган юзи кўз олдида қайтадан гавдаланди. Мана бу турган чўпоннинг юзи Бобирга бирдан ўша юзни эслатди-ю, кесик бўйиннинг қон аралаш гўштлари хаёлида такрор пайдо бўлиб, борлигини даҳшатга келтирди. У чўпонга саросима кўзлар билан қараб:

— Аҳмад Танбал ўлдирган!— деди.— Султон Аҳмад Танбал!

Чўпон таёғини кўкрагидан олиб, Бобирга яқинроқ келди:

— Сен ўша бошларни кўрганмидинг?

— Ҳа, яйловда... Ушнинг яйловида Аҳмад Танбал ўша бошларни келтириб кўрсатган. Бунга олти йил бўлди... Чўпонлар ғулу кўтариб, навкарлардан уч-тўрттасини ўлдирмишлар. Танбал ўшанинг қасдига бош кесиб келган эди!

— Танбал эмас! Менга кўрган одамлар айтган! Отамнинг бошини Бобир кесиб кетган!

— Одамлар ёлғон айтмишлар! Мен... аниқ биламен. Бобир норасида ўсмир эди. Тоққа Султон Аҳмад Танбал борган!

Бобир ўзини оқлаётган одамга ўхшаб шошилиб гапирётгани учун чўпон йигит энди ундан гумонсиради. Зугум қилиб:

— Сен ўзинг кимсен?— деди.— Бобир сенинг киминг?

Бу савол Бобирнинг этини жунжиктирди. Гўё чўпон ҳозир ундан отасининг хунини талаб қиладигандек туюлди.

Эгасининг овозидаги ғазаб ва таҳдидни пайқаган итлар бирдан ириллаб, Бобирга ташланишга тайёрланишди. Бобир ўрнидан сапчиб турди. Қўли беихтиёр белидаги ханжарнинг сопига борди.

Лекин унинг оёқлари яланг эди. Итлар энг аввал унинг оёғидан оладигандай кўринди. Шу пайт у ўзининг яланг оёқ юрганидан қаттиқ пушаймон бўлди.

— Нега индамайсен?— деди чўпон яна таҳдид билан.

Бобир ўзини иложи борича вазмин тутиб:

— Не дейин? Гапимга ишонмасанг!— деди.

Чўпон итларига ўгирилиб:

— Тўрткўз, Бўйноқ, ётинлар!— деди. Сўнг яна Бобирга юзланди:

— Хўш, гапинг чин бўлса, менинг отамни Бобирнинг ўзи эмас, Танбал деган бир беки ўлдирган. Шундайми?

— Шундоқ.

— Уша бекка ким фармон берган? Бобирми?

— Бобир бундай бўлишини билмаган... Ешлик қилган!

— Яна пошшоннинг тарафини оласан-а! Агар мен ҳозир мана бу итларимга «ол!»— десам, сени тилка-пора қилиб ташлагай. Шунда фақат итлар айбдор бўлгайми? Буларни олкишлаганим учун мен гуноҳкор бўлмасменми?

Бобир чўпоннинг бу гапига эътироз қилиб бўлмаслигини сезди-ю, бошини қуйи солди:

— Балки сен ҳақлидирсен...

— Қимсен ўзинг? Айт ростини!

Чўпоннинг овозидаги таҳдидни сезишиб, итлар яна ириллашди. Бобир қўрққанини сезса итлар унга ташланадиганга ўхшарди. У бор кучини гўё кўзларига йиғиб, чўпонга тик қаради-ю, дадил туриб:

— Мен Бобирмен!— деди.

Чўпон қулоқларига ишонмай, унинг яланг оёқларига яна бир қаради:

— Наҳотки подшоҳ Бобир сен бўлсанг?!

— Ҳа, мен подшоҳ эдим!

— Ҳозир-чи?

— Ҳозир... тожу тахт даъвосидан воз кечдим. Энди фақат шоирона ҳаёт кечирмоқчимен.

— Шошма, шошма!

Оқсув бўйида бўлган кечаги тўйда чўпон ҳам бор эди. У хушбоз ёш ҳофизнинг Бобир газали билан айтган ашуласини тинглаб ғалати бўлиб кетган эди. Ашула охирида:

Бобир, ўзунгни ўргата кўр ёрсизки, мен

Истаб жаҳонни, мунча қилиб ёр топмадим!—

деган сатрлар унинг эсида қолган эди.

Ҳозир Бобир бир ўзи тоғу тошда ёлғиз юргани ҳам унинг ўша байтини тасдиқлаган кўринди-ю, чўпон итларига қараб:

— Ёт! Бўйноқ, ёт!— деб буюрди. Итлар тинчлангач, яна Бобирга кўз тикиб сўради:

— Шоирлигинг рост бўлса, шу ерда ёзган шеърларингдан бирини айт-чи?

Бобир ерга қараб ўйланиб олди-да, бошини кўтарди:
— Эшит:

Не хеш мени хушлару не бегона,
Не ғайр ризо мендину не жонона.
Ҳар нечаки яхшилиқда қилсам афсун,
Халқ ичра ёмонлик била мен афсона.

Ички туғён билан ўртаниб айтилган бу сатрларнинг тафти чўпоннинг бирдан ялтираб кетган кўзларида ако этди.

— Сен ҳам куйганлардан экансен, шоирлигинга тан бердим! Агар шу шоирлигинг бўлмаса, сени раҳматлик отамнинг қасдига итларимга талатиб юборар эдим! Хайр, шоир, омон бўл!

Чўпон итларини эргаштирганича чағатда ёйилиб юрган қўйларига қараб кетди.

Бобир шу куни Осмон Яйловдан Даҳқатга қандай тушиб келганини билмайди. У машъум ўтмишидан осонликча қочиб қутулолмаслигини, ёмон беклар Бобирнинг номидан қилган зolimликларни одамлар ундан кўришини ўйлаб, вужудини янги бир безовталиқ чулғаб олди. Ёшлиқда бекларнинг раўйига қараб қилган хатолари бояги иккита ваҳимали итнинг қиёфасига кириб, ҳали ҳам кетидан қувиб келаётганга ўхшарди.

Даҳқатда эса уни яна бир таҳликали хабар кутиб турарди. Шайбонийхон қўшинлари Уратепага етиб келган, шаҳарга бозор қилиш учун борган даҳқатлик кадхудони хон кишилари тутиб олиб калтаклашган:

— Бобир яшириниб юрган жойни кўрсатасан!— деб талаб қилишган эди. Юзлари қамчи изидан қонталаш бўлиб шишиб кетган эллик ёшлардаги кадхудо тожик-чалаб:

— Мен меҳмонимни тутиб берадиган аблаҳ эмас!— деди Бобирга.— Ёвларингизни Оқтанги деган дарага бошлаб бориб, адаштириб, ўзим тоғма-тоғ қочиб келдим!

Оқтанги Даҳқатдан ўттиз чақиримча ғарбда эди. Хоннинг искабтопарлари бугун бўлмаса, эртага бу ерларга етиб келиши муқаррар. Шайбонийхон Бобирнинг бошини кесиб келганларга катта олтин ваъда қилган.

Ички ҳовлидан Қутлуғ Нигор хоним чиқди:

— Бобиржон, ҳаммамиз нажотни сиздан кутмоқдамиз! Дарвешона юришларни энди бас қилинг. Ҳамма

сизни қувғиндаги шоҳ деб билур, бошқа гапга ҳеч ким ишонмагай. Хон кишилари ҳам сизни тахтга даъво қилиши мумкин бўлган бир шаҳзода деб излаб юрурлар. Даҳкатликлар ҳам шунча вақт бизга нону туз бердилар. Энди бу қишлоқ хавф-хатардан қутқариш ҳам сизнинг бурчингиздир, жоним!

Бобир агар ёв билан бу ерда тўқнашса, қишлоқ оёқ ости бўлишини ўйлади. Бу ерда у билан бирга юрган онасини, бек ва навкарларини ёвдан омон сақлаш учун ҳам, ўзи бояги чўпонга ўхшаш қасоскорларнинг тасоифий қурбони бўлиб кетмаслиги учун, даҳкатлик кадхундонинг тузини оқлаш учун ҳам Бобир яна қайтадан қурол-яроғ тақишга ва одамларига бошчилик қилишга мажбур эканини, ҳозир шундан бошқа иложи йўқлигини ҳис қилди-ю, оғир «ух» тортди:

— Шоҳлик тақдиримдан яланг оёқ қочиб қутулолмас эканмен! Жаноб Шеримбек! Сиз энди Қосимбекнинг ўрнида амирал умаросиз!

Бобирни ўн икки ёшида Олатоғ томонларга олиб қочиб кетиб қутқармоқчи бўлган кекса Шеримбек тоғойи қувониб таъзим қилди:

— Иноятингиздан сарафрозмен, амирзодам!— деди.— Буюринг!

— Одамларимизнинг барчасига амримизни етказинг. Кўч-кўронни йиғиштирсинлар! Шу бугун кечаси Даҳкатдан жўнаб кетгаймиз!

— Муборак буйруғингиз алҳол адо этилур, амирзодам!

Яна зирхли кийимлар кийган, қурол-яроғ таққан Бобир ўша кеча тоғдан-тоққа ошиб кунчиқиш томонга — Исфарага қараб кетди.

4

Пастда Исфарасой тошларга бош уриб шовуллайди. Баланд бир қоятош устида ўтирган Бобир узоқларда — Хўжанддан наридаги Мўғултов устига сояси тўшалиб ётган оқиш булутларга қарайди. Ортидаги қорли тоғлардан совуқ шамол эсади. Водийлар эса ям-яшил баҳор либосини кийган.

Уфқнинг ҳарэр пардаси ортида — кўз илғамас узоқликларда Чотқол тоғлари-ю, Тошкент воҳаси бор. Жиззах ва Самарқандни, Марғилон ва Андижонни Бобир ҳо-

зир гўё хаёл кўзи билан кўрди-ю, бир вақтлар шундай кенг дунёда бежавотир, эркин юрган пайтларини эслаб, юрагини армон тимдалади.

Ҳозир мана шу улкан ватанда унинг осуда яшайдиган макони, тайинли бир уйи йўқ. Ҳаммаси Танбал билан Шайбонийхоннинг қўлига ўтиб кетган. Эшик оға Шерим тоғойи Бобирни Хуросонга кетишга ундайди.

Бироқ Бобир кетса ватанидан умрбод айрилиши мумкинлигини гўё олдиндан сезади. Илгари туғилган юртида бемалол юрганда унчалик билинмайдиган ватан туйғуси энди ватанидан айрилиш хавфи туғилганда унинг бутун вужудини қамраб олган. У мана шу ўлкани неча қайта у четидан-бу четигача кезиб чиққан, унинг ҳар бир чақиримига кўз нурини тўкиб, ёшлигини уруғдай сочиб ўтган. Унинг бутун умри, бутун борлиғи мана шу муаззам заминга илдиз отган. Энди бу илдизларнинг ҳаммасини қандай юлиб олиб кетади? Бунинг оғриғига қандай чидаш мумкин?

Аҳмад Танбал билан Шайбонийхон аввал бир-бири билан иттифоқ тузиб, ҳозир бир-бирининг пайини қирқишга тушган. Шу кунларда улар жанг қилаётганини Бобир аниқ билади. Зора бу иккаласи бир-бирининг бошини еса-ю, Бобирнинг бекилган йўллари очилса...

Бобир шу умид билан Андижон томонга махсус одамлар юборган. У эртаю кеч шу одамларнинг хушхабар билан қайтишини кутади.

Лекин юборилган одамлар бир ярим ойдан бери қайтмаяпти. Нима бўлдийкин? Кутиш оғир. Кунлар бениҳоя секин ўтади. Бобир нима қилишини билмай тоғ ёнларини ёлғиз кезгани кезган. Тадбиркор Қосимбек кетиб қолмаганда балки ундан яхши бир маслаҳат чиқармиди? Жонкуяр сафдоши Нўён Кўкалдош ҳам йўқ — бултур Тошкентнинг жанубидаги Оҳангаронда бир номард уни баланд жардан ташлаб ўлдирган. Бир-биридан машъум хотиралар Бобирнинг хаёлида муттасил чарх уради. У интиҳосиз ғам-ғуссалар қуршовидан чиқиб кетишга интилиб, хаёлида шеър машқ қилиб кўрди. Аммо уни бу кўйларга солган даҳшатли воқеаларни қофияга солиб, оҳангдор қилиб айтишга ҳуши келмади.

* * *

Кечки пайт тоғларга туман тушди. Арчазор ёнида хаёл суриб юрган Бобир пастдаги водий йўлларини

ҳам туман тўсиб қўйганини кўрди-ю, сой бўйига келди.

Қуюқ туман дунёни алланечук тор ва совуқ қилиб қўйди. Исфарасойнинг юқори-пастлари ҳам кўздан йўқолди. Тезоқар тоғ дарёчасининг қаёқдан келиб, қаёққа кетаётгани энди фақат унинг тошларга урилиб шовуллашидан билинар эди, холос.

Бобирнинг ҳозирги қароргоҳи мана шу сойнинг яқинида — кенг бир сайҳонликда эди. Баландроқ бир жойда унинг қизил мовут чодир бор. Чодирнинг ўнг ёнида Қутлуғ Нигор хонимнинг саккиз бурчакли оқ ўтов турпти. Қолган йигирма-ўттизта ўтов ва чодирлар уларнинг нари-берисига ўрнатилган. Совуқ туман ичида чодир ва ўтовлар гўё бир-бирларидан узоқлашиб кетгандай ва ҳаммасини моғор босаётгандай кўринарди.

Бобир йўлида учраган одамларнинг таъзимларига индамай бош ирғаб ўтди-ю, Мамадали китобдорнинг ўтови томонга бурилди. Бу ерда Бобир доим ўз кўчи билан бирга олиб юрадиган китоблари сақланар эди. Беш-олти туяга юк бўладиган нодир китоблар қалин чарм қопланган махсус сандиқ ва қутиларга ёғин-сочин ўтмайдиган қилиб жойланган эди. Кексайиб қолган бўлса ҳам ҳамма сафарларда Бобир билан бирга юрадиган заҳил юзлик эллик беш яшар Мамадали китобдор китобларни худди чақалоғини авайлайдиган онадай авайлаб асрар эди. У Бобирга таъзим қилиб:

— Буюринг, амирзодам! — деди.

Бобир тарихий китоблардан бир-иккитасининг номини айтди.

Мамадали китобдор китобларга қўл уришдан олдин қўлини яхшилаб ювадиган одати бор эди.

— Сиз мунтазир бўлманг, қулингиз элтурмен!

Бобир ўтовдан чиқиб ўз чодирга кирди. Орадан анча вақт ўтгандан кейин Мамадали китобдор айтилган китобларни ипак матога ўраган ҳолда икки қўллаб кўтариб кирди-ю, тўрдаги миз устига секин қўйиб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бобир машҳур саркардалар ва шоҳларнинг ҳаётлари ҳақидаги тарихий китобларни варақлар экан, мураккаб жумлалар, жимжимадор ўхшатишлар, афсона ва ривоятлар орасидан чинакам бўлган ва одамни ишонтирадиган воқеаларни изларди. Лекин кўпчилик китобларда нуқул ғалабалар дабдабали услуб билан куйланарди.

Эҳтимол, ҳозир Шайбонийхон ҳақида ҳам мана шундай дабдабали китоблар ёзилаётгандир. Бобир Биноийнинг яна Шайбонийхон томонига ўтиб кетганидан, Муҳаммад Солиҳ эса «Шайбонийнома» деган шеърӣ китоб ёзаётганидан хабардор эди. Улар Шайбонийхоннинг Бобир билан олишганларини қандай ёзишаркин? Мана бу китоблардаги каби ғолибни кўкларга кўтариб, мақташса, Бобирга бўлмаган айбларни тақиб, уни ёмонлашса, кейин одамлар ҳақиқатни қаердан билади?

Бобир нуқул зафар тантаналарини куйлаган жангномаларни бир четга суриб қўйди. Сўнг ўрнидан туриб, ўзининг «Вақонъ» деб аталган хотира дафтарларини сандиқдан олди.

Қизиқ: сўнгги дафтарга Бобир ўзининг Самарқандни Шайбонийхондан қандай тортиб олганини ёзгану кейин унга қўл урмаган эди. Демак, кейинги мағлубият ва саргардонликларни унинг ўзи ҳам ёзишни истамаган экан! Аммо булар дафтарга ёзилмагани билан Бобирнинг хотирасида муттасил такрорланиб юрибди-ку. «Иситгани яширсанг ичга урар», дейдилар. Бобир қилган хатоларини дафтаридан яширгани билан улар ҳар куни неча қайта янги-янги тафсилотлари билан хаёлидан ўгиб, қалб ярасини тирнагани тирнаган. Бундан кўра ҳамма воқеаларни ростгўйлик билан мана бу дафтарга ёзса, балки ўшанда иситма ташига чиқиб, дили хиёл енгиллашар?

Бобир дафтарига Сарипулда қандай мағлуб бўлганини, кейин қандай хўрликлар кўрганини ёза бошлади.

У бу ишни гўё ўзи учун ўз виждони олдида ҳисоб бергиси келиб қиларди. Шунинг учун боя ўқиган китобларидagi жимжимадор, баландпарвоз услуб бу ёзувларга мутлақо ярашмаслигини сезарди. У бошидан кечирган ҳодисаларини энг ишонган сирдошига айтиб дардлашаётган одамга ўхшаб ёзарди. Фақат унинг эндиги сирдоши — ўзи-ю, мана шу дафтари эди. Қўшиқ бўлиб кетган ғазалида «Кўнглимдан ўзга маҳрами асрор топмадим» деган Бобир энди ўзининг мана шу эътиқодига амал қилиб, гўё ўзига-ўзи роз айтар эди.

У чагракларга қарши чопқин бўлганини ҳам, Аҳмад Танбалга инъом қилган қиличи ахийри ўз бошига келиб тушганини ҳам, ҳатто яланг оёқ юрганидан оёқлари тоғу тоғни сезмайдиган бўлиб кетганини ҳам содда, ра-

вон, ҳақгўй тил билан ёзгани сари қалбини шеър ёзгандаги каби жўшқин бир илҳом чулғаб олди.

Шоҳлик тақдиридан қочиб қутулмадим, энди бунинг ҳамма даҳшатларини очиқчасига ёзади! Бобир билган тождорларнинг ҳеч бири ўзининг бошидан кечирганларини рўй-рост айтиб берган эмас. Лекин одамлар доим ҳақиқатни билишга ташна. Бобир мана шу ташналикни озгина бўлса ҳам қондира олса унга берилган истейдод бекор кетмайди, бошига тушган машаққатлар эса бошқаларга сабоқ бўлиши мумкин. Унинг подшоҳ бўлиб кўрғақ-кечирганлари ҳаққоний китобга айланса, қилич билан мулк ололмаган Бобир балки қалам билан кишиларнинг қалбини забт эта олар? Бу ҳам бир бахт эмасми?

Шу ўйлар билан хотира ёзишга берилиб кетиб, қоронғи туша бошлаганини ҳам сезмади. Савдарлар олтин қандилдаги шамларни ёқдилар. Бобирга кечки овқат келтирдилар. У ёлғиз ўтириб овқатланди. Хотира ёзганда унга ўз ҳаёти аввалгидан илиқроқ ва маънолироқ туюлган эди. Бекор ўтирганда эса яна ўша оғир ўйлар, совуқ пушаймонлар хаёлига босиб кела бошлади. Бобир улардан тезроқ қутулгиси келиб, яна қаламини қўлига олди.

Кейин ярим тунгача дафтаридан бош кўтармай сўнги йилнинг воқеаларини ёзди.

* * *

Атрофдаги ўтовлар жим, ҳамма уйқуда.

Тун сукунатида отнинг дупури, итларнинг ҳуриши эшитилди. Қароргоҳнинг четига қўйилган қоровул зарда қилиб:

— Тўхта! Қимсен?— деди.— Уронни! айт!

— Урон — Андижон.

Қоровулнинг овози юмшади:

— Андижон бўлса келавер. Овозингдан Тоҳир чопуққа ўхшайсенми?

— Ҳа, Тоҳирмен.

— Бемаҳалда ёлғиз юрибсен?

— Мени гапга тутма. Мирзо ҳазратларига шошилинч хабар келтирдим.

---

¹ Урон — пароль.

Тоҳир қоронғида Бобирнинг чодирини тусмоллаб топди-ю, отини берироқдаги қозиққа боғлади. У аввал соқчиларни ёки мулозимларни уйғотмоқчи бўлиб, чодирнинг рўпарасидаги ўтовга қараб ўта бошлади. Шунда чодирнинг ичи ёруғ эканини, эшик ўрнига тутилган парда очилиб, Бобир чиқиб келганини кўрди. Тоҳир Бобирнинг қаршисига келиб юкунди. Паст товуш билан:

— Амирзодам, мунтазир қилганим учун афв этинг,— деди.— Ёғийларингизнинг уруши энди тугади.

Бобир сабрсизланиб сўради:

— Хушхабар борми? Нечун ёлғиз қайтдингиз?

Тоҳир бошини қуйи солиб, ҳазин товуш билан деди:

— Бир қошиқ қонимдан кечинг, амирзодам!..

Бобир совуқ хабарлар изғиринини олдиндан сезгандай эти увушди:

— Қани, ичкари кириг.

Савдарлар ухлаб қолган. Бобир ҳеч кимни уйғотгиси келмади. Баланд, кенг чодирнинг тўрида тўрт-бешта шам липиллаб ёниб турибди.

Бобир шам ёруғида Тоҳирга энди зеҳн солиб қаради. Чакманининг этакларига лой сачраган. Озиб кетганидан елкалари пуччайиб қолган, кўзлари ичига ўпирилиб тушган. Юзидаги чандиғи эса бўртиб, гўё аввалгидан хийла катта бўлиб кетган. Лаблари пирпираб, ўпкаси тўлиб гапирди:

— Амирзодам, Андижон ҳам Шайбонийхоннинг илकига ўтди. Беҳисоб кўп одам қирилди. Ҳамроҳим қирғинда ҳалок бўлди.

Тоҳир шунчалик чарчаган эдики, гавдаси чайқалиб, оёқ устида зўрға турар эди. Сўнгги умидидан ҳам айрилиб бўшашган Бобир кўрпача устига ўтиб ўтирди-ю, Тоҳирни ҳам ўтиришга таклиф қилди.

Тоҳир гилам устига чўккалаб ўтиргач, Бобир ундан воқеанинг тафсилотини ва Аҳмад Танбал нима бўлганини сўради.

Тоҳир Андижон яқинидаги Хўжа Катта деган қишлоқда бой бир одамга аравакаш бўлиб ёлланган, ўзининг кимлигини билдирмай, бутун ҳодисаларни одамлардан сўраб билган, бойнинг шаҳардаги дўконига мол олиб борганда кўп нарсани ўзи ҳам кўрган эди.

Аҳмад Танбал Андижон этагида бўлган жангда шикаст егандан кейин қўрғонга кириб бекинади. Қамал бошланади. Қўрғон ичида очлик, касаллик ва нифоқ ку-

чаяди. Бир вақтлар Самарқандда Бобирни ташлаб, Аҳмад Танбалга эргашиб қочган бек ва навкарлар энди унинг ўзини ташлаб, Шайбонийхон томонига қочиб ўтадилар. Хоннинг қўшини деворга шоти қўйиб чиқиб, қўрғонни босиб олади. Аҳмад Танбал акаси Бек Тилба, укалари ва бошқа одамлари билан аркка кириб бекинншади. Бироқ аркнинг атрофида уйлар кўп, уларга орқадан шоти қўйиб томига чиқиш осон. Аҳмад Танбал аркда жон сақлаёлмаслигини сезади-ю, Шайбонийхондан шафқат сўрашга қарор беради. «Йиққан барча олтинларимни ҳазрати хонга моли амон тариқасида тўламоқчимен, умрбод хизматларида бўлмоқчимен, қонимдан кечсинлар!»—деб аркдан бир мўйсафидни вакил қилиб чиқаради. Аммо мўйсафид аркка қайтиб келмай йўқ бўлади. Хон аскарлари аркнинг томлари устига шоти қўйиб чиқа бошлайдилар. Талвасага тушган Аҳмад Танбал ака-укалари билан бирга аркнинг дарвозахонасига боради. Таслим бўлганларини кўрсатиш учун қиличларини бўйинларига осиб, дарвозадан ташқарига шафқат сўраб чиқадилар.

Арк дарвозаси олдида Шайбонийхоннинг ўғли Темир Султон турган экан. Навкарларига: «Асир олма, арзитайди, қир ҳаммасини!»—деб буйруқ беради. Аҳмад Танбални ака-укаларига қўшиб, қилич билан чопиб, бурдалаб ташлайдилар. Кейин бошларини кесиб бир қонга тикадилару Шайбонийхонга кўрсатгани олиб кетадилар.

Тоҳирнинг ҳикояси шу ерга келганда Бобир:

— Ё худоё тавба!—деб беихтиёр ёқасини ушлади.

Сўнгги пайтларда Бобирни эзиб юрган жавобсиз саволлардан бирига ҳозир гўё момақалди роқдай ваҳимали жавоб келган эди. Хўжа Абдулладай мард, фидокор одамни қўрғон дарвозасига осиб ўлдирган Аҳмад Танбалнинг ўзи энди ўша қўрғондаги арк дарвозаси олдида итдай хор бўлиб ўлган эди! Бобир инъом қилган қиличнинг унинг бошига разилона урган Танбал энди бошқа қиличлар зарбидан бурдаланган эди!

Тоғдаги чагракларнинг бошини ваҳшийларча кесиб, хуржунга солиб келган Танбалнинг ўз бошини янада ваҳшийроқ бир тарзда кесиб, қонга солиб кетган бўлсалар, уни, албатта хонга элтиб кўрсатганлар.

Бобир қондан Шайбонийхоннинг оёғи тагида юмалаб тушган таниш каллаларни кўз олдига келтирди. Маҳ-

мудхонда эшик оға бўлиб юрган Тилба Султоннинг йўғон бўйинли семиз бошини Шайбонийхон таниган бўлса керак. Аммо хон Аҳмад Танбалнинг калласини танимайди. Шайбонийхон ўзини шунча овора қилган Аҳмад Танбалнинг башарасини кўриб қўйгиси келади, аммо юзгубан тушган қонли каллага қўл ургиси келмайди. Аҳмад Танбалнинг қонли калласини оёғининг учи билан юмалатиб, ўнглаб сийрак соқолига, суяги бўртган кенг юзига қарайди.

Бобир ўзича тасаввур этган бу ҳодисадан ақли шошиб:

— Оббо! Оббо!— деб бир неча марта такрорлаб қўйди.

Бу ҳодисаларда қандайдир ўзгача бир адолат борлигини сезган Бобир бошқа воқеаларни ақлига сиғдиrolмай лол бўлиб қолди. Шайбонийхон бераҳмликда Аҳмад Танбалдан ҳам ўтиб тушган-ку. Наҳотки фалак интиқом қиличини шундай шафқатсиз хоннинг қўлига бериб қўйса? Бир вақтлар Бобир орзу қилган, аммо етишолмаган улкан мақсадга — Мовароуннаҳрдаги пароканда вилоятларни бирлаштириб, ягона кучли давлат барпо этиш мақсадига — энди Шайбонийхон етишмоқдами? Наҳотки бунинг учун Шайбонийхондай маккор, золим ва шафқатсиз бўлиш керак эди? Тоҳир Андижонда хоннинг буйруғи билан бўлган қирғиннинг тафсилотини айтиб берганда Бобирнинг сочлари тикка бўлиб кетди. Мингларча аёллар, ўсмирлар, чоллар Аҳмад Танбалнинг одамлари қаторида бекордан-бекорга побуд қилинган эди. Наҳотки ҳозирги зўрлар замонасида енгиб чиқиш учун Шайбонийхондай зўравонликлар қилиш шарт бўлса?!

Бобир маърифатли шоҳ бўлишга уриниб, шеър уриниб, санъатга кўп вақт бериб, инсофу диёнатни ўйлаб, нахотки шу туфайли Шайбонийхонга ютқизган бўлса?!

— Амирзодам, хон кишилари сизни сўроқлаб юрганларини эшитдим. Айғоқчилари ҳид олиб Исфарага келиб қолсалар ҳам ажаб эмас!

Бобир ота юртидан батамом ажралганини энди астойдил ҳис қилди. Аҳмад Танбалнинг мағлубияти булоқнинг кўзига тушган янги бир кўчки эди. Тоғнинг бу томонида булоқ қайтадан кўз очиши мумкин бўлган йўлларнинг ҳаммаси бекилди. Агар Бобир тезроқ тоғ ошиб

Хуросонга кетмаса, Шайбонийхон айланиб ўтиб, унинг сўнги йўлини ҳам бекитади!

Бобир изтироб ичида Тоҳирнинг оддий бир навкар эканлигини ҳам унутди-ю, унга ҳасрат қилиб гапирди:

— Хонумондан айрилганимиз озмиди? Энди ватандин ҳам жудо бўлурмизми?!

Бобирнинг кўзи ёшланганини кўрган Тоҳирнинг ҳам кўнгли бузулиб, давлари пирпиради:

— Амирзодам, мусофирлик ғами менинг ҳам юрак-бағримни ўртайди. Бизнинг Қувалар ҳам хоннинг пош-наси тагида мажақланди. Агар борсам мендан Фозил-тархоннинг қасдини олишлари аниқ. Биз ҳам киндик қони томган жойдан айрилдик, амирзодам. Мусофирлик тақдиримизда бор экан. Исфарада ҳам мусофирмиз. Ҳисорга борсак ҳам, ундан нарига кетсак ҳам шу мусофирлик... Йўлда келаётиб ўйланиб келдим. Мен сиздан ажралмаймен, амирзодам!

Тоҳир бутун нажотни одил подшоҳдан излайдиган деҳқонтабиат йигит эканини Бобир биларди.

— Лекин мен сиз кутгандек одил подшоҳ бўлолмадим!— деди Бобир.— Келгусида бўламенми, йўқми, ҳали номаълум...

Орага бир лаҳза сукунат чўмди. Ташқарида Исфарасой гўё тун сукунатидан фиғони чиқиб шовуллар эди.

Чодир ичида қувғиндаги шоҳ билан унинг оддий навқари юзма-юз ўлтирибди. Ватандан ажралиш мусибати олдида уларнинг ораларидаги катта фарқ гўё кичрайиб, аҳамиятсиз бўлиб қолган. Бошларига тушган кўрғинликлар уларнинг тақдирларини бир-бирига ўхшаш қилиб қўйган. Шунча йил жангу жадалларда бирга юриб, қанчадан-қанча ўлим хавфларини бирга кечирган бу икки йигит бугун биринчи марта сирдошларча очиқ сўзлашмоқда эдилар. Тоҳир бошқа вақтда Бобирга айтолмайдиган сўзларини ҳозир кўнгли юмшаб, эриб турган пайтда айтди:

— Амирзодам, мен бир навқарингиз бўлсам ҳам сизга туғушқонимдек меҳр қўйганмен. Ботирлигизгами, шоирлигингизгами, одамгарчилигингизгами,— ишқилиб, менинг... сизга ихлосим зўр! Сизга ёмонлик қилганлар бирин-кетин йўқ бўлиб кетгани бежиз эмас! Сизнинг шунча хавфу хатарлардан омон қолганингиз ҳам катта давлат!

Шу топда Тоҳир суюкли инисига меҳри товланиб, оғир пайтда унинг кўнглини кўтараётган жонкуяр акага ўхшар эди. Дарҳақиқат, у Бобирдан етти ёш катта эди. Бобир ҳам бир лаҳза шоҳлигини унутиб, Тоҳирга худди акасига қарагандай қаради:

— Мени жуда кўп хатарлардан сиз олиб қолгансиз. Мен сиздан кўрган яхшиликларимнинг ўндан бирини ҳам қайтарган эмасмен. Сиз менга туғишган оғамдек қадрдўйсиз.

— Раҳмат сизга.

— Лекин ҳозир менинг кўнглим ер билан яксон. Тақдир менга истеъдод берган, куч берган, ғайрат берган, аммо нечун бахт бермаган?!

— Бу замонда бахт ўзи йўқ, амирзодам! Ахир сиздек нодир истеъдодлар дунёга ҳар кун келмайди-ку. Нодон тождорлардан қон йиғлаган эл-юртимиз сиздек маърифатли саркардага муштоқ. Лекин бахил замона ғалабани золим хонга бериб, бизни, мана ватанимиздан ҳам жудо қилмоқчи. Илоҳим бу бахил замонанинг боғлари қуриб кетсину сизу бизнинг қадримизга етадиган яхши замонлар ҳам келсин! Энди... амирзодам, бу ердан тезроқ кетиш керак. Ҳирот ҳам бизга бегона юрт эмас. Подшоҳ Ҳусайн Бойқаро сизнинг қариндошингиз. Менинг тоғойим Мавлоно Фазлиддин ҳам Ҳиротда экан...

Бобир Хуросонга кетмай иложи йўқлигини ўйлади-ю, ошиб ўтиши керак бўлган тоғларни кўз олдига келтирди. Узоқдан мовий тусга кириб беҳад жозибали кўринадиган бу тоғлар тик довлардан, хатарли учмалардан ўтиши керак бўлган одамга қанчалик тунд ва бераҳм кўринади! Ҳозир Бобирнинг тасавурида баланд чўққиларнинг асрий қорлари кафандай беҳаракат ва совуқ, ўлимдай абадий бўлиб гавдаланди.

— Хатарли йўлларда мен ўз жонимни аввал худога, сўнг сизга ишониб топширмоқчимен. Бугундан бошлаб сиз менинг қўрчибошимсиз. Ички бекларим қаторида бўлурсиз.

— Иноятингиздан миннатдормен, амирзодам!

— Ҳозир бу иноятнинг шарафидан азоби кўпроқ. Йўлда чарчагансиз. Бориб дам олинг. Эртадан сафар тайёрлиги бошланур.

Тоҳир таъзим қилганича чиқиб кетди.

Бобирнинг уйқуси келмас эди. У яна чодирдан чиқди.

Кундузги туман тарқаб кетган, лекин осмонда булут бор.

Юлдузлар онда-сонда кўриниб қолади. Исфарасой осмонни бошига кўтариб шағирлайди. Тунда тоғларнинг қораси кундузгидан ҳайбатлироқ кўринади.

Бобир қоп-қора тоғларга тикилиб турганда яна кўчки босган булоқ эсига тушди. Тоғларнинг бу томонида ҳамма йўллари бекилган булоқ энди тоғларнинг нарғидан кўз очиб чиқа олармикин? Улуғтоғдан нарида баҳайбат Помир. Ундан нарида Ҳимолай ва Ҳиндикуш...

Булоқ бу тоғларнинг ҳаммасидан ўтиб бориб, нарёқларда қайтадан кўз очиши учун қанчалик катта куч-қудрат керак!..

ИККИНЧИ ҚИСМ

ФАЛАКНИНГ ГАРДИШИ

ҲИРОТ. Тўлган паймоналар

1

Хазонрезлик пайти. Ҳирот боғларига сув берадиган Ҳирийруд дарёси ва Инжил анҳорининг қирғоқларига заъфарон япроқлар тўкилган. Қалъа ташқарисидаги машҳур Боғи Жаҳоноро, Боғи Мухтор, Боғи Зубайда, Боғи Чаманлардаги узумзор ва анорзорлар ёз бўйи кўтариб турган меваларидан айрилиб, яккам-дуккам қовжироқ барглар билан сўппайиб қолганлар.

Бироқ бу жанубий шаҳарда кузнинг хазонрезлик одатига бўйсунмайдиган дарахтлар ҳам кўп. Ҳиротга Қандаҳор томонидан келишда йўл бўйидаги хиёбон ва сайргоҳларда ўсган мингларча сарвлар, санобар¹ дарахтлари кузда ҳам баҳордагидек яшнаб турибди. «Ҳусайн Бойқаро ҳовузи» деб аталган улкан тошҳовуз бўйида кумушранг жажжи япроқлари қуш тилини эслатадиган баланд ва гўзал лисониттайр дарахтлари бор — булар ҳам хазон нималигини билмайди.

Лисониттайрнинг барглари яра-чақага дорилигини эшитган Тоҳир ҳовуздан берироқда отдан тушди-ю, жиловини ёшгина навқарига тутқизди. Сўнг ўзи ҳовузнинг хилватроқ томонига ўта бошлади. У доривор барглардан юлиб олиб кетмоқчи бўлиб, тепадаги шохларга тикилиб бораётганда қаршидан кимдир:

— Менга қаранг, бек йигит! — деб қолди.

Тоҳир дарахтнинг йўғон танаси ортидан чиқиб ке-

¹ Санобар — нина барги оч ҳаворанг тусдаги гўзая қарағай-симон дарахт. Бизда масалан, Сайробда ва Ялта атрофларида учрайди.

лаётган мулланамо кишини кўрди. Нимасидир Фазлиддин тоғасини эслатиб, юрагини ҳаприқтирди. Аммо соқолининг узунлиги-ю, юзининг кексанамо кўрикиши Тоҳирни шубҳага солди. У одоб билан:

— Лаббай,— деб салом берди.

Тоҳирнинг юзидаги ханжар изига тикилиб турган ҳалиги киши энди унинг овозини ҳам таниди-ю:

— Тоҳир! Жияним!— деб қичқириб юборди.

Тоҳир ҳам энди тоғойнсини таниб, қучоқ очганича унга қараб отилди. Ҳовузнинг шишадай тиниқ сувида уларнинг акслари бир-бирига қўшилиб кетди.

— Ватанимнинг ҳидини олиб келган, жияним! Худога шукур, эсон-омон экансен!

Мавлоно Фазлиддин жиянини қучоғидан қўйди-ю, кўзидан юзига оқиб тушган қувонч ёшларини артиб, Тоҳирнинг кумуш камарига, беклар тақаддиган қимматбаҳо ханжарига ва сақорлот чакмонига энди разм солиб қаради. Тоҳирнинг бошидаги дубулғанинг тепасида ҳам бекларга хос кичкина байроқча бор эди.

— Жияним, мартабанг ошибдими?

— Ҳа, тоға, қўрчибегимен.

— Муборак бўлсин. Илоҳим сенга ёмон бекларнинг таъсири урмасин!

— Бобир мирзо ҳам ёмон бекларидан безгандан кейин биттасининг ўрнига мени қўйди... Хўш, ўзингиз қалайсиз, мулла тоға? Келганимдан бери қидирамен. Сўроқлаб-суриштирай десам, таниш-билиш йўқ.

Еши қирққа кирар-кирмас юзига ажин тушган Мавлоно Фазлиддин маъюс товуш билан деди:

— Юрибмиз... Тупроқдан ташқарида. Худо бизни омадсиз яратган экан-да, жияним. Бу ерга келиб, энди Навоий ҳазратларининг марҳаматларидан баҳраманд бўлай деганимда, у зоти олий вафот этдилар. Катта қурилишлар Ҳусайн Бойқаро замонида ҳам унча-мунча бўлиб турган эди. Мана шу йил Ҳусайн Бойқаро ҳам оламдан ўтди. Қурилишлар тақа-тақ тўхтаган. Бизга ўхшаганларга яна иш йўқ!

— Ундай бўлса, Бобир мирзога бир учранг.

— Бобир мирзо ҳам бу ерда меҳмон... Мени қабул қиладими, йўқми? Орада нозик гаплар ўтган.

Тоҳир Мавлоно Фазлиддин билан Хонзода бегим орасида бўлган мураккаб воқеаларнинг чет-ёқасини эшитган эди.

— Бўлмаса аввал мен у кишини холи топиб, сиз тўғрингизда гап очиб кўрайми, мулла тоға?

— Майли, бунн кейин яна маслаҳатлашурмиз. Оббо жияним-эй! Мен Бобир мирзонинг Ҳиротга келганларини эшитганимдан бери «сен ҳам бормикинсен, йўқмикинсен» деб ҳар бир навкарга кўз тикиб юрган эдим... Қани энди, юр, уйга борайлик! Агар сенга мана бу доривор япроқлар керак бўлса, уйдан топиб берамен. Бизнинг боғчада ҳам шу дарахтдан бор.

— Боғчада... бир ўзингизмисиз ёки уйландингизми, мулла тоға?

— Уйланганмиз, жиян. Навоий ҳазратлари маслаҳат бердилар. У кишида боғбон бўлган дуруст бир одамнинг қизи бор экан...

— Муборак бўлсин! Фарзандлар ҳам борми?

— Ҳа, бир ўғил, бир қиз.

— Э, ажойиб-ку! Ундай бўлса, мен уйингизга тўёналар билан борурмен!

— Ўзингни кўрганим минг тўёнадан афзал, жиян! Қани, юр!

Тоҳир бир неча қадам юрди-ю, кейин ниманидир эслаб, осмонга қаради. Офтоб оғиб борар эди.

— Мулла тоға, уйингиз яқинми?

— Йўқ, узоқроқ. Шаҳар четидаги Назаргоҳ маҳаллотида. Нима эди?

— Мен ҳозир бир соатдан сўнг хизматда бўлмоғим керак эди. Подшоҳ буюрган эди.

— Оббо!.. Ундоқ бўлса... Шу ерда бирпас ўтирайлик. Мен сал дийдорнингга тўяй! Ўзинг қалайсен, жияним, уланганмисен?

Тоға-жиян ҳовуздан четроқдаги тош курсига бориб ўтирдилар. Тоҳир Робияни қандай топганини айтиб берди-ю:

— Қобулга келиб битта ўғилча кўрдик!— деди.— Отини Сафарбек кўйдик.

— Э, хайрият! Мен бир вақтлар ҳамма нарсадан умидимни узган эдим. Сени ҳам қайта кўролмасмен деб ўйлаган эдим. Бош омон бўлса, ҳаммаси ўтар экан... Сен билан биз-ку, қутулиб келдик-а! Андижондагиларнинг аҳволи не бўлди?

— Бунн сўраманг, мулла тоға! Шайбонийхоннинг қирғини кечалари тушимга кирса, босинқираб чиқамен!.. У ёқда роса абгор бўлиб, икки юз қирқтагина одам би-

лан Хуросонга қараб жўнадик. Ҳисор тоғларининг орасида роса қийналдик. От-уловлар ўлиб-сўйилиб тамом бўлган. Бобир мирзо ҳам отини онасига бериб, ўзи пиёда юради. Оёқларимизда чорнқ. Қўлларимизда таёқ. Турадиган жойнинг тайини йўқ. Биров бери кел, демайди. Арзимаган амалдорлар Бобир мирзодай одамга беҳурматлик қилиб «йўлларингдан қолманглар, Ҳисордан тезроқ ўтинглар», дейди. Бизнинг ғазабимиз келиб, қўпол гапирган амалдорларни чопиб ташласак деймиз. Лекин Бобир мирзо: «Бардош қилинглар, «тезроқ Амударёдан ўтиб олайлик», деб шоширади.

— Лекин шоширганича бор экан-да, жиян. Сизлардан сал кейин Шайбонийхон Ҳисорни ҳам босибди-ку.

— Ҳа, кейин билсак, Бобир мирзо узоқни ўйлаб шундай қилган эканлар. Ҳисор подшоши Хисравшоҳ умрида бир мушук билан ҳам урушиб кўрмаган кўрқоқ одам экан. Бекларнинг кўпчилиги ундан норози экан. Бобир мирзога махфий одамлар юбориб, «Келинг, Ҳисорни сизга берайлик!»— дер эканлар. Лекин Бобир мирзо фитнага аралашмади. «Келинг», деган ҳалиги бекларга, «Ҳоқон бўлсаларинг ўзларинг келинглар», деб яхши гаплар айтиб, одам юбордилар. Биз Амударёдан бу ёққа ўтганда Шайбонийхон Ҳисорга бостириб кирибди. Кўрқоқ Хисравшоҳ хон билан жанг қилишга юраги бетламай, пойтахтни ташлаб қочибди. Унинг ўттиз минг қўшини тарқаб кетибди. Узингиз биласиз, мулла тоға, бундай пайтда беклар номи улугроқ бир подшоҳ излаб қолишади. Бобир мирзо Шайбонийхон билан дандил жанг қилгани, бирда енгилган бўлса, бирда уни енггани эсларига тушади. Илгариги эшик оға Қосимбек ўша пайтда Ҳисор қўшинининг орасида эди. Унинг Бобир мирзога ихлосмандлигини биласиз. Хуллас, уни бузилган арига ўхшаб тарқаган Ҳисор қўшини Амударё бўйида бизга келиб қўшилаверди. Энг аввал Боқибек Чағоний дегани тўрт юз аскар билан келди. Бобир мирзо унга кутганидан зиёда ҳурмат кўрсатди. Боқибекни энг баланд мартабали эшик оға қилиб қўйди. Кейин Хисравшоҳнинг бошқа беклари-ю, навкарлари кетма-кет келиб бизга қўшилаберди-да. Узимиз дарёдан икки юз қирқтагина одам ўтган эдик. Бир ой ичида тўрт мингга етдик...

Мавлоно Фазлиддин жиянининг сўнгги йилларда бир қадар ўзгариб қолганини энди аниқроқ сездим. То

Хир илгари бунчалик силлиқ сўзлай олмас эди. У гапдон аслзодалар орасида кўп юриб, мулозимларга хос мураккаб иборалар ишлатишга ўрганган эди:

— Биз Кобулга келсак, арғин деган уруғдан Муқимбек ҳоким бўлиб ўтирган экан. Тахт даъво қилишга ҳаққи ҳам йўқ, биз билан олишадиган кучи ҳам йўқ. Кобулни бизга жангсиз берди. Кейин Ҳусайн Бойқародан Бобир мирзога хат берди. «Черик билан келинг, Шайбонийхонга қарши иттифоқ бўлиб чиқайлик», дебди. Отда қирқ кун юриб шунча жойдан келсак, Ҳусайн Бойқаро оламдан ўтибди.

— Бир жиҳатдан Кобулни пойтахт қилиб, бу ерга обрў билан келганларинг яхши бўлибдир, жияним. Акс ҳолда, Ҳусайн Бойқаронинг калондимоғ ўғиллари Бобир мирзони писанд қилмаган бўлур эди.

— Лекин ҳозир ҳурматимиз жуда жойида. Шаҳар ҳокимини бизга қўшиб қўйганлар. Ҳиротни айлантириб роса томоша қилдирди. Катта даргоҳларда ҳар кун зиёфат. Бугун кеч Бобир мирзо яна саройга боришлари керак эди...

Тоҳир осмонга кўз ташлаб, офтобнинг анча пасайиб қолганини кўрди-ю, безовталаниб ўрнидан қўзғалди:

— Мулла тоға, мен кеч қолсам бўлмас. Сизнинг уйингизга эртага борсам майлими? Қандай топиб борамен? Шуни айтинг.

Улар Тоҳирнинг отини жиловидан тутиб турган навкарнинг олдига боргунларича Мавлоно Фазлиддин уйининг қаердалигини Тоҳирга батафсил тушунтирди. Тоҳир отининг жиловини навқарининг қўлидан олар экан:

— Мулла тоға, отингиз қани?— деди.

— Жияним, мен пиёда юрамен,

— Уйингиз узоқ бўлса ҳам-а?

— Урганиб кетганмен.

Тоҳир тоғасининг камбағаллашиб қолганини энди сезди-ю, отининг кумуш безакли юганини Мавлоно Фазлиддинга тутқазди:

— Бўлмаса мана шу от сизники.

— Узинг-чи, жияним?

— Отхонада менинг яна иккита отим турибди. Мининг!

Тоҳир тоғасини қўймасдан отга миндирди-ю, белига қистирилган қимматбаҳо қамчини ҳам тоғасига берди.

— Сиз Ушда менга миндириб юборган отнинг қулу-

ни бу, мулла тоға. Ушанда мени бошдан-оёқ кийинтирган ҳам эдингиз-а, эсингиздами?

— Э, бош омон бўлса дўппи топилади, жиян! Буни эслатиб ўтирма.

«Аmmo эртага келин аяга ҳам, болаларига ҳам бош-оёқ кийимлик олиб бориб, тоғамни яна бир суюнтиришим керак!» — деди Тоҳир ўзича.

Иккинчи от устида ўтирган ёшгина навкар нима бўлаётганига унчалик тушунмаса ҳам тоға-жиянга анграйиб қараб турарди.

Мавлоно Фазлиддин хўшлашиб кета бошлади. Тоҳир навкарига қараб шипшиди:

— Фаросатинг борми?

Бекни пиёда қолдириб, навкарнинг отлиқ туриши чиндан ҳам одобга тўғри келмас эди. Ёш навкар буни эртароқ сезмаганидан изза бўлиб отдан сакраб тушди ва жиловини Тоҳирга тутди:

— Афв этинг, бек жаноблари.

Мавлоно Фазлиддин орқага ўгирилиб қаради-ю, Тоҳир навкарнинг отида бекларча савлат тўкиб бораётганини, навкар эса унинг ёнида йўргалаб пиёда кетаётганини кўрди. Навкардан чиққан баъзи беклар обрўталаб бўлиши Мавлононинг эсига тушди. «Ишқилиб, Тоҳир ўшаларга ўхшамасин-да!» — деб қўйди ичида.

2

Бугун ўн етти кундирки, Бобир Ҳиротда Алишер Навоий истиқомат қилган муҳташам Унсияда¹ яшайди. Унсиянинг баланд пештоқлари, нилий гумбази, офтобда жилоланган ранг-баранг кошинлари Бобирга Самарқанддаги Улуғбек мадрасасини эслатади. Лекин Унсиянинг тўрт томонидаги тўртта минораси Улуғбек мадрасасиникидан баландроқ, бинонинг ҳажми ҳам каттароқ эди. Ўзи бундан ўн беш йилчагина олдин қуриб битирилган, ҳали ҳамма безаклари яп-янги эди.

Унсиянинг ичидаги хоналардан бир қанчасини Навоийнинг шахсий кутубхонаси эгаллаган. Бобир кутубхонадаги китобларни варақлаганда, уларнинг баъзи жойларида улуғ шоирнинг дастхатини кўрди-ю, Самарқандда ундан олган мактубни эслади. Навоийни кўришга муяс-

¹ Унсия — «Дўстлик уйи» демакдир.

сар бўлолмагани учун юрагини маъюс туйғулар чулғади.

Кутубхона эшиги олдига чиройли бир жавонга ўхшаш катта соат қўйилган. Белгили вақтларда бу соатнинг тепасидаги жажжи ҳайкалча ҳаракатга келади-ю, олтин болғачалар билан оҳангдор қилиб занг чалади. Бундай соат ясаш гоёсини соатсозга Навоийнинг ўзи айтиб, махсус буюртма берган эди. Кейин Ҳиротда «Алишерий» деб аталадиган занг чалувчи соатлар расм бўлиб кетган эди.

Бобир кутубхонадан чиқар экан, устма-уст занг чалаётган соатга қараб туриб, ўзича ўйланди: «Ажаб! Алишербекнинг ўзлари вафот этган бўлсалар ҳам ихтиролари тирик. Умри соний шулмикин? Бу соат ўз эгасининг иккинчи умрини ўлчаб занг чалмоқдамикин?»

Унсиянинг ич-ташида бу бинони қурган ва унда ҳаётининг охириги кунигача яшаган ноёб инсоннинг руҳи кезиб юрганга ўхшарди. Бобир Навоийнинг қўли теккан эшикларни эҳтиёт билан очар, мармар зиналарда унинг кўзга кўринмас изларини босиб ўтаётганини ҳис қилиб, мумкин қадар секин қадам ташлар эди.

Ҳовлида тошҳовуз бўйидаги чинорлар тагида фаррош йиғит хазон супурмоқда эди. Бобир икки томонида тўқ яшил шамшод дарахтлари қатор турган чиройли йўлкага бурилди. Бу ерда уни Навоийнинг шогирди Хондамир ва унинг энг яқин надим¹ларидан Соҳиб Доро кутиб турар эдилар. Ҳасса таянган кекса Соҳиб Доро Бобир билан кўришаётиб:

— Амирзодам, — деди. — Ҳазрат Мирнинг вафотларидан бери Унсия руҳсиз танадек эди. Сиз келганингиздан сўнг бу танада янги жон, янги руҳ пайдо бўлди!

Еши ўттизларга борган тийрак кўзли Хондамир Бобирга синовчан назар билан кулимсираб тикилди: Андижондан келган йигирма беш ёшлик шаҳзода бу муболағали гапга яраша камтарона жавоб топармикин?

Қалби эзгу ва маъюс туйғуларга тўлиб турган Бобир шоирона ўхшатишлар қилиб ўтиргиси келмай жўн жавоб берди:

— Мавлоно, Ҳазрат Алишернинг маконлари менинг ўзимда янги бир руҳ пайдо қилди. Бу ерда мен санъату

¹ Надим — қурдош-суҳбатдош.

маърифатнинг ҳали умримда кўрмаган камолотини кўрмоқдамен.

Хондамир Бобирнинг жавобидан қаноатлангандек мамнун бош ирғади. Соҳиб Доро ҳам:

— Сиз ҳақсиз, амирзодам, — деди. — Ҳазрати Мир неки яратган бўлсалар, ҳаммасида ўзларининг олий руҳларидан бир нишона қолдирмишлар. Мана бу минора-ларга бир назар ташланг!

Бобир учи осмондаги оқ булутларга тегай деб турган баланд кошинкор минораларга тикилди.

Одатда, юксак минораларнинг одам чиқиб атрофга қарайдиган усти ёпиқ ҳалқаси, яъни шийпончаси энг тепасида бўлади. Унсия минораларида эса тепадаги ҳалқадан ташқари ўрта белида ҳам махсус ҳалқалар бор эди. Соҳиб Доро бунинг сабабини айтди:

— Ҳазрати Мир Ҳирот манзараларига баланд бир жойдан қараб ўлтириб ҳордиқ чиқарар эдилар. Кексайган пайтларида минора тепасидаги ҳалқага чиқишлари мумкин бўлмай қолди. Шундан сўнг меъморга ўзлари айтиб, пастроққа ҳам ҳалқа қурдирдилар.

— Илож бўлса, шу ҳалқалардан бирига биз ҳам чиқсак, — деди Бобир.

— Бажонидил!

Соҳиб Доро Бобирни Хондамир билан бирга ғарбий минорага томон бошлади. Аммо минора ичидаги тик, айланма зиналардан чиқолмаслигини айтиб, ўзи пастда қолди. Миноранинг ўрта ҳалқасига Бобирни Хондамир бошлаб чиқди.

Улар атрофга кўз югуртиришди. Узоқда қорли Мухтор ва Искалжа тоғлари. Пастда куз кириб, суви жилдираб қолган Инжил анҳори. Унинг чап соҳилида машҳур Гавҳаршод бегим мадрасаси савлат тўкиб турибди. Навоий қурдирган Ихлосия мадрасаси Инжилнинг ўнг қирғоғида — Гавҳаршод бегим мадрасасига юзма-юз тушган эди. Ихлосиядан нарида беморлар даволанадиган, айни вақтда, мударрислар ёшларга тиббиёт илмини ўргатадиган Шифоия номли шифоҳона — мадраса. Ундан нарида улкан гумбазли Халосия хонақоҳи. Катта бир маҳалланинг ўрнини оладиган жой Алишер Навоий қурдирган нодир обидаларга тўлиб, Ҳиротнинг салобатига салобат қўшган эди.

Шаҳарнинг нариги ёқларида ҳам мовий тоғларга ўхшаб юксалиб турган минора ва гумбазларнинг кўплиги

Бобирга бирдан Самарқандни эслатди-ю, юрагини дард аралаш соғинч туйғуси чулғади.

— Мавлоно, — деб Бобир Хондамирга юзланди. — Ҳирот обидаларини қурган меъморлар орасида Мовароуннаҳрдан келганлари ҳам бормиди?

— Амирзода, сиз Ҳиротда Самарқанд сайқали ҳам борлигини сезиб турганга ўхшайсиз.

— Ҳа, саволимнинг боиси ҳам шу.

— Ҳиротнинг кўп улуғ зотлари Самарқандда таҳсил кўрмишлар. Улар Самарқанд сайқалини қалбларида олиб келмишлар. Яна Мовароуннаҳрдаги фаторатлардан бешиб қочган талай истеъдодлар Ҳиротга келиб, Ҳазрат Алишердан паноҳ топмишлар. У олий зотнинг фазилатлари беҳисоб эди. Лекин фақирга энг улуғ туюлган фазилатлари — Ҳазрат Мирнинг истеъдодшуносликлари-ю, заковатпарварликлари эди. Улуғ ишларни улуғ истеъдодларсиз қилиб бўлмаслигини Ҳазрат Алишер яхши билур эдилар. Шунинг учун ҳамиша эл-улус орасидан нодир истеъдодлар излаб ўтдилар. Ёнларида юрган надимларига, мусоҳибларига, биз каби шогирдларига айтар эдиларки, бахиллик доим нурсиз, лаёқатсиз, истеъдодсиз одамлардан чиқур. Хусусан, олий жамиятда лаёқатсиз бахиллар доим истеъдодларнинг йўлини тўсурлар, худодод заковатларини юзага чиқармай, ҳайф қилурлар, бундан бутун халқ зарар кўрур. Дунёдаги энг машъум бахиллик, истеъдодларнинг йўлини тўсгувчи бахилликдир. Дунёдаги энг олий саховат эса нодир истеъдодларни юзага чиқарувчи саховатдир.

— Айни ҳақиқат! — завқланиб хитоб қилди Бобир.

Хондамир бу хитобдан руҳланиб овозини хиёл кўтариб давом этди:

— Биз бирон сафардан қайтсак ёки Ҳазрат Алишерга бир-икки кун кўринмай юриб, кейин ҳузурларига келсак, «Қани, хўш, яна қандай ажойиб истеъдод учратдингиз?» — деб сўрар эдилар. Биз учратган нодир истеъдодларнинг баъзилари ўн беш, ўн олти ёшлик ўспиринлар бўлар эди. Ҳазрат Алишер «бўладиган бола ўн беш ёшида бош бўлур, бўлмайдиган одам қирқ ёшида ҳам ёш бўлур», дер эдилару топилган истеъдод ўспирин бўлса ҳам ҳузурларига чорлар эдилар. Сўҳиб Доро истеъдодли шоир Зайниддин Восифийни ўн беш ёшида Ҳазрат Мирнинг ҳузурига келтирган эди. Ҳазратнинг саховатларидан баҳраманд бўлган бу ёш шоир жуда тез улғайиб, бу-

тун Ҳиротга машхур бўлди. Улуғ мусаввир Камолиддин Беҳзод ҳам ёшликдан Ҳазрат Мирнинг тарбиялари билан улғайдилар. Шоир Ҳилолий, ҳаттот Султон Али Машҳадий ҳам Ҳазрат Алишер кашф этиб, тарбият қилган истеъдодлардандир. Кўз ўнгимизда турган Ҳирот сўнги ўттиз-қирқ йил мобайнида аввалгидан ўн баробар гўзалроқ, улуғворроқ бўлиб кетганини барча фозил кишилар айтурлар.

— Сўзингиз чин, мавлоно. Мен кўрган Рубъи маскунда¹ Ҳиротдек шаҳар йўқдир!

— Амирзодам, бугунги Ҳиротни шунчалик гўзал, шунчалик улуғ қилганлар — эл-улус орасидан чиққан истеъдодлар эмасми?

— Рост! Кўз ўнгимизда турган барча нодир обидалар — улуғ истеъдодлар хазинасидан чиққан гавҳарлардир.

— Лутф қилдингиз, амирзодам. Ҳазрат Алишер — гавҳардай бебаҳо истеъдодлар хазинасини очган энг улуғ кашфиётчи эдилар. Буни Султон Соҳибқирон Ҳусайн Бойқаро ҳам тан олган эдилар. Эшитгандирсиз, амирзодам, Ҳазрат Алишер билан Ҳусайн Бойқаронинг ораларига нифоқ солган бахиллар кўп эди. Маълумингизким, Султон Ҳусайн мастликда кўп ёмон ишлар ҳам қилган эдилар... Аммо ичмай юрган таъблари тиниқ кунларда Ҳазрат Алишерга шундоқ эҳтиромлар кўрсатар эдиларки, ҳаммамиз ҳайрон қолар эдик.

Бобир Хондамирнинг завқли бир воқеани эслагандек мамнун кулимсираганини кўрди-ю, унинг ҳикоясини кутиб, юзига тикилди.

Хондамир ҳали йигит ёшида бўлса ҳам кўп ўлтириб ишлаш оқибатида бир оз семириб қолган тўла гавдални ўрта бўй киши эди. У гўштдор бармоқлари билан қошининг устини силаб қўйди-ю:

— Ҳазрат Алишер «Хамса»ларини битириб, Султон Ҳусайн Бойқарога ўқишга бердилар, — деб ҳикоя қила бошлади. — Султон Ҳусайн таъби назми ўткир зот эдилар. «Хамса»ни ўқиб Ҳазрати Алишерни саройларига чақирмишлар, бутун аъёнлари олдида табрик айтмишлар. Султон Ҳусайннинг яхши кўрган бебаҳо бир оқ отлари бор эди. Мироҳўрга «Ушал отни келтиринг!» — деб буюрмишлар. Мир ҳазратлари ҳайратга тушиб, «Менга от

¹ Рубъи маскун — дунёнинг инсон обод қилган қисми.

инъом қилмоқчиларми?»--- деб ўйламишлар. Отни, келтиргунларича подшоҳ Мир Алишерга қараб: «Энди сиз шеърятда менга устоз пирсиз, мен сизга мурид бўлмоқчимен», деганлар. Мир Алишер изтироб билан эътироз қилганларки, «Ҳазратим, сиз подшоҳдирсиз, сизга мен мурид бўлмоғим керак». Шу аснода оқ отни олтин анжомлари билан келтирурлар. Султон Ҳусайн кулиб туриб сўрабдирлар: «Мурид пирнинг амрини бажармоғи керакми?» Мир Алишер, албатта, тасдиқ жавоб бермишлар. Шунда подшоҳ у олий зотга айтмишларки, «Бўлмаса, мана шул отга мининг!» Шоҳнинг амри вожиб. Мир Алишер отга яқинлашурлар. Оқ отнинг бир феъли бор экан: Султон Ҳусайдан бошқа одам минмоқчи бўлса, беланглаб қўймас экан. Мир Алишер яқинлашганда от беланглашга тушмиш. Шунда Султон Ҳусайн отни жиловидан олиб, «Тинч тур!» — деб ўшқирурлар. От тинчлангач, Ҳазрат Мир унга минурлар. Сарой аҳли, «Энди нима бўларкин?» — деб нафасларини ичларига олиб сукутга кетмиш. Султон Ҳусайн отнинг жиловини илкларида қўймай ҳовли бўйлаб юриб кетмишлар. Ҳамма ҳайрон. Шунда подшоҳ от устидаги Ҳазрат Алишерга айтурларки, «туркий тилда биринчи бўлиб ёзган улуғ «Хамса»нгиз учун мендек Султон Соҳибқирон сизга жиловдор мурид бўлса арзир!» Сарой аҳли бу сўзни эшитиб, лол бўлиб қолмиш. Ҳазрат Алишернинг ўзлари шу даражада мутаассир бўлмишларки, ҳушларидан кетиб қолмишлар. Кейин мулозимлар чопиб бориб ҳазратни отдан тушириб олмишлар... Ана, амирзодам...

— Фикрингизга тушундим, мавлоно, — деди Бобир ўйчан товуш билан. — Қаердаки истеъдодларга бахиллар завол келтиролмаса-ю, сахийлар йўл оча олса, ўша жой бугунги Ҳирот каби камолот чўққисига кўтарилиур экан.

Хондамирнинг кўнглидаги гапни Бобир бунчалик яхши топиб айтгани мавлонога галати таъсир кўрсатди. Хондамир Бобирда ўзининг маслакдошини топгандай қувониб:

— Тасанно, амирзодам! — деди. — Ушал улуғ зотлар даврида Ҳиротнинг камолот қуёши осмоннинг энг баланд нуқтасига чиққани рост! Лекин... афсуски, қуёш энг баланд нуқтадан сўнг пастга оғар экан. Сўнгги йилларнинг мудҳиш воқеаларини кўриб, қалбимни бир ваҳм титратур: Ҳиротнинг толе қуёши аста-секин оғиб туш-

масдан, бирдан зулмат қаърига қулаб кетса... унда не қилгаймиз?

Хондамир Мовароуннаҳрдаги тўполонлар ва қирғинлар Шайбонийхоннинг қўшини билан бирга Ҳиротга ҳам яқинлашиб келаётганини сезгани учун шу изтиробли саволни берган эди. Унинг назарида, бу саволга Шайбонийхон билан юзма-юз олишган Бобиргина жавоб бериши мумкин эди.

— Изтиробингиз бежиз эмас, мавлоно, — деди Бобир. — Ҳиротдаги бугунги осойишталик даҳшатли тўфон олдидан бўладиган муваққат сокинликни эслатур. Тошкент ҳам мен сўнгги марта борганимда, худди ҳозирги Ҳиротга ўхшар эди. Мен минг балоларни бошдан кечириб, жаҳаннам қаъридан чиқиб борган эдим. Марҳум тоғойим Маҳмудхонга «бу балолар сизнинг ҳам бошингизга тушмасин, бирга чора топайлик», деганимда истехзо қилиб кулган эди. Раҳматлик сиз айтган истехдодсиз, лаёқатсиз тождорлардан эди... Хийла бахиллиги бор эди... Маҳмудхон ахийри Шайбонийхоннинг оёғи тагида қандоқ топталгани маълумингиздир.

— Наҳотки, ўша ҳодисалар Ҳиротда яна такрорланса, амирзодам?

Бобир Ҳиротнинг шимол-ғарбида ғубор ичида кўрнаётган Соқи Солмон чўлининг хира уфқига тикилиб, ўйланиб қолди. У Ҳиротга темурийларнинг бошини қовуштириб, Шайбонийхонга қарши мустаҳкам иттифоқ тузиш учун келгани, бу мавзуда қарийб йигирма кундан бери музокара бораётгани Хондамирга маълум эди. Бобир тезда жавоб беравермагач, Хондамир андиша қилиб деди:

— Амирзодам, музокаралар махфий бўлса, фақир давлат сирларини билишга ҳаққим йўқ. Фақат...

— Мавлоно, минора устида биз фақат иккимиз турибмиз. Менинг сиздан яширадиган сирим йўқ. Ҳирот тахтида икки оғанин бирга подшоҳлик қилишларини билурсиз.

— Ҳа, асли ўзи тахт Бадиуззамои мирзониники эди-ю, лекин Хадича бегимнинг тарафдорлари Музаффар мирзони иккинчи подшоҳ қилиб кўтардилар. Тарихда ҳаргиз мисли кўрилмаган ҳодиса.

Хондамирнинг бу ҳодисадан норози эканлиги сезилиб турарди. Бобир босиқ товуш билан сўзида давом этди:

— Ҳар икки подшоҳларингиз ҳам меҳмондўстликда,

суҳбатдорликда, ораста базм ўтказишда беназирлар. Аммо жангу жадалга хоҳишлари йўқми, ҳар қалай, Мурғоб бўйида учрашганимизда ғалати бир ҳодиса бўлди. Хоннинг бир пора қўшини Хуросоннинг Чечекту навоҳисини¹ босгани тўғрисида хабар келди. Хоннинг ўзи Амударёдан нарида эди. Хондан кўра биз турган жой Чечектуга яқинроқ эди. Мен таклиф қилдимки, Чечектуни беш-олти юз кишилик ёғий босган бўлса, дарҳол отланиб, ударнинг ўзларини босмоқ керак. Токи хон қўшини Хуросонга осонликча келолмайдирган бўлсин. Бадиуззамон мирзо инилари Музаффар мирзони Чечектуга юбормоқчи бўлдилар. Маълумингизким, ҳар икковларининг ўз эшик оғалари, ўз мулозимлари, ўз чериклари-ю, алоҳида саркардалари бор. Музаффар мирзо жанг кўрмаган йигит, Чечектуга боришга журъат қилмади. «Ҳазрат оғам борсалар, биз бошқа чегаралар ҳимоясида бўлурмиз», деди. Бадиуззамон мирзо, «Мен жангда нобуд бўлсам, бу тахтни ёлғиз ўзи эгаллайдими?» — деб ўйлади, назаримда, Чечектуга боргиси келмади, Кўп сансалор бўлгандан сўнг мен айтдимким, «ижозат бергайсизлар, мен йигитларим билан бориб, Чечектуни ёғийдан озод қилишга уриниб кўрай». Оғанини бир-бирларига қарадилару эл-улусдан номус қилдилар. «Сиз меҳмонсиз» деб, мени бу ниятимдан қайтардилар. Қўймасдан Ҳиротга бошлаб келдилар. Чечекту ёғий илкида қолди.

Хондамир куюниб «уҳ» тортди:

— Бу ҳаммаси — Хуросондан толе юз ўгираётганининг нишонаси! Амирзодам, бошимиз устида қандай ба-доллар тўпланаётганини бизнинг подшоҳларимиздан кўра сиз яхши билурсиз. Чунки барчасини ўз кўзингиз билан кўрмишсиз. Биз бу ҳақда мавлоно Беҳзод билан ҳам кўп гаплашдик. Ҳиротнинг барча жонкуяр фозил кишилари умид кўзини сизга тикканлар. Хатар қанчалик кучли эканлигига шояд подшоҳларимизни ишонтирсангиз. Барча яхши кучлар бирлашса-ю, шояд фалокатнинг олдини олишга муяссар бўлсалар.

Бобир минорадан настга тикилиб:

— Билмадим, мавлоно, — деди. — Бугун-эрта подшоҳлар билан яна шу ҳақда гаплашмоқчимен.

— Илоҳим, кушойиши корингизни берсину музокарангиз биз истагандек тугасин, амирзодам!

¹ Навоҳи — кичик ўлка, район.

Бобир ташаккур айтиб, минора зинапоясига томон йўналди. Пастга тушаётиб, Ҳирот қалъасининг ичида — баланд тепалик устида турган улкан аркка нохуш назар ташлади.

3

Куз илиқ келгани учунми, Ҳирот тождорлари ҳали ҳам қалъа ташқарисидаги боғларда яшамоқда эдилар. Шаҳарнинг шимол-шарқидаги Қипчоқ дарвозасидан нарида Шоҳруҳ мирзо даврида машҳур бўлган Боғи Сафидда Музаффар мирзо Бобир шарафига катта зиёфат берди. Ҳиротнинг энг зўр пазандаларни тайёрлаган ғизол¹ кабоблари, иштаҳа очувчи нордон очарлар², моҳича номи билан машҳур бўлган ўта нозик хуштаъм суюқ ошлар Музаффар мирзо ўз меҳмони билан ўтирган тиллакори кўшкнинг юқориги қаватига кетма-кет олиб чиқилмоқда эди. Созандалар пойгакроқда ўтириб, қонун ва удда, ғижжак ва пайда этни жимирлатувчи куйлар чалишарди. Ҳиротнинг машҳур ҳофизлари овозларини унча баланд кўтармасдан, юракнинг қат-қатига сингадиган сокин ва майини товуш билан ашула айтишар, бу ҳаммаси Бобирга жуда улуғвор бир санъатнинг намунаси бўлиб туюларди.

Базм авжига чиққанда соқий Бобир қаршисига келиб, бир тиззасини ғиламга тираб чўккалади, сўнг йигирма йилдан бери хумда куч йигиб ётган ва бугунги зиёфат учун очилган тиниқ хушбўй майи нобдан суроҳийга қўйди-да, Бобирга узатди. Бобир ҳали май ичмаган эди. Аммо ҳозир эшитган куй ва ашулаларининг таъсирида бирдан унинг май ичгиси келди-ю, ўнг ёнидаги Қосимбекка қаради.

Оббурдонда Бобирдан ажралиб Ҳисорга кетган Қосимбек Қавчин бултур Кобулда барча навқари билан бирга Бобир хизматига қайтиб келган ва яна унинг энг яқин маслаҳатгўйига айланган эди. Қосимбекнинг ўзи умрида май ичмаган худотарс киши бўлгани учун Бобирни ҳам ичкиликка йўлатгиси келмас эди.

— Амирзодам, — шивирлади Қосимбек. — Баднуззамон мирзонинг чоғир мажлисида май таклиф қил-

¹ Ғизол — кийикнинг Хуросонда кўп учрайдиган бир турни.

² Очар — зира ва сирка қўшиб тайёрланган ғўштли таом.

ганларида ичмаган эдингиз. Бу ерда ичсангиз, нариги мирзо эшитиб кўнглига олмасмикин?

Бу сўзлар Бобирни сергаклантирди. У битмай ётган мураккаб ва чигал ишларини эслади-ю, Музаффар мирзога қараб:

— Фақирни маъзур тутинг, мирзо ҳазратлари, — деди. — Мен умримда май ичмаганмен!

Музаффар мирзо Бобирнинг май ичишдан қўрқаётганини сезиб, қаҳ-қаҳ ўриб кулди. Унинг анчагина кайф қилгани шу беандишароқ кулгисидан билинди:

— Амирзодам, наҳотки бутун Андижону Самарқанд май-завқидан беҳабар бўлса?

— Мирзо ҳазратлари, май завқи Самарқанду Андижонда ҳам керагидан ортиқ. Аммо фақир бошқа завқлардан ортмас эдим. Ўзримни ҳазрат оғангиз Бадиуззамон мирзо қабул қилган эдилар... Фақир андеша қилмоқдамен...

Бадиуззамон мирзо тилга олингач, Музаффар мирзо ҳам жиддийлашди. Бобирнинг андишаси унга асосли туюлди-ю, соқийга: «Бас, қистама!» ишорасини қилди. Базмда Бадиуззамон мирзонинг эшик оғаси Зуннунбек арғун ҳам бор эди. Соқий подшосининг ишораси билан Бобирга қуйилган майни ўша Зуннунбекка берди.

Одамларнинг кайфи ошган сари базм қизиб борар, баъзи беклар ҳам ўртага чиқиб рақс қилишар, Мир Сарбараҳна, Бурхон гунг деган машҳур қизикчиларнинг аскияларидан кўтарилган қаҳқаҳалар шифтдаги нақшларни ҳам титратаётгандай бўлар эди.

Хусайн Бойқаронинг ўлимига ҳали кўп вақт бўлмаган. Ҳирот хавф остида турган оғир бир вазиятда шулчалик хушчақчақ базм ўтказилаётгани Бобирдан ҳам кўра Қосимбекнинг ғашини келтирмоқда эди. Қосимбек кулги шовқин орасида Бобирга шивирлади:

— Бу ширакайф шоҳ билан энди музокара қилиб бўлмас. Бунинг ихтиёри онаси Хадича бегимда эмиш. Ҳозир бегимнинг ҳузурига чиқайлик, амирзодам.

— Зиёфат тугамасдан чиқиб кетсак беҳурматлик бўлмасми?

— Қулингиз келишиб қўйганмен. Бегим ўз қасрларида бизга мунтазирлар.

Аскиячилар мусобақаси тугаб, кулгилар босилгач, Бобир Музаффар мирзодан ҳазрат бегимнинг ҳузурларига бориш учун ижозат олди.

Оқ мрамрдан қурилган уч қаватли улкан қасрда ўнлаб олтин қандиллар ёнмоқда эди. Бобир, Қосимбек, Зуннунбек ва уларни бошлаб бораётган Бурундукбек зиналарга тўшалган Майин гулдўр пойндозлардан товушсиз қадам ташлаб, учинчи қаватга кўтарилдилар. Қасрнинг деворларига Шохруҳ мирзо ўзининг санъаткор ўгли Войсунқур мирзо учун ишлатган гўзал расмлар ҳали оҳори тўкилмай яп-янги турар эди.

Хадича бегим Бобирни қасрнинг муҳташам қабулхонасида кутиб олди ва олти оёғи ҳам қўйма олтиндан ишланган, устига яхлит садаф қопланган миз ёнига ўтқазди.

Салобатли, хушқомат бегимнинг орқароғида — қабулхонанинг энг кўзга кўринарли жойида бир туп атиргул ярқираб турибди: поялари олтиндан, барглари зумраддан, тўқ қизил гуллари ёқутдан. Гул шоҳига қўниб турган кичкина олтин булбулнинг тумшукчасида — дон ўрнида соф гавҳар жилоланиб турибди. Қабулхонанинг эшик ва деразаларига осилган шоҳи дарпардаларга ҳам дурлар, лаъллар ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган эди.

Фақат Хадича бегимнинг ўзи қорамтир кумушранг парчадан безаксиз қабо кийган, унинг бошидаги кўкиш тоқида кўзга унча ташланмайдиган сийрак марварид доналари кўринар эди. Ақлни шоширадиган бундай жавоҳирот орасида гўзал қиз-жувонлар қуршовида ўтирган эллик ёшли улугсифат малика Бобирни ҳам, Қосимбекни ҳам анча довдиратиб қўйди.

Бобир кўнглига тугиб келган мураккаб гапларини бегимнинг мусоҳабалари ва келинлари олдида қандай айтишни билмай безовталанди. Хадича бегим буни сезиб осойишта кулимсиради:

— Амирзодам, сиз бизга қариндошсиз. Шунинг учун менинг келинларим, мусоҳабаларим сизни ҳам ўз мирзоларидек эъзозлаб суҳбатингизга иштирок этмоқчилар. Тортинмай эркин ўлтиринг.

— Муташаккирмен!

Юзларида юпқа оқ пардалари бор қиз-жувонларнинг юз-кўзлари шам ёруғида унча аниқ кўринмас эди. Аммо хина қўйилган нафис қўллар, ипак кийимлар оғушидаги ингичка беллар ва баланд кўкраклар кўпчилик аёл-

ларнинг ёш жувонлар эканидан далолат берарди. Музаффар мирзонинг энг кўхлик хотинларидан Қоракўз бегим дегани қайнанасининг қулоғига лабини яқинлаштириб, ёнгил бир кулги билан алланарса деди. Хадича бегим ҳам шўх кулиб бош ирғади-ю, Бобирга юзланди:

— Амирзодам, — Ҳиротнинг аслзода қизлари сизга мароқ билан кўз тикар эмишлар. Шундай баҳодир шоҳ, шундай кўхлик йигит, шундай истеъдодли шоир ҳарамсиз бўйдоқ яшар эмишсиз. Ростми?

Бобир қип-қизариб ерга қаради-ю, бу тўғрида гап очилганидан озорланиб:

— Ҳазрат бегим, рост, — деди. — Тақдиру насибим шундоқ бўлди.

— Тақдирингиз энди тағайюр топсин, амирзодам. Ҳиротда қолиб, Музаффар мирзога ини бўлинг. Сиз ҳам темурийзодалардансиз. Ҳиротдан сизга муносиб гўзалу оқила қизлар топайлик, тўй-томоша билан уйланинг.

Музаффар мирзога ини бўлиш — унинг тарафдорига айланиш деган сўз эди. Бир вақтлар невараси Мўмин мирзонинг ўлдирилишига сабаб бўлган Хадича бегим, эҳтимол, келажакда Бадиуззамон мирзони ҳам йўқ қилиш ва ўғлини якка подшоҳга айлантириш мақсадидадир. Бобир унинг ўғлига ини бўлса, албатта, бегимнинг бу мақсадини амалга оширишга иштирок этиши керак.

— Гамхўрлигингиздан миннатдормен, ҳазрат бегим, — деди Бобир. — Фақат менинг бир андешам бор.

— Қандай андеша, амирзодам?

— Фақирни маъзур тутинг.

Бобир сукут қилиб, ерга қаради. У гапини фақат Хадича бегимнинг ўзига айтмоқчи эканини сезган аёллар таъзим қила-қила чиқиб кетдилар.

Шундан кейин Бобир Шайбонийхоннинг Ҳирот устига бостириб келиши муқаррарлиги ҳақида, ҳозир тўй-томошага эмас, ҳаёт-мамот жангларига тайёрланиш кераклиги тўғрисида гапира бошлади.

— Шайбонийхон Андижондан Хоразмгача, Марвдан Туркистонгача барча жойни олиб, беҳисоб қўшин тўпламишдир. Мен унинг ҳар бир жангга қанчалик астойдил шайланишини билурмен. Бало-қазодай бостириб келса анча-мунча черик тит-пит бўлиб кетишини кўрганмен!

Бобир Шайбонийхоннинг ҳарбий қудратини ва шафқатсизлигини исботлайдиган далиллар келтира бошлади. Хадича бегим сабрсизланиб:

— Бу балонинг балоғардони недур? Шунинг айтинг, амирзодам! — деди.

— Бунинг балоғардони барча теурийзодаларнинг бирлашувидир. Ҳамма вилоятларга тавочилар юбориб, эллик-олтмиш минг қўшин тўпламоқ керак. Қиш бўйи бу қўшинни машқ қилдириб, ягона бир саркарда бошчилигида жангга тайёрламоқ керак.

— Ягона саркарда ким бўлиши мумкин? — деди Хадича бегим сергакланиб.

Қосимбек «ялт» этиб Бобирга қаради. Ҳозир тирик қолган теурийлар орасида Бобирдан бошқа одам бу ишнинг эпломаслиги унинг кўнглидан ўтди. Аммо қўшин кимники бўлса, ҳокимият ҳам ўшаники экани азалдан маълум. Хадича бегим ўғлининг ҳокимиятига ҳеч кимни йўлатмаслиги ҳам аниқ.

Бобир унинг кўнгли учун «Ягона саркарда — Музаффар мирзо бўлсинлар!» — демоқчи бўлди-ю, орқароқда Зуннунбек ўтиргани эсига тушди. Зуннунбек бу гапни Бадиуззамон мирзога етказса икки орага нифоқ тушади.

— Бош саркарда ким бўлишини ҳазрат оғанилар ўзлари ҳал қилмоқлари керак, — деди. — Базмларни тўхтатиб, бутун эътиборни мудофаага қаратмоқ керак. Ҳар бир кун ганимат, ҳазрат бегим!

Хадича бегим Зуннунбек билан Бурундуқбекка мурожаат қилди:

— Жаноб амирлар, сизларнинг фикрларингиз қалай?

Зуннунбек ўсиқ қошларини диккайтириб, кўзларини Бобирга қатъият билан тикди:

— Амирзодам Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрдаги ғалабалари-ю, хунхўрликларидан бизни огоҳ қилганлари яхши. Аммо Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрда синмаган қиличи Хуросонга келиб, албатта синур! Мен бунга аминмен, ҳазрат бегим! Шунинг учун ортиқча ташвишу таҳликага ўрин йўқ деб ҳисоблаймен!

Зуннунбек ишонч ва эътиқод билан айтган бу сўзлардан Хадича бегим дарҳол енгил тортди. Бобир эса Зуннунбекка таажуб билан тикилиб деди:

— Қароматингиз илоҳо тўғри келсин, жаноб амир! Аммо бу кароматга қандай асослар бор?

— Бу кароматни мен эмас, Ҳиротнинг энг обрўли валийлари қилмишлар.

Зуннунбек шундай деб Хадича бегимга ийманиброқ қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини тушунган Хадича бегим Бобирга кулимсираб изоҳ берди:

— Ҳиротнинг Қутб номли машҳур валийси бор. Шу вақтгача Қутб нимани каромат қилган бўлса, ҳаммаси тўғри чиқмиш. Қутбга тушида аён бўлурки, Шайбонийхоннинг қиличини амир Зуннунбек синдирурлар. Мўътабар мунажжимлар юлдузларга қараб, бу кароматни тасдиқ қилдилар. Шундан сўнг валийлар Зуннунбекнинг елкаларига муқаддас фўта солиб, номларига Ҳизабрулла унвонини қўшиб айтадиган бўлдилар.

«Ҳизабрулла» — арабча «оллоҳнинг арслони», яъни «енгилмас ботир» дегани эди. Арабчани яхши биладиган Бобир бу унвоннинг маъносини тушуниб, истеҳзоли кулимсиради:

— Жаноб Зуннунбекда арслоннинг юраги борлигига шак-шубҳа йўқ. Аммо ҳазрат бегим валийлару мунажжимларни тилга олганларида фақир Сарипулда Шайбонийхон билан масоф урушга чиққан кунларимни эсладим. Мана, жаноб Қосимбек ҳам бор эдилар. Шаҳобиддин номлик мунажжим кечаси осмонга қараб, Саккиз юлдуз елкангизда рост турур, эртага урушга кирсангиз, зафар, албатта, сизники бўлғай!»— деб валийлик қилди. Биз шунга ишониб, Шаҳрисабдан келадиган кўмакни ҳам кутмасдан, майдонга чиқдик... Мана, ҳалигача ўшал хатомизнинг азобини тортиб юрибмиз.

Бобирнинг гапларидан Хадича бегимнинг юзлари тундлашиб, лаблари атрофида бурушиқлар пайдо бўлди. Зуннунбек эса ўтирган жойида асабий тўлганиб:

— Амирзодам, ниятни яхши қилмоқ керак!— деди.— Ҳиротнинг валийлари Самарқанд мунажжимларидек нодон эмаслар! Сарипулдаги хатони Ҳиротдай улуг шаҳарда ҳеч ким такрор этмагай!

Зуннунбек кўзлари ёниб, телбаланиб гапирганини кўрган Бурундуқбек уни босишга тиришди:

— Жаноб Зуннунбек, олий меҳмон бизга яхшилик истаб Қобулдай жойдан келмишлар. Вазият хатарли эканлиги рост. Шошилич чоралар ўйламоқ керак!

Хадича бегим баҳслашувчиларни мулойимлик билан яраштириб қўйишга ҳаракат қилди:

— Жаноб Зуннунбек, вазият чиндан ҳам жиддий,

бепарво бўлмаслик керак. Аммо жаноб Бурундуқбе-
ҳам бир нарсани унутмасинлар: мағлубиятни кўп кўр-
ган одамга хатар гоҳо аслидан каттароқ кўринур. Амир-
зодам, сиз кўп ташвиш чекманг. Шайбонийхон бизга та-
жовуз қилса ўз тажовузидан ҳалок бўлур!

* * *

— Хадича бегимдек кўпни кўрган малика шайхлар-
нинг хушомад гапига ишониб юрганларидан мен ҳай-
рон, — деди Бобир эртаси куни Боғи Жаҳонорода Бад-
иуззамон мирзо билан гаплашиб ўтирганда.

Гавдасининг шертахлитлиги ва кўзининг қисиклиги
отаси Ҳусайн Бойқарога ўхшаб кетадиган Бад-
иуззамон мирзо истеҳзо билан кулимсиради:

— Ҳайрон бўлманг, амирзодам. Не қилса ҳам аёл
киши-да, қисқа ўйлаб ўрганган.

— Аммо бу калтабинликнинг касрати ҳаммага ури-
ши мумкин-ку, ҳазратим?

— Начора? Суюкли фарзандимиз Мўмин мирзо ҳам
шу бегимнинг касратидан ҳалок бўлиб кетди!

— Ҳазратим, раҳматлик отангиз кайф устида қил-
ган фожиавий хатони энди унутинг!

— Унутолмаймен, чунки айб марҳум отамда эмас,
эди! Султон Соҳибқирон Мўмин мирзони беҳад яхши
кўрар эдилар, шеърларини ёд билар эдилар. Авваллари
отамнинг менга ҳам меҳрлари яхши эди. Ахир мен —
тахт вориси эдим! Хадича бегим мен билан отамни душ-
ман қилишнинг йўлини излар эди. Мўмин мирзо асир
тушгач, бу йўл топилди — уни ширакайф подшоҳнинг
фармони билан ўлдирдилару мен билан отамни хундор
душманга айлантдилар. Шундан кейин бегимнинг
ўгли Музаффар мирзо менинг ўрнимга валиаҳд бўлди.
Бугунги шерики подшоҳлик ҳам мана шу бегимнинг их-
тироси! Мен аниқ биламен: бегим мени муваққат тож-
дор деб билурлар. Мени йўқ қилиб, Музаффар мирзони
ягона подшоҳга айлантиришнинг қулай пайтини пой-
ламоқдалар!

Бобир Бад-иуззамон мирзога Шайбонийхонни эс-
латди:

— Ҳазратим, Шайбонийхон ҳақида не янги хабар-
лар бор?

— Хон Хоразмни олиб, Самарқандга қайтган эмиш...

— Ундоқ бўлса, хон энди Хуросон юришига чиқмоқчидур? — сўради Бобир.

— Дарҳол-а? Хоразм юришидан сўнг бирор йил дам олмасмикин?

Баднуззамон мирзонинг тусмол гаплари — унинг душман орасидан аниқ хабар юбориб турадиган махфийси йўқлиғидан далолат берарди. Ўз инисининг барча майда-чуйда сирларини билиб туриш учун беҳисоб махфийлар юбориб қўйган подшоҳ бу ишни ашаддий душмани Шайбонийхонга нисбатан қилмаётгани Бобирни танг қолдирди:

— Ҳазратим, Шайбонийхоннинг реву рангини¹ фақир озроқ кўрганмен. Хоннинг махфийлари ҳозир Ҳиротда дарвеш, ё савдогар, ёки навкар қиёфасида юриб, барча зарур хабарларни Самарқандга етказиб турган бўлсалар керак.

Бобирнинг койиниб гапирганини сезган Баднуззамон мирзо кинояомуз кулди:

— Амирзодам, сиз ҳам шоҳсиз, эҳтимол, сизнинг махфийларингиз Самарқанддан янги хабар юборгандирлар?

— Мен сизни отамдек эъозлаймен, ҳазратим. Гап махфийларда эмас. Фақир тажрибадан шуни биламенки, Шайбонийхон чарчаган аскарларини босиб олган вилоятда дам олиш учун қолдириб, аввалдан дам олиб ётган қўшини билан дарҳол янги юришга отланур. Унинг бутун кучи шундаки, барча оғанини, қариндош-уруғлари билан бир тан-бир жон бўлиб майдонга чиқур. Биз бу хатарли ёғий қаршисида ички низоларни унутмоғимиз керак. Биз ҳам бир тан-бир жон бўлиб, ягона саркарда бошчилигида жангга астойдил тайёрланиб кирмасак, оқибати ёмон бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас.

— Ягона саркарда, дедингизми? Қим бизга саркарда бўлмоқчи, амирзодам?

Биринчиликни талашаётган бу икки оғанини «Менга бўлмаса, унга ҳам бўлмасин!» — дейишга тайёр эканлиги Бобирга ҳозир аниқроқ сезилди. Рақиб оғанини талашаётган мамлакат улардан фақат бирига ёки амакиваччалари Бобирга текканидан кўра етти ёт бегонага теккани афзалроқ туюларди. Чунки бегоналар уларнинг бунчалик бахиллигини келтирмас эди.

¹ Реву ранг — шумлик, ўз ишига пухталиқ.

— Наҳотки жангга ҳам алоҳида-алоҳида чиқмоқчисизлар?— деди Бобир.

— Начора? Ҳар кимнинг ўз чериги, ўз саркардаси бор. Мен Музаффар мирзога ишонмаймен. Аммо сиз билан ҳар қандай жангга бирга киришга тайёрмен. Чунки сизга ишонамен. Амирзодам, сиз Ҳиротда қолинг! Неки даркор бўлса айтинг! Муҳайё қилурмиз.

Бобир оға-инининг фақат шу нуқтада якдил эканини сизди. Жанг кўрган Бобир бутун бек ва навкарлари билан Ҳиротда қолса-ю, вақти келиб, жангга бирга чиқса уларнинг мушкуллари осонроқ бўладиганга ўхшарди.

Аммо оға-инининг қўш ҳокимияти Бобирга таги чириб тешилган кемага ўхшаб кўринарди. У бу кемада қолса паймонаси тўлган оға-инига қўшилиб фарқ бўлиши муқаррарлигини тобора аниқ ҳис қилмоқда эди.

4

Эртаси куни пешин намозидан кейин Унсияга Бобирни кўриш учун келган Мавлоно Фазлиддин навкару савдарларнинг кўч йиғиштираётгани ва сафарга ҳозирланаётганларини сизди. Йўлакда тоғасига дуч келиб қолган Тоҳир:

— Э, хайрият, ўзингиз келдингиз, мулла тоға!— деди.

— Ҳа, не гап, жияним?

— Эртага тонгда Ҳиротдан жўнаб кетурмиз.

— Қобулгами?

— Ҳа, деб шивирлади Тоҳир.— Лекин подшоҳлар буни билмасинлар. Рухсати олий шаҳар ташқарисида қишламоқ учун берилди. Ҳаммага «Хуросонда қишлагаймиз», деб эълон қилинди. Сиз ҳам билдирманг.

Мавлоно Фазлиддиннинг руҳи тушиб:

— Оббо,— деди.— Бизни сағирдек мунғайтириб кетар экансизлар-да?

— Қиш чиқса, сиз ҳам Қобулга кўчиб боринг. Утган гал учрашганингизда Бобир мирзо ўзлари таклиф қилдилар-ку.

— Кўчиб бориш осонми, жияним? Бир-ой, қирқ кунлик йўл... Аёлманд одаммиз...

Мавлоно Фазлиддин хомуш бўлиб Бобирнинг қабулхонасига қараб кетди. Бир вақтлар Алишер Навоийнинг қабулхонаси бўлган кўркам танобийнинг заррин

Ўймакор эшиги олдида ясовул йигит турган эди. У ичкарига кириб, тез қайтиб чиқди-ю, эшикни очиб, мавлонога йўл берди.

Уй тўрида Бобир билан суҳбатлашиб ўлтирган кишиларни мавлоно бир қарашда таниди. Навоийнинг надимларидан бўлган қирқ беш ёшлардаги кўса одам — шоир Султон Муҳаммад эди. Ундан берига машҳур хаттот Султон Али Машҳадий чўккалаган. Бобирнинг ўнг томонида Камолиддин Беҳзод ва Хондамир ўтиришибди.

Бобир Мавлоно Фазлиддин билан ўрнидан туриб кўришар экан, бошқалар ҳам оёққа турдилар. Мавлоно Фазлиддин пойгаҳга ўлтирмоқчи эди, ёши ундан кичикроқ бўлган Хондамир:

— Сиз олий меҳмонимизнинг ватандошисиз, — деб уни ўзидан юқорига ўтказди.

Маъюсланиб ўлтирган Хондамир суҳбатни тўхтатган жойидан давом эттириб:

— Ажаб кажрафтор фалак бу! — деди. — Амирзодам, сиз Ҳиротнинг юксак санъати-ю, ажойиб истеъдодларига ҳавасингиз келиб сўзладингиз. Биз эса бугунги Ҳиротга худо сиздек маърифатлик, сиздек истеъдодлик подшоҳ бермаганидан доғдамиз!

▲ Бобир ўзини шунча иззат-икром билан меҳмон қилган подшоҳларнинг шаънига тегадиган гап айтишни истамас эди.

— Мавлоно, подшоҳларингиз ҳам маърифатли зотлар, — деди.

Қалта жингалак соқоли ўзига ярашган нафис юзли озғин Беҳзод киноя билан деди:

— Амирзодам, подшоҳларимизнинг бири офтоб бўлса, бири моҳтоб. Халқ орасида ҳозир бир шеър тарқалмиш. Мазмуни шуки, Ҳусайн Бойқаро ҳақиқий подшоҳ эди. Унинг икки ўғли икки тахт устида ўлтириб, бири «оймен» дейди, бири «кунмен» дерлар, эртаю кеч бир-бири билан рақобат қилурлар. Буларнинг ўзаро курашлари худди шатранж тахтаси устидаги шоҳларнинг курашларига ўхшайди. Чунки бу иккови оталаридек ҳақиқий шоҳлар эмас, балки шатранж тахтаси устидаги ясама шоҳлардир.

Бу ўхшатиш Бобирнинг икки подшоҳдан олган таасуротларига шу даражада мос келар эдики, у беихтиёр ▲ кулиб юборди:

— Лекин оға-инининг рақобати — шатранж ўйинига ўхшашлиги рост!

— Фалокат шундаки,— деди Хондамир,— бу ўйинда улар Хуросонни бой бермоқдалар! Буни уларга сўз билан уқтириш эса имкондан холи!

Шоир Султон Муҳаммаднинг кўзлари исёнкорона чақнади.

— Уларга буни сўз билан эмас, фақат шамшир билан уқтириш мумкин!

Хондамир эшик томонга хавотирли кўз ташлаб қўйди. Бир вақтлар Алишер Навоийдай одамга махфийларини юбориб қўйган подшоҳлар Бобирнинг кетига ҳам одам қўйган бўлишлари мумкин эди.

Султон Али Машҳадий суҳбатни хатарли мавзулардан нарироқ олиб кетиш учун ёнида турган чарм жуздонни очди-да, бир даста зарварақ олди.

— Фақир олий меҳмонимизнинг ғазалларидан бир нечасини кўчириб келган эдим.

Варақлар қўлдан-қўл ўта бошлади. Хаттотнинг ажойиб санъати туфайли ҳар бир ҳарф нафис ва тирик тасвирга айланган эди. Хондамир сатрларга кўз югуртириб:

— О!— деди ҳайрат билан.— Кўп шоирлар «ёр»ни илоҳийлаштириб, бутун нажотни «ёр»дан излаб ўрганмишлар. Амирзодам бу одатий алданишларга қарши исён қилган каби ёзмишлар:

Жонимдан ўзга ёри вафодор топмадим,
Қўнглимдан ўзга маҳрами асрор топмадим...
Бобир, ўзингни ўргата кўр ёрсизки, мен —
Истаб жаҳонни, шунча қилиб ёр топмадим!

— Мардона сўзлар!— деди Беҳзод Бобирга қараб.— Сиз минг марта ҳақсиз! Одам ўзига ҳам ишонмоғи керак!

— Миннатдормен, мавлоно.

Шоир Султон Муҳаммадга иккинчи шеърнинг матлаи ёққан эди. —

— Эшитинг, жаноблар:

Сендек менга бир ёри жафокор топилмас,
Мендек сенга бир зори вафодор топилмас.

Мавлоно Фазлиддин оғир тин олди:

— Ҳозиргина сўзлашган дардимизни айтмишлар!

Бобир мақтовлардан хиёл ўнғайсизланиб:

— Жаноблар,— деди,— мен сизлардек санъаткорлар билан учрашиб, суҳбатлашганим учун тангрига шукур қиламен. Фақирнинг қоғозни қоралаб ёзган сатрларим Мавлоно Машҳадийнинг тенгсиз санъатлари туфайли сизларга шунчалик манзур бўлди. Жонз бўлса, ғазаллардан хотира учун мавлоноларга бир нусхадан бермоқчимен.

— Айни муддао!— деди Хондамир қувониб.

Бобир ғазалларидан атайлаб уч-тўрт нусхадан кўчиртирган эди. Хондамирга, Беҳзодга, Султон Муҳаммадга ўзлари ёқтирган ғазаллардан бир нусхадан берди. Улар шоир ва хаттотнинг ҳурматлари учун ғазал битилган зарварақларни олиб, нон каби кўзларига суртиб қабул қилдилар. Бобир сўнгги ғазалдан бир нусхасини Мавлоно Фазлиддинга узатиб:

— Мавлоно, биз сиз билан фақат ватандош эмасмиз, ҳамдарду ҳасратдошмиз,— деди.

Мавлоно Фазлиддин ғазални олиб кўзига суртди-ю:

— Мен аминмен, Ҳиротда битилган ушбу ғазал тез кунда Самарқанду Андижонга ҳам етиб борур,— деди.— Худо амирзодам билан бизни ҳам ватанга соғсаломат қайтгулик қилсин!

— Айтганингиз келсин, мавлоно!

Бобир Қосимбекни чақиртирди ва Султон Али Машҳадийга ғазалларни санъаткорона кўчирганлиги учун олтин тугмалик кимхоб тўн кийдирди.

Сўнг у мавлоноларни ҳовлига кузатиб чиқди. Ҳаммалари хайрлашаётганларида меъморга қараб:

— Балки келгуси йилда Кобулга борурсиз, мавлоно?— деди.— Рост, катта меъморлик обидалари қуришга ҳали имконимиз йўқ. Кобул ҳозир Ҳиротга нисбатан чекка бир вилоят. Улуғ санъаткорларга макон бўларлик саройимиз йўқ. Лекин худодан умидимиз борки, келгусида толе бизга ҳам кулиб боққай, биз ҳам улуғ санъаткорларга макон берадиган кунларга етгаймиз!

— Таклифингизни бажонидил қабул қилурмен!— деди Мавлоно Фазлиддин.

— Амирзодам,— деди Хондамир.— Алишер Навоий-

нинг даргоҳларида қилган покиза ниятингиз илоҳим
рўёбга чиқсин! Илоҳим ҳазрат Алишернинг руҳлари
ҳамиша сизга мададкор бўлсин!

Бу тилакка ҳаммалари сидқидилдан қўшилиб, юз-
ларига фотиҳа тортдилар.

* * *

Эрталаб кун чиқаётганда Бобир хос навкарлари ва
беклари билан Ҳиротнинг ташқарисидаги кенг боғ-
кўчадан кетиб борар эди. Кўчанинг икки томонида Ҳи-
рот аъёнларининг гиштин деворли, кошинкор гумбазли
кўшк ва чорбоғлари бор эди. Салобатли бир боғ ҳовли-
нинг баланд девори ёнидан ўтаётганларида, девор тепа-
сидан кимдир уч-тўртта атиргул ташлади. Тўқ қизил
рангли гуллардан бири Бобир минган саман отнинг ўсиқ
ёлига келиб тушди. Гулнинг тиканлари от ёлига илиниб
қолганини кўрган Бобир девор тепасига қаради-ю, ёш
бир қизнинг қийғоч қошларини ва қош устига бостириб
кийган гулдор тоқисини кўрди. Кейин у от ёлига или-
ниб қолган гулни қўлига олиб, лабига яқинлаштирди.

Узоқда ястаниб турган Занжиргоҳ тоғларининг ба-
ланд чўққиларига қор тушган эди. Ҳиротнинг кеч кузи-
да нима ҳам бўлиб очилган бу гулнинг ажиб ҳиди бор
эди. Бобир гулнинг хуш бўйи димоғига урилган заҳоти
жиловни беихтиёр тортиб, отини тўхтатди. Узангига
оёқларини тираб, эгардан бўй чўзди-да, девор тепасида-
ги қизга тикилиб қаради. Энди унга қизнинг олов чақ-
натиб турган қоп-қора кўзлари, бу кўзларга ниҳоятда
ярашган гулранг ёноқлари аниқ кўринди. Бобир бу кў-
чадан аввал ҳам ўтган эди. Қиз авваллари ҳам уни
кўриб, таниб қолган эканми, кўзлари мўлтираб ва уя-
либ бош эгди. Бу унинг салом берганимиди ёки хайр-
лашганимиди? Ун етти-ўн саккиз ёшлардаги бу қизнинг
жозибаси-ю, мўлтираб бош эгиши Бобирга шундай таъ-
сир қилдики, у бир лаҳза нима қилишини билмай эсан-
кираб турди.

Бу орада бошқа мулозимлар ҳам қизни кўриб от-
ларини тўхтатган эдилар. Бобирни Музаффар мирзонинг
Ҳирот бўйича доругаси Юсуф Алибек кузатиб бормоқда
эди. Қирқ ёшлардан ошган кўнгилчан бу бек девор те-
пасидаги қизни таниб кулди-ю:

— Ие, Моҳиммисиз?— деди.— Оббо, Моҳчучук-ей, катта қиз бўлиб қолибсиз-а!

Қиз гўё энди ўзига келди, «лип» этиб, бошини девор ортига олди-ю, кўздан ғойиб бўлди.

Юзи қандайдир ички оловнинг тафтидан қизарган, кўзлари ғалати чақнаган Бобир Юсуф Алибекдан шошиб сўради:

— Ким? Ким дедингиз?

— Амирзодам, бу ҳовли Султон Соҳибқироннинг узоқ қариндошларидан бирига қарашли. Қизнинг отаси Ҳусайн Бойқароннинг нуфузли девонбошиларидан эдилар. Борди-келдимиз бор эди.

— Ҳозир бормилар?

— Борлару, лекин... давлат ншидан четланмишлар.

— Нечун?

— Билмадим, ҳозирги подшоҳларимиз билан оралари яхши бўлмаса керак. Қандаҳоргами, Ғазнагами кўчиб кетиш тараддусида эмишлар деб эшитдим.

Отлар юриб бормоқда эди. Бобир Моҳим деб аталган қизнинг тобора узоқда қолаётганини ўйлаб, кўнглида кучли бир армон сизди. Йигирма кун Ҳиротда юриб, бу қизни нега фақат энди, жўнаб кетаётган пайтида кўрди?

Бобир ҳали ҳам қўлида ушлаб бораётган гулга қаради. Бояги гўзал қиз Ҳиротнинг бутун нафосатини ўз жозибаси билан бирга мана шу гулга муаттар ҳид каби жойлаб берганга ўхшар эди.

Бобир гулни яна бир ҳидлади-да, бошидаги салласининг қатига кўзга унча ташланмайдиган қилиб қистириб қўйди.

5

Қиш осойишта ўтди-ю, авжи баҳор кунларида Шайбонийхон эллик минг қўшин билан Мурғоб дарёсидан ўтиб, Хуросонга бостириб кирди. Бадиуззамон мирзо билан Музаффар мирзо Ҳиротнинг шимолида Қораработ ва Тарноб деган жойларда икки бўлак қўшин, икки алоҳида саркарда билан ланж бир аҳволда ўтирган эдилар.

Шайбонийхоннинг Убайдулла Султон ва Темир Султон бошлиқ отлиқ аскарлари бу икки қўшиннинг орасига тигдай ёриб кирди-ю, кучли бир зарба билан икки подшоҳни икки томонга улоқтириб ташлади. Мирзолар,

кўпчилик бек ва навкарлари билан тумтарақай бўлиб қочдилар. Фақат Зунунбек арғун ўзининг Ҳизабрулла бўлишига ва Шайбонийхоннинг қиличини синдиришга ҳали ҳам ишонгани учун бир неча юз навкарни хон қўшини қаршисига бошлаб чиқиб, охири нафаси қолгунча олишди. Убайдулла Султоннинг отлиқлари ҳаял ўтмай уни эгардан уриб туширдилар, бошини кесиб найзага санчдилару Шайбонийхон минган отнинг оёғи тагига элиб ташладилар.

Жанг майдонидан ҳаллослаб қочган Бадиуззамон мирзо Ҳиротга ҳаммадан олдин етиб келди, аммо шаҳар ичига кирмади. Боғи Жаҳонорода бир неча соат тўхтаб, отларига дам берди-ю, олтин-кумуш ва жавоҳирларидан кўтарганича олди. Унинг хотин-болалари шаҳар ичида — аркда эди. Орқадан қувиб келаётган ёв таҳликасидан қўрққан Бадиуззамон мирзо шаҳар доругасини чақириб, қалъа дарвозаларини бекитиб олишни буюрди. «Қамалда қолишдан қўрқманглар, биз Қандаҳор томондан қўшин тўплаб келиб, сизларни халос қилурмиз», деган қуруқ ваъда билан хотинлари ва болаларини қўрғон ичида қолдириб ўзи жанубга қараб шошилди.

Ҳиротга кечаси етиб келган Музаффар мирзо ҳатто енгилиш ва қочишда ҳам акаси билан мусобақалашган каби иш қилди. У ҳам шаҳар ташқарисигаги Боғи Сафидда бир неча соат тўхтаб, нафасини ростлагач, энг керакли нарсаларини олди-ю, ёв етиб келиб қолишидан қўрқиб, аркка кирмади, онаси ва хотинларини қалъа ичида қолдириб, дарвозаларни бекитишни буюрди, у ҳам «Қамалда қолсаларинг ўзим келиб қутқарамен!»— деганича Астрободга қараб қочди.

Мирзоларни кутганидан ҳам осон енгган Шайбонийхон шаҳардан ўн беш чақиримча шарқдаги Қаҳдистон деган хушҳаво ўтлоққа тушиб шоҳона чодирларини тикдирди.

Хадича бегим Ҳиротда бор аъёнлар ва қўриқчи аскар саркардаларни тўплаб, қўрғон дарвозаларини бекитишга уриниб кўрди. Аммо икки оғанини подшодан биронтаси Ҳирот мудофаасига бош бўлмасдан қочиб кетганлиги ҳамманинг руҳига ёмон таъсир қилган, қамал азобини ҳеч ким зиммасига олишни истамас эди. Хоннинг ғазабига қолмаслик учун Ҳиротни унга жангсиз топширишни маъқул кўрувчилар кўп эди. Ахийри Ҳирот шайхулисломни Тафтазани бир неча нуфузли ка-

шиларни ёнига олиб, Ҳирот шаҳрининг калитларини қимматбаҳо совға-саломлар билан бирга хонга элтиб топширди.

Каҳдистоннинг оромбахш баҳор ҳавосида улкан ғалабадан таъби очилиб юрган Шайбонийхон энди жозиба-ли бир аёл билан қовушгиси келар эди. У Ҳиротнинг энг таърифи кетган гўзал жувони — Музаффар мирзонинг йиғирма ёшлик суюкли хотини Қоракўз бегим деб эшитган эди. Тошкентда ва Андижонда Қоракўз бегим деб от чиқарган қиз-жувонлар қанчалик чиройли бўлганини хон яхши билар эди. Ҳиротлик Қоракўз бегимнинг асл номи бошқа бўлса ҳам қора кўзли гўзаллар орасида энг чиройлиси бўлгани учун эл орасида шу исм билан танилган эди.

Шайбонийхон доимий одатини қилиб, бу жувонга ғойибона ошиқ бўлгани ҳақида қисқа бир ғазал ёзди-ю, шоир Муҳаммад Солиҳни орага қўйиб, шеърни бегимга етказдирди.

Музаффар мирзо номардлик қилиб хотинларини ташлаб кетганидан қаҳри келган Қоракўз бегим хоннинг ғазалини хуш қабул қилди. Хадича бегим бошлиқ бошқа келинлар Ҳиротнинг энг мустаҳкам истеҳкомга бўлган Ихтиёриддин қалъасига кириб бекинганларида Қоракўз бегим улардан ажралиб қолди ва отасининг шаҳар ташқарисидаги чорбоғига кетди. Кейин бегимни ҳаммомда ювинтиришиб, келинлардай ясантиришди-ю, хон юборган шоҳона маҳофага солишиб, Каҳдистонга олиб кетишди.

Кечки пайт Ҳиротнинг шайхулислом ва қозиси ҳам хон қароргоҳига чақирилди.

Бугун одатдагидан ёшроқ кўринаётган Шайбонийхон шариат пешволарини маҳфури¹ гилам тўшалган боргоҳда қабул қилди. Хоннинг ёнида турган Мулла Абдурахим Қоракўз бегимни бугун имоми замонга никоҳлаш ҳақида гап очди.

— Бугунми?— деб шайхулислом қозига саросима бўлиб кўз ташлади. Қози бу қарашнинг маъносини тушунди.

Қоракўз бегим Музаффар мирзонинг никоҳида эди. Эрининг ташлаб кетганига беш кун ҳам бўлгани йўқ.

¹ Маҳфури — гулларига шеъринг байтлар қўшиб тўқилган но-дир ипак гилам.

Ҳолбуки, бир мусулмоннинг никоҳидаги хотиннинг иддаси бўлади, уч ой ўтмагунча бошқа кишига никоҳлаш мумкин эмас. Шариат буни қатъиян ман қилган!

Шайхулислом хоннинг оёғи тагидаги гиламни ўлиб, шу тўғрида гап бошлаган эди, хон унинг сўзини кесди:

— Шариатни бизга ўргатманг! Бегимни ҳезалак эри бундан тўрт ой олдин уч талоқ қўйган. Сиз уч ой дейсиз! Бегим тўрт ой боши очиқ юрган! Наҳотки, сиз, шариат пешволари, бундан беҳабарсиз?!

Хоннинг қаҳридан қўрқиб кетган шайхулислом оппоқ соқолини маҳфури гиламга суркаб яна ер ўпди:

— Хабардормиз, ҳазратим!

— Хабардормиз!— деди қози ҳам гиламни ўпио.

Улар Музаффар мирзонинг бундан тўрт ой бурун ачиқ устида хотинини уч талоқ қўйганини билар эдилар. Бироқ кейин мирзо хотини билан яна ярашганда шайхулислом билан қози бегимни эрига қайтадан никоҳлаб берган эдилар. Лекин бегимнинг аввалги ёш эри тилга олинганидан рашки келиб, сабр косаси тўлиб турган хонга буни айтиш — ўлимни бўйнига олиш билан баробар эди.

Шариат пешволари энди бу тўғрида «чурқ» этмасдан никоҳ ўқишга ҳозирландилар...

* * *

Салласига лаъл ва гавҳар билан бирга уқпар ҳам қадалган Шайбонийхон кечаси бегимнинг хобгоҳига шаҳдам қадамлар билан кириб кетди. Хобгоҳнинг ташқи бўлмасида хоннинг ҳарамига қарайдиган кекса бека, иккита бичилган хабаш қул ва бегимга эргашиб келган иккита каниз навбатчилик қилиб қолишди.

Бир вақт хобгоҳ эшиги шахт билан очилди-ю, елвагай тўн кийган, бошидаги оқ шабпўши¹ бир ёнга оғиб кетган Шайбонийхон чиқиб келди. Унинг ранг-қути ўчган, лаблари пирпирайди.

— Беҳаё экан бу! Бузилиб кетган экан! Безбет!

Ҳарам бекаси бегимнинг канизлари билан бирга шоша-пиша ичкарига кирдилар. Тўшак четида юзини қўл-

¹ Ш а б л ў ш — кечаси кийиб ётиладиган дўпписимон енгил бош кийими.

лари билан бекитиб олган гўзал жувон елкалари сил-
киниб, пиқ-пиқ йиғлар эди.

Маълум бўлишича, Қоракўз бегим Ҳиротнинг сўнги подшолари яхши кўрадиган ва олий табақа аёл-лари «ғалвира» деб от қўйган шўх бир қилиқ қилади. Бу билан у эллик олти ёшлик хонни қойил қилмоқчи, балки унинг илҳомини оширмоқчи бўлади. Бироқ кўп марта уйланган, қанча қиз-жувонлар билан бир ёстиққа бош қўйган хон умрида бундай қилиқларни кўрмаган экан. У аввал саросимага тушади, кейин Қоракўз бегимнинг аввалги ёш эрини эслайди. Бегим бундай қилиқларни аввалги эрига ҳам қилганларини кўз олдига келтиради-ю, ҳафсаласи бирдан пир бўлади ва сўкиниб ўрнидан туриб кетади.

Бегим бу шўхликни хонга ёқиш учунгина қилганини, Ҳирот аслзодалари орасида бу жонз эканини канизлар ҳарам бекасига тушунтирдилар. Бегимга раҳми келган ҳарам бекаси хоннинг олдига чиқиб, уни жаҳлидан туширишга тиришди:

— Ҳазратим, айб фақат бу бегимда эмас! Айб унга шу қилиқни ўргатганларда! Ҳиротда беҳаёллар кўп экан!

— Бу шаҳар — диндан қайтган рофизийлар¹ уяси! — деди хон ҳам энди ғазабини бошқа томонга йўналтириб. — Бу жувоннинг қайнанаси Хадича бегим — безбетларнинг энг каттаси! Энг аввал ўшани тутиб жазосини бериш керак!

Шайбонийхон хобгоҳга қайтиб кирмади. Қоракўз бегимни тавфиқ ва ҳаё йўлига қайтаришни ҳарам бекаси билан ҳабаш қулларга топширди-ю, ўзи боргоҳга жой солдириб ётди. Аммо тонг отгунча ухлай олмади.

Эрталаб азонда боргоҳдан хиргоҳга ўтди-да, лашкарбошилардан Убайдулла Султонни, мулозимлардан Муҳаммад Солиҳни, Мулла Биноийни ва Мансур бахшини чақиртирди.

Энг аввал жияни Убайдулла Султонни сўроққа тутди:

— Ихтиёриддин қалъаси олиндим, йўқми?

— Хон ҳазратлари, бугун-эрта олинғусидир!

— Битта бузук хотин бекитиб ётган қалъани шунча лашкар билан ҳалигача ололмайсан! Ё ўзим бориб олайми?

¹ Рофизийлар — исломнинг сунний мазҳабидан шиа мазҳаби-га ўтганлар ва умуман, мусулмончиликдан чиққанлар.

Хонга кечаси бир бало бўлганини ҳамма сезди. Йигирма ёшли девқомат Убайдулла Султон улкан гавдасини эгиб, хонга икки букилиб таъзим қилди:

— Ҳазратим, қалъани шу бугун оламиз. Ҳозир мен ўзим бориб ҳамла қиламен!

— Ҳамла қиламен деб, лашкаринг деҳқонларнинг экинни топтаб кетибди. Биз Ҳиротга меҳмон бўлиб келганимиз йўқ! Деҳқоннинг ҳосили ўзимизга керак! Боғларни ҳам от босмасин! Мевасини ўзинг ейсан! Сен темирйоздаларнинг уруғини қурит! Ушаларга хизмат қилиб қутурган шиаларни бос!

— Барча айтганларингизни бажо келтирамиз, ҳазратим!

Убайдулла Султон кетишга чоғланди. Шунда Шайбонийхон:

— Агар қалъани бугун оладиган бўлсанг, Мансур бахшини ҳам олиб кет!— деди.— Бу бахши яна бўйдоқ юрибди. Бунга хотин чидамайди. Хадича бегим шунга ўхшаган зўр бир эр тополмай юрган эмиш. Қалъани олсанг, ўша хотинни Мансур бахшига никоҳлаб берасан!

Семириб, аввалгидан баттар йўғонлашиб кетган ўтовдай катта Мансур бахши:

— Айналайин сиздан, хон ҳазратлари!— деди.— Самарқандда никоҳлаб берган Зухра бегимингиз ўлгандан бери сўққабошлик жонимга тегиб юрган эди!

— Лекин сен бахши ҳадеб нафсингни ўйлай берма!— деди хон.— Ҳиротнинг энг катта бойликлари Хадича бегимнинг қўлида. Менга ахбороти келган, бу хотин олтиндан гул ясатган эмиш, барглари зумраддан эмиш. Гулга қўниб турган булбулнинг оғзида гавҳари бор эмиш.

— Хон ҳазратлари, бунисини мен сизга топтириб бераман!— деди Мансур бахши.— Хазинаси ҳам сизники! Менга ўзи бўлса бас!

Бу шўх гаплардан кейин Шайбонийхоннинг чехраси сал очилди-ю, Убайдулла Султон билан Мансур бахшига кетиш учун рухсат берди. Муҳаммад Солиҳ билан мавлоно Биноий хон қаршисида ҳамон қўл қовуштириб, оёқ ўстида сукут сақлаб туришарди. Қизил кимхоб кўрпача устида чордана қуриб ўтирган хон Муҳаммад Солиҳга қараб:

— Сен, шоир, нуқул Ҳиротни мақтар эдинг,— деди.— Ҳиротинг ҳаёсини йўқотган бетавфиқларнинг уяси экан-ку!

Муҳаммад Солиҳ хоннинг бошига кечаси қандай ҳангома тушганини аллақачон пайқаган эди. Шайбонийхон ҳозир кексалик заифлигига чора тополмай алами келаётгани ҳам сезилиб турарди.

Муҳаммад Солиҳ унинг ярасига туз сепмаслик учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Ҳазратим! Ҳиротнинг ахлоқини темурийлар бузган. Сиз темурийларни жангда жисмонан енгдингиз, энди уларни маънан енгмоқдасиз! Имоми замонамизнинг ахлоқий покликлари ҳиротликларга ибрат бўлмоғи керак.

— Гапга чечансен! Лекин Ҳиротнинг ахлоқини шоирлар ҳам бузганини нега айтмайсен! Темурийларни мақтаб беҳаё шеърлар ёзиб, лаган-лаган олтин олган шоирларинг бўлмаганми?

— Бўлган, хон ҳазратлари. Мана, Мавлоно Биноийни Ҳиротдан ана ўшанақа шоирлар кеткизиб юборган!

Шайбонийхон Мавлоно Биноийга юзланди:

— Шундайми?

— Шундоқ, ҳазратим!— деди Биноий таъзим билан.

— Ундай бўлса Мавлоно Биноий адолат қиличини белига тақиб, ёмон шоирлардан қасдини олсин!— деди хон.— Бизнинг ғолиб навкарларимиздан эллик-олтмиштасини мавлононинг ихтиёрига беринг. Темурийларнинг олтинидан қутуриб юрган шоирларнинг молу мулки мусодара қилинсин! Барча олтинларини тортиб олиб хазинага топширинг! Кейин бу шоирларнинг кўзи очилиб, тавфиқу ҳаё йўлига қайтиши осон бўлади!

Мавлоно Биноий безовталаниб Муҳаммад Солиҳга қаради. У бир вақтлар ўзига алам ўтказган баъзи Ҳирот шоирларини ҳар қанча ёмон кўрса ҳам, лекин ёнига аскар олиб, бировларнинг уйини тинтишни, молу мулкни мусодара қилишни ўзига муносиб кўрмас эди. Бироқ буни хонга рўй-рост айтиш ҳам мумкин эмас эди.

— Ҳазратим, шундай улўғ вазифани фақирга ишониб топширмақ ниятингиздан сарафрозмен!.. Фақат бир андешам бор.

— Хўш?

— Ҳазратим, мен умримда қилич чопмаган кекса одаммен. Ёшим элликдан ошган. Бу фармони олийни жанговар бек шоир Муҳаммад Солиҳ жаноблари фақирдан юз ҳисса яхши бажарурлар! Фақир бу жанобга кучим етганича ёрдам берай!

Муҳаммад Солиҳ бу ишни ўзига йўлатгани келмади.
— Мавлоно, мен Ҳирот шоирларини сизчалик яхши билмаймен!

Буйруғи сансалор бўлаётганини сезган Шайбонийхон, кўзлари таҳдидли ялтираб, Биноийга тикилди.

— От инъом қилдик — миндингиз. Тўн инъом қилдик — кийдингиз. Улуфа бердик — йўқ демадингиз. Энди иш буюрсак йўқ дейсизми?!

Бошқа эътирозга ўрин қолмади. Олти йилдан бери хон хизматида юрган Биноий унинг ҳозирги буйруғини бажаришга мажбур эди...

* * *

Шайбонийхоннинг ўнг қўл вазири — олтмиш беш ёшлик Мулла Абдураҳим Ҳирот алломаларидан олтин ундиришнинг бошқа бир йўлини ўйлаб топди. Ҳирот атрофларидан ғолибларнинг қўлига тушган ўлжалар орасида сурув-сурув қўйлар ҳам бор эди. Мулла Абдураҳим шу қўйлардан олтмиштасини Ҳиротнинг Қипчоқ дарвозаси ташқарисидаги бозорга ҳайдаб тушишни хизматкорларига буюрди. Сўнг шаҳарга бир тўп навкар юбориб, темиррийлар даврида машҳур бўлган Хондамирни, Бобирга яқинлиги билан танилган Мавлоно Фазлиддинни, Ҳусайин Бойқарога атаб шеърлар ёзган «кўса» лақаблик шоир Султон Муҳаммадни, яна шуларга ўхшаш беш-олти кишини қўй бозорига мажбуран олиб келтирди. Кейин Мулла Абдураҳимнинг ўзи ҳам бир тўп мулозимлари билан бозорга ўйноқи бир арғумоқни миниб кириб келди. Мулозимлардан бири пиёда қўл қовуштириб турган Хондамирга ва унинг ҳамроҳларига шундай деди:

— Судурлар садри Низомиддин Абдураҳим ҳазратлари ўзларининг бу қўйларини фақат сизларга сотмоқчилар!

Хондамир шерикларига «Шу билан қутулсак кошки!» — дегандай қилиб қаради-ю, кейин судурлар садрига таъзим қилди:

— Бажонидил олурмиз. Нархини айтсинлар.

Мулозим овозига тантанали тус бериб деди:

— Бу қўйлар — судурлар садрининг нафаси теккан таббаррук қўйлардир. Сизлар темурийлар хизматида ҳа-

ромхўрликка ўрганиб, бузилиб кетган одамсизлар. Бу қўйларни сўйиб еб ҳалқумларингни поклашларинг керак. Шунинг учун бу қўйлардан ҳар бирининг нархи олти юз динар!

Олти юз динарга битта эмас, етти-саккизта қўй олиш мумкин эди. Бироқ қўйларни судурлар садри айтган нархда олмаслик — унинг ғазабига учраш ва шафқатсиз жазога гирифтор бўлиш демак эди.

Пулдан қийналиброқ юрган Мавлоно Фазлиддин безовталаниб сўради:

— Жаноблар, яқинда моли омон ҳам тўлаган эдик-ку?

Шоир Муҳаммад Султон истехзоли кулимсўради:

— Мавлоно, бу ноёб қўйларга ҳазратимизнинг муборақ назарлари тушган экан. Шунинг учун энди бу моли омон эмас, балки моли имондир!

Мулла Абдураҳим истехзони пайқаб қаҳри келди ва навкарларига буюрди:

— Буларнинг ҳар бирига қўйлардан ўнта-ўнта қўшалоқлаб беринглар! Буларни темурийларнинг олтини қутуртирган! Ҳаммасининг димоғи жуда баланд! Буларни осмондан ерга тушириб қўйиш керак. Қўйларни уйларигача ўзлари ҳайдаб кетсин! Ҳеч ким ҳайдашмасин! Уйларигача кузатиб бориб, пулини ундириб келинглар! Қайси бири буйруқни бажармаса молу мулкини мусодара қилиб, ўзини зиндонга ташланглар!

Навкарлар буйруқни бажаришга киришдилар.

Ҳиротда кўпчилик танийдиган шоир, олим ва меъмор иссиқ кунда ҳалпиллаб, сертупроқ, серчанг кўчалардан қўй ҳайдаб кетдилар. Кейин бу «табаррук» қўйларнинг пулини қарз-ҳавола қилиб бўлса ҳам тўлаб қутулдилар.

* * *

Убайдулла Султоннинг бир ярим минг навқари ўн кундан бери Ихтиёриддин қалъасининг атрофида ғивирлар, аммо ўқ ҳам, шоти ҳам етмайдиган баландликдаги қалъани олишнинг ҳеч иложини тополмас эди. Темир дарвозаларга тўпдан ўқ отиб кўришди, бўлмади. Кейин ер тагидан ғор қазишга тушишди.

Шуни ҳисобга олмаганда, Ҳирот ҳозир бир қадар тинчиб бормоқда эди. Мусодара қилинадиган хазиначилар

бўшаб қолган, таланадиган молу-мулклар таланиб бўлган эди.

Шайбонийхон Қаҳдистондан Боғи Жаҳонорога кўчиб келиб, Ҳиротнинг машҳур санъаткорларини ўз ҳузурига чақиртирди. Санъат ишларини бошқараётган Муҳаммад Солиҳ воситачи бўлиб, Беҳзодни хон билан бир-икки марта учраштирди. Хоннинг маслаҳатгўйи Мулла Абдураҳим расм чизишни шиалар ва рофизийларнинг иши деб ёмон кўрса ҳам Шайбонийхон Беҳзоднинг расмлари Ҳусайн Бойқарони қанчалик машҳур қилганини билар, энди бу мусавирнинг истеъдодидан ўз шуҳрати учун фойдаланишни истар эди.

Беҳзодга Шайбонийхоннинг расмини чизиш топширилди.

Мусавирнинг илтимоси билан хонни қип-қизил ким-хоб кўрпа устига ўтқаздилар, унинг орқасига қора баҳмал болиш қўйдилар, белига ингичка олтин камар боғлатдилар, олдига олтин муқовали кичик дафтар, қалам ва сиёҳдон қўйдилар. Ўттиз йилдан бери расмлик қилиб юриб, кўпгина подшоҳларни кўрган ва улар билан муомала қилишни яхши биладиган Беҳзод Шайбонийхонга ҳам фақат мақтов ёқишини аллақачон пайқаган эди:

— Ҳазратимни аргумоқ от устида қилич яланғочлаган пайтларида тасвирлашим мумкин. Бироқ ҳозир сизнинг энг зўр лашкарбоши эканлигингиз ҳаммага аён. Аммо олам аҳли сизнинг кўп йил мадрасаларда ўқиган фозил имоми замон эканлигингизни ҳам суратда кўрмоғи керак. Шу сабабли фақир сизни муқаддас китобу олтин қалам билан тасвир этмоқчимен!

— Маъқул,— деб хон бунга розилик берди.

Сурат тайёр бўлгандан кейин Шайбонийхон, Муҳаммад Солиҳ ва бошқа бир неча мулозимлар Беҳзод ишлаган хонага тўпландилар. Мулла Абдураҳим расмга, сўнг хонга қаради-ю, ҳайрон бўлиб:

— Ҳазратимнинг худди ўзлари-я!— деди.

Суратда Шайбонийхоннинг кўпни кўрган тажрибали одам эканлиги кўзга аниқ ташланиб турарди. Бўёқлар Беҳзодга хос улуғ бир маҳорат билан хилланган эди. Оддий одам расмдан ҳеч бир камчилик тополмас, Беҳзод хонни иззат-икром билан тасвирлабди, деб ўйлар эди. Лекин Муҳаммад Солиҳ хоннинг тагидаги кўрпанинг ранги қип-қизил қон рангида эканини сизди. Хон кўрпа,

устида эмас, гўё қон дарёси устида ўтирганга ўхшарди. Хоннинг белига боғланган ингичка олтин камарнинг учи чалмашган оёқлар тагидан худди қорамтир бошли сариқ илонга ўхшаб буралиб чиқиб турар эди. Хон суянган қора болиш ҳам қора кучларнинг тимсолига ўхшарди.

Шайбонийхоннинг барча ишларидан хабардор Беҳзод бу яширин рамзий бўёқлар билан нималар демоқчи бўлганини Муҳаммад Солиҳ пайқади-ю, қўрқиб кетди. Агар у сезган маънони хон сезиб қолса, Беҳзод ҳам омон қолмайди, орада воситачи бўлган Муҳаммад Солиҳ ҳам! Шунинг учун у суратга хомуш тикилиб турган Шайбонийхоннинг фикрини хатарли рамзий маънодан узоқроқ олиб кетишга интилди:

— Муҳаммад алайҳиссалом яшил рангни яхши кўрар эканлар. Имоми замон хон ҳазратлари ҳам яшил рангни суйишларини мусаввир дуруст пайқабдир. Қаранг, ҳазратимнинг кўйлаклари яшил рангда, Суянган деворлари ҳам яшил.

— Буниси маъқул, — деб хон энди оғзини очди. — Лекин... биз мавлоно Беҳзоднинг бошқа суратларини ҳам кўрган эдик...

Шайбонийхон Беҳзод тасвиридаги шертахлит Хусайн Бойқарони эслади. Хусайн Бойқаронинг сафарга чиққан пайтини тасвир этган бошқа бир расмда гўё булутлар ҳам, осмон ҳам, ҳатто тоғу тошлар ҳам подшонинг кетидан эргашиб, у кетаётган томонга интилиб бораётгандай кўрсатилган эди. Темурийларни бунчалик улуғлаган Беҳзод Шайбонийхонни жўн бир одам қилиб тасвирлаганга ўхшарди. Хон суратни кўрганда кўнглида қўзғалган мураккаб туйғуларни айтишга муносиб сўз тополмади-ю, Беҳзодга қараб:

— Мўйқаламни менга беринг! — деди.

Хоннинг авзойи ёмонлигини ҳамма сизди. Беҳзод маҳсус қаламдонда турли бўёқлар билан бирга турган мўйқаламларни хонга таъзим билан тутди. Шайбонийхон қорамтир кўнғир бўёққа ботириб қўйилган мўйқаламни олди. У Бухорода мадрасада ўқиб юрган пайтларида сурат чизишни ҳам анча машқ қилган, мўйқалам тутишни сал-пал билар эди. Беҳзод чизган суратда Шайбонийхоннинг соқол-мўйлови ҳаддан ташқари қисқа ва сийрак кўрсатилган, хоннинг назарида, тасвир шунинг учун жўнлашиб кетганга ўхшарди.

— Соқолни дурустроқ чизмоқ керак!— деб Шайбонийхон ўзининг суратида — қулоқ яқинида жуда сийрак кўрсатилган соқолни бир оз қалинлаштирмоқчи бўлди. Аммо мўйқаламда бўёқ кўпроқ экан, қулоқ олдидаги соқол бирдан кигиздай қалинлашиб кетди. Беҳзод соғтиш суғуриб олинаётган одамдай:

— Их!— деди.

Аммо Муҳаммад Солиҳ Беҳзоднинг билагини маънодор қилиб қисди-ю:

— О! О! Ҳазратим мўйқалам теккизишлари билан суратга яна файз кирди!— деди.

У Беҳзодни фалокатдан фақат хонни мақтаб қутқариш мумкин эканлигини сезиб шундай демоқда эди. У буни Беҳзодга ҳам сездиргиси келиб:

— Мавлоно, тарихий бир ҳодиса юз берди!— деди.— Сиз чизган суратга имоми замон, Искандари соний ўз муборак қўлларини теккиздилар! Буни одамлар асрлар давомида бир-бирларига айтиб юргайлар!

Беҳзод хоннинг қилган ишини — санъаткорга аҳмоқона хўжайинлик қилишнинг намунаси деб билмоқда эди. «Шу маънода чиндан ҳам буни тарих унутмас, одамлар бир-бирларига кулиб айтиб юрурлар»,—деган фикр Беҳзоднинг хаёлига энди келди. Муҳаммад Солиҳ расмдаги рамзий маънони аллақачон пайқаганини, энди хондан балога қолмаслик учун атайлаб шу гапларни айтаётганини Беҳзод тушунди-ю, ички бир истехзо билан хонга таъзим қилди:

— Қулингиз чизган суратга халифаи замонимизнинг назарлари тушганидан бошим кўкка етди!

— Баракалла!— деб хон уни энди мақтади.

Хоннинг қўли билан чаплаган соқол қулоқ яқинига ёпиштириб қўйилган пўстак парчасига ўхшар эди. Беҳзод ичида «Баттар бўлсин!»— деди-ю, хон бу соқолни қандай хунук чаплаган бўлса, шундайлигича қолдирди.

Хадича бегим кириб бекинган Ихтиёриддин қалъаси Убайдулла Султонни ўн етти кун овора қилди. Ниҳоят, қалъа деворининг отбозорига тутайшган ночорроқ бир

жойини тагидан кавлаб, нақб солиб¹ бузиб кирдилар Қалъани мудофаа қилиб турган эллик-олтмиш йигит битта қолмай қириб ташланди. Қўлга тушган қиз-жувонлар ғолиб қўшиннинг бек ва навкарларига улашилди.

Хадича бегимнинг ўзи ҳарамнинг ичма-ич эшикларини орқасидан тамбалатиб, энг тўрдаги бир хонага кирди-ю, ёнида қолган канизларга буюрди:

— Тантанали маросимларда киядиган кийимларимни келтиринг!

Убайдулла Султоннинг навкарлари ҳарамнинг ичдан танбаланган эшикларини бузиб киргунларича Хадича бегим катта гавҳар қадалган бинафшаранг тоқисини бошига кийиб, ясаниб, охириги эшикдан ўзи чиқиб келди. Олтин аралаш ипакдан тўқилган қабоси кўзни қамаштирар эди. Қаддини тик тутиб келаётган барваста аёл маликаларга хос улуғворлик билан шошилмай эшикдан чиқар экан, қилич яланғочлаган, ҳансираган навкарларининг салобати босди. Хадича бегим бошини мағрур тутиб яқин келганда навкарлар беихтиёр ўзларини четга олиб, унга йўл бердилар. Бегим уларнинг саркардасини сўради.

Навкарлар уни ҳовлида отлиқ турган Убайдулла Султоннинг олдига бошлаб чиқдилар. Ҳамон канизлар қуршовида келаётган бегим енгил бир таъзим билан шошилмай гап бошлади:

— Султон жаноблари, тақдир экан, биз таслим бўлдик. Энди мени Шайбонийхон ҳазратларининг ҳузурига йўллашингизни илтимос қиламен!

Убайдулла Султон бекларининг орасида турган Мансур бахши билан маъноли кўз уриштириб олди-ю, масҳараомуз кулимсиради:

— Хон ҳазратлари бегимга айтадиган гапларини бизга тайинлаб юбордилар.

— Ундай бўлса қулоғимиз сизда, султон жаноблари!

Убайдулла Султоннинг беклари орасида оқ саллалик бир эшон ҳам бор эди. Убайдулла Султоннинг ишораси билан Мансур бахши ва эшон отдан тушдилар. Мансур бахши зар ёқалик тўн, қизил этик кийиб, куёвлардай ясаниб келган эди. Йигитлардан етти-саккизтаси унинг

¹ Нақб солиш — таги кавланган деворни олов ва борут (порох) билан портлатиб қулатиш.

атрофини куёвнавкарлар каби ўраб олдилар. Шундан кейин Убайдулла Султон Хадича бегимга юзланди:

— Имоми замоннинг фармони билан сиз бугун Мансурбекнинг никоҳига ўтурсиз!

— Бегимнинг ўзлари ҳам билгандай ясаниб чиқибдилар!— деб кулди мулозимлардан бири.

Хадича бегим қоп-қора йўгон Мансур бахшининг чўтир юзига қаради-ю, даҳшатга келди:

— Мен... мен хон ҳазратлари билан ўзим сўзлашамен!

— Хоннинг сиз билан сўзлашишга вақтлари йўқ!

— Ахир мен ҳам подшоҳ оиласиданмен! Бу қандай хўрлик?!

— Сиз рофизийлар оиласидансиз! Рофизийларни жазолаш — савоб!

— Султон жаноблари, сизнинг ҳам мендек кекса онангиз бордирлар. Ҳеч бўлмаса оналигимни ҳурмат қилинг!..

— Менинг онам сиз қилган разилликларни қилган эмас! Қайси она ўз неварасини ўзи ўлдиртирибди?! Сиз неварангиз Мўмин мирзонинг ўлимига сабаб бўлган хунхўрлардансиз!

Хадича бегимнинг бояги улуғвор ва мағрур қиёфаси энди бирдан аянчли тусга кирди, қадди букчайиб, қўллари осилиб қолди.

Убайдулла Султон навкарларига буюрди:

— Ичкарига олиб киринглар. Энди бунинг кўзини Мансур бахши очсин!

Хадича бегимнинг бўшашиб гўё тўкилиб кетаётган гавдасини икки каниз икки томонидан суяб ичкарига олиб кириб кетдилар.

Никоҳ ўқилгач, Мансур бахши канизларни ҳарамдан чиқариб юборди-ю, Хадича бегим билан яккама-якка қолди.

Тун сукунатида қандайдир мислсиз қийноқлардан чинқирган бегимнинг фарёди ҳарам атрофидаги уйларга ҳам эшитилиб турарди.

Ярим кечада Мансур бахши оёқда зўрға турган Хадича бегимни олдига солиб, ҳарамдан чиқди. Иккови ойдин қалъанинг бир четига қараб кетишди.

— Олтин гул,— деб шивирлади Мансур бахши.— Олтин булбули бор. Оғзида гавҳари бор. Ана шуни топиб бермасанг ҳозиргидан бешбаттар қиламен. Топ тезроқ!

Хозир жонидан бошқа нарса кўзига кўринмаётган Хадича бегим Мансур бахшини кўргон четидаги яширин хазинага бошлаб келди. Ер остидаги бу хазинага салқин сув сақланадиган сардобанинг четидаги махфий йўлдан кирилар эди. Мансур бахши қўлида ёқмасдан олиб келатган машъалани ер тагига тушганда ёқди.

Ер остида беш-олтита темир сандиқ қатор турибди. Хадича бегим мадорсиз қўллар билан уларга бир-бир калит солиб, очиб кўрди. Иккитасида кумуш тангалар, биттасида олтин тангалар. Биттасида қилич ва ханжарларнинг олтин дасталари. Яна бир сандиқда аёлларнинг қимматбаҳо тақинчоқлари. Мансур бахши кўзлари ёниб, бу бойликларга бир-бир қўл уриб кўрди-ю:

— Олтин гул қани?— деди.— Барглари зумрад гул қаерда?

Ер остини ағдар-тўнтар қилиб қидирсалар ҳам бу гул топилмади. Хадича бегим:

— Воҳ!— деди мусибатли товуш билан.— Энг ишонган одамларим ҳам менга хиёнат қилмишлар. Гулни ўғирлаб кетмишлар! Сўнгги нажотимни ҳам ўғирлатиб-мен! Оҳ!

— Сен оҳ-воҳ деб, Хусайн Бойқарони алдаб ўрганган-сен. Лекин мени алдай олмайсен. Топ гулни! Қани, қаерга яширгансен?

— Мана шу четки сандиқда эди...

— Елғон! Сен уни бошқа жойга яширгансен! Кўрсат ўша жойни!

Мансур бахши Хадича бегимни зинапоядан юқорига — сардоба бўйига олиб чиқди.

— Мени алдай олмайсен! Кўрсат!

— Мен сизни алдаганим йўқ! Узим алдандим! Менинг паймонам тўлгани рост экан! Мени ўғлим алдаб кетди! Музаффар мирзони деб мен нималар қилмаган эдим! Оқибати шу бўлди! Мени бу қийноқларга ўғлим ташлаб кетди! Уғлим!!

— Лекин сен олтин гулни ўғлингга ҳам бермаган-сен! Уни ўзинг яширгансен! Хон ҳазратлари менга айтдилар. «Гавҳар донасини тишлаб турган булбули бор», дедилар. Мен бу гулни олтин булбули билан хонга пешкаш қиламен деб сўз берганмен. Топ ҳозир!

— Уғирлатган бўлсам қандай топай?!

— Топмайсенми ҳали? Топмайсенми?! Мана топманг!

Девдай зўр Мансур бахшининг бир зарби билан Хадича бегим суви муздай сардобага шалолаб қулаб тушди. Мансур бахши уни сочидан тортиб чиқариб олди-ю, ҳарамга томон судраб кетди.

Бу қийноқлар уч кун давом этди, аммо олтин гул топилмади. Тўртинчи куни кечаси Хадича бегим Мансур бахшининг хонасида жон берди.

7

«Наҳотки менинг ҳам паймонам тўлган бўлса?»— деган қўрқинчли ўй Шайбонийхоннинг хаёлига Мурғоб дарёсининг бўйида тўсатдан Шоҳ Исмоилнинг қўшинлари қуршовига тушиб қолган пайтда келди.

Аччиқ изғирин эсиб, қор учқунлаб турган бу бадқовоқ кунда Шайбонийхон Мурғоб бўйига Шоҳ Исмоил Сафавийни таъқиб этиб бориб қолган эди. Бундан бир неча соатгина олдин Шоҳ Исмоил бор қўшини билан Марв қўрғонидан орқага чекинган пайтда Шайбонийхон ўзининг яна улкан ғалабага эришишига мутлақо ишонган эди. Чунки Марв қўрғони ичида кўпдан бери куч сақлаб ўтирган Шайбонийхоннинг ўн беш минг қўшини бор эди. Хонга келган аниқ ахборотларга қараганда, Шоҳ Исмоилнинг Марв қўрғонини қамал қилиб, қиш совуғида изғиб юрган қўшини ўн икки мингдан ошмас эди. Совқотиб, орқага бетартиб чекинган лашкарга ичкарида иссиққина жойда куч тўплаб ётган лашкар ҳамла қилса — Шайбонийхоннинг ғолиб чиқиши муқаррардек туюларди.

Сўнгги йилларда Шайбонийхоннинг энг зўр истаги — Шоҳ Исмоил устидан узил-кесил ғалаба қилиш эди. Узини «халифани раҳмон» деб эълон қилган Шайбонийхон мусулмон оламига ягона диний раҳбар бўлиш ниятида эди. Эрон ва Озарбайжонда шиа мазҳабини давлаг дини қилиб кўтарган Шоҳ Исмоил Сафавий эса ўзини «соҳибзамон» деб эълон қилган эди. Демак, у ҳам мусулмон оламига раҳбар бўлишга интиларди. «Бир қинга икки қилич сиғмагай, мусулмон оламига ё мен раҳбар бўлишим керак, ёки шоҳ Исмоил!»— Шайбонийхон шу эътиқод асосида Шоҳ Исмоил билан бултур астойдил белдашмоқчи бўлди, Ҳиротдан эллик минг қўшин билан Эроннинг Кермон ва Гургон шаҳарларигача бостириб борди. Ушанда Шоҳ Исмоил ғарбдаги турк султо-

ни Боязид II билан жанг қилиб юрган эди. Гурғонда ва айниқса Кермонда шиалар ҳаракати жуда авжига чиққан эди. Шайбонийхон бу шаҳарлардаги шиаларнинг бошлиқларини аёвсиз қатл эттирди, уларнинг масжид ва зиёратгоҳларини буздирди, мол-мулкларини талаттирди. Бу ҳаммаси шиалар пешвоси. Шоҳ Исмоилни дарғазаб қилиши ва дарҳол жангга отлантириши керак эди. Уша пайтда ҳал қилувчи жанг бўлса Шайбонийхон ғолиб чиқиши муқаррар эди, чунки Шоҳ Исмоилнинг ярим кучи турк султони билан урушда банд эди. Буни шоҳнинг ўзи ҳам сезган бўлса керакки, ҳамма аламини ичига ютиб, Шайбонийхонга яхши муомала қилди, махсус элчи юбориб, уни Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг олий ҳукмдори деб тан олди ва орадаги адоватни урушсиз бартараф қилишга истак билдирди.

Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султон, жияни Убайдулло Султонлар шоҳ элчисига иложи борича яхши муомала қилишни, унга ширин гаплар айтиб, шоҳга совғасаломлар юбориб, уни Самарқанддаги Султон Али мирзо ва Тошкентдаги Маҳмудхон каби ғафлатда қолдиришни кейин пайти келганда ўшаларга ўхшатиб йўқ қилиб юборишни истар эдилар. Лекин орада дину мазҳаб низоси аждаҳога ўхшаб оғзини очиб турарди. Шайбонийхон Хуросонда турган ўз қўшинининг шиалар таъсирида шу аждаҳонинг домига тортилиб кетишидан қўрқар, «дину имон йўлида мураса йўқ, кимки шиаларга қўл берса, диндан қайтиб, рофизий бўлғай» деган гапни кўп такрорларди. Энди агар Шайбонийхон ўғли ва жиянининг сўзига кириб, Шоҳ Исмоилни тан олса, унга яхши муомалада бўлса, шу билан беихтиёр шиа мазҳабини тан олган бўлмайдами? Одамлар: «Хонимизнинг ўзи ҳам рофизийлик йўлига кирапти!»—демайдами? Йўқ! Шайбонийхон ўзининг пок эътиқодига доғ туширишни истамайди! Унингча, ғайридиндан ҳам рофизийлик ёмон. Чунки ғайридин — ҳали мусулмончиликдан беҳабар. Рофизийлар эса аввал мусулмон бўлган, кейин чорёрлар номига хиёнат қилиб, улардан юз ўгирган. Шайбонийхон бундай одамларга шафқатсиз муносабатда бўлиши керак. Шу фикр асосида у шоҳ элчисини беҳурмат қилиб қайтарди. Шоҳнинг мактубига эса осмондан келиб жавоб ёзди. «Сен бир шайхнинг ўғлисан, тожу тахтни сенга ким қўйибди, белингга кашкулингни боғлаб, қаландарлигингни қилсанг-чи!»—деган маънода унга кашкул

ва ҳасса «совға» қилиб юборди. Бу воқеадан кейин Шоҳ Исмоил турк султони билан сулҳ тузди-ю, Шайбонийхонга қарши жангга тайёрлана бошлади. Хоннинг Кермондаги шиа масжидларини буздиргани устига энди Шоҳ Исмоилнинг элчисини беҳурмат қилиб қайтаргани қўшилгач, Шайбонийхондан қасос олишни истовчиларнинг сони кўпайиб кетди.

Худди шу пайтларда Мовароуннаҳрдан ҳам ташвишли хабарлар кела бошлади — кўчманчи султонлар зулмига чидай олмаган Тошкент, Фарғона, Бухоро аҳолиси уларга қарши исён кўтардилар. Ғалаёнлар Самарқандда ҳам, Ҳисорда ҳам бўлаётганини эшитган Шайбонийхон Ҳиротдаги қўшинларидан ўттиз мингини Мовароуннаҳрдаги султонларга ёрдамга юборди. Бу ғалаёнларнинг сабабини билишга юборилган махсус кишилар Туркистон, Ҳисор ва Бухоро султонларининг ўзбошимчалик йўлига ўтганларини аниқлаб келдилар. Шайбонийхон уч йилдан бери Ҳиротда яшамоқда эди. Унинг узоқдалигидан фойдаланган султонлар ўзларини хон кўланкалари майдон билиб иш олиб бормоқда эдилар. Хуфриялар уларнинг иғво гапларини ҳам Шайбонийхонга етказиб турар эдилар. Хусусан, Убайдулла Султон, Кўчинчихон ва Ҳамза Султонлар Шайбонийхоннинг Шоҳ Исмоил билан қалтис сиёсат олиб бораётганидан норози эдилар. «Жангни биз қиламиз, ғалабани биз келтирамиз, хонимиз фақат ёш қизчаларни никоҳига олиб, лаззатланишни билади, ҳеч қайсимизнинг маслаҳатимизни олмайди, шундай бўлгач биз ҳам бу ерда истаганимизча даврон сурайлик-да». Султонларнинг бугаплари Шайбонийхоннинг ғазабини авжига чиқарди. У ички низоларни бир зарба билан бартараф қилмоқчи бўлди-ю, Убайдулла Султонни Бухоро ҳокимлигидан, Кўчинчихонни Туркистон ҳокимлигидан, Ҳамза Султонни Ҳисор ҳокимлигидан олиб ташлади ва уларнинг ўринларига бошқа итоаткор одамларни қўйди. Албатта, бу кескин тадбир хон қўшини орасида катта обрўга эга бўлган Убайдулла Султон ва Ҳамза Султонларнинг тарафдорларини қаттиқ норози қилди.

Мовароуннаҳрдаги ғалаёнлар ва хон саройидаги ички низолардан хабар топган Шоҳ Исмоил бу қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга интилди. Одатда, катта ҳарбий юришлар баҳор ва ёз ойларида бошланар, Шайбонийхон ҳам шоҳнинг ҳужумини «бўлса, қиш ўтгандан ке-

нинг бўлар», деб ўйлар эди. Унгача Мовароуннаҳрга жўнатилган ўттиз минг қўшин Ҳиротга қайтиб улгуриши мумкин эди. Лекин шоҳ Исмоил хон кутмаган кеч куз пайтида Ҳирот устига қўшин тортиб келаётгани маълум бўлди. Хуросонда Шайбонийхондан норози одамлар жуда кўп, Шоҳ Исмоил яқинлашса улар бош кўтариши муқаррар. Хоннинг асосий кучлари эса Амударёдан нарида. Шайбонийхон шошилинич равишда Мурғоб бўйига — Марв қўрғонига чекинишга мажбур бўлди.

Хоннинг бундай сесканиб чекинишини кўпдан бери кўрмаган аъёнлари қаттиқ саросимага туша бошладилар. Шунда хон уларнинг ўпкасини босадиган битта ваз кўрсатди:

«Уша ғаддор рофизийлар юртидан узоқроқ кетганимиз маъқул. Шоҳ бизга эргашиб Мовароуннаҳрга яқинроқ борсин. Ўзимизнинг пок мазҳабли суннийлар юртидан мадад олурмиз. Унгача ўттиз минг лашкар етиб келгай. Бу шоҳга Марвда қопқон қўйиб, тумшуғидан илинтиргаймиз!»

Хоннинг бу режасини барча мулозимлари ва аъёнлари дарҳол «Доно тадбир!» — деб мақтадилар. Бироқ улар Марв қалъасида бекиниб ўтирган пайтларида Шоҳ Исмоил қўрғонни қамал қилиб, Шайбонийхон номига кинояли мактублар йўллади. «Хон юборган ҳассани суяниб, кашкулни белимизга боғлаб келдик, қани энди хонда юрак бўлса қўрғондан чиқсин, шайхнинг ўғли билан беллашсин!» — деган заҳарханда гаплар Шайбонийхоннинг иззат-нафсига қанчалик қаттиқ тегмасин, у тишини тишига қўйиб, ҳафталар давомида қўрғонда ўтирди. У тажрибали лашкарбоши сифатида шуни яхши билар эдики, йнгирма тўрт ёшли Шоҳ Исмоил қанчалик уринмасин, эртами-кечми қиш совуқлари ва изғиринлари уни илиқ жой излашга мажбур қилади. Очиқ ҳавода дийдираб юрган аскарлар қўли қовушга келмай қунишиб чекинишга тушса, ана ўшанда Шайбонийхон иссиқ қўрғонда куч тўплаб ётган ўз аскарларини бошлаб чиқади. Унгача албатта Мовароуннаҳрдаги лашкар ҳам келиб қолади. Икки томондан берилган зарба Шоҳ Исмоилни тамом қилиши аниқ. Ана ундан кейин Эрон ҳам Шайбонийхонники бўлади, нарёғи Бағдодга ва Маккаю Мадинага йўл очилади... Шайбонийхон чиндан ҳам бутун мусулмон оламига халифаи раҳмон ва Искандари соний бўлади!..

Хоннинг бу ширин ўйларини фақат бир нарса тахир қилмоқда эди. Чопар кетидан чопар бориб, Мовароуннахрдаги қўшинни тезроқ Марвга етиб келишга ундаётган бўлса ҳам ўттиз минг лашкар ҳамон Амударёдан нарида имиллаб юрар эди. Хон бу имиллашнинг сабабини биларди. Қўшинда ҳали ҳам Убайдулла Султон ва Ҳамза Султонларнинг таъсири зўр. Улар ҳокимликдан туширилганликлари учун хондан жуда хафа. «Мана энди онҳазратимиз бизсиз жанг қилиб кўрсинлар!»— дегандек аразлаб юришибди.

«Лекин мен бўлмасам ҳамманг кучукбаччадай хор бўлиб ўласен-ку!— ичида султонларини сўкарди Шайбонийхон.— Ҳозир бутун давлатимиз, бутун сулоламиз хавф остида-я, наҳотки шуни фаҳмламасанглар? Ҳаёт мамотинг ҳал бўладиган пайтда, ё шоҳ мени йўқ қиладиган, ёки мен шоҳни нест-нобуд қиладиган аснода шундай аразлаб юришларинг итлик эмасми? Сен итлар ҳали кўрасенлар, шу қамалдан эсон-омон қутулсак, ҳаммангни тавбангга таянтиргаймен!».

Ниҳоят, изғиринли совуқ кунларнинг бирида Шоҳ Исмоил хонга яна бир мактуб йўллаб, унинг қўрғондан чиқмаганини қўрқоқлик деб атади, баҳорда яна қайтиб келажагини билдирди, сўнг Марвнинг гарбижанубидаги Маҳмуди деган қишлоқ томонга чекина бошлади.

Шайбонийхон ўн беш минг қўшинни дарҳол отлантирди. Уч юзтача навкарни қалъада қўриқчилик қилиш учун қолдирди-ю, қолганларини қўрғон дарвозаларидан ташқарига бошлаб чиқди. Узоқда шоҳ аскарлари чодир ва ўтовларини араваларга ортиб, бетартиб чекиниб бормоқда.

Шайбонийхон баланд бир жойга чиқиб, Амударё томонга узоқ тикилиб қаради. Қани эди ўша ўттиз минг қўшини ҳозир етиб келса! Лекин ўша ёқдан отини елдириб келган чопар қўшиннинг ҳали ҳам Амударёдан нарида юрганини айтди.

Шоҳ Исмоил аскарлари ҳамон чекиниб бормоқда. Наҳотки Шайбонийхон шундай қулай фурсатни бой бериши керак? Одамлар «хон қўрқоқлик қилган, бўлмаса унинг қўшини шоҳниқидан кўп эди, дадил ҳамла қилса енгар эди», дейишмайдимиз? Нариги султонлар эса, «Ана, бизсиз хон ҳеч вақт жанг қилолмайди!»— дейиши ҳам турган гап. Эҳ, агар шу гал хон ғалабани нариги Убай

дулла Султон ва Темур Султонларсиз қўлга киритса эди, қолган бутун умри шон-шуҳрат ичида ўтмасмиди?

Хон иккиланиб турганини кўрган Мулла Абдурахим изғиринда лаблари кўкариб, илтимос қилди:

— Ҳазратим, биз сизнинг улуғ жонингизни хавф-хатардан узоқроқ тутмоғимиз даркор. Мовароуннаҳрдан келадиган қўшинни кутайлик.

Хон қаҳр билан сўради:

— Қани ўша қўшин! Қани?!

— Қиш изғиринида дарёдан ўтмоқ мушкул. Бироқ Убайдулла Султон билан Темур Султонлар ҳадемай келиб қолурлар.

— Шоҳ Исмоил Табризига етганда келурми? Агар бу ит-султонлар истаса аллақачон етиб келмасмиди? Бу султонларинг жўрттага мени ёлғиз ташлаб қўйди! «Ҳамма ғалабани биз қўлга киритамиз!»— деб мақтанар эмишлар, аблаҳлар! Мен бўлмасам ғалабани тушларида ҳам кўришмас эди!

— Ҳақ гапни айтдингиз, ҳазратим!

— Мен мана бу шунқорларим билан эришганмен бутун ғалабаларга!—Шайбонийхон шундай деди-ю, жанга шай бўлиб турган ўн тўрт мингдан ортиқ қўшиннинг сафлари орасига от чоптириб кирди:

— Шунқорларим, ёғийнинг сафи бузилиб чекинганини кўрдиларинг. Улар сон жиҳатдан ҳам биздан оз! Ўзлари совуқда дийдираб ҳолдан кетган. Мен ишонамен: оллоҳу таоло бизга яна бир улкан ғалабани инъом этгусидир! Муҳаммад алайҳиссаломнинг арвоҳлари пок сунний мазҳабидагиларни қўллаб-қувватлагусидир! Чорёри босафолар мададкорингиз бўлсин, шунқорларим. Душман ўз сафларини қайта тузиб улгурмасидан етиб боринглар! Худо омадларингни берсин! Омин оллоҳу акбар!

Минглаб овозларнинг:

— Оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар!— деган ҳайқиринги барча сафлар бўйлаб таралди.

Кўпакбий ва Қамбарбийлар олдинда, Шайбонийхон қўшиннинг ўртариғида қизилбошлар кетидан от чоптириб кетдилар.

Илгари хонга аниқ ахборотлар бериб турадиган махсус одамлар бу гал Шоҳ Исмоилнинг ёлғондакам чеки-

наётганини ва ҳарбий найранг ишлатмоқчи эканини билмай қолган эдилар.

Шоҳ Исмоил Марвни қамал қилиш учун аскарларнинг озроқ бир қисмини бошлаб борган эди. Унинг яна йигирма минг кишилик сараланган аскарлари Марвдан йигирма чақиримча наридаги қумтепалар ортига пистирма қилиб қўйилган эди.

Бундай ҳарбий найрангни Шайбонийхоннинг ўзи ўн икки йил муқаддам Бухоронинг Қоракўл шаҳрида қўзғолон кўтарган исёнчиларга қарши ишлатган эди. У ҳам қўшинининг асосий қисмини Қоракўлнинг шарқдаги пана жойларга бекитиб қўйиб, озгина аскари билан ҳужумга борган, қалъа ичидаги исёнчилар ёвнинг озлигидан дадилланиб ташқарига чиққан эдилар. Шунда хоннинг қўшини жўрттага тумтарақай бўлиб қочган, исёнчилар эса уларни «енгдик» деб, кетларидан қувган эди. Бироқ қалъадан беш-олти чақирим узоқлашганларидан кейин пистирмадаги хон аскарлари ёпирилиб чиққан ва исёнчиларни қириб ташлаган эди. Кейин Шайбонийхон қалъа ичида қолганларни ҳам қатлиом қилиб, Қоракўлнинг отбозорида одам калласидан улкан минора ясатган эди.

Ҳозир ўз кучига ортиқ даражада ишонадиган Шайбонийхон бу ҳийлани бошқа лашкарбошилар унга нисбатан ҳам ишлатишлари мумкинлигини хаёлига келтирмас эди. Шоҳ Исмоилнинг Марвга кўриниш берган ўн минг чоғлик қўшини Маҳмуди деган жойда Мурғаб дарёси устига қурилган кўприкдан шоша-пиша ўтиб кетди. Шоҳ Исмоил гўё бу кўприкни ҳимоя қилиб туриш учун уч юзтача аскар қолдирган эди. Шайбонийхон кўприкка яқинлашгач, бу уч юз қизилбош хўжакўрсинга тирақайлаб қочди. Дарёдан фақат шу кўприк орқали ўтиш мумкин эди — ҳар икки қирғоқ ҳам баланд жар, кечув йўқ, бунинг устига, қишки дарёнинг суви жуда совуқ, тўнғиб қолиш ҳеч гап эмас эди. Шайбонийхоннинг бутун қўшини кўприкдан ўтиб бўлгунча Шоҳ Исмоилнинг пистирмада ётган кучлари ўзини сездирмади. Шайбонийхон узоқда «қочиб кетаётган» Шоҳ Исмоил қўшинининг изидан тушиб, кўприкдан анча узоқлашгандан кейин пистирмада ётган кучлар бирдан майдонга чиқди. Уқлаб қўйилган замбараклар хон аскарлари устига тўсатдан ўқ ёғдирди. Тўрт тарафни қизилбошлар тутиб кетди.

Шайбонийхон ўзининг Қоракўлда ишлатган ҳарбий

Ҳийласини энди эслади-ю, орқада қолган кўприкка қараб чекинди. Аммо ёғоч кўприк аллақачон бузиб ташланган эди. Чекиниб борган қўшиннинг бир қисми жардан дарёга қулаб тушди. Дарёнинг ўзанини отлар ва одамларнинг ўлиги тутиб кетди. Хоннинг ўзи сараланган хос навкарлари билан моллар қишлайдиган атрофи ёпиқ бир қўрага кирди. Қўрани қизилбошларнинг олов ҳалқаси ўраб олди. Хоннинг хос навкарлари қизилбошлар қуршовида ўлган-қолганларига қарамай жанг қилдилар. Қўра дарвозасининг олдилари, пахса деворларнинг таглари ҳар икки томондан қирилганларнинг жасадига тўлиб кетди. Хон ҳимояда қаттиқ турганини кўрган Шоҳ Исмоил замбаракларни қўранинг атрофига ўрнаттириб, девор оша ўқ оттира бошлади.

Замбарак гумбурлашидан ҳурккан, ярадор бўлиб қутурган отлар бир-бирларини уриб, йиқитиб, ўзларини у ёқдан-бу ёққа ташлай бошладилар. Қўра ичида даҳшатли тикилинч, ур-сур, тўполон бошланди. Шайбонийхон қўлида қиличи билан одамларига ҳайқириб, тўполонни босмоқчи бўлаётганда тўпнинг тош ўқларидан бири хон минган отнинг бошига келиб тегди. От гандираклаб бир ёнига йиқилди-ю, эгасини ҳам ерга отиб урди. Шайбонийхон оёғини узангидан чиқаришга улгурмади — бир оёғи отининг тагида қолди. Шу заҳоти яна бир от суриниб йиқилди-да, ўмрови билан хоннинг кўрагидан босиб тушди. Шайбонийхон, қовурғалари синиб, вужуди эзилиб, нафас ололмай қолди-ю, ҳушидан кетди.

Жанг тугагандан кейин хонни танийдиган қизилбош беклардан бири унинг жасадини қалашиб ётган от ва одам ўликлар орасидан аранг қидириб топди. Абдурахим Туркистоний, Мансур бахши кўтарувчи ва бошқа жуда кўп мулозимлар, навкарлар ҳам хоннинг нари-берисида ўлиб ётар эдилар.

Ғолиблар Шайбонийхоннинг бошини кесиб, найзага санчдилару Шоҳ Исмоил миниб турган отнинг оёғи тагига элтиб ташладилар. Кейин қизилбошлар Шайбонийхон қирган шиалар қасдига унинг кесик бошидан терисини шилиб олиб ичига сомон тикдилар. Фарбда шиаларни қувғин қилаётган ва Шоҳ Исмоилга алам ўтказган суннийпарастлардан яна бири — турк султони Боязид II эди. Шоҳ Исмоил Шайбонийхоннинг сомон тикилган бошини турк султонига «Мен билан қасдлаш-

ган суннийлар қай аҳволга тушишини кўриб қўй!»— деган маънода «совға» қилиб юбортирди.

Сунний — шиа душманлиги шу даражага етган эдики, қизилбошлар бунга ҳам қаноат қилмай, Шайбонийхоннинг бош суягига олтин қоплатиб, ундан май ичадиган коса ясайдилар¹.

ҚУНДУЗ. САМАРҚАНД. Икки қилич орасида

1

Заррин попуқлар билан безатилган оқ туянинг устида — маликалар ўтирадиган бахмал соябонли кажавада Хонзода бегим тўққиз яшар ўғилчаси Хуррамшоҳ билан Балхдан тоғ ошиб, сув кечиб Қундузга бормоқда эди. Бегимни беш-олтита канизлари, хизматкорлари ва юзга яқин шоҳ навкарлари кузатиб келмоқда эдилар.

Шайбонийхондан шунчалик шафқатсиз ўч олган Шоҳ Исмоил хоннинг Марвда асир тушган хотинларидан бири — Бобир мирзонинг эгачиси эканлигини эшитиб, унга алоҳида илтифот кўрсатгани тасодифий эмас эди.

Марвдаги воқеаларни Қундузда туриб эшитган Бобир Шоҳ Исмоилга махсус мактуб йўллаб, уни Шайбонийхон устидан эришган катта ғалабаси билан табриклаган, сўнг хон ҳарамидagi эгачиси Хонзода бегимни бешикаст Қундузга жўнатиб юборишни илтимос қилган эди.

Бобирни Шайбонийхон билан дадил олишганлиги учун ҳурмат қиладиган Исмоил Сафавий энди уни ўзига иттифоқдош қилгиси келди-ю, Хонзода бегимга қўшиб, энг ишонган кишиларидан бири — Муҳаммаджон эшик оғасини Бобир ҳузурига элчи қилиб жўнатди.

Хонзода бегим шоҳнинг яширин ниятларини билмаса ҳам яна аллақандай хатарлар уни ёш ўғилчаси билан бирга ўз гирдобига тортмоқчи эканини элас-элас сезар ва номаълум бир таҳликадан юраги дам-бадам увушар эди.

---

¹ Ақл бовар қилиши қийин бўлган бу тафсилотлар Шоҳ Исмоилнинг душманлари томонидан ёзиб қолдирилса муболаға деб ўйлаш мумкин эди. Лекин бу тафсилотлар Шоҳ Исмоилнинг хайрихоҳлари ёзган «Тарихи олам оройи Аббосий»да ва Хондамирнинг «Ҳабиб уссияри» да ҳам келтирилган.

Шоҳнинг элчиси ва навкарлари бутун йўл давомида Хонзода бегимни ҳам, унинг ўғли ва канизларини ҳам ўз одамлари каби астойдил авайлаб ва қўриқлаб келмоқда эдилар. Уларнинг аёллар билан муомаладаги одобларини, олижаноб эҳтиромларини бегим кўп марта сездн. Шоҳ Исмоилдан бошқа подшоҳ бўлса, Шайбонийхондай ашаддий душманнынг норасида ўғлини йўқ қилиб юбориши, хоннинг хотинини ўзи ҳарамининг асирасига айлантириши ёки бирорта бекига никоҳлаб бериши мумкин эди. Шоҳ Исмоил шундай қилмагани, аксинча, Хонзода бегимни маликалардай иззат-иқром қилиб, ёнига мўътабар элчилару ўнлаб навкарларини қўшиб, Бобирнинг ҳузурига юборгани, бу жабрдийда жувоннинг қалбида умрбод унутилмайдиган бир миннатдорлик туйғуси уйротган эди.

Хонзода бегимни бутун йўл бўйи сергаклантириб бо-раётган номаълум хавф гўё баҳайбат тоғлар ва ўрмонларда яшириниб турганга ўхшарди. Қиш энди чиққан, тоғларда ҳали қор кўп. Баланд доvonлардан, тор тангилардан ўтаётганларида Хонзода бегимнинг назарида, тоғдан кўчки тушиб, ҳаммаларини босиб қоладигандай бўларди. Момақалди роқли ёмғирлар ёққанда дараларнинг селлари бегимнинг ёнидаги ўғилчасини оқизиб кетадигандай ваҳминн келтирарди. Бир кеча Амударёнинг чап қирғоғидаги ўрмоннинг четида — Сурбайтал деган жойда тунадилар. Хонзода бегим ўрмонда кийик овлаб юрган йўлбарсларнинг йўғон ҳайбатли бўкиришларини эшитиб, туни билан ухлай олмай чиқди.

Илгари Шайбонийхоннинг укаси — жуда кўп хатарли жангларда ўлмаган Маҳмуд Султон мана шу Қундузга келганда аллақандай ёмон безгакка учраб, бир неча кун ичида ўлиб қолган, кейин уни Қаршига элтиб кўмишган эди.

Қундузга яқинлашганларида Ғўри дарёси Қундуз дарёси билан қўшилиб, Амударёга қараб кетган серқамиш ботқоқлик жойда нафас олиш оғирлашиб, бирдан ҳавонинг рутубати кучайиб кетди. Хонзода бегим энди ўша ёмон безгакни эслаб, ўғилчасига яна хавотирланиб қараб қўйди.

У илгари «ўлгинг келса Қундузга бор» деган афғонча мақол эшитган ва буни ҳазил гап деб кулган эди. Энди бу мақол унга чиндек туюла бошлади. У ўзидан ҳам кўра мурғак боласидан — хон ҳарамидан ўн йил асоратда

яшаб орттирган мана шу ягона жигарпорасидан хаво тирланарди. «Борди-ю, Бобир мирзо Қундузда бўлмасалар, тоғ ошиб Андижонга ўтган бўлсалар ёки Қобулга қайтган бўлсалар, унда не қилурмиз?» — дерди Хонзода бегим ўзича. Шу ўй таъсирида Помир ва Ҳиндикуш тоғлари билан қуршалган, Амударё ва унинг асов ирмоқлари бўйига жойлашган Қундуз воҳаси Хонзода бегимнинг кўзига жуда бадваҳима кўринарди.

Кечки пайт йўл дарёдан узоқлашиб баландликка кўтарилиб бораётганда қаршиларидан бир тўп қуролли кишилар чиқиб, уларни тўхтатишди. Сўраб-суриштиришлардан сўнг булар — Бобир томонидан йўлларга қўйилган қоровуллар экани маълум бўлди-ю, Хонзода бегим бирдан енгил тортди. Қоровулларнинг бошлиғи меҳмонларнинг олдига тушиб, уларни Қундузнинг баланд бир жойидаги қалъага бошлаб борар экан, энди атроф Хонзода бегимга алланечук бошқача кўриниб кетди. Мовий тоғлардан эсаётган шабада юзини ёқимли силаб ўтди. Амударё бўйидаги ўрмонлар узоқдан нечоғлик хушманзара кўринишини у энди пайқади.

Қундузнинг илгариги хонлари баҳаво бир жойга қурдирган мустақкам қалъа ва унинг ичидаги қаср ҳам Хонзода бегимга узоқдан хийла файзли кўринди. Бу қаср ичида ҳозир у ўзининг суюкли иниси билан учрашишини ўйлаганда шодлиги кўксига сиғмай энтикди.

Уларни кутиб олган мулозимлар Хонзода бегимни ўғли ва канизлари билан бирга меҳмонхонанинг яхши безатилган алоҳида бир хонасига киритиб қўйдилару Бобирга хабар бериш учун қўрғоннинг тўрига қараб кетдилар.

Анчадан кейин Хонзода бегим ўтирган хонанинг эшигидан чиройли соқол-мўйлов қўйган ўттиз ёшлардаги бир йигит шошилиб кириб келди. Бегим уни Бобирнинг мулозимларидан деб ўйлади, секин ўрнидан туриб, саломига алик олди. Йигит унга томон юриб келар экан, овози титраб:

— Бегим, қадамингиз қутлуғ бўлсин! — деди.

Бу — Бобир эди. Лекин Хонзода бегим укасини соқол-мўйлов қўймаган ўн тўққиз ёшли силлиққина йигит қиёфасида эслаб қолган эди. Ҳозир унинг қаршисида турган кенг елкали соқол-мўйлови текис тарашланган йигитнинг кийимлари ҳам шоҳона эмас эди: бошида безаксиз оддий симоби салла, эғнида зира беқасам тўн.

Бегим яна уни Бобирнинг бекларидан бири деб ўйлади-ю, ҳаяжонланиб айтган сўзларига босиқ жавоб қилди:
— Куллук!

Девони хосда ёзув-чизув ишларини қилиб ўтирган Бобир опасининг хабарини эшитиб хонаки кийимда чо-пиб келган эди. Хонзода бегим эса ҳали ҳам подшоҳ ука-сининг киришини кутиб, эшикка ола-зарак бўлиб қарар эди. Бобир опасига ағрайиб қараб қолди. Эшикдан Му-ҳаммад Кўкалдош деган мулозим кирганда бегим ун-дан:

— Амирзодам қанилар?— деб сўради.

Муҳаммад Кўкалдош ҳайрон бўлиб Бобирга қаради. Бобир гап нимадалигини энди тушунди-ю, томоғига бир нарса тикилиб, овози бўғилди:

— Мени танимадингизми?

— Сиз... Сиз...

— Мен Бобирмен!

— Наҳот?!

— Мен сизнинг инингизмен! Гуноҳкор инингиз Бобир!

Хонзода бегим бобирона кўзларни, бобирона овозни энди таниди-ю, ўзини инисининг бағрига отди. Қўлла-рини юзи билан бирга Бобирнинг кўкрагига босди. Бо-бир опасининг елкаларидан қучди, унинг соғинч ва қу-шонч билан айтган сўзларини қулоғи билан эмас, гўё кўкси билан эшитди:

— Бобиржон, Сиз... Сиз ўшанда мендан ранжиган-сиз!.. Биламен... Бошингизга таъна тошлари ёғилган... Мен... айтолмаган эдим. Ўзим учун эмас, сиз учун...

— Мен ҳам буни кейин билдим. Сиз мени қутқариш учун ўзингизни хонга тутиб бермишсиз. Мен сиздан умр-бод қарздормен!

— Ушал қарзингизни мана энди уздингиз, Бобиржон. Бу дафъа мени сиз қутқардингиз! Агар Шоҳ Исмоилга ёзган номангиз бормаса, мени ҳам, хон ҳарамн билан асир тушган аёллар қатори, бирон бек ёки мулозимга тутқун қилиб берур эдилар. Шоҳ Исмоил сиз туфайли мени шунчалар иззат-икром билан озод қилиб, кузатиб қўйди. Сиздек иним борлиги учун худога минг шукурлар қилдим!

Хонзода бегим юзини Бобирнинг кўксидан ол-ди-ю:

— Ҳазрат онамлар қайдалар?— деди.— Бултур бир шумхабар эшитдим, ростми?

— Беш йил бурун... Хасбадан жон бердилар. Қобулнинг Боги Наврўзийсиға қўйдик.

— Э воҳ, элликка ҳам тўлмайд кетибдилар-а!..

— Менга ҳам шуниси беҳад алам қилди! Саксонга, тўқсонга кирганлар озми?

— Онамни гаму гурбат адо қилган, амирзодам? Бизни деб озмунча кулфат чекдиларми!

Муҳаммад Кўкалдош гапни бошқа ёққа бурди:

— Тақдирга чора йўқ, бегим Мана бугун сиз подшоҳ ҳазратлари билан дара топишганингиздан ҳазрат онангизнинг арвоқлари шод бўлур! Қани, ўтирсинлар. Фотиҳа ўқийлик.

Зарбоф кўрпачалар устига ўтиб ўтирдилар. Бу орада ташқаридан бегимни кўриш учун кирган Қосимбек қавчин Кутлуғ Нигор хонимнинг руҳига бағишлаб тиловат қилди.

Кейин Хонзода бегим канизлари орасида ҳаммани жимгина кузатиб ўтирган ўғилчаси Хуррамшоҳни имлаб чақирди.

Боланинг оқ-сарғиш юзи, кўзининг кўкимтирлиги, қисқа бўйни ва сийрак қошлари худди Шайбонийхонни-кига ўхшар эди. Бобир Шайбонийхонни кўрмаган бўлса ҳам Хонзода бегим ўғлини унга таништираётганда боланинг қиёфасида хон отасидан мерос қолган аломатларни аниқ кўргандай бўлди.

Хуррамшоҳ етти ёшга кирар-кирмас отаси уни Балх вилоятига ҳоким қилиб қўйган эди. Ҳокимликни болага атка қилиб белгиланган Мадҳи Султон қилса ҳам Хуррамшоҳ ўз қаршисида катта-катта одамларнинг бош эгиб таъзим қилишларига анчагина ўрганган эди. Хонзода бегим ўғлига Бобирни кўрсатиб:

— Тоғойингиз мана шу кишилар!— деганда, Хуррамшоҳ Бобирнинг хаёлидан ўтган нарсани сезиб ётсирадими ёки унинг кийимлари жўнлигини кўриб, назарига илмадими, истар-истамас бош ирғаб салом берди. Аммо тоғасига яқин бормади. Шунда Хонзода бегим уни елкасидан секин итариб қулоғига шивирлади:

— Эсингизни йиғинг, подшоҳ Бобир мирзо ҳузурдасиз! Шоҳ Исмоил шу ҳазрат туфайли сизни озод қилди!

«Подшоҳ» ва «ҳазрат» деган сўзлардан боланинг кўз-

¹ Хасба — ичтерлама, тиф.

лари гўё чарақлаб очилиб кетди. Шу пайт Бобир жиянининг кўзлари ойисиникидай йирик-йирик эканини сизди.

Тождорлар билан муомала қилишнинг машқини яхши олган бола энди тиззачасини гиламга тираб, Бобир қаршисида юкунди, сўнг икки қўлини кўксига қўйиб, эгилиб таъзим қилар экан, чучук тил билан:

— Хон ҳазратим, мен сизга... сизга хизматқа келдим!— деди.

Бобир унинг бурни ҳам Хонзода бегимники каби қиррали эканини энди кўрди ва бу болага нисбатан қалбида тутун аралашган оловдай мураккаб бир илиқлик сизди.

— Хизматга келган бўлсангиз хуш кўрдик, шаҳзода,— деди-ю, болани қўлидан олиб, ўнг ёнига ўтқазди.

Шу пайт ташқаридан эллик ёшлардаги семиз ҳарам бекаси таъзим қилиб кирди:

— Подшоҳ ҳазратлари, Моҳим бегим олинасаб эгачингиз ҳузурига келишга ижозат сўрадилар!

Бобир Хонзода бегимга қараб сирли бир тарзда жилмайди. Сўнг ҳарам бекасига буюрди:

— Айтинг, келсинлар! Мирзо Ҳумоюнни ҳам ола келсинлар.

Бобирнинг ёш хотини Моҳим бегим кекса Қосимбек ўтирган хонага киришдан ийманиб келолмаётганини ҳамма сизди. Қосимбек ва Муҳаммад Кўкалдош Бобирдан рухсат олиб, секин эшикдан чиқдилар.

Меҳмонхона олдида одам кўп. Марғилонлик Хўжа Қалонбек, унинг укаси Кичик Хўжа, қувалик Тоҳир кўрчи, тошкентлик Саидхон, самарқандлик Мажид барлос, Юсуф Андижоний деган бир навкар,— ҳаммалари ватанларининг дарагини олиб келган Хонзода бегимни кўрмоқчи бўлишар, аммо ичкарига киришдан истиҳола қилиб туришар эди. Қосимбек уларга:

— Аввал ҳарам аҳли билан кўришсинлар, кейин сизларга ҳам рухсат сўрармиз,— деб уларни тарқатиб юборди.

• 2

Шафтоль гулли ипак қабоси ингичка белига, назокатли қадди-қоматига жуда ярашган бир жувон шаҳзодаларча ясантирилган уч яшар болани қўлидан етаклаб, эшикдан оҳиста кириб келди. Болачанинг юз-кўзи Бо-

бирга ўхшашини Хонзода бегим бир қарашдаёқ сездю, тез ўрнидан турди. Моҳим бегим келинлик назоқати билан эгилиб таъзим қилди. Хонзода бегим унга пешвоз чиқиб аввал елкасига қўлларини қўйиб кўришди. Сўнг жувоннинг юзидаги нафис оқ пардани секин кўтариб қаради-да, унинг ажиб бир латофатини юракдан ҳис қилиб завқи келди. Келинини пешонасидан, кўзларидан қувониб ўпди, сўнг шодликдан балқиган юзини Бобирга ўгирди.

— Муборак бўлсин! Бир-бирларингизга бениҳоя муносибсизлар! Бахтли бўлинглар!

Кичкина Ҳумоюң бир қўлчаси билан онасинингetagидан тутиб пастдан юқорига мароқ билан қараб турарди. Хонзода бегим уни қўлига кўтариб олди. Бола аммасини биринчи марта кўраётган бўлса ҳам, бу истараси иссиқ аёлни кўпдан бери биладигандек бегонасирамас эди. Хонзода бегим боланинг лўппи юзига юзини қўйиб эркалатганда Ҳумоюң буни ёқтириб кулимсиради.

Хонзода бегим уни ўзининг ўғилчаси олдига кўтариб олиб борди-да, ерга қўйди:

— Қани, кичкина тоғача «катта» жиянча билан танишсинлар-чи!

Уч яшар бобирийзода билан тўққиз яшар шайбонийзода аввал бир-бирларига жим тикилиб турдилар. Кейин Ҳумоюң Хуррамшоҳнинг белидаги кичкина безакдор ханжарчасига қизиқиб қўл чўзди. Хуррамшоҳ унинг қўлини олиб кўришди-ю, аммо ханжарини бергиси келмай орқага чекинди. Буни кўрган катталар кулиб юбордилар.

Хонзода бегимнинг бошидан кечган барча даҳшатлар, Қундуз йўлида унинг юрагини титратган номаълум хавфу хатарлар шу бир қувноқ кулги билан гўё узоқ ўтмишга айланди. Хонзода бегим ийманиб табассум қилаётган келинини бир ёнига ўтқазди. Иккинчи ёнида хушчақчақ кулимсираб болаларга қараётган Бобирни кўрди. Яқингинада ўзлари ҳам мана шу тоғача-жиян каби ёш бола бўлган пайтлари эсига тушди. Оғир айрилик йилларида опа-ука икковлари ҳам фарзандлик бўлганлари, душман хонадонларидан чиққан бу болалар энди гўдакларча бир маъсумлик билан танишаётганлари қаҳратон қиш кетидан келган баҳордек беҳад ёқимли эди.

► Хонзода бегим келинига яна бир қараб олди-да, кейин Бобирга шўх назар ташлади:

— Толе сизга энди кулиб боқибди, амирзодам! Ўзингизга бунчалик муносиб маликани қандай учратдингиз! Моҳим бегим, қаерликсиз?

— Хуросонлик, ҳазрат бегим,

Моҳим бегим Бобирга «Боғкўча деворидан гул ташлаганимни айтиб мени уялтириб қўйманг яна!»— дегандек илтимоскорона қараб олди. Бобир унинг бу қарашидаги маънони сезиб, завқли жилмайди. Сўнг Моҳим бегимнинг Ҳусайн Бойқарога қариндошлиги борлигини, оталари бундан тўрт йил бурун Бадиуззамон Мирзо билан чиқишолмай Ғазнига келиб қолишганини опасига айтиб берди. Бобир Моҳимнинг ота ва оғаларини Ғазнидан Қобулга таклиф қилган, кейин бу ерда Моҳим билан яна кўришиб унга уйланган эди.

— Ҳирот билан Мурғоб оралиғида Ҳазрати Жом деган шаҳр бор, кўрганмисиз?— сўради Бобир опасидан.

— Кўрганмен. Улуғ шоир Аҳмади Жомийнинг номларига қўйилган.

— Бегимнинг она авлодлари ана ўшал Ҳазрат Жомийга хеш эканлар. Устод Абдурахмон Жомийга ҳам шаҳр эканлар.

Бобир ҳазиломуз кулиб қўшиб қўйди:

— Бегимнинг ўзлари ҳам шундай шоирпарвару шеършуносларки, Жомий билан Навоийнинг барча ғазалларини ёд билурлар. Аммо биз шеър ёзсак мунаққидлик¹ қилиб, нуқсини кўрсатурлар.

Моҳим эрининг ҳазилига ҳазил билан жавоб берди:

— Мунаққид бўлмай иложим йўқ, чунки ҳазратим менинг таърифимда кўп муболаға қилурлар!

Хонзода бегим эр-хотиннинг ҳазилкашлигидан завқланиб кулди:

— Лекин таърифингизда қанча муболаға қилсалар ҳам оз!

— Миннатдормен, ҳазрат бегим!— Моҳим энди ҳаяжонли товуш билан гапирди:— Мен сизнинг жасоратингизни, фидойилигингизни ҳазратимдан эшитиб, ўзингизни кўриш орзусида эдим. Танграмга шукур, бугун шу орзуйим рўёбга чиқди. Ҳазрат бегим, мен сизни афсонавий бир малика деб ўйлар эдим. Бироқ ўзингизни кўр-

¹ Мунаққидлик — танқидчилик.

диму сиздаги меҳригиё афсонавий маликаларда ҳам бўлмас, деб ўйладим! Энди уйимизнинг пешгоҳи ҳам, кўнглимизнинг тўри ҳам сизники!

Моҳим бегим бу гапларни самимий бир ихлос билан айтганини сезган Хонзода бегим:

— Бизга сиздек келин берган танграмга шукур!— деб қўйди.

Хонзода бегим бирдан Ойиша бегимни эслади ва уни Моҳим бегимга таққослаб кўрди. «Бир ҳисобда, Бобиржон аввалги хотини билан ажрашиб кетгани ҳам яхши бўлган экан», деб қўйди ўзича. Сўнг хон ҳарамиди ўзининг тортган азобларини эслаб кетди.

Бобир ўттиз тўрт ёшли Хонзода бегимнинг сочларига битта-яримта оқ оралаб қолганини энди кўрди. Шу туришда опаси Бобирга онасининг энди бева қолган ўттиз етти-ўттиз саккиз яшарли пайтларини эслатди. Хонзода бегим ҳам энди бева эди. Бобир шуни ўйлади-ю:

— Сиз мени деб кўп азоб тортгансиз!— деди.— Сизни эсон-омон даргоҳимизга етказдирган Шоҳ Исмоилнинг яхшилигини ҳеч вақт унутмасмен!

Шоҳ Исмоил тилга олиниши билан Хонзода бегимнинг чеҳраси яна очилди.

— Шоҳнинг Тожли хоним деган ёшгина, кўҳликкина хотини бор экан,— деб ҳикоя қила бошлади.— Шу жувон мени шоҳнинг ҳузурига бошлаб кўрди. «Шоҳ Исмоил сунний мазҳабидагиларни ўлдириб, терисига сомон тикдирармиш» деган ваҳимали гапларни кўп эшитган эдим. «Бадҳайбат бир одам бўлса керак», деб титраб-қалтираб бордим. Қарасам йигирма тўрт-йигирма беш ёшли хушсурат бир йигит тахтда ўлтирибди. Соқол қўйган эмас, фақат узун, ингичка мўйлови бор. Бургут-бурун. Кўзлари катта-катта. Озарий тилда гапирди, сўзларининг ҳаммасига тушундим. Шиаларнинг имомлари биби Фотиманинг авлодлари бўлган эмасми, шунинг учун улар аёл зотини жуда ҳурмат қилар эканлар. Мен буни йўлда ҳам кўп сездим.

— Лекин ўзимизда ҳам илгари аёлларга эҳтиром кучли бўлган,— деди Бобир.— Самарқандда Биби Хоним номли мадраса қурилган. Унинг қаршисида Сарой Мулк хоним мадрасаси бўлган. Шоҳи Зиндада Шодн Мулк хоним мақбараси, Туман оқа мақбараси бор. Ҳиротда Гавҳаршод бегим мадрасаси машҳур.

— Билмадим, у замонларда улуғ аёллар кўп бўлган-

ми ёки уларнинг илму санъатга иштироклари катта бўлганми?— деди Моҳим бегим эрига қараб.— Ҳозир нечукдир ундоқ эмас-да, ҳазратим?

— Фалакнинг гардиши ажиб!— деди Бобир.— Аёлларга муносабат ҳамиша илму санъатга муносабат билан рост келур. Илму санъат барқ урган даврларда аёлларнинг ҳурмати ҳам баланд. Чунки илму санъат аёлларнинг иштироки билангина астойдил юксалган. Маънавий инқироз даврларида олимлару санъаткорлар нечоғлиқ хор бўлса, аёллар ҳам шунчалик камситилмишдир.

— Сиз айтган шу инқироз ҳозир Мовароуннаҳрни чирмаб олган, ҳазратим!— деди Хонзода бегим.— Кўчманчи хону султонлар мамлакатнинг қуруқ гавдасини эгаллаб олмишлар. Унинг руҳи билан ишлари йўқ. Улган одамнинг арвоқини ранжитиш адолатдан эмас. Шайбонийхон пароканда бўлиб ётган ўлкаларни бирлаштирди, Самарқандда ўз номига мадраса қурдирди. Кўҳак¹ дарёсининг устига кўприк қурдирди. Савоб ишлари шу бўлди. Лекин олимлару санъаткорларга муомаласи қандоқ дуруст бўлса, аёлларга ҳам шундоқ эди. Темурийлар аёлларнинг номига мадраса-ю, мақбаралар қурдирганини айтсангиз ғазоби келур эди. Унингча, Улуғбек илму санъатга берилиб, дину имонни унутган эмиш, аёлларни талтайтириб, халқнинг ахлоқини бузган эмиш. Хон ёздирган «Шайбонийнома», «Нусратнома» деган китобларнинг биронтасида бирорта аёлнинг номи тилга олинган эмас. Шаҳзода-ю, султонларнинг оналари ёки хотинлари ҳақида сўзлаш зарур бўлиб қолса, «фалончининг қизи», «фалончининг хотини» деб, фақат отаси ёки эрининг номини ёзурлар. Чунки аёлларнинг номини номаҳрамлар тилга олсалар гуноҳ бўлур эмиш! Ҳали бу — мадраса кўрган илмлик хоннинг даврида бўлган ишлар. Ҳозир тирик қолганларида шу илм ҳам йўқ. Фақат дағал бир кучу бидъату хурофот. Илму санъат аҳли султонлар зулмидан қочиб, бири Хуросонга, бири Истамбулга кетди, бири Кобулга келди. Энди бутун умидимиз сиздан, Бобиржон! Сиз Мовароуннаҳрнинг улуғ руҳини тикларсиз, илму маърифат қуёшини юртимизга қайтариб олиб борурсиз деб, йўлингизга кўз тикканлар кўп!

Бобир опасининг айтганлари қуруқ гап эмаслигини биларди. Шайбонийхон ўлгандан кейин Самарқанддан,

¹ Кўҳак — ҳозирги Зарафшон.

Бухородан, Тошкентдан Бобирга махфий хатлар ва чопарлар келган эди. Кўчманчи султонлар зулмидан безган одамлар Бобирни тезроқ юртига қайтишга чорлар эдилар.

— Утган ҳафта Андижондан хушхабар келди,— деди Бобир опасига мамнун кўз ташлаб.— Тоға авлодимиздан бўлмиш Саид Муҳаммад дуғлат Фарғона водийсидаги барча хайрихоҳларимизни атрофига тўплабдиру водийдан кўчманчи султонларни қувиб юборибдир. Менга китобат ёзибдирки, «Қоратегин орқали Андижонга тезроқ етиб келинг, ота юртингиз сизга мунтазир!»

Хонзода бегим қувонч билан:

— Танграмга минг қатла шукур!— деди.

— Ҳазратим бизни Кобулдан Қундузга олиб келганларининг бойиси ҳам шуки,— деди Моҳим бегим овозини пасайтириб,— тезроқ ватанларига қайтмоқчилар!

— Андижонгами?— шивирлади Хонзода бегим инисига.

Бобир ўйчан кулимсираб бош чайқади — у Андижонга ишончли бир кишисини юбормоқчи, ўзи эса Ҳисор орқали Самарқандга юриш қилмоқчи эди. Лекин Бобир ўзининг бу ниятини тарих саҳнасида пайдо бўлган янги бир куч — Шоҳ Исмоил билан келишмасдан амалга оширолмаслигини сезиб турарди. Чунки Шоҳ Исмоил кўчманчи султонларга қарши курашни давом эттириш ва уларни Мовароуннаҳрдан қувиб чиқариш учун Бобир билан иттифоқ тузмоқчи эди. Бугун Хонзода бегим билан келган элчининг қандай нияти борлигини Бобир тахминан билар эди.

Башарти у Шоҳ Исмоил таклиф қилаётган иттифоқни рад этиб, Андижонга ёки Самарқандга ўзича юриш қилса, шоҳ ундан айниб, шайбонийзодалар билан иттифоқ тузиши мумкин эди. Шайбонийхоннинг ўғли Темур Султон шоҳга элчилар ва совғалар юбориб, музокара олиб борганидан Бобир хабардор эди. Бу икки зўр кучга Бобир ёлғиз бас келолмаслиги эса ўз-ўзидан аён эди...

У аёлларга бу мураккаб муаммоларни айтиб ўлтирмади-ю, Шоҳ Исмоилнинг шоирлигидан гап очди.

— Мирзохон менга шоҳнинг шеърларидан келтириб кўрсатди,— деди опасига.— Таъби назми баланд, озарбайжон туркийсида жуда чиройли ғазаллар битибдир.

▶ Яна камтарлик билан «Хатоний» деган тахаллус танлаб-
дир.

— Катта шоирлиги рост,— деди Хонзода бегим.—
Ғазалларини одамлар қўшиқ қилиб айтганларини эшит-
дим. Шоҳ мени қабул қилганда «Бобир подшоҳнинг
шоҳлигини ҳам, шоирлигини ҳам эҳтиром эдюрмиз», де-
ди. Кейин ҳазратимнинг Ҳиротда куйга солинган ғазал-
ларидан икки сатрини ёд айтиб, «Чўх яхши!»— деб
қўйди.

Бобир шоҳнинг бу мақтовидан кўнгли ийиб, уялинқи-
раб:

— Қайси ғазал экан?— деди.

Хонзода бегим бармоқларини лабларига қўйиб ғазални сўзма-сўз эшлашга тиришар экан, Моҳим бегим унга кўмаклаша бошлади.

— «Менинг кўнглимки, гулнинг ғунчасидек таҳ-ба-
таҳ қондир» деб бошланурми?

— Ҳа, ҳа, худди шу!— деб Хонзода бегим иккинчи сатрини ўзи айтди:— «Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи но имкондир».

— Шоҳга бу матлаънинг ёққани бежиз бўлмаса керак,— деди Бобир.— У ҳам бизга ўхшаб, отасидан ёш қолган экан, қувғинларга учраб, кўп кулфат чеккан экан. Менга унинг тарихини Мирзохон айтиб берди.

Энди Шоҳ Исмоил дунёда адолат ўрнатмоқчи эмиш.

— Шоҳ менга ҳам шуни айтди,— деди Хонзода бегим.— «Адолатни суннийлар ўн икки имом билан бирга ўлдирмишлар», деди. Лекин ўн иккинчи имом — Ҳазрати Мадҳи ўлган эмас эмишлар, ҳозир осмондан ерга тушиб, суннийларнинг жазосини берар эмишлар. Шунинг учун шиалар шоҳни «соҳиби замон» деб улуғлар эмишлар.

Бобир бу ясама эътиқодлардан гаши келиб, бош чайқади-ю:

— Таажжуб!— деб қўйди.— Марҳум Шайбонийхон ўзини «Халифани раҳмон, имоми замон» деб юриб, охири нима бўлди? Динни сиёсатга айлантириш не ҳожат?

— Лекин шиалар билан суннийларнинг адовати аслида ҳокимият талашишдан келиб чиққан эмасми, ҳазратим?— деди Моҳим.

Ислом тарихини яхши биладиган Бобир суннийлар билан шиаларнинг қонли курашларини хаёлидан ўтказа бошлади.

Бу кураш Бобир яшаган даврдан салкам тўққиз юз

Йил аввал — Муҳаммад пайғамбарнинг ўлими билан бошланган эди. Муҳаммад пайғамбар тузган давлатни ким бошқариши керак? Ким унинг давомчиси — халифни бўлиши керак?

Энг яқин қариндошни ворис қилиш тарафдори бўлганлар Алини биринчи халиф қилиб кўтармоқчи эдилар. Чунки Али пайғамбарнинг амакиваччаси эди ва унинг ягона фарзанди Биби Фотимага уйланган эди. Аммо Али чорёрлар орасида энг ёши эди. Қабила удуми, яъни суннийга биноан энг ёши улуғ ва обрўси баланд ўтағаси мусулмон оламига бош бўлиши керак эди. Шу сабабли кекса Абубакирни биринчи халиф қилиб кўтардилар. Шу билан бирга Али ҳам пайғамбарнинг тўртта энг яқин салафларидан — чорёрларидан бири деб тан олинди, фақат ёшига қараб уни Абубакир, Умар ва Усмондан кейинги тўртинчи ўринга қўйдилар.

Душманлари аввал Умарни, кейин Усмонни суиқасд билан ўлдирадилар. Ниҳоят Али халиф бўлади. Аммо орадан беш йил ўтар-ўтмас душман тараф қасдма-қасдига Алини ҳам ўлдирди.

Али тарафдорлари унинг ўрнига ўғиллари — Биби Фотимадан туғилган Ҳасан ва Ҳусанни мусулмон оламининг бошлиғи деб эълон қиладилар. Аммо Имом Ҳасан касалланиб ўлди. Имом Ҳусан Карбало даштида суннийлар билан қилинган жангда ҳалок бўлди. Шундан кейин халифалик яна суннийлар қўлига ўтди-ю, Алининг авлодига мансуб бўлган барча имомлар бирин-кетин ўлдирилаверди. Фақат ўн иккинчи Имом Муҳаммад ёшлигида сирли бир тарзда йўқолди, унинг ўлик-тириги топилмади. Мухолифлари уни ўғирлаб кетиб ўлдирганлари тахмин қилинса ҳам унинг тарафдорлари халқ орасида «Имом Муҳаммад осмонга чиқиб кетган, бир кун Имом Мадҳи номи билан қайтиб тушиб, дунёда адолат ўрнатади» деган бир диний эътиқодни тарқатдилар. Адолатсизликдан азоб тортиб юрган жуда кўп содда одамлар бу гапга ишонадилар. Шиалар мусулмон оламидаги барча бахтсизликларга Алидан олдинги уч халифни ва уларнинг кейинги авлодларини сабабчи қилиб кўрсатдилар. Суннийлар узоқ вақт давлат тепасида турган ва мусулмон динини жуда кўп мамлакатларга тарқатган ҳоким куч бўлганликлари учун уларнинг зулмларидан порози бўлган кўпгина олимлар, санъаткорлар, деҳқонлар, косиблар ва бошқа турли табақа вакиллари ҳам

► шиалар томонига ўтдилар. Қадимий маданият маркази бўлган Эрон ва Озарбайжонда шиаларнинг суннийларга қарши кураши тобора ўсиб борди. Шоҳ Исмоил шиаларнинг мана шу курашидан фойдаланиб, давлат тепа-сига келди, тарихда биринчи марта шиа мазҳабини катта бир давлатнинг динига айлантирди ва суннийларга қарши ғазоват эълон қилди.

— Рост, шиа-сунний адовати қандай хунрезликларга сабаб бўлганини мен Ҳиротда кўриб даҳшатга келдим!— деди Хонзода бегим ва бир воқеани ҳикоя қилиб берди.

Марвдан кейин Ҳирот қизилбошлар қўлига ўтгач, бу ерда Шайбонийхон даврида қатағон қилинган шиалар қасоскорона бош кўтардилар. Улар Ҳиротда Шайбонийхоннинг барча ишларига фатво берган саксон ёшли шайхулислом Тафтазанини шиаларга тутиб бердилар. Шиалар чолни кўчага —халойиқ орасига судраб олиб чиқдилар ва дарҳол сунний мазҳабидан шиа мазҳабига ўтишни буюрдилар Тафтазани бунга кўнмади. Шундан кейин шиалар уни кўчадаги бир дарахтга осиб ўлдирдилар ва жасадини дарахт билан бирга ёқиб юбордилар.

Бўни кўрган холис одамлар шиа-сунний душманлигидан безор бўлиб, Абдурахмон Жомий тириклигида ёзиб кетган ўткир рубойни бир-бирларига шивирлаб айтадилар:

Эй муғбачан даҳр, бидеҳ жоми маям,
Ки омад зи низойи сунни-ю, шиа қаям.
Гўяндки, Жомие, чи мазҳаб дори?
Сад шукурки, саги сунни-ю, ҳар шиа наям!

Бу рубойнинг сўзлари оғиздан-оғизга ўтиб, шиаларнинг қулоғига ҳам етиб боради. Айниқса «шианинг эшаги» деган ибора уларнинг жонини чиқаради. Қизилбошлар бидъатга берилган ҳиротлик шиалар ва ёш безорилар тўдасини Абдурахмон Жомийнинг мақбара-сига бошлаб бордилар. Қабр устига қўйилган мрамар тошни кўчириб ташлайдилар. Тошга ўйилган «Жомий» сўзидаги

! Таржимаси: Эй дунёнинг ёш оташпарасти, менга майим жомини бергилки, сунний ва шиа низоларидан қусгим келмоқда. Десалар: Жомие, сен қайси мазҳабдансен? Юз шукурки, суннийнинг ити-ю, шианинг эшаги эмасман!

арабча «جاء» нинг нуқтасини ўчириб, «جاء» тарзида ҳарф-нинг юқорисига қўядилар. Натижада улуғ шоирнинг номи «Хомий» деб ўқиладиган бўлади. Жоҳиллар бу билан ҳам қаноат қилмайдилар. Жомий мақбарасига Навоий ўрнаттирган заррин ўймакорлик гўзал эшикни синдириб, мақбара билан бирга ёндириб юборадилар.

Бу воқеани опасидан эшитган Бобир ғазаб аралаш ҳайрат билан сўради:

— Наҳотки Шоҳ Исмоил шундай жаҳолатга йўл берган бўлса?

— Менинг билишимча, бу ишдан шоҳ беҳабар қолган. Ҳиротдаги мудҳиш ишларга шоҳнинг Хуросон бўйича ноиб Нажми соний бошчилик қилган.

— Не бўлганда ҳам Ҳазрати Жомий минг марта ҳақлар: шиа-сунний низолари кўнгилни оздирадиган даражада хунук!.. Ҳайҳот, дунёнинг ишлари ҳамиша чингал! Туғишганлардан-ку, дўст-ёр тополмадим. Энди тақдир менга Шоҳ Исмоилдек бир мард, танги, фозил дўст берди, деб суюнсам, бунинг ҳам ишқал ишлари бор экан.

Моҳим бегим Бобирнинг кўнглига чўккан ғуборни тарқатгиси келиб, кулимсираб гапирди:

— Гул тикансиз бўлмас экан-да, ҳазратим!

Бобир хотинининг жилмайган юзига тикилиб қаради-ю, ўзининг ҳам чеҳраси очила бошлади. Шунча айрилиқлардан кейин севимли опаси билан яна учрашгани, бу қувончга Шоҳ Исмоил туфайли муяссар бўлгани такрор эсига тушди. Қундузда шайбонийзодалардан ихлоси қайтган йигирма минг кишилик қўшин мўғул беклари бошчилигида Бобир ҳузурига келгани ва унинг хизматига ўтгани яна ёдига тушди-ю, кўнглини яйратиб ўтди.

Бобир кўзини Моҳим бегимдан олиб опасига қаради:

— Энди ҳеч бир гулнинг тиканидан кўрқмасмиз! Мақол борки, гули учун тикани ҳам ноилож суғорилур... Шоҳ Исмоил шунчалик одамгарчилик қилибди! Майли!

Бобир ўрнидан турди. У шоҳдан келган элчи билан учрашиши керак эди. Моҳим уни эшик олдигача кузатиб борди. Бобир эшикдан чиқаётиб, Хонзода бегимни қаерга жойлаштириш ва қандай эъозлаш ҳақида хотинига кўп гапириб ўтормади-ю:

— Эгачимни онам ўрнида кўргайсиз!— деди. Шу бир оғиз гапдан ҳамма нарсани англаган Моҳим:

— Жоним билан!— деб кўлини кўксига қўйди.—
Сиздан ҳам бир илтимос, ҳазратим.

— Хўш?

— Биз тикан деб ўйлаган нарсалар оғули тиглар бўлиб чиқмасин. Эҳтиёт бўлинг!

Бобир хотинининг ҳамма нарсага фаҳми етадиган зийрак бир дўст эканини ҳозир яна бир марта сизди-ю, унга меҳри товланиб:

— Хотиржам бўлинг!— деди.

Сўнг қалби учрашув қувончига, меҳрибон аёллар нафосатига ва масъум болалар завқига тўлиб қўрғон ҳовлисига чиқди.

Девонхонага яқинлашганда элчилар билан бўладиган муомалани кўз олдига келтирди-ю: «молу дунёни аямаслик: керак» деган ниятни кўнглига тугди.

3

Бобирнинг буйруғи билан Вали хазиначи бисотида бор энг қимматбаҳо дуру гавҳарлардан, Бадахшон лаълари-ю, олтин безакли кийимлардан, камёб тиглар ва буюмлардан шоҳга алоҳида, унинг элчисига алоҳида инъомлар ҳозирлади. Сарой бовурчилари, баковул ва ясовуллари икки кеча-ю, икки кундуз югуриб-елиб, Қундузда ҳали мисли кўрилмаган шоҳона зиёфат ва базмга ҳозирлик кўрдилар. Улкан зиёфат учун ҳисорий қўйларнинг ўзидан етмиш-саксонтаси сўйилди. Тоғлардан, ўрмон ва дарёлардан овлаб келинган ғозлар, какликлар, охулар соғи бундан ҳам кўпроқ эди.

Шоҳ Исмоилнинг меҳмондорчиликларини кўп кўрган одамлардан бири — Бобирнинг холаваччаси, илгариги Уратепа ҳокимининг ўғли Мирзохон эди. У Бобирга бир неча марта:

— Шоҳ элчилари чоғирсиз зиёфатни зиёфат ўрнида кўрмаслар,— деб айтди.

Бобирнинг эшик оғаси Қосимбек эса ичкиликни жуда ёмон кўрарди. Бобирнинг ўзи ҳам ҳали беклари билан бирор марта ичкилик базми ўтказган эмас, фақат Кобулда Моҳимга уйлангандан кейин: хушбўй чоғирлардан бир-икки марта татиб кўрган эди.

Ҳозир унинг кўнглида кўпириб турган қувонч билан бирга Шоҳ Исмоилга ва шиалар билан суннийларнинг душман муносабатларига бориб тақаладиган қандайдир

ғашлик, чигаллик бор эди. Бу ғашликни бугун фақат май билан тарқатиш мумкинга ўшарди. Бундан ташқари меҳмонларнинг кўнгли учун ҳам Бобирнинг ичиши зарур эди.

Унинг амри билан Қундуздан топиш мумкин бўлган энг тоза чоғирлар, энг ўткир майлар топтириб келтирилди.

Гулгун парчадан зар ёқали або кийган ўспирин соқийлар олтин кўзалардан олтин-кумуш суроҳийларга май қуйиб, аввал Бобирга, сўнг унинг ёнида ўтирган шоҳ элчиси Муҳаммаджон эшик оғасига, элчидан нарига чўккалаган Мирзохонга навбатма-навбат узатдилар.

Зиёфатда Бобир томонидан юздан ортиқ аёнлар, беклар ва мулозимлар қатнашмоқда эдилар. Аввалги зиёфатларда Бобирдан ва Қосимбекдан яшириб май ичадиган кўпчилик беклар энди чоғир тўла қадаҳларини қўлларида бемалол тутган ҳолда бир-бирлари билан шўх-шўх кўз уриштиришар, қувноқ илжайишар ва подшоҳнинг ишорасини кутишар эди. Пойгаҳда кичик беклар орасида ўтирган Тоҳир ҳам қўлидаги май тўла кумуш қадаҳга жонли бир нарсага қарагандай эҳтиёт билан қараб қўярди.

Мирзохон ёнидаги элчига шивирлаб изоҳ берди:

— Олий меҳмон, сиз ғаройиб бир ҳодисанинг гувоҳидирсиз. Бобир подшоҳ саройида бугун биринчи марта чоғир мажлиси!.. Эътибор беринг: мажлисда фавқулодда бир ҳаяжон ҳукмрон!

Бошига қизил жиғалик катта салла ўраган, соқоли хина билан бўяб қизартирилган бургутбурун элчи Бобирга мароқ билан тикилди.

Бобир қўлидаги қадаҳни учиб кетиши ёки чўқиб олиши мумкин бўлган нотаниш бир қуш каби авайлаб ушлаб турарди. Одамлар унинг сўзини кутаётганларини сезиб, овози товланиб гапира бошлади:

— Олий зотлар даврасида шодиёна кунларда узум сувидан ҳалолу покиза қилиб тайёрланган чоғир ичмоқ ота-боболаримиздан қолган одатдир. Ҳаётимизда шодликдан кўра ғаму ғурбат кўпроқ эди, шунинг учун ҳанузгача чоғир мажлисига майл кўрсатмадик. Ҳиротда Бадиуззамон мирзо билан Музаффар мирзодек тождор хешларимиз биз учун ораста базмлар бериб, чоғир таклиф қилганлари мажлис аҳлига маълум бўлса керак. Ушанда ҳам биз узрлар айтиб, чоғирдан ўзимизни торт-

ган эдик, чунки у маҳалларда май ичиб хурсандчилик қилғудек шодмон эмас эдик. Тангрим бизни шод-хуррам кунларга мана энди етказди. Биз бу масъуд кунларга Шоҳ Исмоил ҳазратларининг шарофатлари билан етишдик. Бугунги шод-хуррамликни бизга олий меҳмонимиз Муҳаммаджон эшик оғаси жаноблари келтирдилар! Шунинг учун бизнинг биринчи чоғир мажлисимиз Шоҳ Исмоил ҳазратларига чексиз ишонч ва эҳтиромларимиздан кичик бир нишона бўлғай! Биринчи қадахимиз эса шонинг мўътабар элчиси Муҳаммаджон эшик оғаси жанобларига юксак ҳурматимизнинг исботи бўлғай!

Бу сўзлардан кўнгли ийиб, чуқур кўзлари оловланиб кетган элчи ўрнидан туриб, Бобирга эгилиб таъзим қилди. Сўнг жойига ўтириб, қўлидаги чоғирни охиригача сипқарди.

Пастда ўтирган созандалар «Сарвон намо» куйини чала бошладилар. Дастурхонга кийик ва каклик кабоблари тортилди. Энг мазали таомлар орасида яна икки-уч қайта май ичилди. Одамлар энди ўзларини боягидан хийла эркин сеза бошладилар. Қаҳқаҳа, ўйин-кулги авжигача чиқди. Қувноқ, шўх куйлар кетидан яна алёрлар айтилди. Ниҳоят, сўз навбати шоҳ элчисига яқинлашди. Шунда Муҳаммаджон эшик оғаси ёнидаги мулозимига нимадир деб шивирлади. Мулозим бош ирғаб, ён эшикдан чиқиб кетди-ю, навбатдаги қувноқ куй тугаган пайтда устига бир неча қават оқ ипак ёпилган қандайдир совғани олтин баркашга солиб кўтариб кирди.

Муҳаммаджон эшик оғаси Шоҳ Исмоилнинг Бобирга бериб юборган мактубини ва олтин-кумуш инъомларини кундуз топширган эди. «Энди бу яна нима экан?»— деб ҳамма ўтирганлар олтин баркашга тикилиб қолди. Умумий жимликда қизилбош бек баркашдаги совға билан Бобирнинг қаршисига таъзим қилиб келди. Бобирга яқин ўтирган Муҳаммаджон эшик оғаси ўрнидан туриб гап бошлади:

— Султон Захириддин Муҳаммад Бобир баҳодир ҳазратларининг соҳиби замон Шоҳ Исмоил ҳазратлари— йа чўх юксак, чўх семимий ҳурматлари варлигина алҳол бизим ишончимиз камил ўлди. Шу себебли Шоҳ Исмоил ҳазратлари юбормиш муқаддас инъомни Бобир подшоҳ ҳазратларийа топширмага ижоза бергайсиз!

Элчи олтин баркашдаги совганинг устидан ипак пардани олди. Бобир ёқут ва дур билан безалган нафис оқ

ипак саллани кўрди. Салланинг тепасига ўн икки имомнинг қонини эслатувчи қизил жиға суқиб қўйилган эди. Салла анча катта — Бобир ўрамларнинг сони ҳам шаҳид бўлган имомлар каби ўн иккита эканини тахмин қилиб билди. Шиаларнинг эътиқодига биноан, бу ўрамларнинг ҳар бири — бир имомнинг руҳи учун муқаддас макон эди.

Ичган чоғиридан юзи қизариб, кўзлари ялтиллаб турган Бобир ўзининг аъёнлари орасида шивир-шивир бошланганини пайқади-ю, кулимсираб Қосимбек томонга қаради. Аммо Қосимбек ва ундан нарида ўтирган Хўжа Халифа номли шайхулислом олтин баркашдаги досторга жирканиб ва ҳатто кўрқиб қарамоқда эдилар.

Чунки Бобирнинг ўзи ҳам, Қосимбек ҳам, зиёфатда ўлтирган бошқа сунний аъёнлар, мулозимлар ҳам чорёрларнинг ҳурмати учун бошларига тўрт ўрам қилинган салла ўрар эдилар. Кичиклигидан оллоҳу таолога, пайғамбар ва чорёрларга чексиз ишонч ва эътиқод руҳида тарбияланган одамлар бошларидаги саллаларининг тўрт ўрамида тўрт чорёрнинг руҳи яшайди, деб ишонар эдилар. Шиалар шу чорёрларнинг учтасини тан олмай ҳақорат қилишар, уларнинг ўн икки ўрамлик саллалари эса Абубакир, Умар ва Усмонларнинг авлодларига қарши курашган шиа имомларини улуғлар эди.

Шиаликни — муқаддас чорёрлардан юз ўгириш, диндан чиқиб, рофизий бўлиш деб ўрганган кекса Қосимбекка олтин баркашдаги салланинг майин йилтираган ипаги — илон терисининг йилтирашидек кўринди. Қосимбекнинг назарида, саллага қадалган ёқутларнинг чўғдай ёниши заҳарли илоннинг қизғиш кўзлари қонга тўлиб ёнишига ўхшарди.

Муҳаммаджон эшик оғаси Бобирга яна бир марта таъзим қилди-ю, Шоҳ Исмоил шахсан бериб юборган шу муқаддас дасторни қўлига олиб бошига кийишини ундан илтимос қила бошлади.

Ўнлаб кўзлар Бобирга «Не қиларкин?» — деб тикилди. Қосимбек Хўжа Халифага таҳлика билан шивирлаб:

— Макру ҳийла билан ҳазратимни шиа мазҳабига ўтказмоқчиларми? — дегани Бобирнинг қулоғига чалинди.

Бобир агар шу дасторни бошига қўйса шиа мазҳабига ўтгандай кўриниши мумкинлигини энди пайқади. У,

ичган чоғиридан дурустгина кайф қилган эди. Ҳозир ва- зият унга Қосимбек қўрққанчалик ваҳимали туюлмас эди. Чорёрлар ҳам, ўн икки имом ҳам Бобир учун бун- дан тўққиз аср бурун ўтган тарихий шахслар эди. Узоқ ўтмишга айланган қонли душманликни бугун давом эт- тириш кимга керак?

Қизилбош бек ҳамон Бобирнинг қаршисида тиз чў- киб, олтин баркашдаги саллани унга тутиб турибди. Шоҳ элчиси унга илтимоскорона таъзим қиляпти. Улар орқали Шоҳ Исмоил гўё Бобирга ҳамкорона қўл чўзаяп- ти. Бобир бу қўлни қайтарса, шоҳ билан орани узиши керак бўлади. Кейин шайбонийзодалар шоҳ билан иттифоқ тузишади-ю, Бобирнинг ватанга қайтадиган йўлларини яна бекитишади. Бобир эса ҳозир бутун ву- жуди билан ватанига қайтишни истади. Бу истаги йў- лида тоғ келса кемириб, сув келса симириб ўтмоқчи бў- лади.

Бобир элчига мулойим кўз ташлаб:

— Шоҳ Исмоил ҳазратларининг инъомлари биз учун беҳад азиз,— деди ва баркашдаги саллага қўл чўзмоқ- чи бўлди.

Шунда Қосимбек оғзини унинг қулоғига яқинлашти- риб, хавотир билан шивирлади:

— Ҳазратим, зинҳор бошингизга кийманг! Зинҳор!

Бу сўзлар элчига ҳам эшитилди ва уни ранжитгани авзойи ўзгариб кетганидан сезилди.

Сув қуйгандай жимжитликда Бобир Муҳаммаджон эшик оғасига майин кулимсираб қаради:

— Олий меҳмонимиз имомия¹ мазҳабиданлар, шун- дайми?

Элчи тасдиқ маъносида бош ирғади. Бобир яна ўшан- дай мулойимлик билан сўзида давом этди:

— Имомиялар ҳам Муҳаммад алайҳиссаломнинг ум- матларими?

— Алҳамдулилло!— деб элчи дарҳол калима кел- тирди.

Шундан кейин Бобир Қосимбек томонга ўгирилди:

— Сиз ҳам Муҳаммад умматимисиз, жаноби амирал умаро?

Қосимбек ҳам калима келтирди-ю, охирида:

¹ И м о м и я — шиа мазҳабининг расмий номи.

— Ҳазратим, сизни илоҳа чоҳорёри босафóлар қўлаб-қувватласинлар!— деб қўшиб қўйди.

Чорёрлар тилга олиниши билан элчининг ранги ўчиб, лаби асабий пирпиради.

— Жаноб Муҳаммадjon эшиқ оғаси!— деди Бобир тез.— Қуръони шарифда айтилганки, «қулли муслимина ихватун». Яъни, барча мусулмонлар оға-инилардир. Биз ҳаммамиз бир диндамиз. Демак, ҳаммамиз оға-инилардек яқин бўлмоғимиз керак. Биз сизнинг мусулмонлик эътиқодларингизни ҳурмат қилганимиз каби, сиз ҳам бизнинг, — деб Бобир икки қўлини ёйиб, барча бек ва мулозимларини кўрсатди, — мусулмонлик эътиқодларичизни ҳурмат қилурсиз деб ишонамиз!

Элчи энди бир оз юшаб устма-уст бош ирғади:

— Ушбу муқаддас армуғон ҳам бизим сизлара буюк аҳтиромимиз аломатидир!

Бобир энди Қосимбекка юзланди.

— Ҳазрати Алини сизу биз ҳамиша бошимиз устида олиб юрибмиз, шундоқми?

Қосимбек — салласидаги тўрт ўрамнинг бири — Ҳазрати Алининг руҳига макон эканини ўйлаб, қўлни кўксига қўйди:

— Шундоқ, ҳазратим.

— Муҳаммад алайҳиссаломнинг ягона фарзандлари бўлган Биби Фотима- биз учун ҳам муқаддас волидадилар, шундоқми?

— Шундоқ, ҳазратим!

— Шундоқ бўлса, Ҳазрати Али билан Биби Фотиманинг азиз авлодлари бўлган имомларни биз ҳам эъзозласак, мусулмончиликка тўғри келурми, йўқми?

Боя Бобирга жон куйдириб ҳалиги гапни унинг қулоғига шивирлаган Қосимбек подшони ниятидан қайтаролмаслигини, шоҳнинг бу махсус совғасини Бобир қабул қилмай иложи йўқлигини энди сизди. У кўпчиликнинг олдида Бобирга тан бергандай бўлиб, аслида уни ёқлагиси келиб бош эгди;

— Подшоҳ ҳазратлари сиз ҳақсиз, қулингизни густоҳлигим учун афв этинг!

Бобир Қосимбекка мамнун кўз ташлаб:

— Маъзурсиз,— деди. Сўнг дастор солинган оғир баркашни тутиб туравериб қўллари толиб кетган қизилбош бек томонга ўгирилди. Бобир дасторни дадил бир ҳаракат билан икки қўллаб баркашдан олганда унинг

ўнлаб бек ва мулозимлари ваҳима билан: «о!» деб юборишди. Бобир дасторни қўлида тутган ҳолда:

— Шоҳ Исмоил ҳазратлари ўз муборак иликлари билан юборган бу армуғонни биз кўзга сургаймиз!— деди-ю, дасторни кўзи аралаш пешонасига теккизиб олди.

Муҳаммаджон эшик оғасининг юзи қувончдан балқиб кетди:

— Муташаккирам, подшоҳ ҳазратлари, муташаккирам!

Лекин Бобирнинг бек ва мулозимлари орасида, хусусан, яқинда унга келиб қўшилган мўғул беклари орасида ҳайрат, қўрқув ва койиниш оҳангларига тўла бир шовур-шувур эшитилди.

Бу ғовурдан Қосимбекнинг ранги оқариб кетди. Муҳаммаджон эшик оғаси эса Бобирни шиа мазҳабига ўтказиб, катта ғалабага эришгандай шодланиб гапирди!

— Подшоҳ ҳазратлари, биз умид эдюرمىзки, сиз шоҳ ҳазратларининг буюк мададлари ила яна Самарқанд тахтия чиққанингизда азиз бошингизда шу муқаддас дасторни кўришга муяссар ўлурмиз!

— Тангри бизни сиз айтган бахтиёр кунга еткизса, бу дасторни тож ўрнида кюрмиз. Шоҳ Исмоил ҳазратларига шу аҳдимизни бориб айтгайсиз!

Бу гаплардан сўнг мўғул беклари орасидаги асабий шовур-шувур яна кучайди. Шоҳ элчиси эса Бобирнинг дадил одам эканига, Шоҳ Исмоил билан мустаҳкам иттифоқ тузиш учун суннийпараст бекларининг ҳар қандай қаршиликларини енгиб ўтиши мумкинлигига энди ишонди.

Мана шу ишонч Бобирнинг шоҳ элчиси билан эртаси куни олиб борган музокараларини анча енгиллаштирди.

Шоҳ Исмоилнинг Бобир билан иттифоқ тузишдан мақсади — Мовароуннаҳрга у билан бирга қўшин тортиб бориш ва шайбонийзодаларни бирга тор-мор қилиш эди. Бобир шайбонийзодалар устидан ғалаба қилишни нечоқлик истамасин, Мовароуннаҳрга ўз қўшини билап мустақил кириб боришни истарди. Чунки агар у асосий ғалабани ўзи мустақил қўлга киритмаса, ватанига обрў билан қайтолмаслигини, ёвлари уни «Шоҳ Исмоилнинг найзасига мийиб кириб келди!»— деб маломат қилишларини сезиб турарди.

Бобир шоҳ Исмоилнинг Марвда эришган ғалабаси етарли эканини, энди улар дам олишлари кераклигини,

шайбонийзодаларни Ҳисордан, сўнгра Самарқанддан қувиб чиқаришни энди Бобир зиммасига олиши кераклигини элчига қайта-қайта айтиб кўрди. Лекин Шоҳ Исмоил ҳам Самарқандга интилмоқда эди, агар унинг бу интилиши амалга ошмаса Бобир билан иттифоқ тузишнинг қизиги қолмас эди. Элчининг гапидан буни сезган Бобир музокарани бошқа йўналишга бурди.

Шоҳ Исмоилнинг аскарлари тоғ йўлларида қийналиб, минглаб чақирим ортиқча йўл юриб, Қундуз ва Ҳисорга келиб юриши не керак? Шоҳ қўшини карвон йўли билан Термиз ва Бойсун орқали Самарқандга қараб отлансин. Бобир эса ҳозир Ҳисорга яқин турибди. Бир ҳамла билан Ҳисорни кўчманчи султонлар қўлидан тортиб олишга кучи етади. Кейин у Самарқандга жануб томондан йўл очади ва Шоҳ Исмоилнинг қўшини билан Шаҳрисабз — Қарши апрофларида учрашади.

Мантиқан асосли бўлган бу фикрга шоҳ элчиси эътироз қилолмади-ю, Бобирнинг таклифини қабул қилди.

4

Бобир элчи билан тузган бу битимни Шоҳ Исмоилнинг тасдиғидан ўтказиш учун Мирзохонни Табризга вакил қилиб юборди-ю, ўзи Ҳиндикуш тоғининг шимоли-ғарбий этакларига тўпланган қўшинларини жангга тайёрлай бошлади.

Баҳор охирлаб қолган кунларнинг бирида Бобир Қосимбек билан адир йўлидан мўғул бекларининг қароргоҳларига отлиқ кетмоқда эдилар. Шунда Қосимбек Бобирни йўлдан четроққа бошлаб чиқиб, бир шумхабарни айтди.

Шоҳ Исмоил юборган шиа дасторини Бобир кўзига суриб, элчига қуюқ ваъдалар берганидан мўғул беклари қаттиқ ранжиган эмишлар, уни «чорёрлардан воз кечиб, имомия мазхабига ўтди», деб фитна уюштирган эмишлар. Бундан беш-тўрт йил бурун Қобулда Эгу Салим, Шерқули деган мўғул беклари Бобирга суиқасд қилмоқчи бўлган пайтларида қўлга тушган, Бобир уларни яқин тарафдорлари билан қатл эттирган эди. Шайбонийзодалардан айниб, яқинда Бобирга келиб қўшилган мўғул бекларнинг орасида ўша ўлдирилганларнинг уруғдошлари бор экан, улар кек сақлаб юрган эканлар. Энди шу беклар яширинча тил бириктириб, Бобирни Қундузда ўлдирмоқчи ёки Қобулга қувиб юбормоқчи эмишлар.

Унинг ўрнига Бобирнинг қўлида ўсган тоғаваччаси, марҳум Олачахоннинг ўн етти яшар ўғли Саидхонни тахтга чиқармоқчи эмишлар.

— Кимлар шундай қилмоқчи? Кимлар?!— деб Бобир ғазабдан титраб сўради.

Қосимбек орқасига ўгирилиб қаради, Мулозим ва хос навкарлар узоқда қолган, овоз уларга эшитилмайди. Шундай бўлса ҳам Қосимбек товушини пасайтириб:

— Қамбарали Саллоҳ, Сайидали Шакма,— деб бир қанча фитначиларнинг номларини айтди.

— Иблислар! Қачонгача булар менинг елкамга тиг урурлар?! Андижондаги Аҳмад Танбал ҳам шу тоифадан эди! Бас! Ҳаммасини туттиринг! Пора-пора қилиб, гўштларини қузғунларга ташлатурмиз!

Қосимбек отининг жиловини тортиб, тоғ этакларидаги минглаб ўтовларга хавотир билан кўз югуртириб чиқди.

— Ҳазратим қаранг, булар жуда кўп. Навкарлари билан йигирма минг!

Кўп асрдан бери Мовароуннаҳрда яшайдиган, туркий тилда сўзлашадиган, мусулмон динини қабул қилиб, унинг хурофотига қаттиқ берилган бу мўғул беклари ва навкарларининг касби ҳарбий иш эди. Қайси подшоҳ тулуфани кўпроқ берса, қайси жангдан ўлжа яхшироқ тушадиган бўлса, буларнинг кўпини ўша подшоҳ ва ўша жанг ўзига жалб қилар эди. Хисравшоҳ хизматидан Шайбонийхонга ўтган, унинг мағлубиятидан сўнг Бобирга келиб қўшилган бу ёлланма аскарлар беқарорликка ўрганган эдилар.

Агар Бобир фитначи бекларни туттириб жазолатадиган бўлса, уларнинг уруғ-аймоқлари аразлаб кетиб қолиши, сўнг қасд олишнинг пайига тушиши аниқ эди. Агар ички уруш бошланиб кетса, кейин Бобир шайбонийзодалар қаршисида заифлашиб, енгилиши муқаррар эди.

Бобир шуни ўйлаганда қалбидаги ғазаб ўрнини оғир хавотирлик туйғуси эгаллади.

— Мудом инсофу имонга хилоф хиёнатлар шу мўғул бекларидан содир бўлур! Яна булар дину мазҳабни ҳимоя қилмоқчиларми?!

— Бутун жаҳолат ана шундоқ нодонлардан чиқади-да, ҳазратим! Қулингиз ана ўша жоҳилларнинг кайфиятини сезиб, дасторни олманг, деган эдим.

— Лекин олмай иложим бормиди?

— Йўқ эди, ҳазратим, сиз мутлақо тўғри қилдингиз! Энди буни ҳаммага яхшилаб уқтириш керак. Мўғулларнинг орасида ҳам яхшилари бор, фитна тайёрланганини менга мўғул авлодидан чиққан тоғаваччангиз Саидхоннинг ўзи келиб айтди. «Ҳазратимдан илтимос қилинг, иложи бўлса мени Андижонга юборсинлар», деди.

— Лекин Саидхон.. берган тузимизни оқлабдир... Дуруст!

— Бошқа инсофлик мўғуллар ҳам кўп, ҳазратим. Сиз бир пора ёмон бекларнинг фитнасида кўп маъюсланманг. Фақир чорасини ўйлаб қўймишмен.

— Хўш, қани?

— Саидхон сизга садоқатини исбот қилди. Уни хон кўтармоқчи бўлган беш-ўнта фитначи бекларга бир-икки минг навкарлари билан рухсат берайлик. «Бор, Андижонни шайбонийзодалардан ҳимоя қилиб ол!»— дейлигу ҳаммаларини Қоратегин орқали жўнатиб юборайлик. Шу билан биз ҳам фитначилардан халос бўлуризмиз, улар ҳам истаган хонларининг хизматига ўтиб тинчирлар.

— Қолганлари яна бир кун хиёнат йўлига ўтса-чи?

— Қолганлари билан кейин мен ўзим яккама-якка гаплашиб чиқурмен. «Подшоҳдан гуноҳларингни сўраб олдим, бир марта шафе бўлдим, иккинчи марта бўлмасмен», деб тушунтирурмен. Бу ҳам кифоя қилмаса, шубҳалироқларининг кетига зийрак махфийлардан қўйиб қўйганмен. Агар яна бузуқлик қилсалар унда тутиб келтирурмен, кейин истаганингизча жазо берурсиз!

* * *

Ниҳоят, барча режалар гаплашилган тарзда амалга ошди-ю, Бобирнинг мўғуллар билан биргаликда йигирма беш мингдан ошадиган қўшини ёз кунларида Амударёнинг Панж деб аталадиган юқори оқимидан ўтиб; Кўлоб орқали Вахш водийсига йўналди.

Шайбонийзодалар Шоҳ Исмоил қўшинининг Термиз томондан келаётганини, улар Бобир аскарлари билан қўшилса, энгиш мушкул бўлишини билар эдилар. Шунинг учун улар Убайдулла Султон бошлиқ бир қисм қўшинларини Қарши ва Самарқандда қолдиришиб, асосий кучларини Ҳисорга йигиб келдилар. Темур Султон, Жонибек Султон, Ҳамза Султон ва Мамак Султон бош-

лиқ ўттиз минг отлиқ қўшин чўл ва водийлардан чиқиб, баланд тоғ оралиқларига шитоб билан кўтарилиб келмоқда эди. Улар Бобир қўшинини Вахш дарёсидан ўтказмасликка интилар эдилар.

Бироқ юқоридан тез тушиб келаётган Бобир бутун аскарлари билан Вахш бўйига душманидан анча олдин етиб борди ва Пули Сангин¹ деган кўприкдан ўтди. Сўнг одам оёғи тегмаган тик қоятошлар ва зовлар орасидаги баҳайбат даранинг даҳанасини² ва ҳарбий жиҳатдан қулай баландликларни эгаллаб олди. Пастдан ёпирилиб чиқиб келган ёв қўшини торгина йўл билан даранинг ичига киришга журъат этолмай тўхтади.

Султонлар от устида туриб анча вақт кенгашганларидан кейин Темур Султон бошлиқ ўн мингтача аскар даҳананинг ўнг томонига ўтди-ю, Бобир турган баландликка орқадан айланиб келмоқчи бўлди. Темур Султоннинг орқадан чиқиб келиб тўлғама ишлатишини Сарипул жангида кўрган Бобир унинг ниятини фаҳмлаб қолди. Дарҳол Мирзохон бошлиқ ўн минг отлиқни ёв айланиб ўтаётган томонга жўнатди. Айланиб ўтаётганлардан кўра тўғридан бораётганлар мўлжаллаган жойга тезроқ етдилар ва баландликнинг Вахш дарёсигача бориб тақаладиган ҳамма муҳим нуқталарини ишғол қилдилар. Вахш учуримли қоялар орасидан шундай даҳшат солиб оқар эдики, унинг қирғоғини ёқалаб ўтиб бўлмас эди. Темур Султон қаршисидан чиққан аскарларнинг сафини ёриб ўтмоқчи бўлиб, пешингача жанг қилди, лекин муҳолиф томоқ юқоридан тош юмалатиб, ўқ ёғдириб, уларга йўл бермади.

Очиқ чўлларда ўсган, текис водийларда дадил ҳаркат қиладиган султонлар ҳамма ёғи бекик даралар ва тик қоятошли тоғлар орасида жуда қийналиб қолдилар. Уларнинг даштий отлари ҳам тоғда дуруст чополмас эди. Баъзилари тик ёнадан тушаётганда тоғда юришга мўлжалланмаган қуюшқон ва айиллари узилиб кетар, эгалари отларидан йиқилиб тушишар эди. Шундай йиқилиб тушганлардан бирини тутиб олиб, Бобирнинг олдига «тил» тариқасида келтирдилар. Бобир «тил»ни сўроқ қилдириб, шайбонийзодалар орасида уларнинг энг истеъдодли саркардаси бўлган Убайдулла Султон

¹ Пули Сангин — «Тош кўприк». Ҳозирги Норак шаҳрининг яқинида бўлган.

² Даҳана — даранинг оғзи, кириб-чиқиладиган жойи

йўқлигини, бошқалари дурустроқ олишишнинг эпини тополмай, чекинишга ҳам журъат этолмай, иккиланиб турганини аниқлади.

Бобир ёв қўшини сафланиб турган пастликнинг яқинида сув йўқлигини билар эди. Ҳаво иссиқ. Кунни бўйи югуриб-елиб чарчаган одамлар ва отлар ҳали-замон чанқаб, сув қидиришга тушиши муқаррар. Сув эса ёв турган жойдан беш-олти чақирим орқада эди.

Кеч қириб, кун бота бошлаганда Бобир одамларига «Бугун энди жанг бўлмади, эртани кутамиз» дегандай қилиб, отидан тушди. Тепаликда Бобирнинг ёнида турган миддан ортиқ аскарлар ҳам отдан намоишкорона туша бошладилар.

Бунй даранинг ташқарисидаги шайбонийзода султонлар кўриб турар эдилар. Лекин даранинг ичида — султонларга кўринмайдиган жойда Бобирнинг асосий кучлари отдан тушмай, саф тортиб, ҳужумга шайланиб турар эдилар.

Тепаликда турган Бобир ён-веридаги барча навкарлари билан кечки пайтда отдан тушганини ва навкарлар сафини тарқатиб юборганини кўрган султонлар «бугун чиндан ҳам жанг бўлмайди» деб ўйлаган бўлсалар керак. Улар ҳам сафларини бузиб, баъзилари отларини етаклаган ҳолда орқага бурилишди ва сув излай бошладилар.

Бобирга шу керак эди. У сакраб отига минди-ю, дара ичида ёвга кўринмай тайёр турган бек ва навкарларига қараб қичқирди:

— Ёғий чекинди! Зафар, бизники бўлу! Таъқиб ётинг!

Бу буйруқ оғиздан-оғизга ўтиб, бир лаҳзада бутун сафларга тарқалди. «Ёв қочса ботир кўпаяди» деганларидек, ёв чекинганига ишонган дарадаги аскарлар даҳана ташқарисига шердай дадил ҳамла қилиб чиқдилар. Бобир ҳам қилич яланғочлаб, тепадаги туғбардорлари ва хос навкарлари билан пастга отилди.

Шайбонийзодалар дара ичидан ва тепадан тоғ кўчкисидай отилиб тушиб келаётган ўн беш минг қўшин қаршисида шошиб қолдилар. Улар бузилган сафларига қайтадан тартиб беришга улгуролмай, ваҳима ичида қоқишга тушдилар.

Бу қочишни ўнг томонда Мирзохон билан олишаётган Темур Султоннинг одамлари ҳам кўрдилару яккаланиб,

қуршовга тушиб қойишдан қўрқиб, нариги бир дарага қараб чекиндилар.

Бобир хос навкарлари билан бирга ёвнинг асосий кучларини таъқиб қилиб бормоқда эди. Ғира-шира қоронғилик тушганда унинг Муҳаммад Султон Дўлдай деган беки Ҳамза Султоннинг қўшинини тор-мор қилиб, ўзини асир олиб келди. Хуфтон кечроқ Хўжа Калон бошлиқ навкарлар Маҳди Султонни ҳам қўлга тушириб келди-лар.

Қоракўл ва Андижонда бўлган кўпгина қирғинларнинг сабабчилари мана шу султонлар эди. Бобир уларни ўлимга ҳукм қилди.

5

Тиниқ куз осмонида оқ ипакдан ҳам нафис мезонлар учади. Самарқанд боғларида катта дона анорлар етилган, соҳиби узумлар ва нақш олмаларнинг энг ширинлари қояган пайт. Шаҳарнинг барча дарвозалари очиқ, кирди-чиқди бемалол. Ун кундан бери Самарқандда на қўшин бор, на бир ҳокимият. Шайбонийзодалар Вахш бўйида Бобирдан енгилганларидан кейин Ғузор ва Қарши атрофларида яна астойдил бир жанг қилмоқчи бўлиб, куч тўплаб кўрдилар. Бироқ Бойсун тоғларидан нарида Бобир қўшинига Шоҳ Исмоил юборган ўттиз минг қизилбош аскар келиб қўшилгани маълум бўлгандан кейин султонлар иккинчи марта мағлубиятга учрашдан қўрқдилару, Қарши, Бухоро ва Самарқандни жангсиз ташлаб чиқдилар. Фақат улар душманларига заҳира қолдирмасликка тиришиб қўлларига тушган ҳамма отулов, мол-ҳол, дон-дунни талаб олиб кетдилар. Шу муносабат билан кўчманчи қабилаларнинг яна бир талон-торожини бошдан кечирган ва уларга қарши нафрати бениҳоя ошган ўтроқ аҳоли энди бутун нажотни Бобирдан кутиб, унинг йўлига умид билан кўз тика бошлади.

Бобир иттифоқдошлари билан Ғузордан Қаршига, ундан Бухорога ўтган, бу қўрғонларга ишончли одамларини қўйиб, энди Самарқандга келмоқда эди. Бундан хабар топган самарқандликлар Чорраҳа дарвозасини, унга келиб кирадиган Бухоро йўлининг икки четини дорпеч, гилам ва палаклар билан безатдилар. Йўл бўйига ўнлаб муваққат дўконлар қурилди, ҳайит кунларидаги каби сайил бошланди.

Шаҳарнинг энг обрўли одамларидан йигирма-ўттиз таси қўрғон калитлари ва қимматбаҳо пешкашлар билан Бобирни бир кунлик йўлда пешвоз олдилар. Эртаси куни Бобир саф-саф отлиқ қўшин олдида мулозимлари билан Самарқандга яқинлашар экан, йўлнинг икки бўйини халойиқ тутиб кетганини, ҳаммаёқ байрам тусини олганини, том устларида, дарвоза олдиларида карнайлар ва нақоралар чалинаётганини кўрди.

Бобирнинг Ҳисордаги ғалабаси шарафига ёзилган шеърий тарихлар¹, унинг Самарқандга келишини қутлайдиган сатрлар хаттотлар томонидан йирик-йирик ҳарфлар билан оқ ипак матоларга ёзилиб, йўл бўйларига, дўкон тепаларига, қўрғон ичининг кўзга кўринарли жойларига осиб қўйилган эди. Бобир хор-зор бўлиб чиқиб кетган ватанида бунчалик иззат-икром билан қарши олинишини хаёлига келтирмаган эди. У мавкаби билан шаҳарнинг марказий хиёбонидан Кўксаройга қараб ўтаётганда Улуғбек мадрасасининг баланд пештоқи ва миноралари устида қўшкарнайлар чалиб, нақораларни сайратиб, қувонч билдираётган ватандошларини кўрди. Шунда бирдан эти жимирлаб, кўзига ёш келди. Ёнида бораётган Қосимбекка қараб:

— Ишонгим келмас, тушимми бу, ўнгим?— деди.

— Унгингиз, ҳазратим! Унгингиз!

Хос навкарлардан сал кейинроқда саллаларига қизил ўтағалар қадалган Шоҳ Исмоилнинг беклари Аҳмадбек сўфи ўғли, Шоҳруҳбек Афшар, Муҳаммаджон эшик оғаси ўз мулозимлари билан бир тўп бўлиб келмоқда эдилар. Улар от устида ғолибларга хос виқор билан ўтиришар, юзларидан: «Биз бўлмасак Бобир Самарқандга қайтиб кўрсин эди!»— деган бир маъно англашилар эди.

Самарқандликлар эса бутун карнай-сурнайларини Бобирга қаратиб чалишарди. Шоҳ Исмоилнинг бек ва навкарлари халойиқ олдидан ўта бошлаганда карнайлар ва нақоралар бирин-кетин тиниб қолар эди. Қизилбошларнинг шафқатсиз ишлари ва шиа мазҳабини зўрлик билан тарқатиш борасидаги ҳаракатлари Самарқандга жуда ваҳимали овозалар тарзида етиб келган эди. Шаҳарнинг сунний аҳолиси саф-саф бўлиб ўтаётган қуролли шиаларга хавотирли, нохуш назар билан қарар

¹ Шеърий тарих — махсус бир шеърий жанр бўлиб, ҳарфларидан абжод ҳисоби билан маълум йил ва ой келиб чиқади.

эди. Халойиқнинг совуқ муносабатидан қизилбош бекларининг қовоқлари осилиб борар, Бобирга кўрсатилаётган иззат-икромлар уларнинг ғашларини келтирар эди.

Бундай мураккаб ҳолатлар Қарши ва Бухорода ҳам бўлган эди. Бобир ватандошларининг меҳмондўстлик туйғусини уйғотиш учун шу куниёқ Самарқанднинг майдон ва кўчаларига жарчи чиқартириб, «Шоҳ Исмоилнинг ғозийлари бизнинг мўътабар меҳмонларимиздандир!»— деб эълон қилдирди. Сўнг қувончли айём муносабати билан меҳмонларга ва шаҳар аҳолисига уч кунгача ош беришни буюрди.

Бобир ва унинг одамлари бундан ўн йил муқаддам қамалда қолиб, очликдан интиҳосиз машаққатлар чеккан Бўстонсаройда, маҳалла ва гузарларда, боғ ва сайргоҳларда юзлаб тандирларда осиеги нонлар, ширмойлар, натирлар, чаватилар ёпилди, минглаб товоқ ошлар тортилди, беҳисоб кўп қўйларнинг гўшларидан қовурдоқлар, кабоблар, шўрвалар тайёрланди, асл чоғирларга тўла хумлар очилди.

Бобир ҳар куни меҳмонлари ва мусоҳиблари билан чоғир ичиб хурсандчилик қилар эди. Тўй-томоша устига яна тўрт тарафдан хушxabарлар келиб турарди. Андижон, Марғилон, Уш ва Ўзгант ҳаммаси бирин-кетин шайбонийзодалар ҳукмидан чиқиб, Бобир томонига ўтган эди. Жанубда Қундуз, Қобул, Ғазни барчаси энди Бобирнинг қаламравидаги ягона мамлакатга айланган эди. Унинг назарида, ҳаётининг энг бахтли даври бошланган, барча орзулари энди бекаму кўст рўёбга чиқиши керак эди.

Бироқ бу бахтнинг жуда омонат, жуда муваққат эканлиги энг аввал Масжид билан бозорда билинди.

* * *

Самарқанд қўрғонининг Оҳанин дарвозаси яқинидаги улкан мармар масжиднинг текис тош тўшалган саҳнига йигирма минг намозхон тўпланган. Бугунги жума намозида хутба қандай ўқилишини кўпчилик самарқандликлар ўз қулоқлари билан эшитгилари келади. Чунки «Бобир подшоҳ шиалар томонига ўтганмиш, черёрлардан юз ўгириб, ўн икки имомни тан олганмиш!»— деган мишмишлар кўпайган, Бобирни қувониб қарши

олган сунний мазҳабидаги одамлар, бу овозага ишонгилари келмас, бироқ унинг мухолифлари аҳолининг асабига тегадиган мишмишларни тобора кўп тарқатишар эди. Бугун жоме масжидида ўқиладиган хутба бу овозаларнинг қанчалик рост, қанчалик ёлгонлигини аниқлаб бериши керак эди — қондага биноан, хутбага ёки чор-ёрларнинг номи, ёки ўн икки имомнинг номи, албатта, қўшиб ўқилар эди. Буни биладиган одамлар жоме масжидининг ич-ташини тўлдириб юборган эдилар. Хутба ўқилишига бир соат қолганда масжид саҳнида бўш жой қолмади. Шундан кейин эшик ва дарвозалар олдида турган қуролли соқчилар ичкарига ҳеч кимни киргизмай қўйдилар.

Бир вақт масжиднинг орқа эшигидан садрлар судури Хўжа Халифа, Бобир, Қосимбек ва уч-тўртта қизилбош беклар кириб келишди. Бобир масжиднинг ич-ташига одам бениҳоя кўп тўпланганини кўриб, юраги изтироб билан «шиғ» этди. Бу одамлар унинг ҳозир қилмоқчи бўлган қалтис иши — муваққат бир чора эканини тушунишармикан? Самарқандга у билан бирга келган ўттиз минг қизилбошни меҳмон қилиш, ҳар куни зиёфат бериб боқиш осон эмас. Ўттиз минг қизилбошнинг элик-олтмиш минг отига ҳам ем-хашак топиб бериш керак эди. Куз охирлаб, қиш яқинлашмоқда. Шайбонийзодалар хазинани шипшийдам қилиб, бор захираларни ҳам олиб кетган эдилар. Бозорда нархи наво кўтарилиб бормоқда эди. Агар Бобир ҳозирдан эҳтиётини қилмаса, қиш ва баҳорда худди аввалги галлардагидек танқислик ва очлик балосига учраши мумкин эди.

Мана шу вазиятда энг тўғри йўл — ўттиз минг кишилик шоҳ қўшинини «отанг яхши, онанг яхши» деб силаб-сыйпаб, ватанига жўнатиб юбориш эди. Аввалдан келишилган шартларга биноан, Бобир Шоҳ Исмоилни олий ҳоким деб эълон қилиши, хутбага унинг ва ўн икки имомнинг номини қўшиб ўқитиши кейин шоҳнинг номидан пул зарб қилиши керак эди. Шу шартлар бажарилса, Шоҳ Исмоилнинг беклари ўз қўшинларини Мовароуннаҳрдан олиб чиқиб кетишга кўнар эдилар. Ўттиз минг қизилбошни боқаман деб абгор бўлгунча юқоридаги шартларни хўжа кўрсинга бўлса ҳам бажариб, бегона қўшиндан тезроқ халос бўлиш тўғрироқ эканини Қосимбек ҳам, бошқа сирдош аъёнлар ҳам тушунган эди. Хўжа Халифа ҳам бугунги хутбани Бобир истаган тарзда ўқиш-

Ҳа рози бўлган эди. Режага биноан, Хўжа Халифа самарқандлик сунний намозхонларнинг ғазабига қолмаслик учун чорёрларни умумий бир тарзда номларни тилга олмай айтиб ўтиши, ўн икки имомни эса қизилбош бекларни қониқтирадиган оҳангда номма-ном тилга олиши керак эди.

Узун мош-гурунч соқоли киндигига тушадиган Хўжа Халифа барча қавмларнинг олдида туриб, жума намозини ўқиди-ю, кейин қўлига ҳассасини олиб, масжид тўридаги мрамар зинапояли минбарга кўтарила бошлади.

Йигирма минг намозхон ҳаммаси жим. Масжид саҳнини тўлдирган одамларнинг ҳаммаси гўё ўзларининг сунний мазҳабларини намойиш қилмоқчи бўлгандек бошларига тўрт ўрамлик саллалар ўраган эдилар. Сунний саллаларнинг саноқсиз кўплигидан ғаши келган элчи Хўжа Халифанинг бошидаги дасторга қаради. Урамлари тўрттадан кўп, аммо ўн иккита ҳам эмас. Са-наб бўлмайди. Муҳаммадjon эшик оғаси Бобир ва Қосимбекнинг бошларидаги саллаларга қаради. Буларнинг ўрамлари ҳам тўрттадан кўп, аммо ўн иккитадан оз. Бу саллалар шундай ўралганки, ўрамини санаш мумкин эмас. Муҳаммадjon эшик оғаси бунда қандайдир маъно борлигини сезиб, сергакланди. Наҳотки Бобир Қундузда берган ваъдасини бажаришдан бош тортмоқчи бўлса?

Муҳаммадjon эшик оғаси Хўжа Халифанинг ҳаракатларини сергак туриб кузата бошлади. Масжид саҳнидаги одамлар ҳам нафасларини ичларига олиб хутбанинг бошланишини кутмоқда эдилар. Умумий жимликда Хўжа Халифанинг йўғон товуши алланечук титраб, изтиробга тўлиб эшитилди:

— Бисмилла-аҳу раҳмо-онур-раҳим!

Минбарда турган Хўжа Халифа йигирма минг сунний намозхоннинг ўзига сергакланиб тикилаётганини кўрди-ю, тиззаси ҳам қалтирай бошлади. Мана, у оллоҳ шаънига, пайғамбар шаънига битилган сурани ўқиб тугатяпти. Энди чорёрлар тилга олдиниши керак. Наҳотки, Хўжа Халифа — ёшликдан сунний мазҳабида чорёрларга зўр эътиқод билан тарбияланган одам — энди шунча намозхоннинг умидини пучга чиқарса? Унинг қаршисида йигирма минг салла турибди. Бу саллалардан ҳар бирининг қатларида чорёрларнинг руҳи яшашига

Хўжа Халифа болаликдан ишонади. Ҳозир намозхонларнинг бошлари сабрсизлик билан қимирлаганда Хўжа Халифага салла ўрамларидаги арвоқлар қимирлагандай туюлди. Агар у чорёрларга ҳурматсизлик қилса, арвоқ уриб кетадигандай бўлди.

Йўқ, Хўжа Халифа чорёрларнинг арвоқидан қўрқди. Шунинг учун:

— Чорёри босафолар Ҳазрати Абубакир! Ҳазрати Умар!— деб ҳозир айтиши керак бўлмаган номларни бирдан хутбага қўша бошлади.

Бобирнинг орқасида турган минглаб намозхонларнинг қувонч билан енгил нафас олгани эшитилди. Муҳаммаджон эшик оғасининг эса ранги ўчиб кетди. Унинг нариги ёғида турган Шоҳруҳбек Афшар қиличининг сопини чангаллаб, минбарга томон интилди.

Шиалар Абубакир, Умар ва Усмонни бугунги тирик душманларидек ёмон кўришар, масжидда уларни улуғлаган ҳар бир суннийни чоғиб ташлагилари келар эди. Ҳиротнинг жоме масжидида чорёрларни улуғлаган Зайниддин деган хотибни қизилбошлар намозхонларнинг кўзлари олдида қилич билан чоғиб парчалаб ташлаганини Бобир эшитган эди. Ҳозир у Шоҳруҳбекнинг биллагидан олиб, илтимоскорона товуш билан:

— Бек жаноблари, сабр қилинг, сабр!— деди. Бу орада Хўжа Халифа чорёрларнинг номини айтиб бўлди-ю, қизилбошлар севадиган имомларни хутбага қўша бошлади:

— Ҳазрати Имом Ҳасан! Ҳазрати Имом Хусайн! Ҳазрати Зайналиддин Али!

Шоҳруҳбек Афшар бу номларни эшитиб қўлини қиличининг сопидан олди-да, қаторга қайтиб кирди. Аммо орқадаги намозхонлар орасида шундай бир асабий шовур-шувур бошландики, Хўжа Халифа қолган имомларнинг номини бақириб айтишга мажбур бўлди.

Орқадан кимдир:

— Э, бас, бас!— деб қичқирди. Бироқ намозхонлар орасига тартиб ўрнатиш учун қўйилган девқомат навкарлардан бири: «бас!»— деб қичқирган одамнинг оғзини улкан кафти билан бекитиб, бўйнидан судраб олиб чиқиб кетди.

Хотиб ўн икки имомни номма-ном санаб бўлиб, уларнинг муқаддас ишини бугун давом эттираётган соҳиб замон Шоҳ Исмоил Сафавийни мақтаб сўзлай бош-

даганда масжид саҳни яна ҳам асабийроқ жунбишга келди. Фақат Хўжа Халифа Бобирни Мовароуннаҳрнинг подшоси деб эълон қилганда шовқин хиёл босилди.

Хутбадан сўнг уй-уйига тарқаган намозхонларнинг баъзилари «Бобир мирзо Мовароуннаҳрнинг подшоси бўлди, тахтини келгиндига бермади», деб тасалли топмоқчи бўлса, бошқалар:

— Пок мазҳабимизга рофизийлик аралашди,— деб шивирларди.— Ҳаром бўлдики! Чорёрларнинг қарғишига қолдик! Яна қимматчилик бўлгай! Яна очарчилик бошлангай!

* * *

Бобир қизилбошларнинг шартларини адо этиб, уларни тезроқ жўнатиб қўйиш учун Шоҳ Исмоил инъом қилган ўша машҳур дасторни тахтга чиққанда бошига кийиб кўриниш берди. Сўнг Шоҳ Исмоилнинг тамғаси билан бир неча минг танга пул зарб қилдириб, бу пулларни қизилбошларнинг ўзларига тарқатди.

Шу муносабат билан шаҳару қишлоқларда ҳар хил мишмишлар аввалгидан ҳам кўпайиб кетди. Гўё афсонавий китобларда битилган Яъжуж-Маъжужлар мана шу қизилбошлар эмиш. Бобир қизилбошларнинг салласини Кўктошга кийиб чиққанда муқаддас тошнинг бир чети ёрилиб кетган эмиш. Энди Шоҳ Исмоил Самарқандга келиб мана шу Кўктошга чиқармиш. Ушанда қиёмат-қойим бошланармиш.

Шайбонийзодалар Самарқандда қолдириб кетган мулла ва дарвеш кийимидаги хуфялар маҳалла-кўйларда, бозорларда ваҳимали овозалар тарқатиб, шиасунний пиёларини мумкин қадар алангалантиришга тиришар эдилар. Бозорда нарх-наво ошиб кетаётганини ҳам шиаларнинг касофатидан кўраётган оми кишилар қизилбошларга нафрат билан қарар эдилар.

Битимдаги шартлар бажарилгандан кейин қизилбошлар юртларига қайтиб кетишга ҳозирлана бошладилар. Уларнинг беш-олтитаси Самарқанднинг Чорсусидаги атлас дўконига совға сотиб олиш учун келди.

Бозор куни, Чорсуда одам жуда кўп. Қизилбош навкарлар етти хил ранг билан товланаётган Самарқанд атласига харидор бўлиб қолишди. Мулла ёқа кўйлак

кийган семиз баззозга қараб, тўрт кийимлик атлас кўшишни буюришди.

Баззоз ёғоч газни қўлига олди-ю, қизилбош навқарларга истеҳзоли кўз ташлаб:

— Аввал пулингни кўрсат,— деди.— Ақчанг қандоқа? Танганг?

Катта чўгирма кийган бир йигит чарм ҳаменидан учтўртта кумуш танга олиб, баззозга берди.

Баззоз тангаларнинг олд томонига Шоҳ Исмоилнинг тамғаси, орқа томонига шиа имомларининг номи зарб берилганини кўрди-ю, қўрқиб кетди. У сунний муллаларнинг «шиа пули ҳаром, уни олган одам чорёрларнинг қарғишига учрайди» деган гапларини эшитган эди. Шунинг учун қўлига тангани эмас, заҳарли чаёнларни олгандай жирканиб ва шошиб, пулини эгасига қайтарди.

Белига қилич ва ханжар таққан девқомат қизилбош навқар аввал кафтидаги янги кумуш тангаларга, сўнг баззозга таажжуб билан тикилди.

— Не ўлди?! Бу оқчада не иллат ва-ар?

— Бизда бу тангалар ўтмайди. Ҳеч ким олмайди.

— Нечун олмассан? Нечун?— куйиб-пишиб сўради қизилбош навқар.

— Утмайди.

— Нечун ўтмас?!

Бу саволга четроқда турган безоринамо бир йигит жавоб берди:

— Келгиндиларнинг пули ҳаром!

— Ҳаром?!— деб қизилбош навқар ҳалиги йигитга қараб интилди. Аммо у йигит ўзини бозор тўла халойиқнинг орасига урди. Шунда дўконлар орасидан кимдир қизилбош навқарга тош отди:

— Рофизийлар, кет юртингга!— деган товуш эшитилди.

Кўзларидан олов чақнаётган иккинчи қизилбош баззоздан таҳдид билан чўзиб сўради:

— Бизим ақчани олмас-са-ан?!

Баззоз энди унинг газабидан қўрқиб мулойимроқ гапирди:

— Олсам куйгаймен, меҳмон. Биз эски ақчада савдо қилиб ўтганмиз.

— Эски ақча? Шайбонийхоннинг ақчаси керакми?

Ҳозир Самарқанд бозорида чиндан ҳам Шайбонийхон чиқарган тангалар яхши ўтарди. Бу тангаларга сунний

лар сиғинадиган чорёрларнинг номы битилган эди. Савдогарлар учун бундан ҳам муҳими—Шайбонийхон тангаларининг вазни оғирроқ, демак қиймати баландроқ эди.

Шайбонийхон ўлиmidан уч-тўрт йил бурун Ҳиротдан то Тошкент ва Туркистонгача бўлган вилоятларда пул ислоҳоти ўтказган, рақибларидан молия соҳасида ҳам устун келиш учун ўз тангаларининг оғирлигини темурийлар чиқарган тангаларнинг вазнига — нисбатан бир данг¹ оширган эди. Шунинг учун ҳозиргача бугун Хурон ва Мовароуннаҳр бозорларида Шайбонийхон тангаларининг харидори кўпроқ эди. Лекин баззоз ғазаби келиб турган қизилбош навкарига буни очиқ айтмади:

— Шайбонийхон йўқ, ўлган,— деди.

Шу пайт кимдир узоқдан!

— Самарқандни бўшат, келгинди! — деди-ю, дўкон олдида турган қизилбошга кесак отди. Кесак унинг телпагига тегиб ушалди-да, чанги юзига тушди. Халойиқ орасидан аллакимларнинг кулгани эшитилди. Қизилбош навкар эгри қиличини қинидан суғуриб, кесак отган одамни кўзлари билан қидирди, аммо тополмади, Сўнг яна семиз баззозга юзланди. Сўзининг охирги бўғинини чўзиб сўради:

— Шоҳ Исмоилин ақчасин алмас-сан?

Баззоз унинг қиличидан қўрқиб, титраб гапирди:

— Мен олсам балога қоламен.

Қизилбош яна бир марта:

— Алмасса-ан?!— деб чўзиб сўради-ю, кейин четдан отилган тош ва кесакларнинг аламини ҳам баззоздан олиб, унинг елкасига бор кучи билан қилич урди. Уткир қилич баззознинг гўштдор елкасини бўйнининг олди-дан киндигигача кесиб тушди. Шунда иккинчи қизилбош ҳам қиличини яланғочлади-ю, чўккалаб қолган баззознинг бошини бир зарб билан танасидан жудо қилди. Семиз баззознинг бошсиз бўйнидан шариллаб отилган қон дўкон ичидаги атласлар ва ипак матоларга сачради.

Буни кўрган одамлар қий-чув кўтариб, ваҳима ичида қоча бошладилар.

6

Шиасунний низолари бундай қонли тўқнашувларни тобора кўп келтириб чиқараётгани қизилбош бекларни

¹ Бир данг — «олтидан бир» демакдир. Темурийлар тангасининг вазни 4,6 грамм бўлса, Шайбонийхоннинг тангаси 5,2 грамм бўлган.

ҳам ташвишга солиб қўйди. Бобир ўзининг Шоҳ Исмоил билан тузган иттифоқига содиқ эканини уларга қайта-қайта уқтириб, нуфўзли бекларга қимматбаҳо саруполар, отлар, олтин-кумуш пуллар инъом бериб, ниҳоят, қиш чилласи чиққанда ўттиз минг қўшинни Мовароуннаҳрдан Эронга жўнатиб юборди,

Шундан сўнг Самарқанд анча тинчиб қолди. Тошкент, Хўжанд, Уратепа ҳам шайбонийлар ҳукмидан чиқиб, Бобир томонига ўтганлиги ҳақида хушxabарлар келди. Қизилбошларни уч ой давомида боқиш ва қимматбаҳо совғалар билан кузатиш пайтида анча бўшаб қолган хазина ўша шаҳарлардан келган пешкашлар билан яна анча тўлишди.

Самарқанд боғлари оқ пушти бодом гуллари билан безана бошлаган илк баҳор кунларида Бобир бир тўп яқинлари билан отланиб, Улуғбек расадхонаси томонга сайрга чиқди.

Унтача қўрчи навкарларни тўриқ қашқа от минган Тоҳир бошқариб бормоқда эди. Оқ отлиқ Бобирнинг икки ёнида Қосимбек билан марғилонлик Хўжа Қалонбек. Улардан орқароқда ўтган ҳафта Ҳиротдан келган Мавлоно Фазлиддин ювош қора отга миниб ўйчан келмоқда. Ички беклар орасида мунши ҳам, мактаб-мадраса ишлари билан шуғулланувчи бир мударрис ҳам бор. Отлиқлар Обираҳмат ариғига етмай Боғи Майдон томонга бурилдилар. Улуғбек замонида жуда обод ва машҳур бўлган, бундан ўн беш йил олдин ҳам файзлик турган Боғи Майдон шайбонийлар даврида қаровсиз қолиб, ички ариқлари бекилиб кетган, сувсизликдан кўпгина дарахтлар қуриб қолган эди. Икки қаватлик нақшин кўшк — Чиннихонанинг шифтидан томчилар ўтиб, ажойиб расмларнинг анчаси ўнгиб кетган эди.

Бобир бунинг ҳаммасини кўриб чиққач, мавлоно Фазлиддинга юзланди:

— Мавлоно, биз сизни Ҳиротдан чорлаб келтирганда янги қасрлар, чорбоғлар қурдириш умидида эдик. Аммо оламга машҳур қадимий обидаларимизнинг бу аҳволни кўриб ўзингиз ҳам таассуф этсангиз керак!

— Ҳазратим, Улуғбек мирзонинг оламда ягона расадхонаси ҳам мана шу Чиннихона каби ташландиқ аҳволдадир,— деди Мавлоно Фазлиддин.— Кеча кўриб кўнглим вайрон бўлди. Олтмиш йилдан бери қаровсиз. Нодир асбоб-олотлари таланган. Деворларидан кошн

лари, мрамр тошлари кўчириб кетилган. Шу аҳволда ташлаб қўйилса уч ошиёнлик муҳташам расадхона кўп вақт ўтмай харобага айланур.

— Демак, шошилинич чоралар кўрмоғимиз даркор, жаноб Қосимбек. Бизнинг хос меъморимиз Мавлоно Фазлиддин қандай маблағу кўмак талаб қилсалар берайлик, Улуғбек мирзодан ёдгор қолган Чиннихона-ю, расадхоналар дарҳол таъмир этилиб, аслидек тиклансин.

Қосимбек енгил бир таъзим билан:

— Ҳазратим, амрингизни жоним билан адо этгаймен!— деди.— Чиннихонани таъмирлаш унча мушкул эмас. Боғнинг кўмилиб кетган ариқларини ҳам очгаймиз, гуллар ўстирурмиз.

— Наврўз байрамигача улгургаймисиз? — сўради Бобир.— Бу йилги наврўз базмини мана шу Чиннихонада ўтказайликми, а жаноб Қалонбек?

Ичкилик базмларини яхши кўрадиган Хўжа Қалонбек мамнун жилмайди:

— Доно фикр айтдингиз, ҳазратим!— деди.— Самарқандда боғбонлару наққошлар етарлик. Ҳамма ҳунарпешаларга Мавлоно Фазлиддин саркор бўлурлар. Наврўзгача бу боғ обод қилинмоғи керак.

Мавлоно Фазлиддин қўлини кўксига қўйиб, Бобирга юзланди:

— Чиннихонани тиклаш мумкин, ҳазратим, аммо расадхонани не қилурмиз?

— Уни ҳам тикламоқ зарур, жаноб Қосимбек,— деди Бобир.

Қосимбек расадхонани тиклашдан қўрқарди. Чунки шайхлар сўнгги ўн йилликлар давомида расадхонани динсизлар макони деб лаънатлаб, авом халқни шунга ишонтириб қўйган эди. Агар Бобир расадхонани қайта тиклаб, яна ишга солиб юборса, Улуғбекнинг бошини еган қора кучлар унинг жонига ҳам қасд қилиши мумкин эди. Қосимбек шуни ўйлаб:

— Ҳазратим, ётган илоннинг думини босмайлик,— деди.— Расадхонани таъмирлаганимиз билан унда иш олиб борадиган етук олимларни қайдан топгаймиз? Олтимиш йилдан бери кекса авлод олимлар ўлиб, ёшлари бошқа юртларга кетиб қолмишдир.

— Кетганларни чорлаб келтириш мумкин, жаноб Қосимбек.— деди Бобир ва муншига юзланди:— Бизнинг номимиздан қадағалар битинг.

Мунши дарҳол қўйнидан дафтар-қалам олиб, тикка турган қўйича ёза бошлади.

— Улуғбек яратган фалакиёт илмидан хабардор олимлар Ҳиротдами, Румдами, Табриздами, қаердаки бўлсалар, бизнинг номимиздан уларни Самарқандга таклиф этинг. Расадхонани қайта очмоқчи эканлигимизни, кимда-ким Мирзо Улуғбекнинг буюк ишини давом эттирмоқчи бўлса, барча имкониятларни яратиб беражагимизни маълум қилинг. Агар келсалар йўл харажатларини биз зиммамизга олурмиз. Бу қадағаларни элчиларимиз орқали Ҳиротга ҳам, Румга ҳам тезда жўнатмоқ сизга топширилди, жаноб мунши!

Мунши Бобир айтганларни дафтарига ёзиб бўлиб:

— Амрингизни бажаришга дарҳол киришурмен!— дея таъзим қилди-да, Чиннихонадан пастга тушиб кетди.

* * *

Мавлоно Фазлиддин саркор бўлиб, Боғи Майдоннинг кўмилган ариқларини қайта кавлатишда, қуриган дарахтларни олиб ташлаб, ўрнига майса ва гуллар ўстиришда, Чиннихонани таъмирлаб ораста қилишда унча қийналмади — инсоф билан ҳақ тўланса ишлаб чарчамайдиган ҳунарпешалар, боғбон ва деҳқонлар жуда кўп эди. Лекин усталарни расадхонага олиб бориб ишлатиш ва уч қаватли улуғвор доира шакл бинонинг нураган, бузилган жойларини таъмир этиш бениҳоя мушкул бўлди. Тепадан ер қаърига тушиб кетган ярим доира шаклидаги зинапояларга яқин борган усталар худди ҳозир жаҳаннам қаърига қулаб тушадигандек қўрқа бошларди. Диндорлар расадхонани «Дўзахийлар макони, ким унга кирса жин чалиб, арвоҳ уриб кетади!» деб, аҳолининг катта бир қисмини бунга ишонтириб қўйган эдилар. Улуғбекнинг вафотидан сўнги олтмиш йил ичида Самарқандда жуда кўп мактаб ва мадрасалар бекилган, саводсиз жоҳил кишилар кўпайиб кетган, уларга нақшбандий шайхларининг таъсирлари бениҳоя кучайган эди.

Шундай бўлса ҳам Мавлоно Фазлиддин ишсиз юрган уста ва коргарларга яхши ҳақ тўлаб, дастлабки кунлари элликтача одамни расадхонадаги таъмир ишларига

---

† Коргар — қурувчи ишчи.

олиб чиқди. Иккинчи-учинчи қаватнинг шифт ва деворлараридаги нураган жойларини тузатиш учун ҳавозалар қурилди. Лекин ўша кундан бошлаб расадхона атрофларида нақшбандий қаландарлар тўдаси ҳам кўпайиб кетди. Улар давра тортиб, зикр тушиб, «Ҳақ дўст ё олло!»ни муттасил такрорлаб, диндан қайтганлар худонинг ғазабига учрашини, чорёрларнинг руҳига шак келтирганларни арвоҳ уришини шеърга солиб, «каромат» қила бошладилар. Бу қаландарлар орасида шайбонийзодаларнинг жосуслари ҳам бор эди. Ана шу жосуслардан бири коргар бўлиб ёлланиб, расадхонанинг ичида ғишт ташиб ишламоқда эди. Бу жосус уч-тўрт кун таъмирчилар ичида юриб, уларнинг энг дадили ва Бобир мирзога ихлосманди қирқ бешлардаги бир кошинкор уста эканини аниқлади. Нақшбандий жосус мана шу устани учинчи қаватда ҳавоза устида ишлаётган пайтида киши билмас қилиб ҳавозадан пастга итариб юборди. Учинчи қаватдан тош уюми устига боши билан қулаб тушган уста ўша заҳоти жон берди.

Кўчаларда зикр тушиб юрган қаландарлар «Устани арвоҳ урди!», «Худо ғазабини кўрсатди!» — деб вайсай бошладилар. Бу фалокатдан сўнг қолган уста ва коргарлар расадхонага келмай қўйишди. Мавлоно Фазлиддин ишга зор бўлиб ярим оч юрган бошқа уста ва коргарларни ёлламоқчи бўлса, нуқул: «Расадхонада ишлаб топилган пул ҳаром эмиш! Борган одамни арвоҳ уриб ўлдирармиш!» деган ваҳимали гаплар эшитар, оми одамлар ундан балодан қочгандай қочар эди...

* * *

Бўстонсаройнинг тиллакори қабулхонасида Амударё бўйидаги Урганч ва Қорақўл шаҳарларидан хушхабарлар билан келган бек ва аёнлар шарафига зиёфат берилмоқда эди. Шайбонийзодалардан кўп жабр кўрган бу шаҳарлар ҳам Бобирни ўзларига олий ҳукмдор деб тан олишган ва қимматбаҳо совғалар бериб юборишган эди. Ўз вақтида Шайбонийхон Қорақўл ва Урганчни забт этиш учун ойлар давомида жанг қилган, беҳад кўп қон тўкиб уларни олган эди. Мана энди бу шаҳарлар жангу жадалсиз элчи юбориб, Бобир томонига ўтганлиги унда зўр бир ифтихор туйғуси уйғотди. Бобир ёшликдан кўнглига туккан орзусига — бутун Мовароуннаҳрни бирлаш-

тириш, Улуғбек давридаги улкан давлатни қайта тиклашга — мана энди муяссар бўлаётганидан бениҳоя шод. Қундузда биринчи марта бошланган ичкилик базмлари Самарқандда давом этиб, авжига чиқмоқда. Эришилаётган галабалар шарафига бек ва аъёнлар навбатма-навбат зиёфат беришиб, Бобирни деярли ҳар куни таклиф қилишади, унга энг нодир, энг ажойиб майларни ичириб, хурсанд қилишда бир-бирларидан ўзишга интилишади.

Фақат Қосимбек ҳамон ичкиликни оғзига олмас, пайтини топса Бобирни ҳам ҳушёрликка ундар, мамлакат ичида қора кучлар бош кўтараётганини, шимолдаги даштда эса шайбонийзодалар ҳаёт-мамот жангига тайёрланаётганини такрор-такрор эслатар эди.

Лекин Бобир унга жавобан сўнгги пайтда ёзган бир ғазалидан тўрт сатр ўқиб берди:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,

Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.

Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзгача ҳоли бор,

Кимга бу нашъа муяссар бўлса бордир давлати.

Бу ғазалга куй басталаниб, қабул маросимларида ҳам айтиладиган бўлган эди. Ширакайф Бобир:

— Жаноб Қосимбек!— деди.— Эшитдингизми, Самарқанд мактабларида болалар мен ихтиро қилган хат билан жуда тез саводхон бўлмоқда эмишлар. Мана, мударрис жанобларидан сўранг...

Бошида салла-ю, қўлида май тўла қадаҳ билан таъзим қилиб турган мударрис:

— Жаноб Қосимбек,— деди,— халқимизни жаҳолат панжасидан қутқариб олишда ҳазратим ихтиро қилган Хатти Бобурий ажойиб бир восита бўлиши аниқ!— деди.— Қуръон хати гарчи биз учун азиз, аммо зеру забарлари, шикаста усуллари савод чиқаришга беҳад мушкул. Хатти Бобурий эса зеру забарсиз, ўрганишга осон.

Қосимбек Бобирнинг бундан уч йил олдин Қобулда ихтиро қилган хатти Сирдарё бўйидаги Сигноқдан топилган қадимий туркий ёзувга¹ асосланганини билар эди. Араб ёзувини «Қуръон хати муқаддас» деб ҳисоб-

¹ Бу ёзув аслида Ҳрун-Енисей руник ёзувининг Бобир даврида Сигноққа етиб келган бир тури бўлиши керак.

қайдиган руҳонийлар ислом динидан олдин тарқалган қадимий ёзувларни қаттиқ қоралаб, топилган жойида ўчириб ташлашни буюрар эдилар. Бобир эса буни жаҳолат ҳисоблар, қадим замонда ихтиро қилинган туркий ёзувнинг динга алоқаси йўқлигини айтар, Хатти Бобурийни шунинг учун халқ орасида тарқатмоқчи бўлар эди.

Ичкилик базми пайтида бу мураккаб мавзуларда гапиришни ёқтирмайдиган Қосимбек орадан икки кун ўтгач, девони хосда ўтирган Бобирнинг ҳузурига Мавлоно Фазлиддин билан Хатти Бобурийни тарқатиб юрган мударрисни бошлаб кирди.

Уларнинг учови ҳам алланарсадан жуда безовта эканини сезган Бобир:

— Тинчликми, жаноблар?— деди.

— Ҳазратим,— деди мударрис.— Хатти Бобурийни тарғиб қилиб мактаб очган бир мактабдорни авбошлар тошбўрон қилиб ўлдирмишлар.

— Ўлдирмишлар?!— деб Бобир ўрнидан туриб кетди.— Бу не жаҳолат, жаноб Қосимбек? Бизга қарши ғулуми?!

— Ҳазратим, нақшбандий шайхлар билан қаландарлар ҳамма жойда бизга қарши иш олиб бормоқдалар. Расадхонада бир уста ҳавозадан йиқилиб ўлгандан бери таъмир ишларига одам ёллаш мумкин бўлмай қолди. Масжидда ваъз айтган муллалар Хатти Бобурийни «Шоҳ Исмоил юборган шиалар хатти» деб эълон қилган эмишлар. Шу овоза бутун шаҳарга тарқалиб, охири ҳалиги мактабдорнинг тошбўрон бўлишига олиб келмишдир.

— Бу ёлғон овозани тарқатганларни нега ҳибсга олмадингиз?— қаҳр билан сўради Бобир.— Ахир бу хатнинг Шоҳ Исмоилга мутлақо алоқаси йўқ-ку.

— Хўжа Халифа шуни масжиди жомеда минбарга чиқиб айтмоқчи бўлган экан, «Ёлғон! Қофирлар хатти ҳаром! Қуръон урсин сен Халифани!» — дейишиб, жоҳиллар уни минбардан тортиб туширмишлар. Агар Тоҳирбек бошлиқ соқчиларимиз Хўжа Халифани қутқариб қолмасалар, жоҳиллар уни ҳам ўлдиришлари мумкин экан. Авбошлардан йигирма-ўттизтасини ҳибсга олдик, Аммо Хўжа Халифага қарши ваъз айтган муллалар Хўжа Аҳрори валийнинг авлодларидан экан. Уларни сиздан бемаслаҳат ҳибсга олишга журъат этмадим.

Бобир аҳволнинг нақадар жиддийлашиб кетганини энди сизди. Хўжа Аҳрор авлодини ҳибсга олиш — ёнай деб турган оловни пуфлаб алангалатиш билан баробар эди.

— Қўшиннинг кайфияти ҳам яхши эмас, ҳазратим, — деб давом этди Қосимбек. — Ҳозир ичак узилди пайт, нарх-наво кўтарилган. Шайбонийзодалар чиқарган олтин-кумуш тангаларнинг вазни биз чиқарган тангалар вазнидан ортиқ бўлганлиги учун уларнинг бозори чаққон. Беку навкарлар улufани оширишни талаб қилмоқдалар. Уларга улufа оширилса хазинада пулимиз етмас.

— Ундоқ бўлса таклифингиз недур?

— Таклифим шуки, ҳазратим, бекларни дарҳол машваратга тўплаб, фавқулодда чоралар кўрмоқ лозим.

— Биламен, беклар даштда изғиб юрган шайбонийзодаларга қарши урушмоқ қасдидалар. Янги вилоятлар олинса, беку навкарлар ўлжадор бўлурлар. Беш ойдан бери Самарқандда жангсиз туриб қиличлари қонсирган.

— Уларнинг касблари уруш бўлгандан сўнг бекор тургилари келмайди-да. Ҳозир шайбонийзодалар шимолдан Бухорога яқинлашиб келмоқда эмишлар.

— Аниқ ахборот борми?

— Кўрган одам келиб айтди. Саркардалари Убайдулла Султон эмиш. Ун минг қўшини бор эмиш. Буни Самарқанддаги шайху қаландарлар ҳам эшитган бўлсалар керак. Шайбонийзодалар ташқарида жонланган сари ичкарида булар бизни «Шиага сотилган рофизийлар!» — деб халққа ёмонлаб, қора кучларни қўзғатмоқдалар.

Бобир Мавлоно Фазлиддин билан мударрисга афсусли бир назар ташлади-да:

— Жаноблар, маърифат муаммоларини бу аҳволда ҳал этолмайдиган кўринамиз, — деди. — Хатти Бобурийни мактабда ўқитиш ҳозирча тўхтатилсин. Расадхонани ҳам кейинроқ тиклагаймиз... Биз энди бутун эътиборни ҳарбий ишларга беришга мажбурмиз.

Мударрис билан Мавлоно Фазлиддин маъюс қиёфада орқалари билан юриб чиқиб кетдилар. Қосимбек билан Бобир Убайдулла Султонга қарши Бухоро томонга қўшин тортиб боришнинг маслаҳатини қила бошладилар...

Бухорога ҳужум қилган Убайдулла Султоннинг ўн минг кишилиқ кўшини Бобирнинг Самарқанддан ўттиз минг кўшин билан келаётганидан хабар топиб Қизилқум саҳросига қараб чекинди. Бобир кўшини Бухоро атрофида тўхтаб, душманнинг яна қайтиб келишини кутиши мумкин эди. Лекин душман аскарлари сон жиҳатидан уч баробар кам бўлгани учун Бобир уни дадил таъқиб этишга қарор берди-ю, кўшинини қумтепалар орасига бошлаб кирди. Убайдулла Султонга шу керак эди. Бобир кўшинининг энг садоқатли қисми тоғлиқ жойда яхши жанг қилиб ўрганган, отлари чўлда, қумтепалар орасида дуруст чополмайдиган жангчилар эди. Бундан ташқари шиа-сунний зиддиятлари Бобирга Қундузда кўшилган йигирма минг кишилиқ мўғул кўшинининг руҳига ёмон таъсир қилган эди. Уларнинг орасига кириб борган суннийпараст нақшбандий муллалар «Бобиршоҳ шиалар билан иттифоқ тузиб, пок мазҳабини булғади, энди пайғамбаримиз уни эмас, суннийни пок тутган шайбонизодаларни қўллаб-қувватлагай» деган эътиқодга кўпларни ишонтирган эдилар.

Барханлар ичида замбарак ортилган аравалар қумга ботиб, отлар яхши чополмай, Бобир кўшинининг сафи чувалиб кетди. Пайтдан фойдаланган беш мингга яқин қундузлик мўғуллар Убайдулла Султон томонига қочиб ўтиб кетди.

Қизилқумда кўп юриб, унинг пасти баландини биландиган, Кўли Малик¹ деган жойда отлиқ жанг учун энг қулай ўринларни эгаллаб ётган Убайдулла Султоннинг кўшини яна тўлғама усулини ишлатиб, Бобир кўшинининг икки қанотини букди-ю, орқасига ўтиб олди. Тўрт томондан берилаётган зарбалар устига беш минг хоиннинг бирдан ёв томонига ўтиб кетиши жанг тақдирини бир неча соатдаёқ ҳал қилиб қўйди.

Бобир Қизилқумда мағлубиятга учраб, қолган-қутган аскарлари билан Самарқандга, ундан Ҳисорга чекиниб борганда қаршисидан Шоҳ Исмоил юборган Нажми Соний олтмиш минг қизилбош аскарни билан таҳдидли суратда чиқиб келди.

¹ Кўли Малик — ҳозир қуриб қолган. Бухоро областининг Хайробод деган жойида.

Оғизда Нажми соний Бобирга ёрдамга келган эди. Бироқ аслида у Бобирга жазо бермоқчи эди. У қизилбош қўшинларининг Самарқанддан тез қайтариб юборилганидан норози эди. Бобир Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузаётганини, унинг шиаларга ён босиши — муваққат чоралигини хуфялар Шоҳ Исмоилга аллақачон етказган эдилар. Шоҳ Исмоил Мовароуннаҳрга оид ҳамма ишларни Нажми сонийга ишониб топширган эди. Нажми соний шайбонийзодаларни бартараф қилгандан кейин Бобирни ҳам ҳокимиятдан четлатиши ва Самарқанд тахтига бошқа ишончли одамни ўтқазиб, Мовароуннаҳрда қизилбошлар ҳокимиятини узил-кесил барқарор қилиши керак эди.

Бу режа қаттиқ сир тутилар, Бобир билан иттифоқ ҳозирча давом этар, аммо калондимоғ Нажми соний Бобирни ҳам, унинг ўн мингтагина қолган аскарларини ҳам назар-писанд қилмаслиги ошкора сезилар эди.

Бобирни икки томондан чирмаб келган икки даҳшатли қилич Гиждувонда бир-бирига зарб билан урилди. Нажми сонийга қўшилиб жанг қилган Бобир шайбонийзодаларнинг қўли баланд келаётганини сезди-ю, қонли қиличлар орасидан чиқиб, яна Ҳисор томонга чекинди.

Босқинчи қўшин саркардаси Нажми соний Гиждувон жангида ўлдирилди. Қизилбошлар тор-мор бўлди, олти миш минг қўшиннинг бир қисми ўлди, бир қисми асир олинди, омон қолиб қочганларини эса ғолиблар Амударёгача қувиб бордилар ва дарёга чўктириб юбордилар.

7

Бундан бир ярим йил аввал Хонзода бегим ёлғиз ўғилчаси билан Балхдан Қундузга келаётганда унинг юрагини титратган номаълум хавф-хатарлар гўё мана шу оғир чекиниш пайтини кутиб ётган экан.

Тун ярмидан ошган эди. Бойсун орқали Ҳисорнинг Қоратоғига чекиниб келган Бобир етти минг аскар ва уғруғи¹ билан сайхон бир ўтлоқда тунамоқда эди. Хонзода бегим ўғли ва канизи билан ухлаб ётган ўтов Бобирнинг чодирига ёнма-ён эди.

¹ Уғруғ — оила аъзолари, кўчлари.

Саҳарга яқин бирдан тўполон кутарилди. Хонзода бегим отларнинг тасир-тусур қилиб чопиши ва итларнинг асабий ҳуришидан чўчиб уйғонди. Ғазабли товушлар:

— Ур! Ур!

— Рофизийларни аямай қир!— деб қичқирар эди.

Хонзода бегим сапчиб турди. Утов тўрида хира қора-чироқ липиллаб ёнмоқда эди. Бегим қаттиқ ухлаб ётган ўғли Хуррамшоҳни қучоқлаб оёққа турғизди.

— Ёғий босди! Ёғий!— деб, ўғлига этигини кийдириб, тўнининг енгига қўлларини тикаётганда ўтовнинг кигизига алланарса «тарс» этиб урилди. Ёй ўқининг чархланган учи кигизни кесиб ўтди, лекин қаноти кигиз жунига ўралиб туриб қолди. Қўрқиб кетган Хонзода бегим ўғлини бағрига босди.

Бу йил ўн бирга қадам қўйган Хуррамшоҳнинг бўйи онасининг елкасидан ошиб қолган эди. У учи пастга осилиб қолган ёй ўқига қизиқиб қараб турарди.

Ташқаридан Бобирнинг саросимали товуши эшитилди.

— Тўфангандозлар қани? Хўжа Қалонбек! Тўфанг отилсин! Қосимбек! Тоҳирбек! Ҳарамга қаранг! Болалар тезроқ олиб чиқилсин!.. Тўфанг!

Уша замоннинг чақмоқли милтиғи бўлган тўфанг яқин бир жойда гумбурлаб отилди. Бобир қизилбошлар билан иттифоқ бўлиб орттирган бир нарсаси — ўша даврнинг энг замонавий қуроли бўлган мана шу тўфанглар эди. Ҳали жуда кам тарқалган тўфанглар фақат Бобирнинг хос навкарларида бор эди.

Бир нечта тўфангнинг устма-уст отилгани эшитилди. Хонзода бегим энди сал дадилланиб, ўғлининг тўни устидан бежирим ханжарчаси осилган камарини ҳам боғлатди.

Хуррамшоҳ ўтовнинг бир четига ўнтача ёй ўқи солинган кичкина соқдоғини осиб қўйган эди. Онасининг қўлидан чиқиб шу соқдоғини елкасига осди-да, камонини қўлига олди.

Онасини ваҳимага солган жанг болада қўрқув аралаш бир мароқ уйғотган эди. У кичиклигидан жангвор руҳ билан ўсган, тезроқ катта бўлиб, урушда ботирликлар кўрсатгиси келар эди. Самарқандда турган пайтларида Хуррамшоҳ Бобир тоғасининг Бухоро томонда қилган жангларига қатнашмоқчи бўлиб, онасининг ол-

дидан қочиб ҳам кетган эди. Лекин Бобир уни бек атка-
сига қўшиб, йўлдан қайтариб юборган эди. Хонзода бе-
гимнинг Бобирга қўйган меҳри ўғлига ҳам юққан эди.
Болага дарс берадиган ва ҳарбий машқ ўргатадиган
кишилар ҳаммаси Бобирнинг ихлосмандлари эдилар.
Хуррамшоҳ онасидан ва мураббийларидан Бобир ҳақи-
да жуда кўп яхши гаплар эшитар, ўзи ҳам тоғасини ҳар
кўрганда унга болаларча жўшқин бир меҳр ва ишонч
билан қарар эди. У тоғасини оғир аҳволларга солаётган
шайбонийзодаларни — гарчи ўзининг Шайбонийхонга
ўғил бўлишини билса ҳам — кун сайин ёмон кўриб бо-
рар эди. Унинг тасаввурида, ҳозир Бобир қароргоҳига
хужум қилиб келган «Ур, қир!» деб қичқираётганлар
ҳам ўша кўчманчи султонлар эди. Хуррамшоҳ соқдоғида
бор ўқларини тоғасининг мана шу душманларига қараб
отгиси келди-ю, ўтов эшигини очиб чиқа бошлади.

— Ҳой, шаҳзода, тўхтаг!

Хонзода бегимнинг кекса канизи югуриб бориб бола-
ни камаридан тутди-да, ичкарига тортди. Бола қарши-
лик қилиб кирмади. Уни узоқда бўлган жангларга юбор-
маган эдилар. Энди жанг ўзи Хуррамшоҳ ётган жойга
етиб келганда яна қўйишмайдимиз?

— Қўйворинг мени! Ҳазрат тоғойимга кўмак бера-
мен! Қўйворинг!

Бу борада Бобирнинг хос навкарлари тўфанг ота-ота,
ёв отлиқларини аёллар ва болалар ётган ўтовлардан
узоққа суриб ташлаган эдилар. Тоҳир Хонзода бегим-
нинг ўтови олдига иккита от етаклаб келди:

— Ҳазрат бегим! Шаҳзода! Тезроқ чиқинглар!

Хонзода бегим сандиқ ва бўғчаларига қаради.

— Кўч-кўронлар қолурми?

— Э, жон омон бўлса буюм топилар! Чиқинг тезроқ!
Ҳазратим буюрдилар!

Хонзода бегим қанизи билан чиққунча Хуррамшоҳ
отларини кичикроқ кўринган биттасига миниб олди.

Осмонда шом еган саккиз кунлик ой бор эди. Шунинг
ёруғида оқ ўтовдан беш яшар Хумоюнни бағрига босиб
чиққан Моҳим бегим кўринди. От устида турган Қосим-
бек тез энгашиб болани онасининг кўлидан авайлаб ол-
ди-да, елкаларини чакмани билан ўради.

Бегимнинг ёнида ўн яшар ўғилчаси Сафарни кўли-
дан етаклаб келаётган Робия ҳам бор эди. Тоҳир ўғли
билан хотинини тез бир бияга мингаштирди.

Қосимбек бошлиқ эллик-олтмишта хос навкарлар аёллар ва болалар минган отларни ўртага олиб, жануб томонга йўналдилар.

Уч томонни ёв халқаси ўраб олган, фақат жануб томон очикроқ эди. Тўфанг гумбурлаши, ярадор бўлганларнинг додлаши, отларнинг пишқириши ва кишнаши орасидан кимларнингдир асабий бақирриқлари эшитиларди:

— Ҳаммамиз шу подшонинг касофатига қолдик!

— Шиаларга сотилиб бизни хароб қилди!

— Йўқолсин Бобир!

— Уруғини қурит! Қир ҳаммасини!

Хонзода бегим ҳеч нарсага тушунолмамай ёнида бораётган Қосимбекдан сўради:

— Бу қанақа ёғий?

— Узимиздан ўт чиқди, бегим! Бурноғи йил Қундузда шайбонийзодалардан бизга қочиб ўтган мўғул беклари исён кўтарди! Қузғунлар ҳазратимни уйқуда тутиб ўлдирмоқчи эканлар. Хайрият, Тоҳирбекнинг қўрчилари пайқаб қолибди!

— Фалокат устига фалокат!

— Ҳа, булар биздан икки баробар кўп. Ҳаммаси олдиндан тайёрланиб чиққан! Уртада юринглар! Уртада!

Шу пайт исёнчи отлиқлар жануб томонга ҳам чопиб ўтдилар. Уша томондан Бобирнинг овози эшитилди:

— Устод Али! Тўфангандозларни олдинга бошланг! Олдинга!

Тўфанглардан отилган ўқлар жиба ва дубулгаларни бемалол тешиб ўтар, шўнинг учун фитначилар тўфанг қаршисида туриш беролмас эди. Бобир тўфанглар ва энг ишонган хос навкарлари ёрдамида ёв халқасини жануб томондан ёриб ўтмоқчи, сўнг Боботоғнинг шарқидаги Ҳисор қалъасига етиб олмоқчи эди. Бироқ фитначи беклар уни қалъага ўтказмоқчи эмас эдилар— улар бу мустаҳкам қўрғонни ўзлари эгаллаш мақсадида исён кўтарган эдилар.

Уч-тўрт марта ўқ отилгандан кейин тўфангларнинг қувурлари қизиб кетиб, иш бермай қўйди. Ёв сафлари шарқ томонда сал сийраклашганини кўрган Бобир Хўжа Қалонбек бошлиқ мингтача навкарини ўша томонга ташлади.

Хос навкарлар қуршовида бораётган Хуррамшоҳ гоҳо қиличларнинг бир-бирига шақ-шуқ урилганини эши-

тиб қоларди. Бу тунги жанг унга жуда қўрқинчли туюлса ҳам, ammo у ваҳимани енгишга тиришарди. Тоғасига шундай пайтда суиқасд қилган хоинларнинг ҳеч бўлма-са биттасини соқдоқидаги ўқлари билан отиб йиқитгиси келар эди.

Ёв қуршовини ёриб ўтаётганларида болалар ва аёлларни ўраб бораётган навкарлар ҳам жангга тушишга мажбур бўлдилар. Шунда Хуррамшоҳ уларнинг ёнига кирди-ю, отининг жilовини қўйиб юбориб, камонидан устма-уст учта ўқ отди. Хонзода бегим тунги тўполонда уни бир лаҳза кўздан йўқотиб қўйди. Кейин боланинг навкарлар ёнида ўқ отаётганини кўриб, отини унга томон чоптирди. У ўғлига етиб борган ҳам эдики, қаршидан отилган бир дайди ўқ боланинг ўнг биқинига «шарт» этиб санчилди. Хуррамшоҳ инграб, камонини қўлидан тушириб юборди ва эгардан оғиб туша бошлади.

— Вой, болам! — деб Хонзода бегим қичқириб ўғлига томон интилди.

Тоҳир ҳам шу яқин жойда эди, отидан сирғалиб тушаётган Хуррамшоҳни ушлаб қолди, сўнг уни эгари устига кўтариб ўтқазди.

Бола беҳуш эди. Тоҳир билан Хонзода бегим уни Бобирнинг овози келаётган томонга олиб чопдилар. Бу томонда ёв қолмаган, Хўжа Қалонбекнинг навкарлари подшоҳ учун йўл очиб, унинг кетидан ҳарам аҳлини ҳам олиб ўта бошлаган, орқадан таъқиб этишга уринган душманларнинг эса йўлини тўсган эдилар.

Бобир Ҳисор қўрғонидан воз кечиб, Вахш водийси томонга йўл олганини сезган фитначилар уни бошқа таъқиб этмай, орқага қайтдилар ва шоҳона чодирлар ичида эгасиз қолган бойликларни талашга тушдилар.

Тонг ёришиб қолган эди. Бобир ярадор жиянини қўлига олар экан, унинг биқинидан иссиқ қон оқаётганини сезди.

— Табибни чақиринг! — қичқирди у. — Табиб!

Подшоҳнинг хос табиби болани чакман устига ётқизиб, ярасига дори қўйиб боғлади. Хуррамшоҳ ҳамон ҳушига келмас, фақат ўқтин-ўқтин инграб эди.

Унинг биқинига санчилган ўқ ўпка ва қорин оралигидаги пардани йиртиб, ички аъзоларига ёмон зарар етказган эди. Табиб унга мўмиёйи асилдан сув билан ичирмоқчи бўлди. Бироқ беҳуш боланинг томоғидан сув

ҳам, дори ҳам ўтмади. Хонзода бегим буни кўрди-ю, боласини қучоқлаб, қичқира бошлади:

— Хуррамжон! Елғизим! Хурраим!

Боланинг кўзлари ола-кула бўлиб бир очилди, кейин қорачиқлари тепасига қараб кетди-ю, киприклари ярим юмуқ ҳолда тўхтаб қолди.

Бобир боланинг жон берганини сезди-да, опасини қучоқлаб, жасаднинг тепасидан олиб кетмоқчи бўлди. Лекин Хонзода бегим унинг қўлидан юлқиниб чиқди. Ўғлининг ўлганига ишонгиси келмас эди. У боласини қучоқлаб даст кўтарди-ю, дод солиб, яна уни чақира бошлади:

— Хуррам! Хуррамжон, қанисан? Қанисан, болам! Болам қани?!

Бобир ҳўнграб йиғлар экан, болани опасининг қўлидан олди-да, яна чакман устига ётқизди. Қосимбек боланинг ярим очиқ қолган кўзларини юммоқчи бўлиб, қошларини силади, киприкларини ётқизишга уриниб кўрди. Лекин киприклар ётмади, мурғак кўзлар ярим очиқлигича қолди. Хонзода бегим ўғлининг ўлганига энди ишонди-ю, ўзининг чаккаларига мушт уриб йиғлади:

— Сени бу ерларга олиб келмай онанг ўлсин, болам!

Сени асраб ололмаган онагинанг ўлсин!!

Бобир опасининг мушт бўлиб тугилган қўлларини икки қўлига олди-да, юзини юзига қаратди.

— Қарғаш керак бўлса мени қаранг! — деди. — Сиз яна менинг касофатимга қолдингиз! Ажалда адолат бўлса бу бегуноҳ боладан аввал мен гуноҳкорни олсин эди! Буни икки қилич орасига мен олиб кирдим! Сизларни дину мазҳаб балосига мен гирифтор қилдим!

Қосимбек Бобирнинг елкасидан қучоқлади. У бурноғи йил Қундузда мўғул бекларининг Бобирга қарши фитнаси илк бор маълум бўлганда орага тушиб хато қилганини, бугунги ғулу — ўшанда кесиб ташланмаган яранинг хатоси эканини ўйлади:

— Гуноҳкорни изласангиз, ҳаммамиз ҳам айбдор-миз, ҳазратим! Дунё ўзи шундоқ яратилган бўлса биз қандоқ қилайлик?!

Хонзода бегим яна ўғилчасининг жасадини қучоқлади:

— Тўйдим бу дунёдан! Бас! Тўйдим! Мени болам билан бирга кўминглар!..

Хуррамшоҳнинг жасадини арчадан ясалган тобутга солиб, шу кун кечгача қўлма-қўл кўтариб бордилар. Кейин уни Помир тоғининг этакларидаги кўкалам бир тепаликка кўмдилару қабри устига оқ байроқча қадаб қўйдилар.

Тирик мурдага ўхшаб қолган Хонзода бегимни бир амаллаб Қундузга, ундан Кобулга олиб кетдилар.

КОБУЛ. Тошган дарё ўзан излайди

1

Кечки пайт Кобул қалъасининг жанубидаги қўлдан бир тўп ўрдак учди. Қўл бўйидаги бўлиқ ўт-ўланлар орасида писиб ўтирган Мирзо Ҳумоюн камондан кетмакет иккита ўқ отди. Осмонга кўтарилиб бораётган тумшуғи узун ўрдаклардан бири тўпидан айрилиб пастлай бошлади, сўнг қанотларини мажолсиз ёйиб, қўлнинг нариги четига қулаб тушди.

Қўлнинг ўша томонида подшоҳнинг саккиз эшқакли, соябонли кемаси сузиб юрган эди. Ҳумоюн бу ёқдан то отланиб, аткаси ва мулозимлари билан қўл соҳилини айланиб ўтиб боргунича кемадагилар ўқ теккан ўрдакни сувдан олиб, қирғоққа чиқдилар.

Уларнинг орасида Бобир ҳам бор эди. Ҳумоюн ўзи отган ўрдакни отаси қўлига олиб қараётганини кўрди-ю, отидан сакраб тушди ва анча берида таъзим қилиб тўхтади.

Бобир ўрдакнинг тўшига қадалиб қолган ёй ўқини кескин бир ҳаракат билан суғуриб олди-ю, ўғлига кўзларини сузиб қаради:

— Бу ўқ сеникими?

Ҳумоюн отасининг кайфи борлигини сизди. Бобир сўнгги пайтларда кўп ичадиган бўлган, бугун ҳам улфат беклари билан кемада чоғир ичиб ўтирган эди. Ҳумоюн қўл ва унинг атрофлари подшоҳнинг дахлсиз, хос ерлари эканини эслади. Отаси олдида одобсизлик қилиб қўйгандай кўзлари жавдираб:

— Ҳазратим,— деди,— афв этинг, бемаврид ўқ отмишмен.

— Аммо ўқни яхши отмишсен,— деб Бобир ўғлига энди кулимсираб гапирди.— Ма, ҳалолнинг бўлсин!

Ҳумоюн чап қўлини кўксига қўйганича, ўнг қўли

билан овини отасидан олди-ю, мулозимларидан бирига берди.

Бобирдан орқароқда турган кўзлари катта-катта озгин қора йигит — Ҳиндубек тигиз оқ тишларини очиб кулди:

— Амирзодам мерганликда ҳазрат оталарига тортмишлар.

Ширакайф Хўжа Қалонбек бу гапга дарҳол қўшилди:

— Падари бузрукворга муносиб ўғил!

Бобир эса бир четда жим қўл қовуштириб турган Қосимбекка мамнун назар ташлади. Ёши олтмишдан ошиб, эшик оғалик лавозимидан кетган Қосимбек ҳозир Ҳумоюнга аткалик қилмоқда эди. Бобирнинг ўзига шунча йил содиқ хизмат қилган бу одам энди бўй етиб келаётган Ҳумоюнни ҳам оталарча меҳр билан тарбиялаётгани билиниб турарди.

— Жаноб Қосимбек Ҳумоюнга мерганликдан яхши таълим бермишлар,— деди Бобир.— Бироқ амирзодам чавандозликда нечуклар?

Қосимбек Ҳумоюнга «жавоб беринг!» дегандай қилиб қаради. Ҳумоюн кўзлари гўё илҳом билан ёниб:

— Ҳазратим, ижозат беринг,— деди-да, отларни қўли билан кўрсатди. Бобир унинг сўнгги йилларда ўрганган чавандозлик машқларидан бирини кўрсатмоқчи эканини сизди.

— Қани, қани,— деди мароқ билан.

Ҳумоюннинг ёши ўн учга бориб, бўйи отасининг бўйига етай деб қолган. Юриш-туриши ҳам Бобирнинг ўсмирлик пайтини эслатар эди. Қосимбекнинг ишораси билан навкарлар иккита ювошроқ отни бир четга етаклаб чиқдилар-да, ёнма-ён тутиб турдилар. Ҳумоюн ўзининг серёл қора қашқа отига сакраб минди, жиловни кескин буриб, хиёл орқага кетди. Сўнг нариги икки отга шитоб билан яқинлашди-да, жиловни қўйиб юборди. Отлар жипс келганда иккинчи отнинг эгаридан икки қўллаб тутганича, эгардан-эгарга сакраб ўтди. Шунда учинчи от жойидан қўзғалиб кетди. Ҳумоюн минган отининг жиловини тез қўлга олаётиб, учинчи отнинг юганидан тутган навкарига:

— Маҳкам ушланг! — деди.

Сўнг тагидаги отни наригисига жипс келтирди-ю, иккинчи эгардан учинчисига сакраб ўтди.

Ширакайф беклар даврасидан:

— Офарин! Тасанно!— деган хитоблар эшитилди.

Хумоюн ҳансираб отдан тушди-да, отаси томонга кела бошлади. Бобир ўзининг ўсмирлик пайтида Андижон чорбоғида эгардан-эгарга сакраб ўтолмай оёғи ерга тапиллаб тушганини эслади-ю:

— Тангрим Хумоюнни ёмон кўздан асрасин,— деди.— Чавандозликда биздан ўтадиган кўринадир.

— Ҳазратим, Мирзо Хумоюн ҳар ишда сиздан ибрат олишга интилулар,— деди Қосимбек.

Бобир ўнғайсизланиб бош чайқади:

— Менинг шаҳзодага ибрат бўлгудек ҳолим йўқ.

Хумоюн отасининг маъюс юзига таажжуб билан тикилди.

— Нечун ҳазратим! Аткам менга барча жангларингизни айтиб бердилар. Рустаму Суҳроблар ҳам, Гўрўғлию Алпомишлар ҳам сизчалик кўп жанг кўрган бўлмасалар керак!

— Жанг ҳисоб эмас, амирзодам, жангнинг натижаси ҳисоб,— деди Бобир ўзининг мағлубиятларини эслаб.

Лекин Хумоюн учун энг муҳими — отасининг мислсиз даҳшатларга дуч келиб, барча ўлимларни енгиб ўта олгани ва ҳамма қирғинлардан омон чиққани эди. Бобирга астойдил ихлос қўйган Қосимбек «Ҳазратимга дуо кетган, у кишини ўқ олмайди, тиг кесмайди», дерди ва бу содда эътиқодини Хумоюннинг қалбига ҳам сингдирган эди. Хумоюн отасининг Қобул билан Ҳирот ораллигидаги баланд тоғлардан одам зоти ўтолмайдиган қаҳратон қиш кунларида юрак ютиб ўтганини, кўпчилик бек ва навкарлар ҳолдан кетиб, отлар ҳам юролмайдиган бўлиб қолган пайтларда Бобир ўзи олдинга чиқиб, кўкрагигача қорга ботиб, ҳаммага йўл очиб борганини, ўшанда унинг қулоғини совуқ олиб, юзи кўмирдай қорайиб, таниб бўлмас аҳволга келганини Қосимбекдан яқинда эшитган эди.

Хумоюн ўша пайтларда бўлган бир ғалати ҳодисани отасидан тасдиқлатиб олгиси келди:

— Ҳазратим, Қобул чорбоғида Дўст деган бир паҳлавон навкар сизни танимай қилич билан чопгани ростми?

— Рост. Кейин таниб қолиб, қиличини ташлаб қочди. Шукурки, ҳеч шикаст етмади. Бўлмаса Дўст паҳлавон тиг урган одам ҳаргиз тирик қолмагай эди.

— Худонинг қудратини қаранг-а!— деди эшик оға Муҳаммад Дўлдай хушомад оҳанги билан.

Ҳумоюн унинг кайфдан қизариб, кўпчиб турган юзига нохуш назар ташлади-ю, яна отасига юзланди. У фақат отаси билан гаплашишни истарди. Бобир тўғрисида Қосимбекдан ва бошқа одамлардан шунча ғаройиб ҳикоялар эшитиб ўсган бола энди унинг ўзи билан юракдан яқинлашишни истарди.

Лекин Бобир доим давлат иши-ю, ёзиш-чизиш билан банд бўлар, бўш қолганда беклари чоғир мажлисини бошлашар. Ҳумоюнга эса улар ҳали ҳамсуҳбат бўлолмайдиган ёш бола деб қарашар эди. Бироқ Ҳумоюнда отаси билан суҳбатлашиш иштиёқи кун сайин ортиб бормоқда эди.

— Ҳазратим, бултур Синд дарёсининг бўйида йўлбарс билан олишган экансиз...

— Қайдан билдингиз?

— Ҳазратимнинг хонаи хосларида йўлбарс терисини кўрдим.

Бобир кетида турган бекларга ишора қилди:

— Йўлбарсни биз кўплашиб енгганмиз.

Ҳиндубек кулиб эътироз қилди:

— Ҳазратим бўлмаганларида биз йўлбарсга рўбарў бўлолмас эдик.

Ҳумоюн Ҳиндубекнинг гапини маъқуллаган каби бош ирғади ва отасига болаларча соф бир ифтихор билан қараб қўйди.

Бобир Бухоро атрофларида ва Ҳисорда бошига тушган кулфатларни ҳамон унутолмас, ўшандаги мағлубиятлар алами аввалгиларига қўшилиб, юрагини ҳалигача тимдалар, дунё ғамларини хаёлидан узоқлаштириш учун ҳам у тез-тез чоғир ичар эди. Унинг руҳи тушиб, ўз тақдирдан ихлоси қайтиб юрган мана шу кунларда ўғли Ҳумоюн отаси қилган яхши ишларни бунчалик эъзозлаб тилга олиши Бобирга ғалати таъсир кўрсатди.

Бир лаҳза у ўзини ўсмир ўғлининг кўзи билан кўргандай бўлди. Ҳумоюн фаҳр билан тилга олган воқеалар чиндан ҳам бўлган воқеалар эканлиги тўсатдан Бобирнинг кўнглини кўтарди. Шу дақиқагача унга бутун ҳаёти қоп-қоронғи бир тун бўлиб туюлган бўлса, энди у бу тунга гўё Ҳумоюннинг кўзи билан қаради-ю, қоронғи осмоннинг у ер-бу ерида юлдузлар милтиллаётганини кўрди.

Ҳумоюн отаси билан яккама-якка гаплашгиси келиб, овозини пасайтириб:

— Ҳазратим,— деди.— инъом қилган девонингиздаги барча шеърларни ёд олмишмен. Лозим кўрсангиз имтиҳон қилинг.

Бобир орқароқда жим турган бек ва мулозимларга ўгирилиб қаради. Улар Бобирнинг ўғли билан гапини тезроқ тугатишини ва кемага қайтишини кутмоқда эдилар. Лекин Бобирга энди чоғир мажлисидан кўра ўғли билан бирга бўлиш ёқимлироқ туюла бошлади.

— Жаноблар,— деди у бекларига юзланиб,— бугун бизга кема сайри бас. Энди Мирзо Ҳумоюн билан шеър машғулоти ўтказмоқчимен. От келтирилсин!

Бобир отлангандан кейин Ҳумоюн ҳам отига қувонч билан сакраб минди. Ота-бола ёнма-ён Кобул аркига қараб йўл олдилар. Қосимбек ва бошқа мулозимлар орқароқда одоб сақлаб жим бормоқда эдилар.

Бобир кемада ичган чоғирнинг тафти ва карахтлиги унинг ялтираган сузук кўзларидан билинар эди.

— Қани, амирзода, эшитайлик,— деди у Ҳумоюнга кайф аралаш кулимсираб қараркан.

Отаси бирга кетаётганидан ўзида йўқ қувонган Ҳумоюн Бобирнинг девонидан ёд олган бир рубойни шошилиброқ ўқиди:

Озор ила неча гуфтигў¹ қилгайсиз
Озурда бўлурни жустижў² қилгайсиз.
Мунчаки кўнгулларга етишди озор,
Май била магарки шустишў³ қилгайсиз.

Ҳумоюн бу шеър билан отасининг май ичиш сабабини тушунишлигини ва ҳозир кайфи борлиги ҳам узрли эканини айтмоқчи эди Бобир буни фаҳмлади-ю.

— Маъқул, маъқул,— деб кулди.— Фақат аввалги икки сатрнинг вазнини бузиброқ ўқидинг. Афтидан сен бу сатрлардаги кинояни яхши фаҳмламагансен.

— Қандоқ... киноя?— деб бу сатрларни камоли жиддият билан ўқиган Ҳумоюн таажжубланди.

— Кинояки, одамлар бир-бирларига озор берадиган

¹ Гуфтигў — гаплашиш.

² Жустижў — қидириш.

³ Шустишў — ювиш, яъни май билан дил ғуборини ювиш.

гапни кўп гапирурлар. Гоҳо озор берадиган нарсани ўзимиз жустижў қилиб топуرمىз. Ундан кейин бу озорни кўнгилдан май билан ювмоқчи бўлиб ичишга ружу қилурмиз.

Отаси ўзининг май ичишига киноя билан қарашини Ҳумоююн энди сезди ва яна ҳайрон бўлди:

— Нечун шундай?

— Сенинг ёшингда бунинг сабабини тушуниб бўлмас. Мен ҳам ўттиз ёшимгача чоғирга эҳтиёж сезган эмасмен. Сен қалайсен?.. Кўнглингда чоғирга иштиёқ борми?

Ҳумоююн уялиб бош чайқади. Сўнг отасининг ичкиликдан шишган қовоқларига жиддий бир қараб олди-да:

— Мен чоғирни ёмон кўрамен,— деди.

Ун уч ёшида Бобир ўзи ҳам ичкиликдан ҳазар қилишини эслади-ю, ўғлининг жавобини маъқуллаб бош ирғади.

— Хўш, неларни яхши кўрурсен?

— Менми?— деб Ҳумоююн бир лаҳза ўйланиб олди. Унинг яхши кўрган нарсалари кўп эди:— Сафарда юришни, саёҳатни яхши кўрурмен, яхши китоб бўлса эртаю кеч ўқигим келур...

«Бу жиҳатлари менга ўхшабдир», деди Бобир ичида ва ўғлининг қамчи дастасини тутган қўлларига қаради. Ҳумоююннинг юз-кўзи ҳам, қўллари ҳам Бобирникидан қорароқ эди. Балки жанубда туғилиб ўсаётгани учун шундайдир? Лекин панжасининг шакли отасникига жуда ўхшаш. Бобир ўғлини билагидан олиб:

— Қани, кафтингни оч,— деди.

Ҳумоююн қамчини тақимига қистирди-да, кафтини отасига очиб кўрсатди. Бобир унинг кафтидаги чизиқларга қаради-да, кейин ўз панжасини очиб, ўғлининг кафтига кафтини ёнма-ён тутди. Катта ва кичик ҳарикки кафтдаги кўндаланг чизиқлар бир-бирининг айнан такрори эди. Отасига ўхшашни жуда-жуда истайдиган Ҳумоююн мамнун жилмайди. Бобир чуқур тин олди-да:

— Илоҳим, мен кўрган балоларни сен кўрмагин! — деди.

— Лекин мен сизнинг барча ишларингизни ўрганмоқчимен.

Бобирнинг яхши-ёмон ишлари хаёлидан аралаш-қу-

ралаш бўлиб ўта бошлади. Бераҳм муҳит уни ҳам шафқатсиз бўлишга ўргатарди. Мана шу Кобул вилоятининг ўзида хирилчи қабиласига мансуб талай одамлар карвон йўлларида талончилик қилганликлари учун Бобир аскарлари томонидан аёвсиз ўлдирилган, ҳазора қабиласининг ўнлаб жанговар йигитлари чопқин пайтида қириб ташланган эди... Бобир бу қонли лавҳаларни умр китоби бўлмиш «Вақонъ»га бирма-бир ёзиб борар эди. Аммо ҳали балоғатга етмаган ва оламга болаларча мусаффо бир ишонч билан қараётган Ҳумоюнни бундай шафқатсизликлардан мумкин қадар узоқ тутгиси келарди.

— Сен ҳушёр бўл, — деди Бобир, — менинг ҳавас қилиб бўлмайдиган ишларим ҳам бор!

— Қайси ишларингиз, ҳазратим?

— Қайғули, фожиали ишларим. Бутун тақдирим...

— Буни бир ғазалда ҳам айтмишсиз.

Ҳумоюн яна ёддан отасининг сатрларини айта бошлади:

Ҳар ёнғаки азм этсам, ёнимда борур меҳнат,

Ҳар сорики юзлансам, ўтрумға келур қайғу.

Юз жавру ситам кўрган, минг меҳнату ғам кўрган,

Осойиши кам кўрган мендек яна бир борму?

Шеърнинг ғамгин ва сеҳрли оҳангидан таъсирланган Бобир:

— Яхши ўқидинг, — деди ўғлига. — Истайменки, мен кўрган қайғулару, шафқатсизликларни илоҳим сен кўрмагин.

— Хўп, ҳазратим, мен фақат сиз билган ажойиботларни билсам бас!

Ота-бола суҳбатга берилиб аркка қандай етганларини сезмай қолдилар. Кейин улар даричалари Шоҳи Кобул тоғига қараб очиладиган хушҳаво хонаи хосда ўтирганларида Ҳумоюн қўлига қоғоз ва қалам олди-ю, отаси ихтиро қилган Хатти Бобирий ҳарфлари билан бир байт шеър ёзди:

Турклар хатти насибинг бўлмаса, Бобир, не тонг,

Бобирий хатти эмасдур, хатти Сифноқийдурур.¹

¹ Сифноқ — Туркистондан шимолроқда Сирдарё яқинида жойлашган қадимий шаҳар.

Бобир сўнги дафъа Самарқандда юз берган машъум воқеаларни ва Хатти Бобурийни мактабда болаларга ўргатган муаллимнинг тошбўрон қилиб ўлдирилишини эслаб «ух» тортди.

Бир вақтлар Улуғбекни ҳалок этган ёвуз кучлар унинг расадхонасини қайта тикламоқчи бўлган Бобирни ҳам динсизликда ва рофизийликда айблаб, ҳатто қўшиннинг кўп қисмини шунга ишонтиргани Қизилқумдаги мағлубиятга замин яратган эди. Шундан бери Бобир ўзи ихтиро этган хатни жорий этиш фикридан бутунлай қайтган эди.

— Сенга бунга қайси муаллимнинг ўргатди?— сўради Бобир Ҳумоюннинг ёзувига кўз югуртириб.

— Мирбадал хаттотдан ўргандим...

Ҳумоюннинг ёзувида хато бўлмаса ҳам, лекин ҳали бу хатга қўли ўрганмаганлигидан ҳарфлар нотекис чиққан эди.

— Сенга манзурми?

— Жуда! Белгилари оз. Тез ёзиш мумкин. Уқиши жўн.

— Ундай бўлса кўпроқ машқ қил. Минбаъд менга мактуб ёзсанг шу хат билан бит. Мен ҳам сенга шу хат билан жавоб ёзурмен. Махфий тутмоқ осон бўлур.

Ҳумоюн подшоҳ отаси билан махфий хатлар ёзишини кўз олдига келтирди-ю, кўнглида яна иссиқ бир ифтихор туйғуси мавж урди. Отасига меҳри тобланиб, унинг кўнглига ёқадиган яна бир иш қилгиси келди.

— Ҳазратим, лозим бўлса, энди мусиқадан бир имтиҳон қилиб кўринг.

— Қани, қани!

Ҳумоюн савдарбошига афғон рубобини келтиришни буюрди. Сўнг дур ва садаф билан безатилган, тоғлар садосини эслатувчи улуғвор товуш берадиган бағри кенг рубобни сошлаб, аввал наво йўлида бир куй чалди, кейин савтга ўтди. Бобир қулоғига жуда ёқимли туюлган бу савтни дарҳол таниди.

«Чоргоҳ савти» деб аталган бу куйни бултур Бобирнинг ўзи басталаган эди. Ҳумоюн бунга ҳам излаб топибди-да! Еки мураббийлари унга атайлаб отаси ёзган шеърларни ёдлатиб, отаси басталаган куйни ўргатиб, шу йўл билан подшоҳдан таҳсин эшитмоқчимикинлар?

Мураббийларда шундай бир хушомад бўлганда ҳам Ҳумоюннинг ўзи куйни самимий ихлос билан чалаётгани

билиниб турарди. Бола ўзининг бояги сўзини — отасининг ижодидан ибрат олишга ҳаваси зўрлигини ҳозир чиндан исбот қилмоқда эди.

Бобир ўғли чалаётган гўзал куйга қулоқ солиб туриб, кўнгли завқли туйғуларга тўлиб кетди.

Энди ўзининг ҳаёти ҳам унга энг ёруғ ва тиниқ томонлари билан кўрина бошлади. Ахир у ҳам бир вақтлар Ҳумоюн каби беғубор, мусаффо ёшлик дамларини бошдан кечирмаганмиди? Унинг ҳаёти ҳам тиниқ бир булоқ бўлиб оқмаганмиди? Кейин бу булоқнинг устига жарлар қулаб, уни лойқалатди. Лекин ҳали бу булоқ қуриган эмас, унинг оби ҳаёти Ҳумоюннинг қалбини ҳам обод қилгани мана ҳозир билиниб турибди.

Бобир ўзи билан ўғлининг орасида ажиб бир боғланиш борлигини бугун биринчи марта аниқ сизди. Отанинг ҳаёти ўғлининг ҳаётида айнан такрорланмаса ҳам, лекин янги бир тарзда давом этиши мумкинлигига, агар ўғил астойдил отага содиқ бўлса, унга тортса, отанинг умри ўғилнинг умрига уланиб кетишига Бобирнинг энди кўзи етди. Шундай бўлгач, Ҳумоюнни аткаси, онаси ва мураббийлари Бобирга ихлосманд қилиб тарбиялаганлари, унга отасининг фазилатларини саралаб олиб беришга интилаётганлари катта бир неъмат эмасми? Бобирнинг ўзи ҳам ўғлига фақат фазилатларини раво кўради-ку. Фақат шундагина ўғли у қилган хатоларни қилмаслиги, у тортган азобларни тортмаслиги мумкин.

Фазилатлар... Бобир ўз фазилатларини бугун ўғли орқали алланечук сараланган ҳолда кўриб, кўнгли кўтарилди, ўзига бирдан ҳурмати ортди.

Кейин у Ҳумоюннинг аткаси Қосимбекни саройга чақиртириб, унга бош-оёқ сарупо ва от инъом қилди. Шаҳзоданинг бошқа мураббийлари ва муаллимлари ҳам катта-катта ҳадялар олдилар.

— Сенга не инъом қилай, айт! — деб Бобир ўғлига кулимсираб тикилди.

Ҳумоюн китоб йиғишни яхши кўрарди. Унинг алоҳида бўлгани эгаллаган хос кутубхонасидан ташқари, хобгоҳида ҳам китоб тўла жавонлар бор эди. Тўшагининг бош томонига хушбўй сандал дарахтидан ишланган жавон қўйилган, отасининг шеърый девони жавоннинг алоҳида тоқчасида ёлғиз турар эди.

— Яна янги шеърый китоблар ёзсангиз,— деди Ҳу-

моюн отасига уялинқираб кўз ташларкан,— мана шу алоҳида токча сизнинг асарларингиз билан тўлса... Уғлингизнинг тилаги шу!

Бобир завқ билан қаҳ-қаҳ уриб:

— Э-ҳа, сенинг бу тилагингни ўринлатмоқ учун мен бир умр меҳнат қилмоғим керак-ку!..— деди.— Майли, яхши ният-ярим давлат дерлар. Бугундан бошлаб сен учун бир шеърый китоб бошлагаймен. Қани, дафтарингни бер...

Ҳумоюн муқоваси олтин суви билан зийнатланган, нафис варақларига ҳали ҳеч нарса ёзилмаган янги дафтари отасига икки қўллаб тутди.

Бобир хона тўридаги миз ёнига келиб ўлтирди-ю, бирдан ўғлига меҳри тобланиб, ҳаяжон ичида:

«Жигарим билан жонимга пайванд фарзандим!»— деб ёзди.

Ўзидаги оталик меҳри ва Ҳумоюндаги фарзандлик садоқати тождор оталар ва валиаҳд ўғиллар орасида жуда кам учрайдиган нодир туйғулар эканини, Улуғбек билан Абдуллатиф орасида бўлиб ўтган фожиаларга солиштирганда, у ўз ўғлидаги самимий ҳисларни қанчалик қадрлаши, қанчалик асраб-авайлаб, камолга етказиши зарурлигини шу лаҳзада бутун вужуди билан ҳис қилди. Қалбини тўлдирган оталик туйғуси шеърый оҳанг билан қоғозга туша бошлади: «Давлату бахт била Ҳумоюн бўл, комрон бўл, жаҳонда, юз туман обрўйн иззат кўр!»

Бобир ёзишдан тўхтаб ўрнидан турди:

— Давомини кейин битгаймен!.. Китобнинг номи сенинг исмингга қофия бўлғусидир!..

Бобир ўша йили ёзиб тугалланган шеърый китоб — «Мубаййин» — Ҳумоюннинг номига чиндан ҳам қофиядош эди. У ўғлининг дафтарига битган эзгу тилакларини ҳам шу китобга шеърый сатрлар шаклида жойлаб, ҳаммасини санъаткор хаттотга кўчиртирди-да, Ҳумоюнга тақдим қилди.

Ҳумоюн шу вақтгача отасидан олган совғалар орасида энг улкани ва бебаҳоси — мана шу шеърый китоб эканини сезиб, уни қайта-қайта кўзларига сурди...

У араб тилида ёзилган, мураккаб фикҳ китобларини тушунолмайд қийналиб юрар эди. Отаси тақдим қилган «Мубаййин» фикҳнинг қонун-қоидаларини равон туркий тилда гўзал маснавийлардан ифодалаб, Ҳумоюн учун

ҳам дарслик вазифасини бажарар, ҳам унга шеърӣ завқ берарди. Энг муҳими, унинг отасига бўлган меҳри, ихлоси шу китоб туфайли янги бир куч билан ўсиб борарди.

Ҳумоюн ўн беш ёшга кирганда унинг китоб жавонида отасининг яна бир асари — аруз илмига бағишланган «Мухтасар» пайдо бўлди. Ҳумоюннинг эндиги истаги — отасининг ўсмирлик йилларидан бери ёзиб юрган «Вақоийъ» номли китобини ўқиш эди. У отасининг энг катта, энг мароқли асари мана шу эканини онаси Моҳим бегимдан эшитган эди.

Ҳумоюн ўн олти яшарлигида отаси унга Бадахшон вилоятини бериб, аскар ва савдари билан Қобулдан кузатиб қўйди. Ҳумоюн тоғлар орасида отаси билан хайрлашаётганда оила аъзолари ўзаро «Бобирнома» деб атай бошлаган ўша «Вақоийъ» китобидан бир нусха кўчиртириб юборишни илтимос қилди.

Ўғлининг бошқа кўп илтимосларини сўзсиз қабул қилган Бобир бу гал ерга қараб бош чайқади:

— Ҳали у китоб битган эмас. Ўлда-жўлда ётган асарни кўчиртириб бўлмас.

— Қачон биткурурсиз, ҳазратим? Мен интизормен! Бобир ўғлининг юзига хомуш назар билан тикилди.

— Кўп интизор бўлма. Чунки у китобнинг битиши учун менинг умрим тугаши керак.

Ҳумоюн сесканиб тушди:

— Нечун бундай дейсиз?

«Бобирнома»нинг давоми анча вақтдан бери ёзилмай юрар эди. Қизилбошлар билан тузилган иттифоқ, Бобир ватанига бегона қўшинни бошлаб бориб, мағлубиятга учраганлари... буни ёзиш у ёқда турсин, ҳатто эслашдан ҳам юраги безиллар эди. Наҳотки умр китобининг сўнги боби шу бўлса? Бобир энг йирик асарини бу тарзда ёзиб тугатолмаслигини сезарди. Уни кўнгилдагидек тугаллаш учун эса ўша мағлубиятлар заҳрини ювиб кетадиган катта ғалабаларга эришиши керак эди. Мана энди ўғли Ҳумоюн улғайиб, ёнига қиряпти.

У Ҳумоюннинг сўнги гапдан изтиробга тушганини сезиб:

— Менинг сўзимдан ташвишланма, — деди. — Мен «Вақоийъ»ни умрим бўйи ёзмоқчи бўлганим учун шундай дедим. Орзуйим борки, унинг келгуси бобларига сенинг

ҳам яхши ишларинг битилгай. Зора ўзим ҳам... бу китобнинг поёнига ёруғ юз билан етсам.

— Ҳазратим, ундоқ бўлса, илоҳим «Бобирнома»ни яна эллик йил ёзинг, юз йил ёзинг!

— Ушангача кутишга сабр-тоқатинг етурмикин?— деб кулди Бобир.

Ҳумоюн жиддий туриб:

— Тангрим олдида онт ичиб айтаменки, сабр-тоқатим умрим етгунича етур!— деди.

2

Кобул дарёсининг бўйида Бобир эгачиси Хонзода бегим учун қурдирган Боғи Дилкушонинг кўк мрамар кўшида Мавлоно Фазлиддин чўкка тушиб ўлтирибди. Ундан пастроқда мавлононинг соқол-мўйлови кўзга кўриниб қолган ўғли одоб билан қўл қовуштириб, ердан кўзини олмай сукут сақлайди.

Нафармон қабо кийган, юзига оқ ҳарир парда тутган Хонзода бегим синиқ товуш билан тўхтаб-тўхтаб сўзлайди:

— Ҳаммадан кўра... ўлган одамга қийин экан, мавлоно. Ўлган қайтиб келмас экан... Тириклар... оҳ-воҳ қилиб, минг куйиб-ёнсалар ҳам, ахийри бир кун... тасалли топар эканлар. Мана, ўзимдан қиёс...

— Бегим, бу замонда тирикларга ҳам осон эмас. Менинг Андижондан бош олиб чиқиб кетганимга йигирма уч йил бўлди. Шундан бери сизнинг бошингизга қанча кулфатлар тушди! Биз қанча балоларни кўрдик.

Хонзода бегим Андижонда қолиб кетган ёшлик йилларини кўз олдига келтира бошлади. Мавлоно Фазлиддин ўшанда қанчалик кўҳлик йигит бўлганига ҳозир ишониш қийин. Азоб-уқубатларга тўлиб-тошган сўнгги ўн йилликлар унинг бўйинларига ҳам ажинлардан тўр солиб кетган, қўлларини суякдай қотириб, томирларини бўрттирган, елкасини букчайтиб, олтмиш ёшлик мўйсафидга ўшатиб кетган. Ҳолбуки у энди эллик уч ёшга киргани Хонзода бегимга маълум эди. «Ўзим-чи?» деб бегим ҳар кун кўзгуда кўрадиган аксини хаёлидан ўтказди. Хонзода бегимнинг олд тишларидан уч-тўрттаси тушиб кетиб, лаблари буриша бошлаган, сочи сийраклашиб, кулранг тусга кириб қолган эди.

Гўзал ёшликлари энди ҳеч қачон қайтиб келмасли-

ги, умрларининг энг яхши йиллари очилмай сўлган гулдай умрбод хазон бўлганлиги Хонзода бегимнинг юрак-бағрини тимдалаб ўтди.

— Мавлоно, ўглингиз неча ёшдалар?

— Йигирма бирда, бегим.

Хонзода бегим ҳалок бўлган ўгли Хуррамшоҳнинг тирик бўлса ҳозир йигирма икки ёшга киришини эслади. Бу йўқотишнинг унутилмас алами кейинги дарди устига қўшилди-ю, кўзига ёш қуйилиб келди:

— Ишқилиб, ўглингизнинг умри узоқ бўлсин. Мен кўрган мусибат сизнинг бошингизга ҳеч вақт тушмасин, мавлоно. Мен энди тирик қолмаймен деган эдим. Ёлғиз ўғлимнинг кетидан кетамен деган эдим. Лекин жоним қаттиқ экан.

Мавлоно бегимнинг йиғисидан саросимага тушиб ўғлига бир қараб олди. Сўнг бегимнинг хаёлини бошқа ёққа буриш учун ўзининг бошига тушган азоб-уқубатлардан сўзлашга тушди:

— Ҳиротлар ҳам жуда нотинч бўлиб кетди, бегим. Шоҳ Исмоил шаҳарни олиб, суннийларни қувғин қилди. Кейин яна шайбонийзодалар шаҳарни босиб олиб, шиа тарафдорларини қатағон қилди. Шиа мазорларини очиб Марвда Шайбонийхонни ўлдиртирган руҳонийларнинг суякларини тўпларга солиб оттирдилар. Кейин кўнўтмай Ҳиротни яна қизилбошлар улардан тортиб олишди. Қасд олиш қайтатдан бошланди. Ҳаммаёқ алғовдалғов. Қамолиддин Беҳзод Ҳиротдан Табризга шоҳ саройига хизматга олиб кетилди. Мавлоно Хондамир шаҳардаги тўполонлардан бёзиб, ота юртларидаги узоқ бир қишлоққа чиқиб кетдилар. Бизга ўхшаган мусофирларнинг аҳволи бундан ҳам баттар бўлди... Ўғлимиз Аловиддин Ҳиротда сангтарошлик санъатини ўрганган эди. Лекин санъат билан кимнинг иши бор? Ахийри, шоир Муҳаммад Султон билан маслаҳатни бир жойга қўйдигу Бобир мирзодан паноҳ истаб Кобулга келдик.

Бу гаплар давомида Хонзода бегим кўз ёшларини артиб, ўзини анча босиб олди:

— Келиб беҳад яхши қилгансиз, мавлоно... мен сизга бир омонатингизни қандай қайтаришни билмай юрган эдим.

Мавлоно Фазлиддин кўзлари пирпираб:

— Қайси омонатим?— деди.

Хонзода бегим маъюс кулимсираб:

— Ҳозир,— деди-ю, ўрнидан кўтарилди ва тўрдаги ўймакор эшикдан ичкарига кириб қетди.

Кўп ўтмай у бир хизматкорга оқ ипак матога ўралган нарсани кўтартириб қайтиб чиқди. Бегимнинг ишораси билан хизматкор ҳалиги нарсани Мавлоно Фазлиддиннинг олдига қўйди-да, таъзим қила-қила орқаси билан юриб чиқиб кетди.

— Мавлоно, очиб кўринг,— деди Хонзода бегим.

Мавлоно Фазлиддин ўрамни секин очди-ю, четлари сарғайиб кетган чизмакашлик қоғозларини кўрди. Сўнг уларни авайлаб варақлар экан, ўзининг Андижонда қурмоқчи бўлиб, Хонзода бегим билан бамаслаҳат чизган лойиҳаларини таниди. Йигитлик орзулари хаёлида қайтатдан уйғониб, кўзлари чақнаб кетди. Андижонда қурилмай қолган обидаларнинг лойиҳасини шунча йилдан бери асраб олиб юрган Хонзода бегим унга ҳозир ўша ошиқлик пайтидагидек нафис ва жозибали кўринди. Ўшда, қоятош устида ноҳосдан бегимнинг белидан олган пайтидаги ширин туйғулари уйғонди-ю, юрагини завққа тўлдириди:

— Ҳазрат бегим, сиз менга жонимни қайтариб бергандек бўлдингиз! Мўъжизани қаранг! Орада шунча йиллар! Шунча йўллар! Шунча тоғу дарёлар!

Мавлоно Фазлиддинни тўлқинлантирган завқ ва қувонч Хонзода бегимга ҳам ўтди. Унинг товушида шодлик жаранги эшитилди:

— Ростдан, бу лойиҳалар менга қўшилиб жуда кўп балоларни бошдан кечирди. Мен қанча жойга борган бўлсам, булар ҳам бисотлариму жавоҳирларим орасида мен билан саргардон бўлиб юрди: Фақат охирги марта Қундуздан Самарқандга жўнаганимизда тоғлару дарёлардан кўп юк олиб ўтиб бўлмади. Сандиқларимдан бир қисми Қундуз қўрғонида қолди. Шуларнинг ичида бу лойиҳа ҳам қолган экан. Самарқандга бориб кўп ачиндим. Ёз келса Қундузга одам юбориб олиб келтирмоқчи эдим... Кейин ҳалиги фалокатлар бўлди... Қундузда қолгани яхши бўлган экан. Бошқа сандиқларимнинг ҳаммаси Ҳисорда фитначи мўғулларнинг илкида қолди... Мавлоно, қаранг-чи, ҳамма варақлари жойидами?

Шундай деб, Хонзода бегим юзидан ҳарир пардасини боши устига кўтариб қўйди-ю, лойиҳаларга тикилиб қаради.

— Ҳаммаси жойида!— деди Мавлоно Фазлиддин

унинг юзига миннатдорона кўз ташлаб.— Самарқандда фақир сизнинг ҳузурингизга киришга журъат этолмаган эдим.

— Ўзим сизни чорламоқчи бўлдим. Аммо лойиҳалар Қундузда қолганлиги учун андеша қилдим...

Мавлоно Фазлиддин Андижонда Хонзода бегимнинг сурати ҳам чизганини, ҳозир лойиҳалар орасида ўша сурат йўқлигини бегимга эслатгиси келиб:

— Балки... Суратлар йўқолиб кетгандир?— деди.

Хонзода бегимнинг юзига нафис қизиллик югурди:

— Ҳали ҳам мусаввирлик қилмоқдамисиз, мавлоно?

— Ҳазрат бегим, кўп йил машқ қилинмаса қўл мусаввирликдан чиқиб қолар экан... Ҳозир фақат меъморлик билан машғулмен.

— Андижонда чизган суратларингизни мен алоҳида сақламоқдамен,— деб Хонзода бегим мавлононинг ўғлига ийманиб кўз ташлади.

Бўй етиб қолган бу йигит олдида ўзларининг ёшлик муҳаббатларини эслатувчи суратни Хонзода бегим атайлаб олиб чиқмаганини Мавлоно Фазлиддин энди сизди.

— Лутфан сиз ҳақсиз, ҳазрат бегим... Ўша суратлар энди умрбод сизники бўлмай!

Буни жуда истаб турган Хонзода бегим:

— Саховатингиздан то абад миннатдормен!— деди.

Мавлоно Фазлиддин қўлини кўксига қўйиб, одоб билан бош эгди. Сўнг гапни яна очиқ турган эски лойиҳалари устига бурди:

— Мен энди буларни Ҳиротда ўрганган янгиликларим билан тўлдиргаймен. Ана ундан сўнг бемалол амалга оширсам бўлур... фақат... бу мадраса-ю, қасрлар, қаерга қурилмоғи мумкин? Андижон... узоқда қолди. Қобулгами?

Хонзода бегим маъюс бош чайқади:

— Қобул — биз орзу қилгандек қудратли давлат эмас, мавлоно. «Улуғ меъморлик обидалари қурмоқ учун улкан давлатнинг қудратига суянмоқ керак» деганлар ҳақ эканлар. Начора?..

Мавлоно Фазлиддин олдида очиқ турган тарҳларга гамгин кўз тикиб:

— Ҳа, тақдир бизни нотавон қилиб яратмишдир,— деди. Овози кексаларникидек ғижирлаб эшитилганини ўзи ҳам сизди-ю, қўшиб қўйди:— Мен энди қариб қолдим. Қирғинлар, тўполонлар, фаторатлар билан умрим

Ўди. Лекин наҳотки бу ҳаммаси узлуксиз давом эта-
верса? Ахир бир мен эмас, ўнлаб заковатли олимлар,
ҳунарпешалар, шоирлар жаҳолат довули билан Моваро-
уннаҳру Хуросондан қувилмишлар. Илгари қора кучлар
бизни Андижондан қувсалар, Самарқанддан паноҳ то-
пар эдик. Самарқанд жоҳиллари кун бермасалар Ҳирот-
дан нажот излар эдик. Энди Андижону Самарқанд ҳам,
Бухорою Ҳирот ҳам — барчаси кўчманчи султонлару
диний адоватлар довулидан зир титрамоқда. Довул учир-
ган хазондай ватанидан қувилган қанча маърифатлик
олиму санъаткорлар, қанча нодир истеъдодлар беҳуда
ҳайф бўлиб кетмоқдалар. Бизнинг ватандан айрилиши-
миз — дарёнинг ўзанини йўқотиб, дашту биёбонга тошиб
чиқиб кетишига ўхшайдир. Амударё бир вақтлар шу
кўйга тушган экану то ўзига янги йўл солиб, бошқа бир
денгизга бориб қуйилгунча у ёқдан-бу ёққа бош уриб,
тошиб юрган экан. Биз ҳам умр бўйи у ёқдан-бу ёққа
бош уриб, муносиб ўзанимизни тополмаймиз. Энди бу
кажрафтор фалак ҳеч бўлмаса фарзандларимизга раҳм
қилсин! Биз бўлмасак булар ўзларига муносиб ўзан то-
либ, янги бир маданият денгизига бориб қуйилсинлар!

Умр бўйи ўз ижодий режаларини амалга оширолмай
қуйиб юрган истеъдоднинг бу аламли пидоси Хонзода
Бегимни титратиб юборди.

— Мавлоно, фақат сиз эмас, Бобир мирзо ҳам ўзани-
ни йўқотган дарёдек безовталар!

— Биламен, тақдир ул ҳазратга ҳам ўгайлик қил-
мишдир!

— Аммо Бобир мирзо саргардон бўлиб юрган истеъ-
додлар дарёсини бир жойга йиғмоқчилар, насиб бўлса,
илму санъатнинг янги бир денгизини барпо қилмоқчи-
лар.

— Биз учун сўнгги умид ҳали ҳам Бобир мирзодир-
лар. Шунинг учун ўғлим билан Кобулга келдик.

— Қаерга жойлашдиларингиз, мавлоно?

— Жияним Тоҳирбекникига тушдик. Узи сафарда
экан...

Ота-бола икковлари ҳам эски кийим кийишган, ранг-
ларини жуда олдириб қўйган. Уларнинг моддий жиҳат-
дан ҳам қийналиб юрганларини сезган Хонзода бегим
яна ўрнидан туриб, ичкари хонага кириб кетди. Қабо-
сининг чўнтагидан калит олиб, токчада турган пўлат
қандиқни очди.

Иниси Бобир мирзо Хонзода бегимга энг нуфузли аъёнлари қатори улуфа тайинлаган эди. Ҳар ойда хазинадан чарм ҳамёнга солинган минг дирҳам олтин келиб турар эди. Хизматкорлар бегимга берилган мулкнинг экин-текини билан тирикчилик ўтказишарди. Бегимнинг бир ўзига кўп пул кетмас, шунинг учун хазинадан келган олтин тўла ҳамёнларнинг анчаси пулат сандиқда тахланиб турар эди.

Хонзода бегим Мавлоно Фазлиддиннинг кичикроқ бир ҳовли ва от сотиб олиши, кийим-кечаги, уч-тўрт ойлик тирикчилиги учун қанча пул кетишини чамалаб кўрди-да, минг дирҳамлик ҳамёнлардан иккитасини олди. Сўнг уларни бояги хизматкорга бериб, олтин баркашда кўтартирганича ота-боланинг олдига қайтиб чиқди.

Мавлоно Фазлиддин ҳамённи кўриб, хижолат чека бошлади. Хонзода бегимдан пул олиш унга оғир эди.

— Мавлоно, бу ҳамёнлар Бобир мирзонинг хазиналаридан келмишдир. Ўзлари бўлмаганликлари учун улуфаларини мен сизга топшироқчимен. Бири — ўглингиз Аловиддинга. Марҳамат! Олингиз!

Аловиддин қўлини кўксига қўйиб, энди биринчи марта оғиз очиб гапирди:

— Раҳмат, ҳазрат бегим, биз сиздан беҳад миннатдормиз!

Унинг ёқимли товуши ва сўзларни майин талаффуз қилиши Мавлоно Фазлиддиннинг йигитлик пайтини эслатар эди... Шу туфайли ота-бола иккови ҳам бегимга бениҳоя азиз кўринарди.

3

Амударё томондан тоғ ошиб учиб келган турналар Кобулнинг устидан жануб-шарқ томонга ўтмоқда эдилар. Арkning тиллакори айвонида Моҳим бегим билан понушта қилиб ўлтирган Бобир турналарнинг қисқа ва сирли товуш билан «қур-ей», «қур-ей»лашини эшитди-ю, ўрнидан туриб, айвон четига борди ва осмоннинг овоз келаётган томонига тикилди. Кўкда эгилиб-чайқалиб келаётган бир шода қора маржонни кўзлари билан қидириб топгандан кейин турналарнинг товуши унга гўё аниқроқ эшитила бошлади.

Гўзал ва тиниқ «қур-ей», «қур-ей»ларда қандайдир

ҳорғинлик оҳанглари борга ўхшарди ва турналарнинг узоқ-узоқлардан учиб келаётгани эсга тушар эди. Балки улар шу келишда Андижоннинг устидан учиб ўтгандирлар? Ёки Тошкент ва Самарқанд атрофларидаги сокин сувлар бўйига қўниб дам олгандирлар?

Бу ўйдан Бобирнинг қалбини аламли бир соғинч туғуси чулғаб олди. Ҳатто шу турналар кўриб келаётган жойларни у энди бориб кўролмайди. Кўли Маликда ва Гиждувонда енгилиб, Ҳиротда фитначилар хиёнатидан абгор бўлиб қайтганига, мана, ўн уч йил бўляпти. Бобир шундан бери қалтис ҳарбий юришлардан ўзини тийиб юрибди. Мўғул бекларининг хиёнатларини Қундуздаёқ била туриб, яна ўшаларга ва қизилбошларга таваккалчилик билан суяниб иш қилгани унинг ватанига қайтадан барча йўлларини бекитиб ташлаган эди.

Турналарнинг узоқлашиб сўниб бораётган товушлари таъсирида Бобирнинг кўнглига: «энди туғилиб-ўсган юртингга умрбод қайтолмайсан!»— деган аламли ўй келди-ю, юзи бирдан тундлашди. Орқасига ўгирилиб, савдарбошига чоғир келтиришни буюрди.

Моҳим бегим дастурхон ёнидан Бобирга томон келар экан:

— Ҳазратим, эрталабдан чоғир?— деб таажжубланди.— Ҳозир фарзандларингиз саломга келурлар... Ана, Мирзо Ҳиндол аткалари билан келмоқдалар.

Бошига кичкина ипак салла ўраган, мурассаъ камарига кичкина қилич тақилган саккиз ёшли Мирзо Ҳиндол айвоннинг баланд зинапоясидан катталардай қўл қовуштириб, таъзим қилиб чиқди. Отаси бунга кўриб беихтиёр жилмайди. Ҳиндолни елкасидан қучиб эркалатди, кейин уни ёнига олиб, зарбоф кўрпача устига ўлтирди.

— Қилич тақиб олибсиз, амирзодам, жангга бормоқчимисиз?— деб ҳазиллашди.

Ҳиндол катта-катта кўзларини чақнатиб Моҳим бегимга бир қараб олди. Моҳим бегим «Айтинг!» дегандай бош ирғади. Шунда Ҳиндол бурро тил билан отасига:

— Мени ҳам олиб боринг,— деди.

— Қаерга?

— Ҳин... Ҳиндистонга.

— Ҳиндистонда нима қилмоқчисиз?

— Йўл... йўлбарсни кўрамен...

— Ана холос!— деб Бобир кулди.— Биз сизга Ҳиндол исмини берсак, сиз фақат Ҳинд йўлбарсини томоша қилмоқчисиз холосми?

Бола қизариб:

— Йўқ,— деди ва жажжи қиличининг сопини қисмига олди:— Агар йўлбарс... «ейман» деса, мен мана шу қилич билан уни урамен!

Бобир Ҳиндолни яна елкасидан қучиб эркалатди:

— Баракалло! Ундай бўлса сизни Ҳиндистонга албатта олиб борурмиз...

Шу пайт айвон зинапоясидан олтин кўзада чоғир олиб чиқаётган шарбатчи кўринди. Моҳим унга қўли билан «Қайтинг!» ишорасини қилди. Шарбатчи Бобирга қўрқа-писа кўз ташлади-да, унинг ўғли билан овуниб, чоғирни эсидан чиқарганини сезди ва зинадан секин қайтиб тушиб кетди.

Бобир Ҳиндолдан хат-саводни қанчалик ўрганганини, қанақа шеърлар ёд билишини сўради.

— Мен қуръон оятларидан ёд билурмен. Қулху олоху аҳад...

— Ҳиндолнинг шеърга унчалик ишқи йўқ,— деб изоҳ берди Моҳим бегим.— Бунга ўйин бўлса, ёйдан ўқ отса, от чопса бас. Китобга хуши йўқ.

— Балки ёши кичик бўлгани учундир?

— Гулбадан бундан уч ёш кичик. Аммо саводи Ҳиндолдан яхши. Ҳозир кўрурсиз... Қизча китобга шунчалик ўчки, таажжубдан ёқамни ушлаймен.

Бобир ўйчан товуш билан:

— Наҳот Ҳиндол ўша тоғаларига тортса?— деди.

Бобирнинг бу сўзларида қанчалик мураккаб маъно борлигини фақат Моҳим бегим тушунарди. Чунки Ҳиндол Моҳим бегимдан эмас, Бобирнинг кичик хотини Дилдор оғачадан туғилган эди. Шарият берадиган рухсат бўйича Бобир ҳам уч хотинлик бўлиб олган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бу бераҳм одат Моҳим бегимни қанчалик эзмасин, аламини ичига ютиб чидаб келар эди. Бобирнинг иккинчи хотини Гулруҳ бегимдан Мирзо Комрон ва Мирзо Аскарӣ отлик икки ўғил туғилди. Булар Ҳумоюндан кейинги тахт ворислари эдилар. Гулруҳ бегим шу сабабли Моҳим бегимга кундошларча совуқ муомала қилар эди. Уч хотин Қобулнинг уч чеккасида ҳар бири алоҳида кўшкда турса ҳам бир-бирларининг аҳволларидан хабардор эдилар. Дилдор

оғача беш йилда икки қиз туғди. Моҳим бегим эса уч марта фарзанд доғини бошдан кечирди. Унинг Ҳумоюндан кейин туққан икки ўғил, бир қизи бирин-кетин ўлиб кетди. Кейин умуман бўйида бўлмайд қолди. Бунинг ҳаммасидан Моҳим бегим жуда қаттиқ куйиб юрганини сезган Бобир унга қандай тасалли беришни билмас эди. Бир кун мана шу айвонда ўтирганларида Моҳим бегимнинг ўзи «Дилдор оғача яна ҳомиладор эмишлар,— деб қолди.— Мен куйиб адо бўлдим. Энди... Дилдор оғача шу гал ўғил туғса ҳам, қиз туғса ҳам, агар менга берсангиз ўз фарзандимдек тарбиялаб ўстирар эдим».

Дилдор оғача ўз фарзандини кундошига ишониб топширишини тасаввур қилиб бўлмас эди. Лекин Моҳим бегим Ҳумоюнни қанчалик яхши тарбиялаганини ҳамма билар, унинг яна фарзанд ўстириш иштиёқи зўрлигини Бобир ҳам сезар эди.

Дилдор оғача Кобулнинг Боғи Йўнғичқасида мана шу Ҳиндолни туққанда Бобирнинг махсус фармони билан уч кунлик чақалоқни арқда турадиган Моҳим бегимнинг тарбиясига келтириб бердилар.

Бу болани тўққиз ой қалби тагида кўтариб юрган Дилдор оғача «ўғлимдан тириклай жудо бўлдим»,— деб анча вақт йиғлаб-сиқтаб юрди. Бобир унга:

«Азалдан удум шундоқ,— деб важ кўрсатди.— Подшоҳ оиласида ўғилларни катта хотин тарбият этмоғи керак. Моҳим Ҳумоюнни қандоқ вояга етказди, кўрдингми? Ҳозир Бадахшонда энг обрўлик ҳоким! Худо хоҳласа Моҳим Ҳиндолни ҳам шундоқ вояга етқизгусидир!»

Моҳим бегим Ҳиндолни ўз фарзандидан ҳам зиёда тарбия қилаётгани Бобирга маълум эди-ю, лекин боланинг тоға авлодлари жоҳил ва маърифатсиз одамлар эди. Дилдор оғача Ҳисор ва Самарқандда кўп ёмон ишлар қилган Султон Маҳмуд мирзонинг авлодларидан эди, Шайбонийхон томонидан ўлдирилган Султон Али мирзога ҳам хешлиги бор эди. Бобир Самарқандга сўнги гал ғалаба билан борганда ва қизилбошлар билан май ичиб юрган кунларида Дилдор оғачанинг ҳуснини, хусусан, дотор чалиб ашула айтгандаги ширин овозини ёқтириб қолиб, кайф устида уни ҳарамига олган эди. Бунинг ҳаммасидан хабардор бўлган Моҳим бегим Бобирнинг «Ҳиндол маърифатсиз тоғаларига тортмасин, тагин!»— деган ҳадигини тарқатишга интилди:

— Ҳазратим, Ҳумоюннинг кўп фазилатлари Ҳиндолда ҳам бор. Қалби тўла меҳр. Ишонаменки, Ҳиндол ҳам сизга тортгай. Эгачингиз Хонзода бегимдан эшитганмен. Сиз ҳам мана шу ёшда «уруш-уруш» ўйнашни беҳад яхши кўрар экансиз.

Бобир яна Ҳиндолга юзланди:

— Мен сенга китоблар совға қилсам ўқурмисен?

— Уқу... ўқурмен!— деб Ҳиндол тутилиброқ жавоб берди.

Бобир муншини чақириб, Қобул кутубхонасидан Ҳиндолга керакли китобларни Моҳим бегимга келтириб беришни буюрди. Шундан кейин савдарбоши ички хонадан боланинг бўй-бастига мослаб ишланган олтин дастали Қамони Шоший олиб чиқди. Чиройли соқдоқда ўн иккита олтин безакли ёй ўқи ҳам бор эди. Бундай чиройли ўқ-ёйни биринчи марта кўраётган бола нодир совғани қўлига олганда кўзлари қувончдан ялтираб кетди.

— Ана, тирандозлиқни машқ қил, аммо китоб ўқишни ҳам унутма!— деб тайинлади Бобир.

Ҳиндол таъзим билан отасига қуллуқ қилди, зинапоядан пастга тушиб кетди. Орадан сал ўтмай айвоннинг ички эшигидан эллик ёшлардаги энага аёл кичкина Гулбаданни қўлидан етаклаб чиқди. Бу истараси иссиқ аёл — Тоҳирнинг хотини Робия эди. Авваллари Қутлуғ Нигор хоним хизматида бўлган Робия ҳозир Моҳим бегим ҳузурида беш яшар Гулбаданга энагалик қилмоқда эди.

Бобир ўз оиласига йигирма тўрт йиллик қадрдон бўлган Робиянинг таъзим билан берган саломига алик олиб, у билан илиқ сўрашди. Сўнг қизчаси Гулбаданга юзланди.

Қўғирчоқдай ясантирилган жажжи қизчанинг қошкўзи беихтиёр Дилдор оғачани эслатди. Гулбаданни ҳам ўша гўзал жувон туққан эди. Моҳим бегим Ҳиндолни оналарча суйиб парвариш қилаётганини йиллар давомида кузатиб юрган Дилдор оғача бу аёлнинг тантилигига қойил бўлган ва Гулбаданни унга ўзи фарзандликка берган эди. Бу икки аёл энди калондимоғ Гулруҳ бегимга қарши гўё болалар орқали иттифоқ тузган эдилар. Гулруҳ бегим эса бир эмас, икки ўғли бўй етиб келаётганидан беҳад мағрурланар, Комрон мирзо ва Мирзо Аскаррийларни тахт вориси Ҳумоюнга қарши ра-

қобат туйғуси билан тарбиялар эди. Шу сабабли Бобир ҳам Гулруҳ бегимдан кўп ранжир, лекин орадаги кундошлик балосини бутунлай даф қилиш қўлидан келмас эди.

Мурғак қизчасини кўрган заҳоти эсига тушган бу мураккабликлар Гулбаданнинг эгилиб таъзим қилиши ва ширин «ассалом» билан хаёлидан узоқлаша бошлади. Бобир қизчасини қўлида кўтариб олиб, пешонасидан ўпди, сўнг дастурхон олдига келиб, уни тиззасига олиб ўтирди. Дастурхон тўла ноз-неъматларни, Одинапурдаги Боғи Вафода ўсган чиройли норинж¹ларни кўрсатиб:

— Не ейсан?— деб сўради.

Гулбадан одоб билан бош чайқади — у подшоҳ отасининг олдида овқат чайнаб ўтиришдан ийманар эди. Лекин дадасининг зар қўшиб тўқилган қимматбаҳо абосидаги олтин тугмалар уни жуда қизиқтириб қўйди. Бу тугмалардан бирининг юз томонига кичкина қилиб йўлбарс шакли ўйилган. Йўлбарснинг кўзлари ўрнига зигирдан ҳам кичик ёқут доналари ўрнатилган. Иккинчи олтин тугманинг юзида афсонавий бир қуш қанотларини ёзиб, тумшугида кичкина гавҳарни олиб учиб боряпти. Умида бундай ғалати тугмаларни кўрмаган қизча уларнинг биттасини қўлчаси билан секин ушлаб кўрди.

— Сенга тугмалар маъқулми?— деб сўради дадаси, Гулбадан «ҳа», деб жилмайди. Бобир қизчаси ушлаб кўрган юқориги тугмани юлиб олмоқчи бўлиб бир тортиди. Лекин тугма жуда маҳкам тикилган экан, узилмади.

— Ҳазратим, не қилмоқчисиз?— ҳайратланиб сўради Моҳим бегим. — Қўйинг, тугмани узманг, ахир бу сизнинг шоҳона либосингиз!

— Ҳечқиси йўқ. Заргарга буюрсалар, яна битта шундоқ тугма ясаб бергай.

Бобир камарига осилган қиндан кичкина қаламтарош олди-ю, ўша тугмани ипидан қирқиб олиб, қизчасига берди:

— Лекин йўқотма. Бу қуш — Ҳумо. Илоҳим сенга бахт келтирсин.

Гулбадан қувониб ва ҳаяжонланиб:

¹ О д и н а п у р — Афғонистоннинг жағубидаги шаҳар, ҳозирги Жалолобод. Норинж — апельсин.

— Раҳмат, ҳазрати... оли...— деди-ю, лекин жумланинг охирини унча келиштиролмади.

— Мени ота дея қол, қизим.

Гулбадан онаси Моҳим бегимга савол назари билан қаради. Моҳим «ҳа, айт!» дегандек бош ирғади. Шунда Гулбадан қўлчалари билан отасининг бўйнидан кучди-да:

— Отажон!— деб унинг ёноғидан ўпди.

Бобир кўпдан бери ҳис қилмаган болаларча бир поклик ва маъсумлик борлиғига гўё нур бўлиб таралди.

— Гули,— деди Моҳим бегим,— энди ҳазрат отанга битта ҳикоят айтиб бергин.

Гулбадан секин отасининг тиззасидан пастга тушди-да, худди муаллимга жавоб бераётган талабадек тик туриб, тошбақа ва чаён ҳақидаги машҳур ҳикоятни айтиб берди. Хусусан, тошбақа чаёнга яхшилик қилиб, уни дарёдан ўтказиб қўймоқчи бўлганда, чаён унга заҳар солишга тиришганини, сўнг бу ёмонлиги учун дарёга чўкиб ўлганини шундай келиштириб айтдики, Бобир завқ қилиб кулди-да:

— Сиз сўзлаб берганмидингиз? — деб Моҳимдан сўради.

— Йўқ, ўзи «Тўтинома»ни бемалол фаҳмлаб ўқиди. Беш ёшга етмай савод чиқарган қизчани мен биринчи кўришим.

— Гулбаданга кўз тегмасин, зеҳну муҳофазаси бе-назир.

— Саъдийнинг «Гулистон»идан хийла ҳикоятларни ёд билур. Ашъорга унча ўч эмас. Аммо насрий ҳикоя хотирасига сўзма-сўз нақшланиб қолур. Боғда, кўчада кўрганларини ҳам келиштириб ҳикоя қилур. Мен ўзимча орзу қилурменки, Гулбадан шоира бўлмаса ҳам ҳазрат оталарининг насрнавислигини мерос олса не ажаб?

— О, наср ёзмоқ учун қанчалик кўп савдоларни бошдан кечирмоқ керак, Моҳим!

Гулбадан ота-отасининг гапларига яхши тушунаётгандай сергакланиб қулоқ солмоқда эди. Унинг катта-катта шаҳло кўзларида қандайдир умид, айни вақтда, хавотирлик борга ўхшарди. Гўё унинг отасидан кутган умидлари пучга чиқса кўнгли қаттиқ озорланишини сезиб хавотирланаётгандек кўринарди.

— Зукко қизим, ҳазрат онанг сендаги ажиб бир қобилиятни яхши пайқабдир. Агар Гулининг насрга иш-

қи зўр бўлса,— деб Бобир Моҳим бегимга қараб давом этди — «Вақонъ»нинг осонроқ бобларидан берай, хат-тот қизчамизга бир нусха кўчириб берсин.

— Мен ҳам сиздан шунни илтимос қилмоқчи эдим. Гули туркий тилни ҳазрат оталарининг китобларидан ўргангани яхши. Мен, ожизангиз, орзумандменки, фақат Ҳумоюндек ўғилларингиз эмас, Гулбадандек қизларингиз ҳам тарихда сизга муносиб ном қолдирсалар¹.

Бу сўзларнинг самимийлигини бутун вужуди билан сезган Бобир ноҳосдан тўлқинланиб кетди. Моҳим бегим кундоши Дилдор оғачанинг бир эмас, икки фарзандини шунчалик меҳр билан тарбиялаши учун ва уларнинг келажагига шу даражада жон куйдириши учун қанча катта бардош, тантилик, бағри кенглик керак бўлганини? Бобир ёши қирқдан ошган сари келажак авлод ҳақида кўп ўйлар, фарзандлар айниқса шу ёшда одамнинг ҳаётида ҳал қилувчи кучлардан бирига айланишини сезарди. Шу сабабдан ҳам Моҳим бегимнинг биргина Ҳумоюнни эмас, мана Ҳиндол билан Гулбаданни ҳам оталарига садоқатли ва меҳр оқибатли фарзандлар қилиб тарбиялаётгани хотин кишининг ўз эрига қилиши мумкин бўлган энг улуғ яхшилиги эканини ҳозир бутун борлиғи билан ҳис қилди. Бобир подшоҳлик удумига ён бериб, Моҳим бегимнинг устига яна икки хотин олган бўлса ҳам Моҳим буни бағри кенглик билан кечиргани, яна ўзини унга шунчалик фидо қилаётгани — тенгсиз бир муҳаббат ва садоқатнинг нишоналари эмасми?

Бобир тез ўрnidан туриб, кўрпачада ўлтирган Моҳим бегимнинг устига энгашди-ю, сочидан, пешонасидан, юзидан ўпа бошлади.

— Моҳим, сиз менинг беназир малагимсиз!— деб эҳтирос билан шивирлади:— Мен шоҳ бўлсам ҳам улуғ қалбингиз ўтрусида қулмен!

Моҳим ҳам тез ўрnidан кўтарилди. Гулбадан ота-оналарига ийманиб қараб турганини кўрди-ю, атрофга олазарак бўлиб кўз ташлади.

Робия уларни холи қолдириб ичкарига кириб кет-

¹ Олдинроққа кетиб айтиш мумкинки, Моҳим бегим Гулбаданни чиндан ҳам Бобир насри руҳида тарбиялади. Гулбадан бегим вояга етганда «Бобирнома»нинг энг яхши фазилатларидан ибрат олиб, ўзининг машҳур «Ҳумоюннома» асарини ёзди. Уша замонларда аёлларни камситувчи диний ақидаларга қарши бориб ёзилган «Ҳумоюннома» тарихимизнинг нодир маданий обидаларидан бирига айланди.

ган. Савдарбошилар ҳам йўқ. Бобир Моҳим бегимнинг кўзларидан ҳам ўпиб:

— Буюринг,— деди,— неки истасангиз мен бажо келтирай!

Моҳим бегим уялиб шивирлади:

— Гулбаданга жавоб берайлик...

Бобир яна савдарбошини чақирди ва Гулбаданга Ҳиндистойдан келтирилган тўтиқушларни ҳада қилишни буюрди.

Чиройли олтин қафасларга солинган тўтиқушларнинг камалакдай товланган патлари Гулбаданнинг эътиборини дарҳол ўзига тортди. Тўтиқушлар сўзлашни билар эди, каттароғи шанғи товуш билан:

— Ассалом, бегим!— деди.

Гулбадан бундан завқ қилиб болаларча соддалик билан:

— Ассадом, тўти!— деди.

Шунда ҳаммалари беихтиёр кулиб юбордилар. Гулбадан дадасининг олдига чопиб келди, бу ажойиб совғаси учун унинг қўлини ўпди. Бу орада ичкаридан чиққан Робия қизчани секин қўлидан олди-да, тўтиқуш солинган қафас билан бирга зинапоядан пастга олиб тушиб кетди.

Бобир ва Моҳим бегим икковлари ичкари хонага йўналдилар. Катта танобий уйнинг тўридаги шаҳнишинга эроний гилдамлар ва зарбоф кўрпачалар тўшалган эди. Бобир Моҳим бегимнинг хипча белидан қучиб ўша томонга бошлаб борар экан:

— Ҳали ҳам келинчақлик пайтларингиздагидек сарвқоматсиз, Моҳим,— деди.

— Чунки сиз мен учун ҳамон йигирма ёшлик йигитсиз!

Моҳим бегим шундай деб, ички уйнинг очиқ эшигидан кўришиб турган шоҳона тўшакларига оловли бир нигоҳ ташлаб олди. Бугунги эҳтиросли тун, икковлари худди аланга тилларидек гоҳ бутун борлиқлари бирлашиб, гоҳ яна ажрашиб, сўнг қайтадан олов мавжида бирлашиб, икки тан бир вужудга айланган пайтлари хаёлига титроқ солиб ўтди. Уша дақиқаларда Моҳим эрининг қулоғига: «Сиз менинг кўз очиб кўрган ягона ёримсиз, сочингиздан тирноғингизгача бутун борлигингиз менга жонимдан ҳам азиз, энди сизни бошқа ҳеч кимга бермасмен!» — деб шивирлаган эди. Бобирнинг ҳозир уни ўпиб: «Мен

«шоҳ бўлсам ҳам сизнинг улуғ қалбингиз ўтрусйда қул мен!»— дегани Моҳимнинг ўша тунги сўзларига жавобдек эшитилди. Бу сўзлар ва ўпичлар Моҳим бегимнинг борлигини шундай яйратиб юбордики, ёши ўттиз еттига борган бўлса ҳам ҳозир йигирма ёшли жувондек ҳусни жамоли очилиб кўзларидан ўт чақнаб, шўх оҳангда сўради.

— Мен ҳозир неки тиласам бажо келтирурмисиз?

Бобир Моҳимнинг янги бир кўшк қуриб беришни ёки катта харажатлар учун хазинадан қўшимча олтин сўрашини кутган эди. Унинг бунақа истакларини сўзсиз бажаргиси келиб турган Бобир:

— Сиздан молу жонни аямасмен, буюринг!— деди.

Моҳим бир лаҳза тараддудланиб турди-ю, паст ва жиддий товуш билан деди:

— Сиздан молу жон эмас, фарзандимиз Ҳумоюнни... Қобулга қайтаришингизни илтимос қилмоқчимен.

Бобир ҳам энди жиддийлашиб:

— Нечук?— деди.— Бутунлай Қобулга қайтсинми?

— Ҳа, сиздан ўтинамен!

— Моҳим, Ҳумоюн ёнимизда бўлишига мен ҳам ташнамен. Бироқ шимолий чегараларимизни Ҳумоюндек ишончли одам қўриқлаб турмаса, шайбонийзодаларни ўзингиз билурсиз...

— Билганим учун туну кун хавотирдамен. Икки йилдан бери Ҳумоюн Бадахшонда. Мен уни шунчалик соғинаменки, турган хоналарига кирсам, ўқиган китобларини варақласам кўзимга ёш келур.

— Моҳим, сиз билурсизки, тождорлару валиаҳдларга она бўлишнинг машаққати беҳисоб... Шукр қилинг, менинг раҳматлик онам тортган азобларни худо сизнинг бошингизга солган эмас. Ҳумоюн мирзонинг ишлари жуда тараққийда. Бадахшонлик содиқ йигитлардан тўртбеш минги уни асраб-авайлаб юрурлар. Шайбонийзодалар ҳам биз билан муроса қилишга мажбур, чунки ҳозир улар ички низоларини тинчитолмай, ўзлари билан ўзлари овора.

— Ундоқ бўлса Бадахшонга энди Комрон мирзони юбора қолинг. Ахир у киши ҳам ўн олтига кирдилар, Гулруҳ бегим доим ўғилларининг эр етганидан фахрланиб гапирурлар.

Бобир хотинларининг орасидаги рақобатни жуда ёмон кўрарди. Чунки кундошлик рақобати болаларга таъ-

сир қилса, улар бора-бора бир-бирларига душман бўлиб қолишлари мумкинлигини биларди.

— Сиз Гулруҳ бегимнинг гапига эътибор бермаинг деган эдим-ку, Моҳим!

— Эътибор бермай иложим йўқ, ҳазратим! Чунки Гулруҳ бегимнинг икки ўғли ҳам ёнларида. Мен бўлсам узоқдаги Ҳумоюнни соғиниб қон ютурмен!

— Оббо!.. Майли, мен сизнинг тилагингизни бажо келтирамен деб сўз бердим. Сўзимда турмоғим керак. Ҳумоюнни жуда соғинган бўлсангиз, икки-уч ҳафтадан сўнг уни албатта кўрурсиз.

— Қаерда кўрурмен?— овози титраб сўради Моҳим.— Кобулдами?

Бобир овозини пасайтириб:

— Одинапурда,— деди.

Одинапур Ҳиндистон чегарасига яқин жойда эди. Моҳим бегим Бобирнинг ўша жойда қўшин тўплаётганини эшитган эди. Афтидан, Ҳумоюннинг Кобулга келиб юрмасдан, бор қўшини билан Бадахшондан тўғри Одинапурга ўтиб бориши ҳарбий мақсадларга мувофиқроқ келар эди.

Моҳим бегим энди хавотирли овоз билан сўради:

— Ҳазратим Ҳумоюнни ҳам Ҳинд юришига олиб бормоқчиларми?

Сир сақланаётган мавзуда гап очилгани учун Бобир атрофга кўз ташлаб, бир лаҳза жим қулоқ солди. Айвонда ҳам, ички уйларда ҳам икковларидан бошқа одам йўқ эди.

— Сиз билурсиз, мен Мовароуннаҳрдан умидимни узганимдан берли ёруғ бир истиқболни Ҳиндистон томондан изламоқдамен. Ун йилдан бери бир неча қайта ишончли одамларимни Ҳиндга юбордим. Бизга хайрихоҳ кишилар ҳам бор экан, олти йилдан бери Ҳиндистон рожаларидан саккиз марта элчилар келди. Улар Иброҳим Лоди¹нинг зулмидан норози бўлиб, мени Ҳиндга устма-уст чорламоқдалар. Иброҳим беҳад хасис эмиш. Мамлакатлари хароб, ободончилик йўқ, улуслари пароканда... Узаро урушлардан ҳаммалари безган. «Ҳинднинг қадимий маданиятини тикламоқ учун бизга сиздек маърифат-

---

¹ Иброҳим Лоди — афгоний мусулмон қабилаларидан чиққан подшоҳ.

лик тождор керак», деб панжоблик Давлатхон ўз ўгли Диловархонни бизга вакил қилиб юборибди.

Моҳим бегим Бобирнинг Давлатхон билан иттифоқ тузганини билар эди. Бобирни Иброҳим Лоди зулмига қарши чорлаётганлар орасида ҳиндистонлик машҳур рожа Рано Санграм Синх ҳам бор эди. Бундан уч куй олдин Бобир шу рожанинг элчисини қабул қилган, лекин унга нима жавоб берганини ҳали кўпчилик билмас эди. Моҳим эрига майин тикилиб:

— Бир саволга ижозат беринг, ҳазратим,— деди.

— Марҳамат.

— Рано Синх билан ҳам иттифоқ туздингизми?

Бобир тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Мен Ҳиндга борсам, уни талаб келиш учун эмас, балки умр бўйи интилиб етишмаётган орзуларимни ўша ерда рўёбга чиқариш учун бормоқчимен! Қудратли бир давлат тузиб, пароканда ўлкаларни бирлаштириш умидидамен. Ҳозир шу мақсадга етишиш учун қулай фурсат келди.

— Бироқ бу мақсадингиз йўлида даҳшатли бир чоҳ — қонли уруш бор!

— Биз бу чоҳдан от сакратиб ўтмоғимиз мумкин.

— Ҳазратим, сиз от сакратиб ўтганингизда ҳам бу чоҳга минг-минг беваю сағираларнинг кўз ёшлари тўкилмай! Бегона юртнинг оналари-ю, бевалари сиз билан урушда ўлган фарзандлари-ю, эрларининг ўлимини кечирармикинлар?

— Ушал оналару беваларнинг фарзандлари-ю, эрлари ўша пароканда юртнинг ички урушларида озмунча ҳалок бўлмоқдами? Иброҳим Лоди гоҳ Панжоб билан, гоҳ Гвалиор билан, гоҳ Бангола билан, гоҳ бошқалар билан жанг қилур. Наригилар ҳам бир-бирлари билан тахт талашиб урушурлар. Ҳар йили ўн минглаб навқар бу ўзаро урушларда беҳуда ҳалок бўлур. Мамлакат бизнинг Мовароуннаҳрдек хароб. Бу тўполонлардан безган қанча ҳинд беклари қочиб келиб мenden паноҳ топдилар. Шулардан бири Ҳиндубек беш йилдан бери менинг нуфузли амирларим қаторида юрганини билурсиз. Улар ҳам мени Ҳинд сари чорлайдилар, мамлакатни обод қилишни, илму маърифатни юксалтиришни ўйлайдилар.

— Агар бундай маърифатлик подшоҳ ўз юртларидан чиқса эди, улуғ давлат тузиш йўлида ноилж тўкиладиган қонлар осонроқ унутилмоғи мумкин эди. Аммо бошқа

юртдан борган фотиҳларнинг тўқкай қонлари, фотиҳлик қиличидан етган дил яралари асрлар давомида унут бўлмағай, тузалмағай! Мен ана шундан изтиробдамен, ҳазратим!

Моҳимнинг сўнгги сўзлари Бобирнинг дилидаги оғрийдиган жойига тегиб кетгандай бўлди. У озорланиб ўрнидан турди-да:

— Тақдир қиличи бизнинг дилимизни озмунча яра-ладими?!— деди.— Қани бу яраларнинг унут бўлгани? Қани тузалгани?!

Бобир кафтини кафтига қаҳр билан уриб, савдарбошини чақирди:

— Мен боя айвонда чоғир келтиришни буюрган эдим! Нечун келтирмади?!

Унинг авзойи кескин ўзгарганини, ҳозир савдарбоши кирса бирон жазо олиши мумкинлигини Моҳим бегим сезди-ю, тез ўрнидан турди.

— Ҳазратим, чоғир ичгингиз келса, марҳамат, мен сақлаб қўймишмен,— деб ипак парда билан тўсилган токчадан олтин кўзача тўла май ва иккита нафис чинни пиёла олди. Бошқа токчада гулдор дастурхон билан бир лаган норинж турган эди. Дастурхонни апил-тапил шаҳнишинга ёзиб, норинжни унга қўйди-да, Бобирни ўтиришга таклиф қилди. Кўзачадан чинни пиёлага хушбўй олтин ранг майни қуяр экан:

— Ижозат берсангиз, мен ҳозир соқийлик қилсам! — деди.

Бобир ўтирар экан, ижозат маъносида бош ирғади.

Моҳим пиёлага ярмидан ошириброқ май қўйди-ю, чап қўли кўксида, ўнг қўли билан Бобирга узатди:

— Олинг, ҳазратим, сизга узоқ умр, бахту саодат ёр бўлғай!

Пиёладаги тиниқ хушбўй ичимлик Моҳимнинг қўли билан бирга хиёл титраб турибди. Бобир пиёлани олар экан, хотини илиқ бир гап кутаётганини сезди. Лекин ҳозир унинг қалбида қандайдир совуқ изғирин хуруж қилмоқда эди. Ҳарбий ва сиёсий ишларнинг қор бўрони хаёлларини чирмаб, гоҳ ҳазора қабилалари билан бўлган қонли тўқнашувларга олиб кетар, гоҳ Панжобга боғлиқ чигал муаммолар, гоҳ карвон йўлларида талончилик қилган қароқчиларни жазолаш ташвишлари эсига тушар, гоҳ оғир замбаракларни синовдан ўтказиш пайтида ўларнинг йўғон мис қувури ёрилиб кетгани ва тўпчилар-

дан беш киши ўша жойда ҳалок бўлгани кўз олдига келар эди. У совуқ изғирин чангалидан чиқиб кетишга ва аввалги илиқ руҳий ҳолатига қайтишга интилиб, дардли товуш билан деди:

— Моҳим, узоқ умру бахтли ҳаёт мен учун ушалмайдиган орзу бўлса керак.

— Нечун? Агар тангрим насиб қилса, ушалиши ҳеч гап эмас. Илоҳим насиб қилсин!

— Айтганингиз келсин...

Бобир майни сипқорди-ю, пиёлани Моҳим бегимга қайтариб берди. Норинждан биттасини пўчоғини қўли билан арчиб, ярим палласини еди, Сўнг Моҳим бегимга «Яна қуйинг!» ишорасини қилди.

Иккинчи пиёладан кейин вужудига майин бир илиқлик таралди, бояги совуқ изғирин ҳаёлидан узоқлашгандай бўлди-ю, Моҳимга кўнглини очиб гапиргиси келди:

— Бу амирлар, элчилар, иттифоқдошлару ёғийлар, яна юз хил давлат ишлари қалбимни юз бўлак қилиб, юз томонга тортадир, Моҳим! Гоҳо менинг кўнглим ҳам парчаланиб кетган, ўзаро урушларда азоб тортаётган мамлакат каби алғов-далғов бўладир! Ҳаётимда гўё шундай бир қутб борки, унга барча амирлару элчилар, чопқинлару урушлар тўпланмишдир. Бу қутбда мен совуққонликка ўрганмишмен, чунки сиёсат бобида одамларга худди шатранж тахтаси устидаги пиёдаю сипоҳийларга қилган шафқатсиз муомилани қилсанг, уларни ақлу фаросат, ҳисобу китоб билан идора этмасанг, муродга етолмассен. Аммо бу шафқатсиз сиёсатнинг совуқ изғиринидан ўзим ҳам тўнғиб кетурмен. Сўнг май ичиб исингим келур. Бу совуқ қутбда шеър ёзишга ҳам ҳафсалам қолмас!

— Ушал нохуш қутб ўртусида бошқа илиқ маконингиз йўқми, ҳазратим?

— Бугун... мана ҳозир яна бир марта пайқадим-ким... мен учун оламда энг илиқ қутб — Сиз, Ҳумоюн, Гулбадан... Сизлар билан бўлганда туйғуларим жўшиб, ижод қилгим келур.

— Ундоқ бўлса, доим биз билан бирга бўлинг! Бундан биз ҳам беҳад бахтиёр бўлуرمىз!

— Қани эди!.. Аммо бунинг учун мен давлат ишларидан бутунлай воз кечмогим керак.

— Бутунлай воз кечишингизга ҳожат йўқ, ҳазратим.

Ахир сиз Кобулда катта давлат барпо этдингиз. Қундуздан Қандаҳоргача, Бадахшондан Синд дарёсигача бўлган пароканда ўлкаларни бир марказ атрофига бирлаштирдингиз. Кобул ўз тарихида биринчи марта шундай улкан мамлакатнинг пойтахтига айланди. Бу ерда сиз янги кўшқлар қурдирдингиз, янги боғлар барпо этдингиз, янги ариқлар қаздириб, кўп жойларни обод қилдингиз. Шу ҳаммаси сиз учун азиз эмасми?

— Ношукурлик бўлмасин, мен Кобулда кўп масъуд қиларни кўрдим. Бироқ катта орзуларимни рўёбга чиқаришга ҳамон ожизмен. Шу менга тинчлик бермайди. Кобул атрофидаги кўп жойлар ҳали қаламий эмас, сайфий...¹ Ана, Ғазнида неча асрдан бери бузилиб ётган улуғ банд² бор. Маҳмуд Ғазнавий банди дерлар. Агар шу банд тикланса, чўл бўлиб қолган катта бир водий яна яшнаб кетгай. Мен шу бандни тузаттирмақчи бўлдим. Лекин сарфини ҳисоблаб кўрсам, хазинам етмас экан... Бу аҳволда мен Камолиддин Беҳзоддек улуғ истеъдодларни қайси давлатимга таклиф этамен? Беҳзодни Шоҳ Исмоил Табризга олиб кетмишди. Чунки ҳозир шоҳ мендан қудратлироқ. Қанчадан-қанча илму ҳунар аҳли, меъморлару муҳандислар бор, агар чорласам, кўплари келурлар. Лекин... Кобулга ўзи келган меъмор Мавлоно Фазлиддинга муносиб иш топиб берганим йўғу бошқаларни қандоқ чорлай?

Моҳим беғим Бобирнинг Ҳиндистонга интилишига нақадар кўп ва мураккаб сабаблар борлигини сезиб:

— Хоразмлик ватандошингиз Беруний ҳам Ҳиндистонга борган,— деди.— Ҳазратим, сиз унинг «Ҳиндистон» отлиқ китобини қандай ўқиганингиз эсингиздами?

Бобир Ғазнидан топиб келинган бу китобнинг эски араб тилидаги нусхасини қийналиб ўқиган бўлса ҳам мазмунини жуда ёқтирган эди.

— Ҳа, Ҳинд ҳаётини Берунийчалик теран таҳлил ётган олим кам бўлса керак. Беруний ҳам менинг Ҳиндни кўриш иштиёқимни оширди.

— Биламен. Ҳиндда сизни оҳанрабодай ўзига тортган яна бир сиймо Хисрав Деҳлавийдир.

¹ Қаламий — амри фармон билан солиқ тўлайдиган қаламрав ерлар. Сайфий — ҳали бўйсунмаган, қилич кучи билан солиқ тўлайдиган ерлар.

² Банд — сув омборининг тўғони.

— Сўзингиз чин, Моҳим. Мен Деҳлавийнинг кўп ашъорларини «Мухтасар» китобимда келтирмишмен. Деҳлавийнинг отаси амир Маҳмуд Қарши билан Шаҳрисабз оралиғида яшаган лочин исмли туркий қабиладан экан. Мен буни яқинда билдим. Лочин қабиласи Чингизхон истилосидан қочиб, Ҳиндга бориб қолган экан. Хисрав Деҳлавий Давлатноз исмли ҳинд муслимасидан туғилмишдир.

— Ҳазратим,— деди Моҳим Бобирга мулоим тикилиб,— сиз ҳам шоирсиз, ҳам олимсиз. Мен орзу қилардимки, барча эл-улуслар сизни ҳам Берунийдек, Деҳлавийдек фақат яхши сўзлар билан тилга олсалар...

Бобир Моҳим бегимнинг ботиниб айтолмаган сўзларини тушунди-ю, юзи тундлашди. Хаёлида яна ўша совуқ изғирин кўзгалди.

— Сиз менинг подшоҳ ҳам эканимни нечун эслатмоқчи эмассиз?

— Чунки мен сизни ижодингиз олови ёнган илиқ қутбда муқим туришга чорламоқчимен!

— Мен ижод қутбида умрбод қолмоқчи бўлиб, Даҳқатда, Осмон Яйловда яланг оёқ юрганымда нечун учрамадингиз? Энди кеч!.. Подшоҳни барча эл-улуслар фақат яхши сўзлар билан тилга олиши — ушалмайдиган бир орзу. Мен одамларнинг мақтовига ҳам, таъна-ю, маломатига ҳам роса тўйганмен!

Бобир яқинда ёзган бир газалидан икки сатрини жўн сўзга ўхшатиб оҳангсиз айтди:

— Улуснинг таъну таъриф¹ менга, Бобир, баробардур, бу оламда ўзимни чун ёмон-яхшидин ўткардим.

— Рост, бизнинг ҳеч биримиз дунёнинг аччиқ-чучугини сизчалик кўп татиб кўрган эмасмиз... Оламнинг бераҳм дағал жабру жафоларини бунчалик кўп кўра туриб шу қадар нафис шеърлар битишингиз, шунчалик назокатли оҳангда куйлашингиз мени доим бир мўъжизадек ҳайратга солур. Ҳазратим, сиз улуғ шоирлар даврасидан жой олмоғингиз керак. Мен гоҳо қўрқаменки, жаҳонгирлик, фотиҳлик сизнинг шоирлигингизга соя ташлаб қўймасмикин?

— Ҳинд юришидан воз кечинг демоқчимисиз?!

Моҳим бегим Бобирни бу ниятидан қайтаролмаслигини энди аниқ сизди.

¹ Таъну таъриф — таънаси-ю, мақтови.

— Ҳазратим, ҳеч бўлмаса Ҳумоюнни Кобулда қол-
диринг! Ахир сиз Ҳиндга кетсангиз кимдир Кобулни
бошқариши зарур-ку!

— Мен йўғимда Кобулни сиз идора этгайсиз, бегим!

— Наҳот! Ахир мей аёл кишимен! Шариатга биноан
хотиннинг мавқеиди ўғилларнинг мавқеи баланд-
роқ бўлур, Кобулда ўғилларингиз Мирзо Комрон билан
Мирзо Аскарый борлар,

Бобир бу муаммони бирпасда совуққонлик билан
ҳал қилди:

— Мирзо Комронга Қандаҳорни бергаймен. Аскарый
иккаласи шу ҳафта Қандаҳорга кетурлар.

Қандаҳор бу ердан отда бир ҳафталик йўл. Ўғилла-
ри кетса Гулруҳ бегимнинг ҳовури пасайиб қолиши аниқ.

— Кобул менинг хос шаҳрим,— деб давом этди Бо-
бир.— Уни ҳаргиз ўғилларга бермасмен, фақат сизга
топшириб кетгаймен. Қосимбек қавчин хизматингизда
бўлур. Барча ҳарам аҳли мен йўғимда сизга бўйсунғу-
сидир!

Кутилмаган бу иноятдан Моҳим бегим энди ҳая-
жонга тушди. Подшоҳ ўз хотинига бунчалик катта
ишонч билдириши жуда кам учрайдиган ҳодиса эди.
Айниқса, бутун ҳарам, ҳатто Гулруҳ бегим ҳам Бобир
йўғида Моҳим бегимга бўйсунуши, бунга халақит бери-
ши мумкин бўлган Мирзо Комрон ва Мирзо Аскарый-
ларнинг Қандаҳорга жўнатилиши Моҳим бегимни қий-
наб юрган ишқал тугунни бирдан ечиб юборадигандек
енгиллик берди:

— Ҳазратим, иноятингиздан бошим кўкка етди!
Аммо билурсизки, ожизангиз ҳокимликка ташна эмас-
мен.

— Қимки ҳокимликка ташна бўлмаса, мен ўшал
зотга кўпроқ ишониб ҳокимият бергаймен. Барча таш-
қи ишларга Қосимбек мутасадди бўлғай. Ҳиндол ёнин-
гизда. Сиз унинг номидан ҳам амру фармон берсангиз,
шариатга мос келур.

Моҳим бегимнинг бояги изтиробли ўйлари бир лаҳ-
зага бўлса ҳам хаёлидан узоқлашди. Бобирнинг катта
ишончи қалбига шунчалик ёқиб тушгани бегимнинг
ўзини ҳам хиёл таажжублантирди. Қандаҳорга ҳоким
бўлиш Комрон мирзога ҳам ёқиб тушишини ўйлади. Бо-
бир икки томонни ҳам тинчитадиغان нозик бир сиёсат
юрғизаётганини бегим энди сезди. Одамлардаги ички

манфаат туйғусини бехато топиб, шу туйғуга суйанган ҳолда уларни моҳирона бошқара билиш катта бир санъат экани, Бобир йиллар давомида мана шу санъатни қанчалик яхши эгаллаганини бегим ҳозир жуда яқиндан кўрди ва гўё ўз тажрибасидан ўтказди. Қомрон мирзони Қандаҳорга жўнатиш, Моҳим бегимга Қобул ихтиёрини бериш, бошқа кўп амиру бекларнинг кўнглидагини топиб, ўринларини алмаштириш — бу ҳаммаси шатранж доналарини уларга жуда мос келадиган бир маҳорат билан суриш ва ўринларини алмаштиришга ўхшаб кетарди. Шундай бўлса ҳам Бобир Моҳим бегимнинг кўнглидаги энг нозик дардни пайқаб, уни кундоши Гулруҳ бегимнинг қўли етмайдиган юксак мартабага муносиб кўргани беҳад ёқимли эди.

— Ҳазратим, сизнинг улуғ ишончингиз менинг танимга янги бир жон ато қилди! Бироқ... не қилайки, мен дунёдаги барча неъматлардан, ҳатто ўз жонимдан ҳам сиз билан Ҳумоюни ортиқ кўрурмен. Сиз ҳозир раҳнамолик санъатида беназирсиз. Шундай бўлса ҳам фотиҳларнинг ғаними кўп бўлур. Ҳиндда беадад эл. Беадад ёғий. Уйласам ваҳмим келур!

— Жанг хатарсиз бўлмас. Сиз мунча изтиробга тушмоқдасиз, Моҳим? Сизга не бўлди?

— Мен Ҳумоюн учун ҳам изтироб чекмоқдамен... Ҳеч бўлмаса Ҳумоюн Қобулда қолсин, сиздан ўтинамен, ҳазратим!

Бобир Моҳим бегимга энди озорланиб кўз ташлади: наҳотки у «эрим хатарли жангда ўлса ҳам ўғлим ёнимда тирик қолсин» демоқчи?

— Ҳумоюн тахт вориси,— деди Бобир ранжиган товуш билан.— Шунинг учун қўшинда мен билан бирга бориши шарт... Эскидан одат шундайлигини нечун унутдингиз?

Бу одатнинг маъноси шу эдики, агар узоқ юртдаги жангда подшоҳ ҳалок бўлса, тахт вориси дарҳол қўшинга бош бўлиши керак эди, акс ҳолда қўшин бошқа даъвогарлар томонига ўтиб кетиши мумкин эди. Бобир бу одатни эслатиш билан «мен агар оламдан ўтсам, ўрнимга Ҳумоюн қолишини истаб, уни бирга олиб кетмоқчиман» демоқчи эди.

Моҳим бегим Бобирнинг гапидаги бу маънони фаҳмлади-ю, изтиробни баттар ошди. Назарида, Бобир Ҳиндистондан умрбод қайтиб келолмайдигандай, олдинда-

ги юриш «борса келмас» юриши бўладигандай туюлди. Моҳим бегимнинг юраги эзилиб, кўзлари жиққа ёшга тўлди.

— Э худойим! Дунё нечун бундай беомон яратилган? Қачон бехатар кунларга етгаймиз?

Бобир жим эди.

ЛАХУР. ПАНИПАТ. ДЕҲЛИ. Янги қирғоқлар.

1

Қўшин илгарилаган сари ўрмон қалинлашиб борар эди. Чинордай баланд баньян дарахтларининг очиқ илдирилари шоҳларидан пастга осилиб тушиб, ерга кириб кетган. Йўғон чирмовуқлар дарахтдан-дарахтга ўтиб, ҳаммаёқни ўраб-чирмаб ташлаган. Оёқ тагида ўсиқ буталар. Ҳаво дим ва рутубатли.

От устида келаётган Бобир енгил шоҳи кўйлак кийган бўлса ҳам терлаб-пишиб кетган. У баньянларнинг шамолдан шовуллаётган баланд шоҳларига термилиб қарайди. Тепада эсиб турган шамол чангалзор ўрмон ичида бораётганларга шабадасини ҳам теккизолмайди.

Ўрмондан маймунларнинг шўх қий-чувлари эшитилиб туради. Гоҳо товусларнинг «қў-ў-ўв» деб кескин ва нохуш овоз билан қичқиргани қулоққа чалинади.

Бир пайт ўрмон ичида туя етаклаб пиёда кетаётган навкарлардан аллақайсисининг жон аччиғи билан чинқиргани эшитилди. Сўнг сафдан-сафга:

— Илон чақибди!

— Кўзойнакли илон!— деган шивир-шивир тарқалди.

Тўп ортилган аравалар томондан оти лойга ботган уста Алиқул ташвишланиб чиқиб келди-ю, Бобирга арз қилди:

— Подшо ҳазратлари, оғир тўпларни бу чангалзор ўрмондан ўтказиб бўлмас! Оёқ таги лой! Тўп ортилган аравалар ҳаммаси тикилиб қолди!

Бобир орқароқда келаётган Тоҳирга ўгирилиб қаради:

— Раҳнамони чорланг, бек!

Йўл бошловчи Лаъл Кумар олдинда фил миниб бормоқда эди. Тоҳир уни чақириб келганда Бобир минган саман от филдан ҳуркиб асабий пишқирди. Лаъл Кумар филини тўхтатиб, унинг қулогига бир нима деган эди,

Фил хартумини юқорига чўзиб, эгасини пастга тушириб қўйди:

Лаъл Кумар кафтларини бир-бирига қўйиб, кўзи аралаш пешонасига тегизди-да, Бобирга таъзим қилди. Бобир унга форсча гапирди:

— Бу йўл бизга тўғри келмади. Бошқа йўл топиш керак.

— Ҳазрат олийлари, бошқа йўлларни сув босган. Бу ер Панжоб. Бешта дарёмиз бор. Ҳаммаси тошган.

— Панжобда аравалар ўтадиган йўл кўп деб эшитганмиз. Бу йўлда аравалар тикилиб юролмай қолди. Биз адашдикми?

— Адашганимиз йўқ, ҳазратим. Аравалар қаерда тикилди?.. Рухсат беринг, фил билан чиқарай. Бугун юрсак, эртага яхши йўлларга чиқамиз. Лахўр яқин.

— Филни бошлаб боринг, араваларни чиқариб берсин, — деди Бобир уста Алиқулга. Кичкина жуссали озгин Лаъл Кумар тоғдай баланд қора филга яна унинг хартуми ёрдамида минди. Сўнг филнинг супрадай катта қулоқларига тиззалари билан ниқтаб, қўлидаги уч қайрилган темир хилла — кажак ёрдамида уни ўнгу сўлга йўналтириб, тўп ортилган араваларга қараб кетди.

Туялар тортолмай қолган араваларни фил бирпасда балчиқдан чиқариб берди.

Араваларнинг бирида оёғини илон чаққан навкар кўм-кўк кўкариб, инграб ётибди. Унинг тирик қолиши гумон бўлса ҳам яланг оёғининг илон заҳар солган жойига доривор барглар қўйиб боғлашган, заҳар баданга кўп тарқалмаслиги учун тиззасини ола чилвир билан танғиб ташлашган эди.

Аравалар қўзғалди. Фил минган йўл бошловчи яна олдинга ўтиб кетди. Йўл юрганлари сари рутубат кучайиб, нафас олиш оғирлашиб борар эди.

Кун оққанда Рави дарёси томондан юзтача қуроли одами билан Ҳиндубек чиқиб келди. Хос навкарлар уни яхши билишарди. Асли деҳшлилик сипоҳийлардан бўлган Ҳиндубек Иброҳим Лоди билан келишолмай бундан етти йил бурун Қобулга борган ва Бобирнинг хизматига кирган эди. Қирқ ёшлардан ошган бу йингит Бобирнинг Ҳиндистонга қилган аввалги юришида кўп жасорат кўрсатган эди. Бобирга унинг довураклиги билан бирга ватанидаги ички парокандаликни тугатиш йўлида кўп қон тўкмасликка, иложи бўлган жойларни жангсиз олишга

астойдил интилиши ҳам жуда маъқул тушган эди. Ҳиндубек туркий, форсий тилларни ҳам мукамал ўрганган, илмли, маърифатли, дилкаш киши бўлганлиги учун Бобирнинг энг яқин мусоҳиб беклари қаторига кирган эди. Бундан олдинги юришда Қашмирдан оқиб келадиган Жилом дарёси бўйидаги Бҳира Ҳиндубекнинг ҳаракатлари билан жангсиз олинганда Бобир бу обод вилоятга Ҳиндубекнинг ўзини ҳоким тайинлаб, Қобулга қайтиб кетган эди. Ҳозирги юришда Бобир Лахўрни ҳам қон тўкмасдан жангсиз олиш умидида эди ва Ҳиндубекни воситачи қилиб, Лахўр амирлари билан музокара олиб бормоқда эди.

Бобир Ҳиндубекни узоқдан таниди ва у билан якка-якка гаплашиш учун отини йўлдан четроққа бурди. Ҳиндубек отдан тушиб, таъзим қилди.

— Сўзланг, бек!

— Ҳазратим, Давлатхоннинг авзойи бузуқ. Мени туттирмоқчи бўлганини сезиб қочиб келдим.

— Нечун? Ахир Қобулга ўғли Диловархонни юбориб, биз билан иттифоқ тузган эди-ку. Мен уни отам деган эдим! Қанча яхшиликлар қилган эдим!

— Давлатхон ҳаммасини унутган. Белига иккита қилич тақиб олган. Мен бунинг сирини ўғли Диловархондан сўраб билдим. Бир қилични Деҳли султони Иброҳим Лодига қарши таққан эмиш. Иккинчи қилични сизга қарши.

— Ўғиллари ҳам ёғийлик мақомидамай?

— Диловархон сизга хоҳон, келиб мулозимат қилмоқчи, Лахўрни жангсиз бермоқчи. Отаси мени туттирмоқчи эканини Диловархон айтиб, бир фалокатдан қутқарди. Лекин катта ўғли Ғозихон отаси томонида.

— Оламхон-чи?

— Оламхон Иброҳим Лоди билан урушиб мағлуб бўлгандан бери қайта урушишга журъати йўқ. Лахўрга борганингизда чиқиб мулозимат қилишга сўз берди. Агар Ғозихон шикаст еса, кўпчилик беклар бўйин эгурлар, Лахўр жангсиз олинур. Лекин... ҳазратим, нечун Лахўрга бундай ёмон йўллардан бормоқдасиз?

— Панжоблик иттифоқдошларимиз пешвоз чиқарган раҳнамо бизни шу йўлга бошлади.

— Қани ўшал раҳнамо? Ижозат беринг, мен бир тафтиш қилиб кўрай.

Фил минган йўл бошловчинни яна чақириб келдилар.

Лаъл Кумар филини чангалзорга яқинроқ бир жойда тўхтатди ва яна жуфтланган қўлини пешонасига қўйиб, эгилиб саломлашди. Ҳиндубек ҳам кафтини жуфтлаб, пешонасига теккизди-да, ўзини осойишта тутиб, ҳиндча гапириша бошлади:

— Асли қаерликсиз?

— Аграликман, соҳиб.

— Панжобга қандай келиб қолгансиз?

— Иш излаб келганман.

— Шундай зўр филингиз бор экан. Иброҳим Лоди сизга иш топиб бермадими?

— Иброҳим Лоди хасис. Бутун мамлакатнинг олтинларини йиғиб, хазинасига яшириб қўйган. Қурилишга сарфлаш йўқ. Одамларни ишлатиб, рози қилиш йўқ! Бездор бўлдик!

— Тўғри айтасиз,— деди Ҳиндубек.— Мен ҳам Лодиларнинг зулмидан қочиб келганман. Искандар Лодининг отамни саркашликда айблаб, қутирган филнинг оёғи тагига ташлаб ўлдирган.

Филбон Ҳиндубекка мароқ билан тикилди-ю:

— Қшатрий² ларданмисиз?— деди.

— Ҳа, асли отим Индри. Бобир ҳазратлари Ҳиндубек деб атадилар. Бу ном ҳаммага маъқул бўлди. Хўш, сизнинг отингиз нима?

— Лаъл Кумар.

— Сиз ҳам Иброҳим Лодининг зулмидан қочиб келган экансиз. Энди бу зулмдан бизни ким қутқаради деб ўйлайсиз?

— Худо.

— Бандаларидан-чи?

Лаъл Кумар ўйланиб қолди:

— Давлатхонми?— деди Ҳиндубек.

— Давлатхон сахий одам. Ғозихон ҳам Иброҳимдан яхши.

Ҳиндубек овозини пасайтириб сўради:

— Ростини айтинг, сиз бу қўшинни нега бу йўлдан бошлаб боряпсиз?

— Ғозихон айтган йўл шу.

¹ Искандар Лоди — Иброҳим Лодининг отаси. 1517 йилда ўлган.

² Қшатрий — ҳиндлардаги асосий тўрт табақанинг бири, ҳарбийлар.

— Ғозихон нега ўтиб бўлмайдиган ёмон йўлдан юргин деган, биласизми?

— Булар учун яхши йўл шу.

— Нега? Булар сизга нима ёмонлиқ қилди?

— Битта золим подшоҳ — Иброҳим бизга озмиди? Яна биттаси келяпти!

— Ғозихон сени алдаган!

Лаъл Кумар филини чангалзор томонга кескин бурди-ю, қичқирди:

— Булар босқинчилар! Булар Бажур қўрғонида уч минг йигитимизни қиличдан ўтказган! Шаҳару қишлоқларимизни талатган!

Лаъл Кумар шундай деяр экан, филини чоптириб, ўрмон ичига қараб қочди.

— Ҳазратим, бу раҳнамони туттиринг! Бу ёғий киши-си! Сизни хароб қилмоқ учун ёмон йўлга бошлаган!

— Тутинг уни! — қаҳрланиб қичқирди Бобир. — Нобакорни олдидан тўсиб чиқинг! Тез!

Отлиқлар филнинг кетидан интилдилар. Улардан учтаси катта баньян дарахтини айланиб ўтиб, филнинг йўлини тўсиб чиқдилар. Филбон қўлидаги темир кажак билан филни қаттиқ хиллалаб, бир нарса деб қичқирди. Фил отларнинг бирини оёғи билан тепиб йиқитди, иккинчи отнинг бўйнига хартумини ўраб, силтаб итқитиб юборди. Буни кўрган учинчи отлиқ дарахт панасига қочиб, зўрға қутулиб қолди.

Қаҳри келган фил баҳайбат товуш билан наъра тортиб, йўлида учраган йўғон чирмовуқларни узиб ўтар, катта-катта шоҳларни қарсиллатиб синдирар ва отлиқлар киролмайдиган қалин чангалзорда тобора узоқлашиб борар эди.

— Ўқланг! — деб қичқирди Бобир.

Лаъл Кумар филнинг улкан бўйнига бағрини бериб, унинг баланд сағриси ва қулоқлари панасида биқиниб ётар эди. Орқадан ёғдирилган ёй ўқларидан кўпчилигини дарахтларнинг шоҳлари ва чирмовуқлар ўтказмади. Уч-тўртта ўқ шоҳлар орасидан ўтиб филнинг орқасига урилди, лекин пўлатдай қаттиқ ва қалин фил терисига ботолмай, ерга учиб тушди.

Уста Алиқулнинг тўфангандозлари милтиқларини ўрмонга тўғриладилар. Бироқ барқандозлар чақмоқ чақиб, то милтиқ пилтасини ёндиргунларича Лаъл Кумар минган фил йўғон ва қалин дарахтлар панасига ўтиб кўзга

Фиринмай кетди. Фил зарбасидан йиқилган ҳар икки от ердан туролмай уялаб ётар, уларнинг устидаги навкарлар ўлган бўлмаса ҳам оёқ-қўллари шикастланган эди.

— Ярадорлар аравага олинсин!— буюрди Бобир.— Бизни адаштириб ҳалок қилмоқчи бўлган нобакор жазоланмоғи керак! Тўфангандозлар отланиб, ўрмонни айланиб ўтсинлар!

Тўфангандозлар шоша-пиша отланиб, айланма йўл излай бошладилар. Аммо ҳаммаёқ чангалзор, ботқоқлик эди.

— Қани, Ҳиндубек, энди бизга сиз раҳнамолик қилинг!

— Бош устига, ҳазратим!

Ҳиндубек кечки пайт уларни кенг бир кўкаламзор водийга бошлаб чиқди. Беҳад чарчаган Бобир шу кўкаламзорга чодир тиктирди.

Ўрмонда кийимлари тирналиб йиртилган, отлари лойга беланган тўфангандозлар Лаъл Кумарни тополмай қайтдилар. Шунинг устига Лахўрдан амир Давлатхон, унинг ўғли Диловархон эллик-олтмишта мулозим ва навкарлари билан Бобирнинг қароргоҳига яқинлашишди. Диловархоннинг аввалдан хайрихоҳлигини яхши биладиган Бобир хиргоҳда уни ўрнидан туриб кутиб олди ва ўнг томонда ўтирган эътиборли беклари орасидан жой кўрсатди.

— Жаноб Диловархон, падари бузрукворингиз нечун иттифоқни бузиб, бизга ёғийлик мақомида қилич қайрамышлар?

— Ҳазрати олийлари, отамни оғам Ғозихон йўлдан урди. «Ёт қўшин келса Лахўр биздан кетади, булар ҳам бизга Иброҳим Лодидай душман» деб ишонтирди.

— Шунинг учун Давлатхон алдамчи раҳнамо юбориб, бизни ўрмон ичида адаштирган экан-да?

— Аммо бу фитнадан отамнинг хабарлари йўқ, ҳазрати олийлари! Бу — Ғозихоннинг иши. Агар отам шундай қилганларида бу ерга ўзлари келмас эдилар. Лахўрда қон тўкилмасин деб, сиздан иноят истаб келдилар.

— Бизнинг иноятларимизга фақат сиз муносибсиз, жаноб Диловархон! Аммо отангиз қилмишларига яраша жазо олғусидир!— Бобир шиғовулга юзланди:— Давлатхон сўнгги пайтларда белларига иккита қилич-тақиб юрган эмиш. Қани, ўша қиличларини биз ҳам бир кўрайлик... Ҳар икки қилични бўйнига осиб киритинглар!

Кўп ўтмай икки зўр навкар оппоқ соқолли кейса Давлатхонни икки биллагидан маҳкам ушлаб чодирга олиб кирди. Чол навкарларнинг қўлидан бўшамоқчи бўлиб асабий силтанар, унинг бўйнига осилган иккита узун қилич кўкрагига урилиб селанглар эди. Давлатхон Бобирга алам билан тикилиб деди.

— Подшоҳ ҳазратлари, мен асир олинган эмасман, ўзим келдим! Бу қандай шафқатсизлик?

— Сиз мендан элчи бўлиб борган Ҳиндубекни туттирмоқчи бўлибсиз! Агар ниятингизга етганингизда, Ҳиндубек омон қолмас эди! Кейин биз ҳам чангалзорда балчиққа ботиб, Ҳозихоннинг қопқонида жон берармидик? Бизга шафқат қилганларинг шуми? Шафқатсизларга биз ҳам шафқатсизмиз!— Бобир шиғовулга буюрди:— Бу одам оиласи билан бирга Лахўрдан Бхирага бадарға этилсин. Бхиранинг Милват қўрғонида ҳибсда сақлансин!

Бўшашиб ҳеч нарса деёлмай қолган Давлатхонни олиб чиқиб кетдилар.

2

Қуз ва қиш ўтиб бораётган бўлса ҳам, дарахтлар яшил либосини ечмас, «дун» деб аталадиган бағри кенг, сайхон Ҳинд водийлари йил бўйи баҳордагидай кўкалам бўлиб турар эди.

Жамна дарёси бўйлаб жанубга томон ҳаракат қилиб бораётган Бобир қўшини Деҳлидан эллик чақиримча шимолдаги Панипат шаҳрига келиб тўхтади. Деҳли султони Иброҳим Лоди юз мингга яқин аскар ва бир ярим минг ҳарбий фил билан Агра томондан яқинлашиб келмоқда эди. Иброҳим Лоди шу филлари ва аскарлари билан бултур Деҳли бўсағасида Оламхон, Диловархон ва бошқа душманларининг қирқ минг кишилиқ қўшинини тормор келтирган эди. Бобирнинг қўшини эса ўн икки мингдан ошмас эди. Ёвнинг сон жиҳатидан беқиёс даражада устунлиги кўпчилик бек ва навкарларнинг қалбига гулгула солар эди. Агар мағлуб бўлишса, атроф ҳаммаси нотаниш ерлар, бегона юрт, қаерда жон сақлашади?

Ички беклар орасида юрган Тоҳир кўпроқ Бобирнинг ҳарбий тажрибасига ва уста Алиқул бошлиқ тўфангандозлар ва тўпчиларнинг қуролларига умид боғлаган эди. Жаҳонда ҳали жуда кам тарқалган бундай қурол-

Ар Иброҳимнинг қўшиғида йўқ эди. Бобир ўзида йўқ ҳарбий филлар ҳужумини мана шу қуроллар кучи билан баргараф қилиш фикрида эканини Тоҳир билар эди.

Улар Панипат шаҳри билан Жамна дарёсининг оралигидан тўфанг ва тўп отиш учун қулай бўлган бир жойни топишди-ю, яқин-йироқлардан олиб келинган барча араваларни ярим доира шаклида саф қилдиришди. Етти юздан ортиқ арава бир-бирига занжирдай маҳкам тирқишлар¹ билан боғланди. Араваларнинг олди ва ораларига ёй ўқи ўтмайдиган темир қалқонлар ўрнатилди. Тўфангандозлар ва тўпчилар шу қалқонлар ортига бекиниб ўқ отишни машқ қилдилар.

Аравалар баланд бир тепаликнинг этагига — олди нишаб жойга келтирилди. Улар ўз-ўзларидан юриб кетмаслиги учун филдиракларнинг тагига ёғоч тўсиқлар тираб қўйилди.

Ҳарбий машқлар ўтказилган кунни Бобир аравалар ортидаги тепаликда отлич туриб, филдираклар олдидаги ёғоч тўсиқларни бирваракайига олишни ва барча араваларни баробар юргизиб кўришни буюрди.

Мулозимлар қаторида юрган Тоҳир аравалар сафининг нариги четига от чоптириб бориб, саркарданинг буйруғини Мустафо тўпчига етказди. Ҳамма пиёдалар, тўпчилар, зарбзан ва барқзанлар² буйруқни бажаришга ҳозирландилар. Ҳаммага кўринадиган жойда турган уста Алиқул:

— Аравалар сурилсин! — деб қичқирди.

Аравалар баъзиси ҳадеганда ўрнидан жилмади, баъзилари эса бирдан тезлаб кетди. Аравалар сафи эгрибугри бўла бошлади, ора-орага боғланган тирқишлардан бир қанчаси узилди, темир қалқонлар қулаб тушди.

— Тўхтаг! — буюрди Бобир. — Машқни такрорлатинг, жаноб Алиқулбек, токи бирорта тирқиш узилмасин, бирорта қалқон ҳам қуламасин!

Одамлар терлаб-пишиб, араваларни юқорига судраб чиқа бошладилар.

Бу оғир ишдан баъзи навкарлар ўзларини четга олса, ўнбошилар аямай сўкар, ҳатто урар эдилар.

¹ Тирқиш — ҳўкизининг хом терисидан эшилган арқонсимон нарса.

² Барқзан — чақмоқ чақиб, милтиқнинг пилтасини ёндирадиган одам.

— Машқ пайтида навкарни аямаг,— деди Бобир Алиқулбекка.— Ҳозир аясангиз жангда мағлуб бўлиб ўлиб кетур.

Бобир тепаликдан тушиб, дарё томонга йўл олди. У ёқда фил ўтолмайдиган чуқур хандақлар қазилган, энди баъзи жойларга шох-шабба босиб, ихота ясашмоқда эди.

Хизмати юзасидан Бобирга эргашиб, уни қўриқлаб юрадиган Тоҳир хандақлар ва шох-шаббаларга қараб ўзича ўйланди: «Шунча тайёргарликларга яраша ёғий тўғримиздан келса яхши-я! Агар шаҳарни айланиб ўтиб орқадан келса ҳаммаси беҳуда-да!»

Бироқ шаҳарнинг нариги томонига бориб келган чигдовулар у ёқдаги ботқоқлик ва чангалзорлардан катта қўшин ўтолмаслигини аниқлаб келдилар. Унг томонда Жамна дарёси. Чапда Панипат шаҳрининг аҳолиси тигиз маҳаллалари. Иброҳим Лоди бу маҳаллаларни қўшинига топтатиб, шаҳар оралаб келмас. Демак, уни фақат тўғридан кутиш мумкин. Лекин салкам ўн баробар катта куч билан келаётган ёвга бу аравалару хандақлар туриш берармикин?

Бир вақтлар Кобулда юрганда Андижон ва Қуваларни эсласа юраги эзиладиган Тоҳир, энди Кобулни эсласа юраги соғинчдан орзиқади. Кобулда унинг ўн беш йил истиқомат қилган уйи бор, хотини Робия, мадрасада ўқиётган ўғли Сафарбек, ёлғиз тоғаси Мавлоно Фазлиддин бор. Олдиндаги жанг таҳликасидан кўнгли безовта бўлиб юрган Тоҳир «ишқилиб ўлим бўлмасин-да», дейди ўзича. Агар шу гал ҳам тирик қолсам, сипоҳийликни бас қилардим-да. Ёш ҳам элликка бориб қолди. Қачонгача бегона юртларда тентираб юрамен? Сафарбек катта йигит бўлиб қолди, бу йил мадрасани хатм қилиб, муҳандис¹ бўлади. Кейин бошини иккита қилиб қўйсам... Э худо! Уғлимнинг тўйини кўриш менга насиб қилганмикин-а? Робияни яна кўрарманмикин-а?»

Юракка гулгула солувчи бу изтиробли ўйларни ичкилик бир оз босар эди. Тоҳир кўпдан бери беклар даврасида юриб, кўнглининг чигалини ичкилик билан тарқатишга анчагина одатланиб қолган эди. Ҳиндистонда узум қам, шунинг учун чоғир танқис, лекин маҳва деган дарахтнинг баргидан олинадиган ўткир ароқ учраб турар эди.

¹ Х а т м қ и л и ш — тугатиш. Муҳандис — инженер.

Иброҳим Лоди билан жанг бўлишидан бир кун олдин Тоҳир шу ароқдан кўпроқ ичган эди. Саҳар палла бада ни тиришиб уйғонди. Оғзи тахир, боши лўқиллаб оғрийдди. У ёқ-бу ёққа ағдарлиб, яна ухламоқчи бўлиб кўрди, лекин ухлай олмади. Шундан кейин туриб, сопол кўзанинг тагида қолган ароқдан уч-тўрт қултум ичди-да, сабуҳий қилди.

Шу пайт бирдан довуллар ва нақоралар чалиниб, ҳаммани сафланишга чорлай бошлади.

Чигдовуллар Иброҳим Лодининг бостириб келаётгани ҳақида хабар берган эдилар.

Сабуҳийдан яна кайф қила бошлаган Тоҳир этиги билан жибасини анча вақт имиллаб кийди. Бир қулоғи Самарқандда кесилган Мамат сўнгги йилларда Тоҳирнинг отбоқарига айланган, лекин эски қадрдонлиги ва бир-икки ёш катталиги туфайли гоҳо уни койиб ҳам кўяр эди.

— Саҳари мардондан ичиб нима қилар эдингиз, бек!— деб пўнғиллади Мамат.

— Гапни кўпайтирмай кўк отни тезроқ келтиринг!— буюрди Тоҳир.

Сўнгги йилларда хийла озиб, юз кўзлари аввалгидан ҳам ортиқроқ бўртиб қолган Мамат отлар боғланган томонга чопиб кетди. Ёв яқинлашиб келаётгани ҳақидаги хабардан кўп одам жонсарақ бўлиб у ёқдан-бу ёқ ёққа югурмоқда эди.

Мамат кечаси ечилиб кетган кўк отни тутиб олгунча анча овора бўлди. Одатда от кечаси эгарлоғлиқ қолса, айрили, қоринбоғи бўшатиб қўйиларди. Тўполонда Мамат шошилиб айилни маҳкамлашни хаёлидан қочирди.

Тезроқ Бобирнинг ҳузурига етиб бориши керак бўлган Тоҳир узангини излаб ўтирмади-ю, отнинг бўйнидан олиб, устига сакраб минди. Шунда эгар бир чайқалди. Тоҳирнинг кайфи бўлмаганда эҳтимол, эгарнинг яхши урилмаганини тез сезган бўларди, отдан тушиб айилни маҳкамлаб олар эди. Лекин у эгарда чайқалганини сабуҳийдан кўрди-да, узангига оёқ тираб, отни тез орқага бурди.

Анчадан бери боқувда ётиб кучи танасига сиғмай кетган кўк бедов орқа оёқларига тикка туриб, оғзидан кўпик сочиб, бурилди. Шунда бирдан эгар оғиб отнинг қорнига тушди-ю, Тоҳир елкаси билан ерга гурсиллаб йиқилди.

Мамат чопиб келиб, бир қўли билан отнинг жиловидан олди ва иккинчи қўли билан Тоҳирни суяб турғизди. У Тоҳирни кайфи борлиги учун йиқилди деб ўйлаб кулиб гапирди:

— Тоҳиржон, бек бўлдингизу ичадиган хунар чигардингиз-да! Бу сабилни кўп ичманг демаганмидим!

Тоҳир юмшоқ ерга йиқилгани учун ҳеч қаери лат емади. Лекин катта жанг арафасида шундай аҳмоқона йиқилиши унга машъум бир фалокатнинг хабарчисидек туюлди. У қаҳр билан сўкиниб, Маматга эгарни кўрсатди.

— Айилни ким бўшатиб қўйган эди?

Мамат кечаси от дам олсин деб бўшатиб қўйган айилни эрталаб маҳкамламаганини энди пайқади.

— Тўполонда эсимдан чиқибди-я! Ҳей, мен хомкалла!

Мамат энди ўзидан кулиб, айилни торта бошлади. Тоҳирнинг ароқдан лойқаланган тасавбурида Мамат уни йиқитиб, устидан кулиш учун айилни атайлаб бўшатиб қўйгандай кўринди. Илгари иккови ҳам навкар бўлган пайтларида Тоҳир бундай ҳазилларга кулиб кетаверар эди. Лекин ҳозир...

— Сен менинг бек бўлганимга бахиллигинг келиб шундай қилгансан!— деб у бирдан Маматни сенсираб сўка бошлади:— Сен менга ўлим тилаганингми бу?

Тоҳир ғазабдан титраб, белини пайпаслади-ю, қамчисини қидирди. Қамчи ерда ётар эди.

Гуноҳ қилган навкарларни сўкиш, уриш беклар орасида кенг тарқалган одат эди. Бу одат Тоҳирга ҳам озми-кўпми юққан эди. Лекин у ўттиз йиллик қадрдони Маматга ҳали бирор марта мушт кўтармаган эди.

Мамат ерда ётган қамчини олиб Тоҳирга узатди:

— Манг, гуноҳим учун қамчиланг, лекин бундай гапларни айтманг! Мен сизга ўлим тилайдиган бахиллардан эмасман!

Мамат яна Тоҳирдан кулаётгандай, ўзини ундан олижаноброқ қилиб кўрсатаётгандай туюлди. Тоҳир:

— Шундай кунда йиқитганинг — ўлим тилаганинг эмасми?— дедию унинг пешонаси аралаш бошига қулочкашлаб мушт урди.

Мамат уч-тўрт қадам нарига учиб кетди ва кўзи тиниб ерга ўтириб қолди.

Пешона суяги Тоҳирнинг қўлига тошдай қаттиқ тегди, бош бармоғи «қирс» этди-ю, ўткир бир оғриқ миясигача чиқиб борди.

«Бошмалдоқ синди-ёв!»— деди Тоҳир ичида.— «Қилч тутадиган ўнг қўлнинг бошмалдоғи... Бунга ҳам мана шу сабабчи!»

Бу ўйдан унинг ғазаби яна бир даража ошди. Ур-нидан туришга интилаётган Маматни чап қўли билан ҳам уриб ерга йиқитди.

Орқадан етиб келган барваста бир йигит орага тушди.

— Қўйинг, бек оға, бир марта кечиринг! Мамат оға сиз учун жонини беради-я! Айилни мен бошқатдан тортиб берай! Мана, ҳозир, ҳозир...

Тоҳир айили тортиб боғланган отга минганда қаттиқ оғриётган қўлига тикилиб қаради. Бош бармоғи шишиб кетган, қимирлатса оғриғига чидаб бўлмас эди.

«Мендан омад кетди!»— ўйлади Тоҳир мулозимлар тўпланаётган томонга от чоптириб борар экан.

Унинг кетидан эргашган йигирматача отлиқ навкарлари орасида пешонаси ғурра бўлган, юзи бўздай оқарган Мамат ҳам бор эди. Бек минг уриб-сўкканда ҳам навкар унинг кетидан қолмаслиги керак эди.

* * *

Жамна дарёсининг чап томонидан чиққан офтоб найза бўйи кўтарилганда ёв қўшинининг тигиз сафлари аниқ кўрина бошлади. Охири уфққа бориб тақалган беҳисоб кўп қўшиннинг ҳар ер-ҳар еридан ҳарбий филларнинг улкан гавдалари чўққиларга ўхшаб чиқиб турарди. Энг катта оқ филнинг устида ўтирган Иброҳим Лоди атрофга худди тепалик устидан қараётгандек ҳаммаёқни баҳузур кўрар эди.

Бобир бир-бирига боғлаб ташланган аравалар ортидаги тепаликда туриб, ёвнинг яқинлашишини кутмоқда. Унинг ўнг қанотига ўғли Ҳумоюн жавобгар эди. Хўжа Қалонбек, Ҳиндубек каби энг синалган беклар барча навкарлари билан Ҳумоюннинг ихтиёрига берилган. Марказни тўпчилар ва тўфангандозлар эгаллаган. Ҳар икки қанотнинг икки четида тўлғама учун ажратилган отлиқлар тайёр турибди. Иброҳимнинг ҳарбий филлар Ҳумоюнга таяниб урушадиган қўшинида пиёдалар кўплиги ва сафлар тигиз бўлиши маълум эди. Бундай ҳолларда Шайбонийхон тажрибадан ўтказган тўлғама усу-

ли қўл келишини Бобир яхши биларди. У ҳам Шайбонийхонга ўхшаб, тўлғамага ажратилган аскарларга отларнинг энг чопқирларини саралаб берган эди.

Тоҳир ички беклар ва хос навкарлар билан бирга подшоҳдан орқада турибди. Бобирнинг икки ёнини алоқачи беклар, ясовуллар ва чопарлар эгаллаганлар. Бобир уларга иш буюрар экан, овози ички бир куч ва ишонч билан жаранглаб эшитиларди. «Шу одамнинг паноҳида неча қирғинлардан омон чиқдинг,— деди Тоҳир ўзига-ўзи тасалли бериб.— Бобир мирзо бор экан, сенга ҳеч нима қилмайди».

Дарё билан шаҳар оралиғини тўлдириб ваҳимали қора булутга ўхшаб келаётган Иброҳим Лодининг қўшини қаршисида ҳаракатсиз тек туриб кутиш оғир эди. Кўпчилик бек ва навкарлар фурсатни бой бериб қўяётгандек сабрсизланишар, лекин Бобир:

— Ҳеч ким буйруқсиз қўзғалмасин!— деб ҳаммани қаттиқ тутиб турарди.

Иброҳим Лоди Бобирнинг қўзғалмасдан кутиб турганини, икки орада юзлаб аравалардан ясалган мустаҳкам девор ва чуқур хандақлар борлигини кўрди-ю, қўшинини тўхтатди. Лашкарбошиларни чақириб, асосий зарбани ёвнинг ўнг қанотига бериш ва шаҳар томондан айланиб ўтиш ҳақида буйруқ берди. Бироқ юз минг қўшинга то янги буйруқни тарқатиб, уни шаҳар томонга бургунча анча вақт ўтди.

Бобир дарҳол мана шу вақтдан фойдаланди. Унинг буйруғи билан тўлғамага ажратилган икки минг отлиқ жойидан қўзғалди. Чопқир отлар ёв қўшинининг икки қанотига тегмай ўтди-ю, беҳавотир келаётган орқадаги отлиқлар ва пиёдаларга ҳамла қилди.

Ҳумоюн бошлиқ тўрт минг отлиқ ўнг томондан ёвнинг йўлини тўсиб чиқди. Чап қанот ҳам жангга тушди. Марказдаги араваларнинг ора-орасидан тўплар устмас-уст ўқ ёғдира бошладилар.

Тўрт томондан яшин тезлигида бирваракайига қилинган ҳамлани тепадан кузатиб турган Тоҳир Бобирнинг саркардалик тажрибасига ўзича қойил бўлиб қўйди. У ҳарбий санъатни фақат дўстларидан эмас, душманларидан ҳам ўрганган эди. Бобир тўп ва милтиқ ишлатишнинг аҳамиятини биринчи марта иттифоқдош Шоҳ Исмоилга қараб билган бўлса, тўлғама ишлатишда ашаддий ёвлари Шайбонийхон ва Убайдуллахоннинг

тажрибасини ўзлаштирган эди. У аччиқ мағлубиятлар жараёнида орттирган барча ҳарбий тажрибаларини бугун гўё ягона бир муштга тугиб, майдонга усталик билан ташлади-ю, ташаббусни дарҳол қўлга олди.

Бобирнинг бутун режаси — ёв қўшинини тўрт томондан ўраб олишга ва қанотларини ичкарига қайириб ташлашга қаратилган эди. Лекин ўраб олинган ёв Бобир қўшинига нисбатан етти-саккиз баробар кўп эди, чопқир отлар баҳайбат филларнинг бир зарбасидан умбалоқ ошиб йиқилиб кетарди. Шу сабабли Иброҳим Лоди аскарлари ҳали ўнгда, ҳали сўлда Бобир қўшинининг ҳалқасини ёриб чиқарди. Бобир ёнида турган алоқачи беклар ва ясовулларни кетма-кет жанг майдонига чоптирар, ёвнинг қўли баланд кела бошлаган қанотларга марказдан кўмак юбортирар эди. У марказни ёвга атайлаб очиқ қолдирмоқда эди, чунки ҳали ҳаракатсиз турган аравалар ва тўфанглар марказга қўйилган эди.

Икки томондан ва орқадан устма-уст зарба бериланвергандан кейин Иброҳим Лодининг асосий кучлари ва ҳарбий филлари марказга ташландилар. Шунда Бобир араваларнинг ғилдираклари тагидаги ёғочларни олишни буюрди.

Етти юз арава жойидан қўзғалиб ёв қўшинининг рўпарасидан чиқди. Аравалар устидан тўплар, ора-орадан эса тўфанглар яқин келиб қолган ёвга ўқ ота бошлади. Тўпларнинг гумбурлаши, милтиқларнинг қарсиллаши, борут тутуни, ҳар қандай қалқонни тешиб ўтадиган оловли ўқлар зарбаси ва яна бунинг ҳаммаси беҳисоб аравалар шаклига кириб ўз-ўзидан юриб келаётгани ёв қўшинини даҳшатга келтирди. Филлар ярадор бўлиб бўкира бошлади. Филбонлар талвасага тушиб, филларини орқага бурдилар. Орқада эса ғуж-ғуж отлиқлару пиёдалар бир-бирига аралашиб кетган эди. Итар-итар, ур-сур бошланди. Яраланиб қутурган филлар отлиқларини йиқитиб, пиёдаларни босиб, янчиб ўта бошлади.

Тўплар ва милтиқлар ҳамон ўқ отмоқда. Тўп ўқи теккан филлардан бир қанчаси пиёдалар устига ағанаб тушди. Орқадан келаётган отлар ва филлар ўзларини тўхтатолмасдан ағанаб ётган филларга суриниб йиқилишарди. Кетма-кет бир-бирини итариб, суриб келганлари олдин йиқилганларнинг устига қулашар ва ўтиб бўлмайдиган тўсиққа айланишарди.

Бу қиёмат ур-йиқитдан қочиб қутулишнинг иложи-

ни топган филбонлару отлиқлар жон-жаҳдлари билан қочишга тушдилар. Орқада тўлғама ишлатган отлиқларнинг сафи анча сийраклашиб қолган эди. Филлар бу сафни бирпасда ёриб ўтдилару Деҳли томонга интилдилар.

Тепалик устидан бунинг ҳаммасини кўриб турган Бобир:

— Ёғий Деҳлини бекитмоқчи!— деди ва алоқачи беклари турадиган ўнг томонга ўгирилди. Бироқ алоқачи беклар, чопарлар ва ясовуллар ҳаммаси бирин-кетин жанг майдонига махсус топшириқлар билан юборилганича қайтиб келишмаган эди. Эҳтимол, уларнинг баъзилари ўлгандир ёки яралангандир — жанг бусиз бўлмайди. Бобир отини буриб, ички беклари ва навкарлари томонга юзланди. Шунда унинг кўзи Тоҳирга тушди. Тоҳир махсус фармонларни ҳамиша яхши адо этиб келганини эслади:

— Тоҳирбек, Иброҳим Лоди қочдими ёки жанг майдонида қолдими, шуни аниқламоқ керак. Агар қочган бўлса хосса тобин¹дан қувғинчи юборгаймиз.

Тоҳир чанг-тутунга бурканиб жаҳаннам бўлиб ётган жанг майдонига кўзи жавдираб қаради-ю, синган бошмалдоғини эслаб, овози қалтираб деди:

— Бош устига, ҳазратим!

Шу пайт жанг бўлаётган томондан оёғига ўқ тегиб, узангисидан қон сирқиб оқаётган бир ясовул от чоптириб келди.

— Ҳазратим, зафар бизники!— деди у ҳансираб.— Ёғий қочди!

— Иброҳим ҳам қочдими?

— Қочган филлар орасида Иброҳимнинг оқ филини кўрдим! Қочди!

— Бўлмаса дарҳол изига тушмоқ керак! Тоҳирбек, сиз тўхтанг! Жаноб Қосимтой мирзо!

— Лаббай, ҳазратим!— деб қирқ ёшлардаги норғул бек сафдан олдинга чиқди. Туркистонда туғилиб-ўсган бу бекнинг Улуғбек мирзога узоқ қариндошчилиги бор эди. У ўн беш йилдан бери Бобир ҳузурида хизматда эди.

— Агар Иброҳим Лоди Деҳли ёки Аграга етиб, бу қалъаларни бекитса, муҳориба-ю, муҳосора қайтатдан

¹ Т о б и н — резерв.

Бешланур,— деди Бобир Қосимтой мирзога.— Ҳолбуки, биз Деҳли билан Аграни жангсиз олиш умиддамиз. Ёғийнинг бизга ҳамла қилиш эҳтимоли энди бартараф бўлди. Жаноб Қосимтой, хосса тобиндан минг кишини олинг. Беклардан Бобочухра... Тоҳирбек, навкарлари билан... Иброҳимни қувланглар. Агар Деҳлида тўхтамай яна қочса, Аграгача кетидан қолманглар, токи бу шаҳарларни беркита олмасин. Кетларингиздан биз ҳам изма-из етиб борурмиз!

— Фармони олийга жонимиз фидо!— деди Қосимтой мирзо.

— Сиз бизнинг илғоримизсиз. Тангрим ёрингиз бўлинг! Енгингу енгилманг!

— Омин!

Шундай ғолибона жангда илғор сафда бўлиш Тоҳирнинг кўнглини кўтарди-ю, синган бошмалдоғининг оғриғи ҳам сезилмай қолди. У навкарларини ёнига олиб, жанг майдонига ҳаммадан олдин кириб келди.

Офтоб тиккага келган. Кун иссиқ. Чекинаётган ёв беш-олти бўлакка бўлиниб кетган. Баъзиларини Ҳумоюннинг одамлари, баъзиларини Хўжа Қалонбекнинг навкарлари таъқиб этмоқда. Лекин уларнинг отлари эрталабдан бери у ёқдан-бу ёққа чолиб, чарчаб қолган. Тоҳирларнинг тобинда дам олиб турган отлари жангдан толиқиб қолган отлиқлардан ўтиб, ёвга бирпасда етиб олди.

Енгилган қўшин бўлиниб-бўлиниб қочаётган бўлса ҳам чўғи жуда катта экани Тоҳирга яқин борганда билинди. Ҳар тўпда етти минг-саккиз минг келадиган қўшин. Уларга нисбатан қувиб келаётганларнинг тўпи жуда кичик. Ёвнинг ҳар тўпида қатор-қатор филлар келяпти. Лекин уларнинг орасида оқ фил йўқ. Балки Иброҳим филдан тушиб, от миниб кетаётгандир?

Қосимтой билан Тоҳир ўзаро маслаҳатлашишди-ю, ёвнинг кичикроқ кўринган бир тўпини икки ёнидан айланиб ўтиб, олдиларидан тўсиб чиқишди ва бир сурув филни эгалари билан асир олишди. Уларнинг орасида Иброҳим Лоди йўқ эди.

Қосимтой филбонларни ҳинд таржимон орқали сўроқ қила бошлади.

— Айт, Иброҳим Лодининг қайси тўпда кетаётганини кўрсатиб берса озод қиламен!

Филбонлардан бири орқада қолган жанг майдонини кўрсатиб, куйиб-пишиб алланарса деди.

— Иброҳим минган фил яраланиб йиқилган эмиш, унинг ўзи ўлганмиш,— деди таржимон.

Лекин Қосимтой бунга ишонмади:

— Бизнинг одамлар Иброҳимнинг қочганини кўрган. Сўра, ростини айтсин, бўлмаса боши кесилгай!

Биринчи филбон яна аввалги гапини такрорлади. Чиндан ҳам Иброҳим жанг майдонида ўлган эди. Лекин Қосимтой филбоннинг гапидан кўра боя Бобирга ахборот берган ясовулнинг гапига кўпроқ ишонар эди. Қосимтой сиқиштира бергандан кейин бошқа бир филбон тусмол билан Иброҳимнинг дарё бўйлаб кетиб бо-раётган катта тўпда эканини айтди. Учинчи бир филбон ўнг томонда кетаётган тўпни кўрсатди.

Қосимтой ҳамма филбонларни филлари билан бирга махсус навкарларга топшириб, Бобирнинг ихтиёрига юборди. Кейин дарё бўйлаб чекинаётган тўпнинг кетидан тушдилар. Бу тўпда фил минган, от минган ва Лоди қўшинининг энг жанговар қисми ҳисобланадиган ражпутлар кўп эди. Қосимтой дарё томонда, Бобобек билан Тоҳир ўнгдан айланиб ўтиб, уларнинг йўлларини тўсиб чиқдилар. Ражпутлар таъқиб этаётганларнинг нисбатан оз эканлигини кўрдилару камонларига ўқ ўрнатиб, қилич яланғочлаб, дадил жанг қила бошладилар.

Тоҳир камонига ўқ ўрнатиб отаётганда синган бармоғининг жонсизланиб, ишламай қолганини сезди. Ўқнинг учини бошқа бармоқлари билан тутиб, камонни тортиб олди. Ўқ қилич яланғочлаб келаётган қора бир одамнинг кўзи аралаш юзига тегди. Ўқ еган ражпут бир қўли билан юзини чангаллаб, отдан йиқилиб тушди. Бу орада полвонтахлит бир ражпут Тоҳирга яқин келиб қолди. Тоҳир камонга қайта ўқ ўрнатишга улгурмаслигини сезди-ю, қиличини суғурди. Ражпут полвони олтита кескир тиғи бор чакра деган қуролини кўтарди. Тоҳир унинг чакра тутган қўлига қараб қилич сермади. Қилич чакрага қарсиллаб текканда Тоҳирнинг синган бошмалдоғидан баданига шундай оғриқ тарқалдики, вужуди зирқираб кетди. Шишиб кетган бошмалдоқ қиличнинг дастасини қўлидан қандай чиқариб юборганини билмайди. Фақат қилич ерга учиб тушганини кўриб, белидан ханжарини олмоқчи бўлди, лекин улгурмади. Олти тиғли кескир чакра унинг бўйни ва ўн

елкасига шундай бир зарб билан урилдики, кифтидан энгагигача ҳамма жойини қиймалаб ташлагандай туюлди. Тоҳир кўзи тиниб отнинг ёли устига кўкраги билан тушганда чакранинг яна бир зарбаси унинг зирҳли кийимига қарсиллаб урилди. Тоҳир даҳшатли оғриқ ичиди: «Энди бу мени отдан йиқитмагунча қўймайди!»—деб ўйлади. У отдан йиқилса жасади туёқлар тагида қандай мажақланишини тасаввур қилди-ю, «Тезроқ ҳушимдан кетсам эди!»—деди.

Шу пайт Мамат етиб келиб, дастаси узун ойболтани чакра кўтарган ражпутнинг қўлига урди. Чакра ерга тушиб кетди. Мамат қонга беланиб, эгардан сирғалиб тушқ бошлаган Тоҳирни тез ўнгариб олди-ю, жанг майдонидан қочиб чиқди.

3

Деҳлига отасидан олдин кириб келган Ҳумоюн Жамна дарёсининг ўнг қирғоғидаги қизил деворли улкан қалъани жангсиз эгаллади. Иброҳим Лодининг қалъадаги хазиначарини муҳрлаб, ишончли посбонларга топширди-да, уч юзтача хос навқари билан шаҳарни айланишга чиқди.

Унда-бунда учрайдиган паст-баланд тепаликларни ҳисобга олмаганда, Деҳли — кўкалам бир текисликка жойлашган ва четларини кўз илғамайдиган катта шаҳар эди. Тигиз жойлашган уйлар, маҳалла-куйлар беҳисоб, лекин кўчаларда одам кам — нотаниш фотиҳлардан чўчиб, уйларидан чиқмай ўтирганлар кўп.

Ҳумоюн қайси кўчадан ўтмасин, бесаранжом бир синчковлик билан эшик-деразалар тирқишидан, девор тепаларидан қараб турган ўнлаб кўзларни кўради.

Муқаддас дарё ҳисобланган Жамна бўйида тўп-тўп одамлар дафн маросими ўтказмоқдалар. Улар ўликларни хушбўй ўсимлик мойи сепилган ўтинлар устига қўйиб куйдирадилару кулини секин дарёга оқизадилар. Нариги дунёга оид бу иш билан бўлиб, бу дунёнинг ташвишларига, ҳатто шаҳарни эгаллаётган бегона қўшинга ҳам кўпда эътибор бермасликка тиришадилар.

Чорсу бозорида билакларига ва бўйинларига шода-шода гул осган яланг оёқ болалар, аёллар кўринади. Ҳатто соч-соқоли оқарган баъзи бир кексалар ҳам би-

лакларига қизғиш-сариқ рангли гулшодалар солиб олишган эди.

— Бу — Чандни Чоук бозори,— деб изоҳ берди Ҳумоюннинг ёнида бораётган Ҳиндубек. — Ойдин Чорсу деган маъноси бор.

— Бугун ҳайитми, гул кўп?— сўради Ҳумоюн.

— Ҳа, баҳорги экинларнинг униб чиқишини қутлаб ўтказиладиган ҳайит. Ҳиндистонда ҳайит кўп. Бирон ой ҳайитсиз ўтмайди.

— Фаройиб эл!— деди Ҳумоюн ўйчан кулимсираб.

Эски бир қасрнинг том ва деворлари устида оёқ-қўллари узун маймунлар бемалол сайр қилиб юрар эди. Юзлари, қўллари қора, қоринлари сарғиш, бошқа ҳамма жойлари оқиш-кулранг. Жажжи маймун болалари томдан баньян ва ним дарахтларининг шохларига сакраб ўтишар, бир-бирлари билан қувлашиб, дарахтдан ерга ҳам тушишар эди. Қасрнинг ич-ташида одамлар юрибди, лекин маймунлар билан ҳеч кимнинг иши йўқ.

Ҳумоюннинг кетидан бораётган юзбошининг кўзлари бирдан овчилик эҳтироси билан ёна бошлади. У камонини қўлига олаётганини кўрган Ҳиндубек:

— Маймуннинг уволи ёмон бўлади,— деди.— Бунн овлаган одам бахтсизликка учрагай.

Ҳумоюннинг ўнг ёнида бораётган Хўжа Калонбек кулиб сўради:

— Сигирни ҳам шунақа эъвозлашимиз керакми, жаноб Ҳиндубек?

— Неки тансиқ бўлса, элга азиз кўринур,— деди Ҳиндубек.— Бу ернинг иссиқ иқлимида сигир асраш осон эмас.

— Ҳар қалай,— деб Ҳумоюн Ҳиндубекка ён босди,— подшо ҳазратлари махсус фармон чиқардиларки, ҳинд халқининг азалий удумларига ҳурмат билан қаралсин, эл-улуснинг нафсониятига тегадиган ҳаракат содир бўлмасин.

Хўжа Калонбек ўнг қўлини кўксига қўйди:

— Амирзодам, бу фармони олий биз учун қонун! Мен фақат Ҳиндубекка сал тегишдим.

— Бекнинг густоҳлиги маълум-ку,— деб энди Ҳиндубек ҳам Хўжа Калонга ҳазил қилди.

Олдинда баланд дарахтлар орасидан бўй чўзиб чиқиб турган ёнлари қиррадор минора кўринди.

— Қутб Минора!— деди Ҳиндубек.

Хумоюн минора олдида отдан тушди, сўнг беклар билан миноранинг тепасига чиқди. Минорадан юз қадамча нарида терак бўйи келадиган ёлғиз бир қора устун кўринди. Устун атрофида одам кўп эди.

— Бу недур?— сўради Хумоюн Ҳиндубекдан.

— Бу устун яхлит темирдан ясалган. Билганларнинг айтишича, уч юз йилдан бери бир зайлда турган эмиш. Кимки устунни қучиб, илкини бир-бирига теккизолса, ўйлаган муроди ҳосил бўлар эмиш.

Шу вақтгача ўзини босиқ тутиб келаётган Хумоюн энди ўсмирларча бир қизиқиш билан:

— Қани кўрайлик!— деди ва дуркун гавдасига мос келмайдиган чаққонлик билан зинадан чопиб тушиб кетди.

Темир устун атрофидаги одамлар шаҳзодани кўриб, ўзларини четга олдилар.

— Жаноб Ҳиндубек, қани, устунни не тавр қучиш керак?

Устуннинг тепаси ва пасти қорайиб кетган. Фақат ўртаси — беҳисоб одамларнинг қўл ва елкалари теккан жой оппоқ бўлиб, маъдани йилтираб чиқиб турар эди.

Ҳиндубек устунга тескари туриб, елкасини унга тиради-да, қўлларини орқага чўзди. Устун анча йўғон эди. Ҳиндубек уни тескари қучиб, қўлини бир-бирига чўзди, лекин еткизолмади. Бутун кучи билан чиранди, барибир қўли қўлига тегмади.

Буни кўрганлар хохолаб кула бошладилар.

Хумоюн ҳам кула-кула Ҳиндубек уддалай олмаган ишни қилиб кўрди. Лекин у ҳам қўлини қўлига теккизолмади. Бек ва навкарлардан яна беш-олтитаси куч синаб кўрди. Шулардан фақат биттаси — қўллари узун, ўзи озғин самарқандлик йигит— устунни тескари қучиб, қўлини қўлига теккизишга муваффақ бўлди.

Хумоюн унга бир сиқим кумуш танга мукофот берди.

* * *

Деҳлида тўп-тўп бўлиб айланиб юрган ғолиблар орасида ёғли ўлжа излаётганлари ҳам бор эди. Синд дарёсининг бўйидан Бобир аскарларига қўшилиб келган Ер Ҳусайнбек илгари Хайбар довонининг жанурида йўлтўсарлик қилган қароқчилардан эди. Ҳозир

унинг навкарлари шаҳар четидаги бир ибодатхонага киришиб, ҳиндлар сиғинадиган худоларнинг ҳайкалларига ўрнатилган қимматбаҳо тошларни кўчириб олишга тушдилар.

Деворлари оқ-сарғиш мрамардан ишланган ибодатхонада кекса бир бараҳман кўзларига ёш олиб, Будданинг улкан тош ҳайкалидан нажот сўрамоқда. Ибодатга келган аёллар, чоллар, ўсмирлар худолари олдида бош эгиб жим туришибди.

Ёр Ҳусайнбекнинг навкарлари эса тўрт қўллик худо Шиванинг баланд ҳайкалига нарвон қўйиб чиқишган, худонинг пешонасига катта қизил холга ўхшатиб ўрнатилган ёқутни ханжар билан кавлаб олишга уринишарди.

Шу ҳодисанинг устига келиб қолган Ҳумоюн нарвондаги навкарга қаҳр билан қичқирди:

— Подшоҳ ҳазратлари номидан буюрамен. Ҳайкалга тегма! Туш пастга!

Ёр Ҳусайнбек нимқоронғи ибодатхона ичида Ҳумоюни аввал танимади:

— Кофирларнинг ҳайкалини ҳимоя қиладиган подшонг ўзингга! — деди-да, нарвондаги навкарга буюрди:

— Олавер!

Навкар ханжари билан ҳайкалининг пешонасини кавлашда давом этди. Шунда Ҳумоюн отган ёй ўқи унинг билагига тегди. Ханжар ерга тушиб кетди. Навкар билагини чангаллаганича орқага ўгирилди.

Ёр Ҳусайнбек қиличини суғуриб:

— Ким у? — деб ўшқирди-ю, Ҳумоюн томонга ҳамла қилди.

Ҳиндубек ҳам қиличини суғуриб олдинга чиқди:

— Сиз Ёр Ҳусайнбек бўлсангиз, бу олий зот Бобир подшоҳнинг ўғиллари Мирзо Ҳумоюндирлар!

Ёр Ҳусайнбек бу гапга ишонгиси келмай Ҳумоюнга кўзларини олайтириб тикилди. У энг аввал Ҳумоюннинг эғнидаги арғувоний тўнни таниди. Еқаларига дурлар қадалган бу тўн — Бобирники эди. Ҳумоюн Панипат жанги арафасида Иброҳим Лодининг Ҳамидхон деган лашкарбошиси билан олишиб, уни енгган, уч юздан ортиқ одамани асир олиб келган эди. Бобир ўғлининг бу жасоратига қойил бўлиб, эғнидаги шоҳона тўнни ўғлига кийдирган, буни ҳамма беклар, шу жумладан, Ёр Ҳусайнбек ҳам кўрган эди. Уша тўн ҳозир ҳам Ҳумоюн-

нинг эғнида эди — унинг хипча гавдасига бир оз катта келиб, елкалари осилиброқ тўрар эди.

— Амирзодам, мен сизни танимабмен!— Ер Ҳусайнбек қўлида қиличи билан бир қадам орқага чекинди.

— Қилични топширинг!— буюрди Ҳумоюн.

— Амирзодам, мен ҳазрат отангизга содиқ хизмат қилган бекларданмен!

— Ибодатхонада суғурилган қилични мен подшоҳ ҳазратларига элтиб топширишим керак!— деди Ҳумоюн. — Сиз йўлтўсарликдан тавба қилиб, ҳазрати олийнинг хизматига кирган экансиз. Бугун яна талончилик кўчасига қайтмишсиз. Подшоҳ ҳазратлари зиёратгоҳларда ноҳўя ҳаракат содир бўлмасин деб буюрмаган эдиларми? Нечун назарни бунчалик паст қилдингиз, бек? Ёғий хазиначилардан барча жангчилар ўз улушларини олгайлар! Бу хазина сизга ҳам етиб ортгай! Иброҳим Лодининг одамлари шу ҳайкалнинг пешонасидаги ёқутга тегмаган эканлар. Улар қилмаган пасткашликни қилиш бизга иснод эмасми? Олинг қиличинини! Мана бу нокас йигитларни тутиб, ҳибсга элтинг! Токи бошқа йигитларимизга ибрат бўлсин!

Хос навкарлар бу буйруқни бажарганларидан кейин Ҳумоюн Ҳиндубекка бараҳманни¹ ва унинг қавмларини кўрсатди-да:

— Жаноб бек, подшоҳ ҳазратлари бизга тайинлаган гапларни буларга таржима қилиб беринг,— деди.— Буларнинг дини бошқа. Лекин биз барча ғайридинларни бир худонинг бандалари деб билурмиз. Биз Ҳиндистонга яхши ниятлар билан келдик. Бу муаззам кишварни ҳиндлар билан бирга обод қилмоқчимиз. Кимки бизга ҳамкор бўлса, ҳамкорлик қилурмиз!

Ҳиндубек таржима қилган бу сўзларни бараҳман ва унинг қавмлари бош ирғаб, таъзим қилиб эшитдилар. Шаҳзода ва унинг одамлари чиқиб кетгандан кейин эса бараҳман яна Будданинг ҳайкали олдига ибодатга келиб, бутун миннатдорчилигини унга айта бошлади. Муқаддас ёқутни олмоқчи бўлган нокасининг қўлидан ўқ еб жазоланиши Будданинг иродаси билан бўлганига бараҳман ўз қавмларини ишонтириши зарур эди.

¹ Бараҳман — ҳиндларнинг руҳонийси.

Узоқ Сирдарё воҳаларида энди лола барг ёзадиган салқин ҳамал ойида Жамна бўйлари авжи саратон пайтидагидек иссиқ эди. Куни бўйи офтобда отлиқ юриб бадани мисдай қизиб кетган Бобир кечки пайт салқинроқ жой излаб Жамна дарёсининг бўйига келди.

Куннинг иссиғидан ташқари пешиндан сўнг ичилган ароқнинг тафти ҳам унинг ичини ёндирмоқда эди. Кобулда кўп ичиб ўрганган беклар Панипатдаги галаба шарафига ҳар куни бир-икки жойда зиёфат беришиб, уни таклиф қилишарди. Иссиқ ва сернам ҳавода устмауст ичилаётган чоғир ва ароқлар Бобирнинг юрагини беҳаловат қилиб, кечалари уйқусини қочириб юборарди. Кўп ичиб ётган кунлари эрталаб туриб йўталса балғамга гоҳо қон аралашиб чиқарди. Буни кўрган ҳиротлик хос табиб Юсуфий:

— Ҳазратим, ўтинамен, ичкиликни ташланг!— дея ялинарди.

Бобирнинг ўзи ҳам уйқусиз беҳаловат бўлиб ётган кечалари «энди ташламасам бўлмас», дерди. Лекин кундуз бирон ташвишдан кўнгли ғаш бўлса ёки аксинча, кайфини чоғ қиладиган яхши воқеа юз берса, яна ичгиси келиб қоларди. Айниқса, илк қадаҳларни ичиб, кайфи энди кўтарилиб келаётган пайтларда бекларни бундан кейинги ичкилик мажлисига таклиф қилсалар осонликча розилик бериб қўярди. Бугун пешиндаги ўлтиришда ҳам худди шундай бўлган, «кечаси кемада базм қилурмиз» деб бекларини ўзи зиёфатга таклиф қилган эди.

Ҳолбуки тушда ичилган майнинг губори ҳалигача тарқамасдан борлигини лоҳас қилмоқда эди.

Бобир мулозимлари ва хос навкарлари билан Жамнага яқинлашганда дарё бўйидаги кўкалам ялангликда дафн маросими ўтказаятган бараҳманлар, аёллар, кекса-ёш юздан ортиқ одамларни кўрди. Бобир дафн маросимини яқинроқдан кузатмоқчи бўлди-ю, отини ўша томонга бурди.

Панипатдаги жангнинг даҳшатли тафсилотларини эшитган одамлар отлиқлардан қўрқиб, маросимни бузиб қоча бошладилар. Бобир яқин борганда ёндиришга тайёрлаб қўйилган ўлик олдида битта мотамсаро келинчак, кекса аёл ва мункайган бир бараҳман чол қолган эди. Утин устида чалқанча ётқизиб қўйилган жасаднинг

пешонаси аралаш юзида чуқур қилич яраси кўриниб турарди. Бу — Бобир аскарлари билан жанг қилиб ҳалок бўлган ботир ражпут йигитларидан эди. Бобир сочлари ёйилиб елкасига тушган гўзал келинчакка қаради-ю, унинг юзида ҳам ўлим шарпасини кўрди. Келинчак шу жангчининг хотини эди. Урф-одатга биноан, келинчак умрбод бева ўтиши ёки эрининг жасади билан бирга ёндирилиши керак эди. Кекса бараҳман жасаднинг тагидаги ўтинларга бирдан ўт қўйиб юборди. Махсус мой сепилган ўтин ловиллаб ёниб кетди. Келинчак оловда қолган жасадга қараб бир талпинди-ю, кейин қўрқиб орқага чекинди.

Бобир Ҳиндубекка юзланди:

— Наҳотки шундай гўзал келинчак ўзини оловга ташласа! Бу не жаҳолат? Бараҳманга менинг номимдан буюринг! Келинчакни олиб кетсин!

Ҳиндубек отини чу-чулаб, олов олдидаги бараҳманга яқин борди-ю, подшоҳнинг буйруғини ҳиндчалаб айтди.

— Келинчак Бобирга ўгирилиб қаради. Ўз тилида:

— Фотиҳларнинг подшоси шуми? — деди-ю, қичқириб гапира бошлади:— Эримни нега ўлдиртирдинг?! Нега бу ерга келдинг? Қўлингдан келса эримни тирилтириб бер! Унда мен ҳам тирик қоламан!

Ҳиндубек унинг сўзларини Бобирга таржима қилиб берар экан:

— Ҳуши жойида эмас,— деб қўшиб қўйди.

— Ушланг, ушланг, оловга ўзини ташламасин.

Ҳиндубек от устидан келинчак томонга интилиб, уни ўнгариб олмоқчи бўлди. Аммо келинчак:

— Кет, босқинчи! Кет! Юртингга кет!— деб қичқирди-да, ўзини бирдан оловга отди ва эрининг ёнаётган жасадини қучоқлаб олди. Ловиллаб ёнаётган олов дарҳол келинчакнинг ҳарир кийимларига ва елкасида ёйилиб ётган сочларига илашди. Бобир унинг ўт ичидан оғриқдан чинқириб юборганини эшитди, шунда ҳам жасадни қучоғидан қўймаётганини кўрди-ю, ларзага келиб, отини орқага бурди...

* * *

Жамнанинг сокин бир қўлтиғида икки ошиёнлик катта кема Бобирга мунтазир эди. Кеманинг пастки қава-тида баковул ва савдарлар кечки зиёфатга ҳозирлик кўрмоқда эдилар. Подшоҳ бугун беқларини май базми-

га таклиф қилгани уларга аллақачон етказилган эди.

Бироқ Бобир кемага ғамгин юз билан чиқиб келди-ю, базмни эртага қолдиришни буюрди. Сўнг ёлғиз ўзи кеманинг шийпонга ўхшаш болохонасига чиқиб кетди.

Ўзини оловга ташлаган келинчак унинг хаёлидан нари кетмас эди. Панипат жангида эришган зафаридан Бобир қанчалик қувонган эди! Аммо бу жанг қанча болаларни етим, қанча аёлларни тул қолдирганини, бугунги келинчакка ўхшаган қанча бевалар урф-одат бўйича ўзларини оловга ташлаганини мана энди кўз олдига келтира бошлади... Узоқларда қолган Моҳим бегим эсига тушди. Кўрмаганига олти ойдан ошяпти. Сўнгги марта суҳбатлашганларида Моҳим бегим бугунги даҳшатларни олдиндан сезгандай қанчалик изтиробга тушган эди!..

Бояги келинчакнинг «Кет, босқинчи! Кет!»— деб қичқиргани унинг қулоғига қайта эшитилгандай бўлди. Бобир ичида «Ё раб, бу не кўргулик!» — деди-ю, хаёлини бошқа бирон нарса билан банд қилиш учун дафтар-қалам олди. Севган ёридан ва туғилиб-ўсган диёридан узоқда у ўзини беҳад толесиз, бахтсиз сезган пайтлари кўп бўлар эди. Ҳозир ҳам шу оғир туйғу юрагини чулғаб олди. Бобир кўнглини дафтарига бўшатгиси келиб биринчи сатрни ёзди:

Толе йўқи жонимга балолиғ бўлди.

У кенг қирғоқлар орасидан товушсиз жим оқиб ўтаётган Жамнага тикилди. Ботиб кетган қуёшнинг қуюқ шафағидан дарё суви қизғиш кўринарди. Бобирнинг назарида, дарё сувини шафақ эмас, жангларда тўкилган қонлар қизартириб юборгандай туюлди.

У изтироб билан кейинги сатрларни ёзди:

Ҳар ишники айладим хатолиғ бўлди.

Ўз ерни қўйиб Ҳинд сори юзландим,

Ё раб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди!

* * *

Ғира-шира қоронғиликда ўнг қирғоқдан катта бир қайиқ чиқиб, кемага қараб кела бошлади. Кеманинг пастки қаватидан кўрчибоши:

— Ким у қайиқдаги?— деб сўраганини Бобир ҳам эшитди-ю, қайиққа тикилиб қаради.

Қайиқнинг олтиами, саккизтами эшкаги бор эди.

— Мирзо Ҳумоюн ҳазрати олийларининг ҳузурларига ижозат сўрайдилар!— деб жавоб берди қайиқдан йўғон бир товуш.

Ҳумоюн билан кўпдан бери яккама-якка суҳбатлаша олмаган Бобир бугун ўғли билан бир дардлашгиси келди-ю, пастдан савдарни чақирди:

— Айтинг, Ҳумоюн толорга чиқсин!

Кўп ўтмай толор зинасида вазмин қадам товушлари эшитилди. Ҳумоюн эшикдан кирганда Бобир унинг чақнаган навқирон кўзларига, энди лаб устини қоплаган нозик мўйловига, кучга тўлиб турган хипча соғлом гавдасига ҳаваси келиб тикилди. Бобирни қийнаётган изтиробли туйғулар, уни беҳаловат қилган иссиқлар Ҳумоюн учун гўё йўқ эди. «Ўн саккиз ёшимда мен ҳам шундай йигит эдим-а, энди нима қолди?»— деган ўйдан Бобирнинг кўнгли қаттиқ эзилди.

Ота-бола кўришиб-сўрашганларидан сўнг Ҳумоюн отасининг рўбарўсига чўкка тушди-да, кулимсираб қўйнидан чиройли садаф қутича олди.

— Ҳазратим, шуни бир очиб кўринг.

Бобир қутичани қўлига олиб шошилмай очди. Қора бахмал мато орасидан олмосга ўхшаш сержилва бир тош юлдуздай чарақлаб кўринди. Лекин тошнинг ёнғоқдай катталигига қараб, Бобир унинг олмослигига ишонгиси келмасди. Жуда кўп хазиналарни ва хилма-хил жавоҳирларни кўрган Бобир бунчалик катта олмосни ҳали учратмаган, олмос донасининг бу қадар улкан бўлишини тасаввур ҳам этмас эди.

— Бу қандай жавоҳир? — деб сўради Бобир ўғлидан.

— Олмос эмиш.

Бобир нур жилвасига чўмиб ўйнаётган тошни қўлига олиб салмоқлаб кўрди:

— Вазни етти-саккиз мисқол келур. Наҳот шунчалик катта олмос бўлса?

— Мен бир муқаййим¹ни чақириб кўрсатдим. Машҳур Кўҳинур² олмоси шу, деди. Оламда бундан катта

¹ Муқаййим — жавоҳиршунос заргар.

² Кўҳинур — «нур тоғи» демакдир. Уша замонда, бу олмос — одамзод тоған олмосларининг энг улкани бўлган. Олимлар Кўҳинур олмосининг 1304 йилдан бери борлигини аниқлаганлар. Ҳозир бу олмос Лондонда сақланади.

олмос йўқ эмиш. Баҳоси сандиқ-сандиқ олтинлардан баланд эмиш.

— Мен Бангола подшоси Султон Аловиддинда улур бир олмос бор деб эшитган эдим. Таъриф қилган эдиларки, шу битта олмос катта бир мамлакатнинг бир ойлик сарфу ҳаражати кўтаргай.

— Муқаййимнинг айтишича, мана бу олмоснинг қиймати тамоми оламнинг икки ярим кунлик сарфига баробар экан.

— Сен буни қаердан олдинг?

Ҳумоюн ўнғайсизланиб жилмайди-ю:

— Гвалиор рожасининг хайлхонасида пешкаш қилдилар, — деди.

— Нечун?

Ҳумоюн воқеани ҳикоя қилар экан, Бобир Гвалиор вилоятида юз йилдан бери ҳокимлик қилиб жуда катта бойлик орттирган рожа Бикрамадигъянинг ҳашаматли қасрини кўз олдига келтирди. Бикрамадигъя Иброҳим Лодига бўйсунмасдан, у билан узоқ вақт уруш қилган, охири Гвалиорни Иброҳимга бериб, ўзи Шамсбод деган жойга кўчиб кетган ва кўп ўтмай вафот этган эди. Панипатдаги ғалабадан кейин Ҳумоюн бошлиқ илғорлар Деҳлидан ўтиб бориб кўп қасрларни ишғол қилдилар. Шу қасрлардан бирида ўлиб кетган ўша рожанинг бўй етган икки қиз, бир ўғли ва уларнинг оналари яшаб турган эди.

Рожанинг йигирма ёшлардаги ўғли Ҳумоюнни яхши қарши олди:

— Сизларнинг душманларингиз бўлган Иброҳим Лоди бизнинг ҳам душманимиз эди, унинг мағлуб бўлганидан биз шодмиз, — деди. — Энди рухсат берингизлар, биз Шамсбоддан она юртимиз Гвалиорга қайтиб кетайлик.

Ҳумоюн ҳам ёш рожа билан илиқ муомала қилди-ю, лекин Гвалиорга кўчиб кетиш учун ўзи рухсат бера олмаслигини, подшоҳни кутиш кераклигини айтди. Уша кеча Вайс деган бир бек элликтача йигити билан рожанинг қасрида тунади. Ҳумоюннинг ўзи қасрнинг ҳовлисидаги боққа чодир тиктириб, кечаси чодирда ухлаб ётганда ичкарида кўтарилган тўполонни эшитиб уйғониб кетди. Қўрчиларини ёнига олиб, қаср ичига чопиб кирса, Вайсбекнинг йигитларидан бири ички эшик олдида қонга беланиб ўлиб ётибди. Қандилларда шамлар ёниб

турибди. Иккинчи қаватнинг зинапоёсида турган ўн саккиз ёшли гўзал қиз чувалиб ётган инак сарисини титроқ қўллари билан олиб, яланғоч елкасига ёпишга ур尼亚пти. Рожанинг ўглини беш-олтита навкарлар ўртага олиб, қўлидаги қиличини уриб туширишди.

Маълум бўлишича, Вайсбек рожанинг шу қизини ёқтириб қолиб, навкарлари ёрдамида ўз бўлмасига куч билан олиб келтирмоқчи бўлган. Қизнинг акаси қилич яланғочлаб ҳимояга чиққан. Қизни кўтариб кетмоқчи бўлган навкарни қилич билан уриб йиқитган. Энди бунинг қасдига навкарлар ёш рожанинг ўзини ўлдирмоқчи эдилар.

Ҳумоюн гап нимадалигини суриштириб билгач, навкарларга:

— Рожани бўшатинг!— деб буюрди.— Ўз сингилларини бунчалик мардона ҳимоя қилган йигит эҳтиромга сазовор. Подшоҳ ҳазратлари бундай кишилар билан яхши муомалада бўлишни буюрган эдилар. Фармони олийни унутган шаҳватпараст Вайсбек ҳибсга олинсин! Қизни иликкламоқчи бўлган навкарлар ўн дарра калтаклансин!

Хос навкарлар бу буйруқни бажармагунларича Ҳумоюн уларнинг тепасидан кетмай турди. Бу орада зинапоядан ёш рожанинг онаси қўлида кичкина садаф қутича билан туриб келди. У олий табақанинг ўқимишли аёлларидан эди, кўп тилларни биларди, Ҳумоюнга форсчалаб гапирди:

• — Шаҳзода, менинг бисотимдаги энг катта бойлигим — мана шу қутичанинг ичида. Менга фарзандларим дунёнинг ҳамма бойликларидан азизроқ. Сиз ўғлимнинг жонини қайтариб бергандек бўлдингиз. Мана бу қутичадаги улуғ олмосни сизга пешкаш қиламен!

— ...Воқеанинг тафсили шу,— деди Ҳумоюн ва отасига «Бир навкарнинг ўлгани-ю, Вайсбекнинг жазолангани учун гап эшитмасмикинмен?»— дегандек термилиб қаради.

Бобир оғир тин олди-ю:

— Алқисса, бу гўзал олмос ҳам зўравонлигу хунрезлик балосини кўриб келмишми?— деди.

— Ҳазратим, мендан хатолик ўтган бўлса афв этинг. Мен ўйладимки, ўз ор-номусларини шундай бебаҳо олмосдан ҳам ортиқ қадрлайдиган одамлар ғайридин бўлсалар ҳам...

— Рост, бу мамлакатда шундай ор-номусли одамлар борлигини ўйласам, менинг ҳам кўнглим кўтарилур, ўғлим! Аммо бизнинг назари паст беку навкарларимиз зўравонлигу талончилик билан ҳинд элини биздан чўчитмоқдалар. (Ахир бизнинг мақсадимиз фақат мамлакат олмоқ эмас эди-ку. Биз Ҳиндистонда катта давлат тузиш орзусини кўнглимизга тугиб келган эдик. Ягоҳа қудратли давлат барпо этилишидан ҳинд эли ҳам манфаатдор эмасми? Барча ўлкалар бирлашса, элнинг тинкасини қуритган ички урушлар тўхтамасми? Улус тинчиб, илму санъатнинг равнақи осонлашмагайми? Буни сезган ҳиндистонийлардан Диловархон, Ҳиндубек кабилар биз билан ҳамкорлик қилмоқдалар. Биз энди бутун ҳинд элининг кўнглини олмоққа интилмоғимиз даркор, ўғлим!

— Ҳинд элининг кўнглини олмоқ?! — таажжуб билан сўради Ҳумоюн. — Қонли жанглар ваҳимасидан кўрқиб, шаҳару қишлоқларини ташлаб қочмоқда бўлган минг-минг одамларнинг кўнглини биз қандоқ олғаймиз?

Бобир Панжобда йўлни адаштириб, фотиҳларни хароб қилмоқчи бўлган филбонни ва боя «кет, босқинчи!» — деб қичқириб ўзини оловга ташлаган келинчакни эслади.:

— Ҳа, бу жуда мушкул муаммо! — Бобир миз устида турган садаф қутичани қўлига олди: — Умидвормен, шояд бу муаммони ечишга муяссар бўлсак. Ахир мана сен бир қанча ҳиндистонийларнинг кўнглини олмишсенку. Деҳлига келган кунинг ибодатхонада бу элнинг муқаддас туйғуларини ҳимоя қилмишсен. Бунинг ҳаммасига лойиқ мукофот мана шу олмосдир! Ол, ҳалолнинг бўлсин!

— Ҳазратим, — деб Ҳумоюн қутичани олмай қўлини кўксига қўйди: — бу олмосни мен сизга атаб келтирдим.

Бобир садаф қутичани яна миз устига қўйди-ю, овози хиёл товланиб:

— Сенинг бу саховатинг учун тангрига шукрлар қиламен, — деди. — Панипат жангида сен менга энг биринчи бўлиб зафар келтирдинг, қўшиннинг руҳини кўтаришга сабабчи бўлдинг. Мен ҳали бу хизматларингни кўнглимдагидек тақдирлаганим йўқ.

— Лекин сизнинг аввалги инъомларингиз менинг бутун умримга етгуликдир, — деб Ҳумоюн отасига «Мубаййин»ни эслатгиси келди. — Мен ҳам сизга арзирлик бир аргумон келтириш орзусида эдим...

— Ундай бўлса, майли, мен бу армуғонингни бир марта қабул қилай. Энди шу олмос меникимиз?

— Сизники!

— Лекин тақдир менга дунёдаги барча олмослардан қимматлироқ бир мукофот бермишдир. Бу мукофот — менинг сендек ўғлим борлигидир. Тождор, тахтдор ота-ўғиллар орасида қандоқ ёмон бахилликлар, қандоқ разил хунхўрликлар бўлганлиги сенга сир эмас. Мен истайменки, бу балолар сену менга ҳеч вақт ёвуқ келмасин. Худодан тилагим шуки, мендан сенга, сендан авлодларингга саховату мардлик, фидокорлигу олижаноблик мерос бўлиб қолсин. Бу фазилатлар бизни улкан тоғ силсиласидек доимо бир-биримизга боғлаб турсин. Ана ўшандагина биз Ҳиндистонга келиб кўзлаган улуғ мақсадларимизга етишгаймиз.

— Сиз айтган улуғ мақсадлар учун ўғлингиз жонини беришга ҳам тайёр!

— Бунга менинг ишончим комил. Шунинг учун бу ноёб олмосни мен фақат сенга муносиб кўрурмен. Ол!

Ҳумоюн энди ўрнидан сакраб турди-ю, садаф қутичани таъзим билан отасининг қўлидан олиб, кўзига сурди.

Бобирнинг бояги беҳаловатлиги ва тушкун кайфияти энди тарқаб кетган, кўнглида яна яхши истиқболга ишонч туйғуси мавж урар эди. У Ҳумоюнга:

— Утир, — деди-да, қарсақ чалиб савдарбошини чақирди: — Ҳиндубекни чорланг. Хўжа Халифа билан бирга кирсин.

Чақирилганлар келгунча Бобир Ҳумоюнга Аградаги аҳвол тўғрисида гапириб берди:

— Қўрғонни Иброҳимнинг онаси, ўғли, Маликдод Короний отлиқ вазири мингдан ортиқ хос аскарлари билан беркитиб олмишлар. «Сўнгги одамимиз қолгунча жанг қилурмиз» деб аҳд қилмишлар. Бу аҳдни бизнинг қўшин бир ҳамла билан кўкка совурмоғи мумкин. Аммо яна хунрезлик бўлур, шаҳар бузилиб, бизга керакли қанча одамлар ҳайф кетур!

Хўжа Халифа ва Ҳиндубек толорга таъзим қилиб киришди. Бобир уларни қаршисига ўтказгач:

— Сизлар Аграга биздан элчи бўлиб бормоқларингиз керак, — деди. — Мақсад — қўрғонни жангсиз олиш. Молу жонлари омон қолсин. Иброҳимнинг онаси Жам-

на бўйидан Паргана¹ сўраган эмиш. Майли, берайлик, Иброҳимнинг ўғли арабча-форсча ўрганган илмлик ўс-пирин эмиш, уни саройдаги обрўли мулозимларим қаторига қўшай. Маликдод Коронийни тадбиркор вазир деб эшитдим. Уни Ҳиндистон муаммолари бўйича ўзимга маслаҳатгўй қилиб хизматга олай. Бориб яхшилаб сўзлашинг. Яна қандай маъқул тилаклари бўлса қабул қилайлик. Хуллас, қирғин бўлмасин, бева-бечора кўпаймасин, деб шу йўлни тутмоқдамиз... Яъни, сизларнинг вазифаларингиз — қалъа олиш эмас, балки қалъадагиларнинг кўнглини олишдир!

Оғир жангларнинг олдинги сафида қон кечиб юрган Ҳумоюн билан Ҳиндубек Бобирнинг бу тадбиридан енгил тортишиб, бир-бирларига мамнун қараб олишди.

АГРА. Тақдир тақозоси

1

Иброҳим Лодининг онаси малика Вайда Панипат жангида ўлдирилган ўғли учун аза тутиб, бошдан-оёқ оқ кийиниб юрар эди. Орага қўйилган одамлар унга истаган парганасини бериб, Аграни жангсиз топширишга кўндирдилар. Малика қўрғон дарвозаларининг калитини Жамна бўйида Бобирга топшираётганда кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Бобир бу салобатли кампирнинг кенг пешонаси ва бир-бирига қўшилган қошларини қаердадир кўргандай бўлди. Сўнг бирдан Панипат эсига тушди. Жанг тугагандан кейин бир бек минглаб ўликлар орасидан Иброҳим Лодининг жасадини излаб топган ва бошини кесиб олиб, узун найзага санчиб, Бобирга келтириб кўрсатган эди. Энди қирқ ёшларга борган Иброҳим Лодининг кенг пешонаси ва пайваста қошлари ҳам худди онасиникига ўхшар эди.

Бобирга бир лаҳза шундай туюлдики, гўё Иброҳим Лоди тўсатдан тирилиб, онасининг қиёфасига кириб келган. Бобир алланечук саросима бўлиб:

— Малика, йиғламанг, — деди. — Биздан яна қандай тилагингиз бўлса айтинг?

Малика Байда кўз ёшини кафти билан тез артди:

¹ Паргана — қичикроқ вилоят.

— Менга бошқа озор бермасалар бўлди.

Бобир мулозимлари томонга юзланди:

— Минбаъд маликага ҳеч ким озор бера кўрмасин, ҳамма уни муътабар онамиздек эҳтиром қилсин!

Мулозимлар бу топшириқни таъзим билан қабул қилдилар. Малика ҳам бош эгиб, миннатдорчилик билдирган бўлди. Аммо унинг йиғидан намланган кўзлари пўлат тирнинг совуқ жилосини эслатиб нафрат билан ялтираб кетганини ҳеч ким кўрмади.

Малика Байда ўғлининг кушандасини кечирадиган оналардан эмас. Панипатдан мудҳиш хабар келганда малика учун осмон ўпирилиб ерга қулагандай бўлган эди. У ўғлини сўнгги марта кўришни истар, унинг жасадини ўз қўли билан тупроққа қўйиб, қабрини қучоқлаб йиғласа кўнгли хиёл таскин топадиганга ўхшар эди. Шунинг учун малика энг ишонган одамларини Панипатга юбориб, Иброҳимнинг жасадини топиб келишни буюрган эди.

Лекин Агра билан Панипатнинг ораси уч-тўрт кунлик йўл. То ўлим хабари Аграга етиб келгунча сўнг Аградан малика юборган одамлар Панипатга боргунча орадан бир ҳафтача ўтган, унгача ўликларнинг бир қисми кўмдирилган, бир қисминини мечкай қузғунлар суякларига тозалаб еб кетган эдилар... Малика Байда юборган одамлар Султон Иброҳимнинг жасадини тополмадилар, фақат жанг кунининг калласини найзага санчиб Бобирга элтиб кўрсатганлари ҳақида хабар топиб келдилар... Уғлининг жасади қандай хор бўлганини эшитган онанинг қайғу-аламлари аввалгидан ўн ҳисса ошди. У ҳатто жойнамоз устида намоз ўқиб ўтирганда ҳам «Иброҳимжон, энди бу оламда сенинг қабринг ҳам йўқ, худо менга жасадингни ҳам кўп кўрди!»— деб нола қилар, «Илоҳим сенга ўлим келтирган Бобирнинг ўзи ўлсин, бундан минг ҳисса ортиқ хор бўлиб ўлсин!»— деб қарғар эди.

Маликанинг канизлари ва хизматкорлари кўча-кўйидан унга таскин берадиган гаплар топиб келишарди. Бобирнинг аскарлари ем-хашакдан қийналиб, деҳқонларнинг экинларини отларига едирган экан, деҳқонлар га-лаён кўтариб, навкарлардан бир қанчасини болта ва паншахалар билан уриб ўлдирибди. Фотиҳларни Ҳиндистоннинг иссиқлари ҳам жуда қийнаб қўйган эмиш. Салқин тоғ ҳаволарига ўрганган от ва одамлар бу ер-

нинг аёвсиз иссиғига бардош беролмай ўлаётган эмиш! Вабо ва қора безгак ҳам уларнинг сафларини сийраклаштириб қўяётган эмиш...

Малика овозаларнинг қанчалик ростлигини Бобир саройида хизматда юрган невараси Баҳодирдан суриштириб билмоқчи бўлди. Баҳодир ҳафта-ўн кунда келавермагач, малика «уни саройдан чиқаришмаса керак», деб ўйлади-ю, канизини подшоҳ маҳкамасига юборди. «Мен бетобман, неварамга рухсат берсинлар, мени келиб кўриб кетсин» деган маънода мактуб юборди.

Ун етти ёшли Баҳодир форсчани ва санскритни яхши билар, Бобир учун зарур бўлган баъзи ҳужжатларни таржима қилар эди. Саройда бошқа таржимонлар ҳам бор эди. Баҳодирга кўп иш буюришмас эди-ю, лекин уни ўзича эркин ҳам қўйишмасди. Бобир уни қаттиқ қўриқлаб юришни буюрган эди. Бу қўриқчилар Баҳодирни ташқи хатарлардан эҳтиёт қилиб юргандай кўринсалар ҳам аслида улар шаҳзодани «Иброҳим тарафдорлари томонидан уюштирилиши мумкин бўлган бирон фитнага бош қўшмасин» деб синчиклаб кузатишарди. Шу сабабли Баҳодирни саройдан кўп чиқаришмасди.

Бироқ эшик оға Муҳаммад Дўлдай малика Байданинг «Қасалман, неварам келиб кетсин» деган мазмундаги хатини олгач, Бобирнинг «Маликани мўътабар онамиздай эҳтиром қилинг» деган буйруғини эслади-ю, Баҳодирга жавоб берди. Фақат унинг ёнига аввалгидан икки баробар кўпроқ навкар қўшди-да, шу бугуноқ қайтиб келишни тайинлади.

Невараси келганда малика Байда дарё бўйидаги мрамор кўшкнинг нимқоронғи ички хонасида хасталардай шифтга тикилиб ётган эди. Йўлда иссиқдан терлабпишиб кирган неварасига ёнидан жой кўрсатди-ю, мажолсиз бир аҳволда ўрнидан туриб ўтирди. Неварасининг бўғриққан юзларига қараб ҳол-аҳвол сўрашди. Ёз бу йил ҳар йилгидан ҳам иссиқ келганини айтди.

— Фотиҳлар иссиққа бардош беролмай ўлаётгани ростми?— деб сўради.

— Бирда-ярим ўлаётганлари бор, — деди Баҳодир.

— «Ҳиндистонда турмаймиз, салқин жойларга қайтиб кетамиз» деяётганлари-чи?

— Подшоҳлари кетгани қўйгайми? Кўпчилик унинг измидан чиқмас экан. Ўзи ҳам жуда гапга уста нотик

одам экан. «Кетамиз», деб юрганларни саройга тўплаб, шундай бир гаплашдики, ҳаммаси жим бўлиб қолди.

— Сен отаннинг қотилини... мақтаяпсанми?

Баҳодир эшикка хавотирли кўз ташлаб қўйди. У ўзи билан бирга келган ҳамроҳларидан хавотирда эди. Буни сезган малика овозини пасайтириб сўради:

— Кетингга одам қўйганларми?

— Ҳа, ҳеч ким билан яккама-якка гаплашолмайман. Ҳамиша ёнверимда қўриқчилар... Ёмонласам дарров етказадиганлар кўп.

— Қўрқма, бу хонада фақат биз иккаламиз... Илгари бизга хизмат қилган одамлардан саройда ҳеч ким борми?

— Отамнинг вазири Маликдод Короний бор... Кейин... бизнинг кутубхонада ишлаган тўртта олим ҳам хизматга олинди. Билишимча, Бобир ҳиндистонликларни ўзига эл қилмоқчи, уларнинг ишончини қозонмоқчи. Шунинг учун отамнинг барча ошпазларини саройга тўплаб, тўрттасини ўзи учун танлаб олибди.

— Шу бизнинг ошпазлар пиширган овқатларни Бобир ҳам ермишми?

— Ҳа, кўрганлардан эшитдим. Бобир ҳиндистоний таомларни ейиш билан ҳам ўзини бизнинг элга яқин кўрсатмоқчи бўлса керак.

Малика илгари ўзининг итоатида бўлган ўша тўртта ошпаздан бирортасини қўлга олиш мумкинлигини ўйлади-ю, кутилмаган бир бардамлик билан ўрнидан туриб кетди. Унинг қалбини ўртаб юрган қайғу-аламлар энди бирдан янги йўл топгандай бўлди. Зўр интиқом туйғуси унинг хаёлларини бир нуқтага тўплаб, вужудига куч-қувват бергандай бўлди. «Агар Бобир ўлдирилса, унинг одамлари бу ерда туropolмайди: кетади, мамлакат яна ўзимизга қолади!»— деган ўй ҳам унинг ошпазларни қўлга олиш ҳақидаги қарорини мустаҳкамлади. Малика оғзини неварасининг қулоғига яқинлаштириб сўради:

— Ўша ошпазларни сен кўрдингми?

— Кўрдим.

— Уларнинг орасида Аҳмад чошнагир йўқми?

Баҳодир бувисининг авзойи ўзгарганидан алланечук чўчиб:

— Йўқ,— деди.— Аҳмад чошнагир Аградан Атовага кетган.

Малика Баҳодирнинг эшикка яна хавотир билан кўз ташлаб қўйганини кўрди-ю, кинояомуз илжайди: «Бу неварам бўшроқ, айғоқчиси ҳам кўп экан, сир бериб қўйса жувонмарг бўлади, мен ҳам ниятимга етолмайман», деди ўзича ва кўнглидаги қалтис ниятни унга билдирмай гапни бошқа ёққа бурди.

— Бизга шунчалик содиқ кўринган одамлар ҳозир душманларимизга хизмат қиляпти-я! Э, бевафо дунё! Маликдод Короний ҳам, ошпазлар ҳам ҳаммаси сотилган! Лекин сен... душманлар билан тил учуда мурса қилу дилингни отангга содиқ тут!

— Ҳали ҳам шундай, бувижон!— пичирлаб деди Баҳодир.

* * *

Невараси кетгандан кейин малика Байда хасталик тўшагини йиғиштирди, илгариги фиғон чекишлар ва қарғашларни ҳам бас қилди. Унинг фикру зикри — энг садоқатли ва тадбиркор одамларини ишга солиб, Бобирни заҳарлаб ўлдиришга қаратилди. Маликанинг атрофида фотиҳлардан қасос олишга ташна одамлар кўп эди. Бобир аскарлари билан тўқнашувларда бирининг акаси, бирининг иниси ўлган, бири илгариги макони ва мавқендан ажралиб хонавайрон бўлган... Малика ана шундай қасоскорларнинг энг ишончлиларини излай бошлади. Бобир ишга олган тўрт ошпаздан бирининг ёлғиз иниси Панипат жангида ҳалок бўлган эди. Малика зимдан суриштириб буни билганда қувониб кетди. Бироқ ўзи бу ошпаз билан бевосита алоқа қилишни лозим топмади. Чунки Маликани ҳамма танийди. Бобир одамлари сезиб қолишлари мумкин.

Илгари Султон Иброҳимнинг саройида бу ошпазлар билан бирга ишлаган ва уларга қадрдон бўлиб қолган энг ишончли одам — Атовага кетиб қолган Аҳмад чошнагир эди. Малика Аградан анча узоқ бўлган Атовага махсус одам юбориб, Аҳмад чошнагирни ўз ҳузурига таклиф қилди.

Аҳмад чошнагир Аградаги ҳовлиси ва молу мулкидан айрилиб фотиҳларга қарши ғазабга тўлиб юрар эди. Малика Байда уни ўз парганасига ишга олди, уй-жой ва маош берди, сўнг аста-секин кўнглидаги ниятини айтди. Аҳмад чошнагир аввал «уддалай олмайман» деб

қўрқди. Лекин Малика унга далда берди, «иниси Панипатда ўлдирилган ошпаз билан гаплашиб берсанг бўлди, қолган ишни ўзимиз қиламиз», деди. Аҳмад чошнагир саройга қандай киришини билмас эди. Бунинг йўлини ҳам малика ўзи топди. Малика Байда неварасидан хабар олиш учун саройга бориши мумкин эди. Малика нафис шоҳи ва парчалардан совғалар тайёрлатди, сўнг бу совғаларни Аҳмад чошнагирга кўтартириб, саройга борди... Малика подшо қабулига кириб чиққунча Аҳмад чошнагир эски қадрдони бўлган ўша ошпазни топган ва у билан эртаси куни саройдан ташқарида учрашишга келишган эди. Орадан бир ҳафтача ўтгач, Аҳмад чошнагир ошпаз билан тил бириктирганини маликага келиб айтди.

— У ҳам келгиндиларни даф қилишнинг йўлини билмай юрган экан. Подшоҳлари ўлса ҳаммаси даф бўлади деб ишонтирдим!

— Агар ҳамма иш ўйлаганимиздай бўлса, отасининг тахтини Баҳодиржон олади. Ушанда сизга катта бир паргана берамиз. Ошпаз ҳам катта мукофот олади.

— Йлоҳим шу ниятимизга етайлик! Ватанимиз бераҳм фотиҳлардан халос бўлсин!

— Омин!

Аҳмад чошнагирнинг сарой ошпази билан келишувига биноан, Бобирнинг овқатига солиниши керак бўлган заҳарни малика ўзининг энг ишончли бир канизидан бериб юбориши керак эди. Энди улар мана шу нозик ишни қайси канизга топширишни ўйлай бошладилар...

2

Уч ойдан бери муттасил кўтарилиб бораётган жазирама иссиқлар ҳиндча ашора деб аталадиган тўртинчи ойга¹ келиб жуда авжига чиқиб кетди. Ёмғир фаслининг бошланишига ҳали салкам бир ой бор. Тўрт ойдан бери нам кўрмай қуриб ётган ер иссиқнинг зўридан тарс-тарс ёрилиб кетган.

Жамна дарёсининг чап қирғоғига — илгариги ташландиқ ерлар ва чакалакзорлар ўрнига қурилаётган

¹ Ашора — жавзо ойига тўғри келади. Ҳиндистонда ёз фасли баҳорда ҳут ойдан бошланиб, тўрт ой давом этади. Кейин «Пашкол» деб аталадиган ёмғирлар фасли бошланиб, бу фасл мезон ойига-ча давом этади.

Зарафшон боғида ҳали соя жойлар кам. Бобир қурилишни отлиқ айланиб кўрар экан, узанги темирининг иссиғи этикдан ўтиб, оёғини жизиллатиб узиб олаётганини сезади. Олтин қопланган эгарнинг офтобда ялтираётган қошини ушлаганда чўғни ушлагандай бўлиб, кўли куяр эди.

Шундай бўлса ҳам у иссиқдан беҳаловат бўлаётганини кетидан эргашиб келаётган бекларига сездирмас эди. Чунки бу беклар ўлжа тушган хазиналардан катта-катта улушлар олгандан бери салқин жойларга кетиб, роҳат-фароғатда яшашга интилишар, Агра ва унинг атрофида янгидан иморат қуриб, боғ-роғ қилишга тоқатлари йўқ эди.

Кобул ва Ғазни каби салқин жойларга тезроқ қайтиб кетишнинг йўлини излаётган беклардан бири марғилонлик Хўжа Қалонбек эди.

Бобир унга узун оқ яктак кийган, кичкина оқ салла ўраган мўйсафид меъморни кўрсатди-ю:

— Танидингизми?— деди.

— Андижонлик Мавлоно Фазлиддинми?

— Ҳа, Кобулдан биз билан кетма-кет келсин деб тайинлаган эдим. Сангтарош ўғли билан етиб келиб, мана шу боғнинг тарҳини чизди. Шундоқ кекса одам чидаган иссиқларга наҳотки биз бардош бера олмасак?

— Лекин межозига иссиқ тўғри келмайдиган одамлар ҳам бор-да, ҳазратим. Кечаги боди самумда¹ менинг навкарларимдан учтаси тап-тап йиқилиб жон берди.

— Ажали етган бўлса, самум бир сабаб бўлган, холос,— деди. Бобир ва таъзим қилиб пешвоз чиққан, Мавлоно Фазлиддинга юзланди:— Ҳорманг, мавлоно.. Қани арзингиз бўлса эшитгали келдик.

— Арзим шуки, ҳазрати олийлари, бизга фил билан ишлайдиган филбонлар керак. Боғ ўртасидаги мармар қаср учун Деҳалпурдан жуда оғир тошлар олиб келмоқчимиз. Бундай тошларни катта аробаларга фақат филлар ортиб беришлари мумкин.

Бобир Панипат жангида филбонлари билан асир олинган сурув-сурув филларни эслади. Сўнг девонхонага ишга олинган ҳиндистонлик маслаҳатчиси Малиқдод Қоронийга юзланди:

¹ Боди самум — энг иссиқ гармсел шамол.

— Жаноб Короний, ҳарбий филларни меҳнатга ўргатиш мумкинмикин?

— Мумкин, ҳазратим. Фил жуда зийрак жонвордир. Филбонлардан эшитганим бор. Филлар қонли жанглардан кўра осуда меҳнатга тезроқ ўрганар эмишлар.

— Бизнинг қўшинлар фил ёрдами билан жанг қилишга одатланган эмаслар. Шунинг учун Панипатда ўлжа олинган ҳарбий филларни қурилишларда ишлатмоқ мумкин. Жаноб Короний, бу фармонни шу бугуноқ барча филбонларга етказинг!

— Жоним билан!

Короний буйруқни тезроқ бажариш учун ҳозир кетмоқчи эди, Бобир уни тўхтатди:

— Яна шаҳару қишлоқларга махсус тавочилар юборинг. Биз Иброҳимдан ўлжа олинган бойликларни ободончилик йўлида сарфламоқчимиз. Шунинг барча вилоятларга маълум қилинг. Қурилишларда ишлаш учун сизга ўн беш минг коргар етарликми, мавлоно?

— Етарлик. Лекин ҳазратим мрамор қаср билан тош войин¹ни бир йилда қуриб битиришни буюрган эдилар. Сангкорлик — тез бўладиган иш эмас...

— Сангтарошларни кўпайтирсак-чи?— деди Бобир.

— Мен ҳам шунинг илтимос қилмоқчи эдим. Ҳиндистоннинг ҳавосига Ҳироту Самарқанддаги гишту кошнидан кўра тошу мрамор мосроқдир.

— Ҳозир қурилишларимизда қанча сангтарош уста бор, мавлоно?

— Агранинг ўзида олти юз саксон сангтарош ишлатмоқдамиз. Секрида, Деҳалпурда, яна бошқа жойларда — жами минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош...

— Бу оз эмас!— деди Бобир.— Амир Темур Самарқандда энг катта иморатлар қурдирганда турли мамлакатлардан икки юз сангтарош бориб ишлаган экан. Тарихчи Мулла Шарафиддин² бунинг фавқулодда мақтаб таърифлаган эканлар. Лекин Ҳиндистон ҳунарпешаларга шу қадар бойки, биз юзлаб эмас, минглаб уста-сангтарошларни ишга таклиф этишимиз мумкин. Жаноб Короний, бизнинг қаламравимиздаги барча шаҳарларга жарчилар чиқаринг. Ёлон қилсинларки, бизнинг қурилишларимизга келиб ишлайдиган коргару усталар-

¹ Войин — катта ҳовуз.

² Яъни, Шарафиддин Али Яздий.

га истаганларидан ҳам зиёда ҳақлар тўланур, имтиёзлар берилур. Дину миллат айириш йўқ. Барча усталар аввало худонинг, ундан сўнгра бизнинг ҳимоямизда бўлурлар!

Короний таъзим билан:

— Фармони олийга жонимиз фидо!— деди-да, отини буриб, Агра томонга йўл олди.

Бошқа бек ва мулозимлар тобора кучайиб бораётган иссиқдан бетоқат бўлиб, дарёда лангар ташлаб турган кемаларга қараб-қараб қўйишарди. Улар қурилишни кўриб бўлганларидан кейин подшоҳ билан бирга шу кемаларга чиқиб дам олишлари мумкинлигини билишарди. Шунинг учун қурилишга оид гаплар тугагини сабрсизлик билан кутишмоқда эди.

Лекин Бобир меъмордан бўлажак қаср билан дарё оралиғига тушадиган мрамр ҳаммомнинг гумбази ва ичи қандай бўлишини сўради.

— Ичи худди Самарқанддаги Улуғбек мирзо ҳаммомидек сангфарш қилинур,— деди Мавлоно Фазлиддин.— Лекин гумбази мирзо ҳаммомининг гумбазидан хийла улуғ бўлур. Деворлари қизил тошдан ишланур... Мрамрнинг бир хосняти шуки, ёзда муздек салқинлик берур.

— Бўлмаса мрамр иморатларни тезроқ қуришги, биз бу жазирамада кўйиб кул бўлмайлик!— деди иссиқдан бўғриққан Қалонбек.

— Мрамр иморатлар тезроқ битсин десангиз отдан тушиб ҳашар қилишинг, жаноб бек!— деб тегишди мавлоно.

Бобир унинг жавобидан мамнун бўлиб кулди-да:

— Қалай, мавлоно, иссиқ ўзингизни кўп қийнамади-ми?— деди.

— Қийнаса ҳам чидаймиз-да. Мана шундай катта обидаларни Андижонда қурамен деб қурулмадим. Ҳиротда қурамен деб қурулмадим. Чизган тарҳларим ўттиз йил сарғайиб ётди. Қарангки, бутун умр қилган орзуларим узоқ Аграга келганимда рўёбга чиқадиган бўлиб турибдир. Тақдиру насибим шунини тақозо қилса, иссиғи кўзимга кўринурми? Ҳиндистоний усталар салқин тутадиган мева шарбатлари-ю, енгил таомлар ейишар экан. Мен ҳам шунга ўргандим. Эрталаб салқинда туриб бир пахра¹ ишлаймен. Кун қизиганда бир пахра

¹ Бир пахра — тўрт соат.

Ўтиб дам олгаймен. Иссиқнинг тафти пасайгач, яна бир пахра ишлагаймиз.

— Биз бўлсак эртаю кеч сергўшт таомлар, қази-ю, кабоблар еюрмиз,— деди Бобир Хўжа Қалонга қараб.— Яна бу етмагандек, оловли майлар ичурмиз.

Хўжа Қалон от устида офтобнинг тигида туриб шундай терлаган эдики, юзи ва пешонасидан сирқиган тер томчиларни мош-гуруч соқолидан оқиб, кўкрагига томмоқда эди.

Бобирнинг ўзи ҳам ҳар нафас олганда ичига ҳаво эмас, олов кираётгандай бўларди. У меъмор билан гапини тугатгач, отини дарёдаги кемалар томонга бурди-ю, елдириб кетди.

Отлар тез юрганда қаршидан шабада эсгандай бўлар ва нафас олиш енгиллашар эди. Шунинг учун Бобирнинг кетидан бошқалар ҳам отларини тез ҳайдай бошладилар. Шу тарзда дарё соҳилига яқинлашар эканлар, Хўжа Қалоннинг навқари минган бадахшоний қора от суриниб йиқилиб тушди. Бадахшонлик навқар оёғини отнинг тагидан тортиб олди-да, юганини силкитиб, отини турғизмоқчи бўлди. Оғзидан қон аралаш кўпик келаётган от бир-икки талпиниб кўрди, лекин ўрнидан туролмади.

— Буни ҳам офтоб урди!— деди Хўжа Қалон алам билан.— Кошки бу мамлакатда от топиш осон бўлса!

— Жаноби бек, бир от учун мунча изтироб чекманг, мен буюрай, навқарларингиз бизнинг тавиладан бир от олсин,— деди Бобир.

— Ғоят миннатдормен, ҳазратим!— деди Хўжа Қалонбек.— Лекин гап фақат отда эмас, Мен бу ўлимда ўз истиқболимни кўриб изтироб чекмоқдамен!

Бобир отдан тушди-ю, дарёда лангар ташлаб турган «Осойиш» номли икки ошиёнлик муҳташам кемани Хўжа Қалонбекка кўрсатиб ҳазиллашди:

— Ҳозир сизга мана бу истиқбол мунтазир! Юринг!

* * *

Қайиқларга миниб кемага етганларида Бобир Хўжа Қалонбекни кеманинг тумшуқ томонидаги хонаи хосга бошлади. Кема дарё бўйлаб сузиб борар экан, сувнинг шамоли энг аввал шу хонага тегар ва ажиб бир салқинлик берар эди.

Савдарлар дарёда совитилган норинж ва лиму¹ шарбатидан келтирдилар. Хўжа Қалонбек муздай норинж сувидан бир чинни коса сипқарди-ю, нафасини сал ростлаб, Бобирнинг юзига қаради.

— Ҳазратим, сиз ҳам қорайиб, жуда озиб кетибсиз,— деди.— Бизга билдирмайсизу, лекин не чоғлик қийнаиб юрганнгизни бошқалар сезмаса ҳам мен пайқаймен.

— Ҳа, энди... Сиз билан биз ўттиз йилдан бери биргамиз. Не ранжу не машаққатларни бошдан кечирмадик! Ушал ғаму аламларга нисбатан ҳозирги азобларимиз— давосини топса бўладиган дардлар-ку.

Хўжа Қалонбекни яна тер босди. У қўйнидан ипак рўмолча олиб, пешонасидан кўзига оқиб тушган терларини артар экан:

— Афсуски, ёшим кетиб қолди,— деди.— Йигитликда иссиқ-совуқни фарқ қилмас эдик. Ҳозир элликдан ошдик... Сезиб турибменки, Ҳинднинг боди ҳавосидан бир ҳафтада бир ёшга қаримоқдамен. Эски беклардан Қосимбек қавчин бор эди. Бу йил кексайиб, дунёдан кўз юмди. Бу аҳволда мен ҳам кўпга бормасмен, ҳазратим!

— Ундай деманг, жаноб Қалонбек. Иссиққа ҳам одатланурмиз.

— Мовароуннаҳрдай салқин ўлкалардан чиққан одам ҳинд иссиғига ўрганишига ақлим бовар қилмай-дир!

— Нечун! Асли Шаҳрисабзнинг лочин уруғидан бўлган Хисрав Деҳлавий Ҳиндда етмиш йил умр кўрмиш. Бунисига не дейсиз?

Хисрав Деҳлавий — Хўжа Қалонбекнинг сеvimли шоирларидан эди. Деҳлидан ўтганларида Қалонбек ҳам Бобир билан бирга Хисрав Деҳлавийнинг Низомиддин Авлиё мақбарасига қўйилган қабрини зиёрат қилган эди. Уша ерда Қалонбек Деҳлавийнинг «рўй ба Ҳинд овардони соҳибдилон бечиз нест!»— деган машҳур сатрини эслаган, «биз ҳам энди Ҳиндга келган соҳибдилларданмиз» дегандек мағрурланган эди. У пайтда ҳали иссиқнинг тафти бунчалик баланд эмас эди, Хўжа Қалонбекнинг Ҳиндистондан қайтиб кетиш истаги ҳам ҳозиргичалик кучли эмас эди. Бобир Деҳлавийни эслаган

¹ Л и м у — лимон.

билан Калонбекнинг аввалги аҳдида туролмаётганини айтмоқчи эди.

Хўжа Калонбек буни пайқаб, томоқ қирди:

— Ҳазратим, Деҳлавий улуғ одам бўлган,— деди.— Менинг улуғ одамларга тенглашадиған қудратим йўқ экан...

— Сиз яна аввалги эътиқодларингизга зид гапирмоқдасиз. Мақсад улуғ одамларга тенглашмоқ эмас, балки уларнинг нек ишларини давом этказмоқ эди-ку. Бизни мафтун қилган ҳодиса — Ҳисрав Деҳлавийнинг қалбида туркий улуснинг қудрати билан ҳинд элининг даҳоси бир-бирига пайванд бўлиб, улуғ натижа берганлиги эмасмиди?

Хўжа Калонбек эътирозга сўз тополмай тасдиқ маъносида бош ирғади ва дастурхонда турган лиму шарбатига қўл чўзди.

Улар Деҳлавий ҳақида илгари ҳам кўп сўзлашган эдилар. Лахўр, Деҳли ва Аграда Деҳлавийнинг ҳинд тилида битган қўшиқларини мусулмонлар ҳам, оташпараст ва будпарастлар ҳам тўю томошаларда куйлаб юрганларини гувоҳи бўлдилар. Деҳлавий Бобирдан икки юз йил олдин ўтган бўлса ҳам унинг ғазаллари, куйлари, қўшиқлари худди бугун битилгандай янги ва таъсирли эди. Бобир Деҳлавийнинг Ҳиндистондаги барча элларни аҳилликка даъват этиб кетганини, агар бу мамлакат дину миллат низоларидан баланд турса ва тарих майдонига яқдилу яктан бўлиб чиқса, жаҳоннинг энг улуғ қитъасига айланиши мумкинлигини айта бошлади.

Бобирнинг бу гапларини айтишдан мақсади — Хўжа Калонбекни Ҳиндистонда олиб қолмиш эди. Лекин Хўжа Калонбек дўстлари даврасида чоғир ичиб ўлтирганда «Шу бу йил Ҳинддан кетмасам юзим қора бўлсин!» — деб қасам ичган эди. Энди у қасамхўр бўлиб қолмаслик учун ҳам Ҳиндистондан кетишга интилмоқда эди. У Бобирнинг нутқи ва мантиқи жуда зўрлигини яхши билар, Бобир келтирган кучли далилларга жим туриб қулоқ солар, лекин эътироз учун қулай пайт пойлар эди.

— Ҳинднинг қадимий маданиятини Беруний қанчалик улуғлаб ёзганини билурсиз,— сўзида давом этди Бобир.— Бу элда истеъдоду салоҳият конлари ҳозир ҳам беадад. Фақат инқирозли даврлар бу конларни берки-тиб кетмишдир. Биз бу конларни қайтадан очмоғимиз

мумкин. Хунармандлар беҳисоб. «Иш топиб берсангиз қилғаймен» деб мунтазир турган қурур-қурур¹ заҳматкаши бор. Хазиначарини ўзингиз кўрдингиз. Аҳолиси-ю, бойлигининг улканлигини яна шундан билса бўлурки, бизда йўқ рақамлар буларда бор. Юз қурур — бир арб². Юз арбни карб дерлар. Юз карбни нил³ дерлар. Юз нил — падам⁴. Биргина Деҳли вилоятидан ҳар йили давлат хазиначисига тушадиган даромад уч қуруру олтмиш тўққиз лаку эллик минг тангадан ортиқ. Бундай вилоятлар Ҳиндистонда озми? Сиз шу вилоятлардан қайси бирини маъқул кўрсангиз, шунисини берайлик.

— Ҳазратим, менга Ғазнини иноят қилсангиз, марҳаматингиздан умрбод миннатдор бўлур эдим.

— Яна Ғазни дейсиз-а! Ғазнида нечоғлик тангдастлик билан кун кечирганларимиз эсингиздан чиқдимиз? Маҳмуд Ғазнавийнинг бузилган бандни тиклаймиз деб уддасидан чиқолмаган эдик. Одам топсақ маблағ топилмас эди, маблағ топсақ яна бирон нарса етишмас эди. Бу ерда ҳаммаси бор. Кучу қудрат уммондай чексиз!

— Лекин бу уммон мендек... мусофирни ном-нишон қолдирмай ютиб юборишидан кўрқамен!

Хўжа Калон «мендек мусофирни» деб фақат ўзи ҳақида гапираётгандай кўринса ҳам аслида у Бобир билан келган барча ватандошларини назарда тутмоқда эди. «Бу улкан мамлакатга биз урвоқ ҳам бўлолмаймиз, катта халққа аралашиб йўқ бўлиб кетамиз, ундан кўра оладиган ўлжамизни олиб, шимолга тезроқ қайтиб кетайлик», деб юрган беклар ёлғиз Хўжа Калон эмас эди. Бобир шуни ўйлади-ю:

— Мақсад ном-нишон қолдириш бўлса,— деди,— одам шу мақсадга ўзини фидо қила билиши керакми-йўқми? Биз ўрганган салқин боғлар, равон ариқлар бу ерда йўқ. Узум йўқ, қовун йўқ, ях йўқ. Яхши от йўқ. Султон Иброҳимдек подшонинг саройида шаму шамдон ишлатилмас экан. Юз-икки юз чароғбон давтийлар тирик шамдон бўлиб хизмат қилар эканлар. Чап иликларига сепоя бир чироғни тутиб, ўнг иликларига ёғ солинган кадунни кўтариб, улуғларига чироғ керак бўлганда

¹ Қурур — юз лак, яъни ўн миллион.

² Арб — миллиард.

³ Нил — триллион.

⁴ Падам — квадриллион.

ўтруларида шамдонга ўхшаб турар эканлар... Мен буюрдимким, ҳунармандларга бизнинг шамдонлару қандилларни кўрсатиб, шундайларни ясатсинлар. Бир ой ўтмай саройга етгулик шамдону қандил тайёрланди. Шамгарлик ҳам жорий этилди. Ток эктирдим, насиб қилса ҳинд узумини ҳам ермиз. Бугун кўриб келган боғимизнинг ўрни қанчалик бесафо ерлар бўлганини кўрган эдингиз. Улмасак, ушбу ерда Самарқанду Ҳиротнинг энг машхур боғу чорбоғларидан ҳам гўзалроқ боғлар, кўшқлар барпо этилганини кўрурмиз. Самарқанду Ҳиротда инқирозга юз тутган маданиятни биз энди ҳинд маданиятига қўшиб юксалтира олак... Шунинг ҳаммаси биздан ному нишон бўлиб, авлодлар хотирасида қолмасми, бек?

— Ҳазратим, ниятларингизнинг улуғлигига тасанно айтурмен. Лекин ватанимизда қилмаган нек ишларни бегона юртда қилсак, ким бунинг қадрига етур? Не қилсангиз ҳам биз келгинди фотиҳлармиз. «Булар йиғитларимизни жангда ўлдириб, кишваримизни зўрлик билан олган», деб таъна қилмасларми? Пайтини топганда қасос олмасларми?

Бобир оғир «уф» тортди-ю:

— Не қилай?— деди.— Мен шу орзуларни ватанимда рўёбга чиқарай деб озмунча олишдимми?

— Сиздан олдин Ҳиндистонни фатҳ этган Маҳмуд Ғазнавий катта ўлжалар олиб, керакли ҳунарпешаларни Ғазнига олиб кетиб ишлатган. Ана!..

— Наҳотки сиз менинг Маҳмуд Ғазнавийга ўхшашимни истарсиз?

— Густоҳлигим учун маъзур тутинг!

— Ахир биз мамлакатни талаб, бойликларини-ю, ҳунарпешаларини олиб чиқиб кетадиган қароқчилар эмасмиз-ку!

— Бир шеърингизда ўз еримизни қўйиб Ҳинд сарн юзланганимизни юзи қаролик деб атаган эмасмидингиз ҳазратим?

— Атаган бўлсам, энди юзимизга теккан қарони ювиб ташлаш ҳаракатидамен! Агар биз ҳам Хисрав Дехлавийдек шу мамлакатга фарзанд бўлсак, бутун ақлу заковатимизни унга бахш этсак, аминменки, келажак авлодлар олдида юзимиз ёруғ бўлгусидир!

Ҳўжа Қалонбек мунозара йўли билан Бобирга сўзини ўтказолмаслигини энди аниқ сўзди.

— Ҳазратим, сизнинг метин иродангиз бор,— деб энди Бобирни мақтаб юмшатишга тириша бошлади:— Сизнинг бошингизга тушган кулфатлар бошқа одамнинг бошига тушса, бардош беролмас эди. Лекин сиз ҳаммасига бардош берибгина қолмай, яна шундай улкан ишлар қилмоқчисизки, бунга жаҳон таҳсин ўқиғусидир. Йиллар ўтган сари мен сизнинг улуғ бир сиймо эканлигингизни тобора аниқ сезмоқдамен. Мана ҳозир ҳам сизнинг ёнингизда худди улкан тоғ чўққисининг домонасидаги кичик бир тепачадек ўзимга-ўзим ожиз кўришиб кетдим.

Хўжа Қалонбек овози ҳаяжондан титраб, кўзи аламданми, ўксинишданми чақнаб гапирмоқда эди. Бунни кўрган Бобир унинг кўнглини кўтаргиси келиб, Дехлавийнинг бир сатрини эслатди:

«—Асли кас аз кас набошад кам чу жумла з одаманд»¹.

— Лекин беш қўл баробар эмас, ҳазратим... Менинг аҳволим ўзимга маълум. Сиз кўтарган улуғ юкка елкамни тутсам майиб бўлурмен. Мени беш-олти йил тирик юрсин десангиз, рухсат беринг, Ғазнига борай. Маҳмуд Ғазнавийдан қолган ўша эски бандни тиклатиб, чўлни обод қилай. Бу ишнинг бутун савобини сизга бағишлай.

Бобир бу сўзларга эътироз қилмай ўйланиб қолди. Хўжа Қалонбек кўзлаган мақсадига етказадиган йўлни энди топганини сизди-ю, шоша-пиша сўзида давом этди:

— Ҳазратим, илтимосимни қабул этинг! Умримнинг охирида дуои жонингизни қилиб ором олай. Улсам, жасадимни Ғазнига қўйсинлар. Ҳарна ватанимизга яқинроқ бўлғаймен.

Бобир Хўжа Қалонбекнинг кўзи нәмланганини кўрди-ю, ўзининг Ҳумоюнга тайинлаган бир гапи эсига тушди. «Урушда қон кечиб юрибмиз, мабодо вафот этсам мени Қобулга элтиб кўмгин» деган эди Бобир. Хўжа Қалонбек кетса, улар яна дийдор кўриша олармикинлар? Шу ўй таъсирида Бобирнинг ҳам кўнгли бузилиб, овози товланиб эшитилди:

— Кетингиздан бошқа бек-навкарлар эргашса... мен ким билан қолғаймен?

---

¹ Аслида одам одамдан кам эмас, чунки ҳамма ҳам Одам Ато фарзандидир.

◆ — Ҳамма беклар билан ўзим гаплашурмен, «подшоҳ Ғазнидаги бандни тиклаш учунгина рухсат бердилар», дермен. Ҳеч ким менга эргашмайдиган қилиб кетгаймен, бунга ишонинг!

Бобир Ҳиротга, Табризга, Балхга, Андижону Тошкентга одамлар юборган, «кимда-ким бизга хайрихоҳ бўлса Ҳиндистонга келсин, улүфалар берурмиз, не истаклари бўлса адо этурмиз» деган қадағ¹лар йўллаган эди. Кобулдаги доруғалар келувчиларнинг сарфу харажатлари учун махсус маблағлар олган эдилар.

— Бўлмаса, сиз ҳам... қаердаки қизилбошлар билан шайбонийзодалардан безган олиму ҳунарманд, беку навқар кўрсангиз, бизнинг номимиздан айтинг, келсинлар!— деди у Хўжа Қалонбекка.

— Жоним билан айтурмен, токи мендек кетганларнинг бири ўрнига юзи келсин!

Хўжа Қалонбек Бобирга бу гапларни чин дилдан айтгандай кўринган эди. Аммо Ҳиндистондан кетишга ижозат олгандан кейин Бобирга ўзини аянч кўрсатиб ялингани учун алами келди. У бек дўстлари олдида ичган қасамини қойиллатиб бажарганини ҳаммага намоён қилгиси, Ҳиндда қолаётганларни куйдириб кетгиси келди-ю, Аграда яшаган уйининг деворига бир байт шеър ёзиб қолдирди:

Агар бахайри саломат гузар-зи Синд кунам,
— Сирўй шавам, гар ҳавойи Ҳинд кунам!

Хўжа Қалонбекнинг уйига кўчиб ўтган Ҳиндубек бир кун кечки пайт бу шеърни ёзиб келиб Бобирга кўрсатди ва байтни ўқиган одамлар ҳамма жойда шов-шув гап қилиб юрганини айтди.

Бобир Хўжа Қалоннинг «Ҳеч ким менга эргашмайдиган қилиб кетгаймен!» деган сўзларини эслади-ю:

— Бу кудурат нечун?— деб ҳайрон бўлди.— Наҳотки, Хўжа Қалон бошқа бекларнинг ҳам Ҳинддан кетишини истаса?!

— Билмадим, бу ерда қолган бекларнинг фидойиллиги Хўжа Қалонбекнинг аламни келтирганми?

¹ Қадаға — чақириқ хат.

¹ Яхшилик ва саломатлик билан Синд дарёсидан ўтиб олганимдан кейин агар яна Ҳиндни ҳавас қилсам юзим қаро бўлсин.

— Ҳа, ўзи шундай фидойи бўлолмаганининг алам бу!— деди Бобир ва қарсак чалиб муншини чақирди.

Мунши келгунча ўрнидан туриб, хонаи хоснинг у бурчагидан-бу бурчагига асабий бир тарзда бориб келди. Бир кўнгли Хўжа Қалоннинг кетидан чопар юбориб, уни Ғазни ҳокимлигидан бекор қилишга мойил эди. Лекин шунча йиллик қадрдонидан айрилиш, кейин Ғазнидаги вайрон бўлиб ётган бандни тиклаш учун яна бошқа одам излаш ташвиши уни бу фикрдан қайтарди.

Нима қилиш керак? Хўжа Қалоннинг шеъри Ҳиндистондан кетгиси келиб юрган беку навкарларни баттар қўзғатиб қўйиши аниқ. Агар бу байт учун Хўжа Қалон жазоланса, шеърнинг таъсири янада ошиши аниқ.

— Бу байт деворга ёзилганича турибдими?— сўради Бобир Ҳиндубекдан.

— Учиртириб ташладим.

— Бекор қилибсиз, бек. Сиз ўчирганингиздан сўнг бу байт одамларнинг хотирасига янада маҳкамроқ ўрнашур. Шеърнинг таъсирини фақат шеър билан кесмоқ мумкин.

Қўлидан қалам-қоғози билан хипча бўй, ўрта яшар мунши таъзим қилиб кирди.

— Ёзинг!— буюрди Бобир унга.

Мунши гилам устига чўкка тушиб, жуздонни тиззасига қўйди, қоғозни кафти билан текислаб, ёзишга тайёрланди.

Бобир бадиҳа оҳангида гапирди:

— Юз шукр де Бобирки, кариму гаффор,
Берди сенга Синду Ҳинду кишвари бисёр.

«Кишвар» сўзи вазнга тушмай сакталиқ берганини сезди-да, иккинчи сатрни бошқача қилиб такрорлади:

«Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлигига гар сенда йўқдур тоқат.
Совуқ юзин кўрай десанг Ғазни бор.

Мушоиранинг нозик қондаларига мослаб бирпасда яратилган бу бадиҳа Ҳиндубекнинг завқини келтирди. У деворга совуқ гап ёзиб кетган Хўжа Қалонбекнинг башараси ҳам Бобирга нечоғлиқ совуқ кўринганини ўзича тасаввур этиб, беихтиёр кулиб юборди. Бобир отган

Ўқининг нишонга текканини шу завқли кулгидан сезди-ю, енгил бир сўлиш олиб, муншига буюрди.

— Бадиҳани уч нусха кўчиринг. Бир нусхасини Хўжа Қалонбекнинг кетидан жўнатсинлар. Ҳиндубек, бир нусхасини сиз олиб, Қалонбекнинг байтини ўқиган беку навкарларга беринг. Кўрсинлар-чи, мушоирада ким ғолиб?

Бу бадиҳани ўқиган кўпчилик бек ва мулозимлар Хўжа Қалонбекни кулги қилишиб, «Совуқ юзин кўрай десанг Ғазни бор!»— дейдиган бўлишди. Иссиқдан тоқатсизланиб нолийдиганларга ҳам: «совуқ юзин кўрай десанг Ғазни бор!»— деб истеҳзо қилиш расм бўлди.

3

Панипатда оғир ярадор бўлган Тоҳир уч ойгача ўрнидан туролмай ётди. Саройдан юборилган табиб унинг этидаги яраларни дуруст муолажа қилди-ю, лекин қовурға ва қўл суякларининг майда-майда бўлиб синган жойларини эпқага келтиролмади. Синган суякларнинг оғриғи туну кун тинчлик бермас эди. Тоҳир Аграда ўша эски қадрдонни Мамат билан кичик бир ҳовличада турар, «энди бу ердан ўлигим чиқса керак», деб ўйлар эди.

Шунинг устига Кобулдан Мавлоно Фазлиддин Тоҳирнинг муҳандис ўғли Сафарбекни бошлаб келиб қолди. Улар қурилишда бирга ишлайдиган ҳинд сангтошларидан сўраб-суриштириб, агралик бир жарроҳни топиб келдилар. Жарроҳ камбағалпарвар одам эканини эшитган Мавлоно Фазлиддин жиянини унга таништирар экан:

— Соҳиб Байжу,— деди.— Тоҳир ҳам аслида заҳматкаш бир деҳқон эди. Мен бунинг навкар бўлишига қарши эдим...

— Ушда сиз ҳақ гапни айтган экансиз, мулла тоға,— деди Тоҳир.— Мен бераҳмлар орасида юриб бераҳм бўлиб кетган эканмен... Бўлмаса йигирма йиллик қадрдоним Маматга шунчалик шафқатсизлик қилармидим? Мана, ҳаммасининг қасоси қайтди. Ҳали ҳам Мамат одамгарчилик қилди. Бўлмаса отларнинг оёғи тагида қолиб мажақланиб кетардим!

Мавлоно Фазлиддин Маматнинг бу яхшилигини келган кунлари эшитган ва уни боғ қурилишига ишга ол-

ган эди. Мавлоно буни табибга форсча аралаш урдуча тилида ҳикоя қилиб берди-да:

— Жияним ҳам энди беклигу навкарликни ташламоқчи,— деди.— Сизу биздек тинч меҳнат билан кун кўрмоқчи. Бунга ёрдам берайлик!

— Биламан, сиз бизнинг юртимизга ободончилик қилиш учун келгансиз, соҳиб,— деди Байжу. Сиз илтимос қилганингиз учун жиянингизга қўлимдан келганича ёрдам бераман!

Табиб айтганини қилиб Тоҳирни бир ой астойдил даволади. Байжунинг сезгир қўллари қайси суяк қаеридан қандай синганини бехато аниқлаб, ҳаммасини моҳирлик билан жой-жойига қўйиб чиқди. Бир ой давомида Тоҳир унинг кафти оқиш-кўкимтир, усти қора майин панжаларига худди ўз қўлларига ўргангандай ўрганиб кетди. Кейин тузалиб ўрнидан турган куни Байжунинг шу панжаларини қўлларига олиб, кўзига сурди:

— Айтинг, соҳиб, мен бу яхшилигингизни қандай қайтарай?

— Жарроҳнинг қўлини шунчалик эъзозлаб кўзга сурганингиз — яхшилигимнинг қайтгани эмасми?

— Йўқ, мен сиздан умрбод қарздормен!

— Қим билсин, балки мен ўзим ҳозир бир қарзимни узгандирман?

Мавлоно Фазлиддин ҳам шу ерда турган эди. У табибнинг алланимани «Айтайми, айтмайми?»—деб иккиланаётганини кўрди-ю:

— Соҳиб Байжу, сиз нечун ўзингизни қарздор сиздингиз?— деди.

— Бунинг тарихи узоқ... Фақат илтимос қиламан, бошқа ҳеч кимга айтмангизлар.

— Илтимосингизни бажонидил қабул қилдик!

— Менинг бир филбон акам бор. Иброҳим Лоди замонида акам Аградан иш тополмай Панжобга кетган эди. Уша ерда қўшинларингиз қанча одамларимизни қирганини эшитипти. «Буларни ватанимга киргизмайман», дебди-ю, қўшинларингизни адаштириб, чангалзор ботқоқликка бошлабди.

— Э, бўлди, бўлди!— деди Тоҳир филбон раҳнамо Лаъл Кумарни эслаб.— Бизнинг иккита навкаримизни филига урдириб, майиб қилиб кетган эди.. Аммо мен ўшанда унинг довюраклигига қойил бўлган эдим. Бир ўзи бир қўшиндан кўрқмай олишган эди-я!.. Биз уни

чангалзор, ботқоқликдан чиқолмайди, деб ўйлаган эдик. Чиқибдими-а? Ҳозир тирикми?

— Тирик, лекин энди Аграга келишдан қўрқади... Акам ўша навқарларингни майиб қилгани... яхши бўлмаган... Эҳтимол, мен соҳиб Тоҳирни даволаганим — ўша гуноҳимизни ювиб кетгандир?

— Сиз акангиз қилган ишни гуноҳ деб атаманг, соҳиб Байжу! — эътироз қилди Мавлоно Фазлиддин. — Ватанни бундай баҳодирона ҳимоя қилиш гуноҳ эмас, балки шарафдир!

— Яхши сўзларингиз учун раҳмат, соҳиб! Аммо ўша ишни туфайли акам ҳамон ишсиз. Ўз ватанида бекиниб қочиб юрибди. Бола-чақаси оч-яланғоч.

— Акангиз қурилишда ишлаганми?

— Ҳа, фил билан доим қурилишда ишлар эди.

— Бўлмаса менга учрасин, иш топиб берай. Биз ҳатто ҳарбий филларни меҳнатга ўргатмоқдамиз-ку!

— Акам бунинг ҳаммасини эшитган. Иброҳим Лоди бекитиб ётган олтинларни сизлар энди қурилишга сарфлаётганларингиздан мамнун. Аммо қўлга тушиб қолишдан қўрқади.

— Балки акангизнинг Аграга келмагани тўғридир. Бу ерда беку мулозимлар кўп, таниб қолиб, бир бало қилишлари мумкин. Акангиз аёёнлар кам борадиган чет жойдаги қурилишга келсин. Мен жума куни Деҳалпурга бораман. Истаса ўша жойга борсин.

— Соҳиб, сизни подшоларингиз ҳурмат қилар эмишлар, энг катта қурилишларнинг саркори экансиз. Подшоҳдан акамнинг гуноҳини сўраб, шафоат олиб беролмайсизми? Ушанда биз бежавотир юрар эдик.

Мавлоно Фазлиддин ўйланиб турди-ю:

— Сизни бунга ишонтиролмаيمان, Байжу, — деди. — Чунки подшоҳнинг жонига қасд қилган одамларни аёвсиз жазолаш ҳақида махсус фармон чиқарилган. Бобир мирзо шу фармонга имзо чекканлар. Ўзлари соҳибдил шоир, маърифатлик инсон бўлсалар ҳам подшоҳлик билан фотиҳлик у кишини мураккаб зиддиятларга дучор қилган. Ушанда Лаъл Кумар уни аскарлари билан адаштириб, йўқ қилиб юбормоқчи бўлгани эсига тушса, қаҳр устида қатл эттириб юбориши мумкин.

— Бу рост, — деди Тоҳир тоғасининг сўзини маъқуллаб. — Ҳатто мен... энди саройга хизматга қайтишдан ўчиймен. Бобир мирзони чин дилдан яхши кўрсам

ҳам унинг шафқатсиз муҳитидан узоқроқ юргим келади.

— Ундоқ бўлса, энди менинг акам нажотни фақат сиздан кутади, Мавлоно Фазлиддин!

— Мен унга қўлимдан келган яхшиликни қилишга тайёрмен. Келгуси жума Деҳалпурга келсин. Фақат... ўзини. Сизнинг номингиз билан атасин... Иложи бўлса қиёфасини сал ўзгартирсин.

— Акамнинг ўзи ҳам соч-соқол ўстириб, таниш қийин бўлган қиёфага кирган.

— Жуда соз. Балодан ҳазар дейдилар. Фили билан қурилишда ишлаб ўзини ўнглаб олсин, сўнгра яна кенгашиб кўрурмиз!

Табиб Байжу акаси Лаъл Кумарни келгуси ҳафтада Деҳалпурга Мавлоно Фазлиддин олдига юборадиган бўлиб кетди.

4

Аграда сершамол ёмғир фасли бошланган саратон кунларининг бирида Тоҳир саройга — Бобирнинг ҳузурига келди.

Девони хоснинг мармар айвонида ўтирган Бобир уни зўрға таниди — Тоҳирнинг соч-соқоли оқариб кетган. Юзидаги чандиқдан ташқари, энгаги аралаш бўйнига гўё катта бир ямоқ тушган.

— Хайрият, тузалиб кетибсиз,— деб Бобир унинг кўнглини кўтарадиган гап излади.

— Ҳа, мулла тоғам жонимга ора кирдилар...

— Энди қалай, аввалги хизматга қайтмоқчимсиз?

Тоҳирнинг ўнг қўли заиф, бўйни ҳам дуруст қайрилмайдиган бўлиб қолган, ён-верига қарамоқчи бўлса, бутун гавдасини буриб қарар эди.

— Мен энди қўрчиликка ярамасмен.

— Бўлмаса ички беклар қаторида юраверинг.

— Лекин мен бекликни эплолмадим... Панипатда ўзимдан ўтди.

— Нечун?

Тоҳир жанг бўладиган кунни азонда қандай сабуҳий қилганини, отдан қандай йиқилганини ва қадрдон навкарини қандай шафқатсизларча урганини бир-бир айтиб берди.

— Бек бўлдим деб мағрурланиб зolim бўлиб кетган.

эканмен. Улим тўшагида ётиб ўзимни танидим. Менга беклик... тўғри келмас экан, ҳазратим. Ўзим ҳам энди майиб одаммен. Ижозат беринг, мулла тоғам тарҳини чизган боғда сувчими, гулчими бўлиб қолай... Бир вақтлар Қувада кичкина боғчамиздаги дов-дарахтларни сугоришни яхши кўрар эдим...

Бобир айвоннинг жимжималик мармар устунлари ортидан сузиб ўтаётган ёмғир булутларига тикилиб оғир хўрсинди. У Тоҳирга яхшилик қилмоқчи бўлиб беклик унвонини бергани ахир оқибатда ёмонлик бўлиб чиққан эди.

— Сиз-ку, бекларнинг касофат муҳитидан сувчи бўлиб қутулмоқчисиз. Лекин мен қандоқ қутулгаймен?

Бу савол Тоҳирни шошириб қўйди:

— Сиз... подшоҳсиз, ҳазратим. Беклар сизнинг итоатингиздалар.

— Итоатимда бўлиб итоат этдирурлар... Буларнинг шундай гирдоблари борки, сал беҳабар қолсангиз фарқ қилиб юборурлар... Мен Исфарада сизга айтган гапларим эсингиздами?

— Мен у сўзларингизни ҳеч вақт унутмасам керак...

— Ушанда сиз, умрбод ҳузурингиздан кетмасмен, деган эдингиз-ку!

— Ҳазратим, мен у вақтда соғлом йигит эдим... Ҳозир аҳволим бу...

— Саройда менинг хилватхонамга қарайдиган дуруст одам йўқ. Шу ишни сиз олсангиз.

Хилватхона — Бобирнинг ёлғиз ўтириб ижод қиладиган жойи эканини Тоҳир билар, Бобир ҳаётининг энг дилкаш томони унинг ижодида эканини сезарди. Лекин саройнинг мураккаб, бўғиқ муҳитидан кўнгли қолган Тоҳир боғда, тоғасининг ёнида ишлашни истарди.

— Ҳазратим, қулингизни маъзур тутинг. Мен боғда ишлаймен деб аҳд қилган эдим...

— Боғда ҳам хилватхона бўлур, — деди Бобир. — Қуриб битирилса унга ҳам сиз қарагайсиз. Маъқулми?

Энди «йўқ» дейишнинг иложи қолмади. Бобирнинг сўзини икки қилиб ўрганмаган Тоҳир қўлини кўксига қўйди-ю, розилик берди.

* * *

Агра қалъасидаги хилватхона девони хос билан подшоҳ ошхонасининг оралиғида эди. Бир ойдан бери да-

вом этаётган ёмғир фасли ҳали-бери тугайдиганга ўхшамас, баъзи кунлари беш-ўн мартадан жала қуйиб ўтарди. Ёғин-сочинли кунларда Бобир кўпроқ Аграда ишлайди. Хилватхона — ичма-ич қурилган уч хонадан иборат. Бу хоналарнинг майда-чуйда ишларини тўртта савдар қилади, лавозими «офтобачи» деб аталадиган Тоҳир уларга бошлиқ. Энг ички хонада қоғоз, қалам ва Бобир тайинлаган китоблар туради. Бериги хонага дастурхон солиниб, Бобир хуш кўрадиган гулоб, норинж шарбати, анба меваси¹, қайла², танбул барги³ ва мағзи қизил фуфал ёнғоғи қўйилган.

Бир кун Тоҳир дастурхонга энг тоза Ғазин чоғирдан ҳам бир кўзача қўйдирган эди, Бобир:

— Чоғир мажлиси хиргоҳда бўлди, бас,— деди.

Шундан кейин Тоҳир хилватхонага ичкиликни йўлатмайдиган бўлди.

Бобир ички уйда туни билан ишласа Тоҳир ҳам тонг отгунча ухламай, унинг тинчини қўриқлаб чиқар эди.

Унинг ташқи хонада уйғоқ ўтиришини биладиган Бобир гоҳо ичкаридан чиқиб келиб, ғалати саволлар берарди:

— Бадахшонда арчазорларда нафис бир ўт бўлур эди, эсингиздами? Даҳкат атрофида, Осмон Яйловда ҳам мўл эди. Ранги ҳаворанг. Мен бир дафтарга ёзиб қўйган эдим... Кобулда қолганми? Йўқ.

— От ейдими?

— Ҳа, яхши ейди. Бўйи паст-паст, ердан тўп-тўп бўлиб чиқур.

— Бетакамикин?

— Ҳа, ҳа, бетака ҳам дерлар, лекин асли бутака! Бутталаб ўсгани учун бутака дер эканлар. Мен бунинг важҳи тасмиясини⁴ Бадахшонда эшитган эдим.

Бобир қидирган сўзини топганидан мамнун бўлиб ичкарига кириб кетди. У Тоҳир билан бирга кўрган жойлари, бирга бошдан кечирган воқеаларининг мана шунақа тафсилотларини сўраб, аниқлаб олган кунлари

¹ Анба — ананаснинг бир тури.

² Қайла — банан.

³ Танбул барги апельсин баргига ўхшаб кетади. Фуфал ёнғоғи билан бирга оғизга солиб чайналса кайф беради, тишни мустаҳкамлайди.

⁴ Важҳи тасмияси — шундай деб аталиш сабаби, этимологияси.

Тоҳирнинг ҳам кўнгли кўтарилиб юарди. У Бобирнинг ўз кўрган-кечирганлари ҳақида катта китоб ёзаётганини эшитган эди. Энди Тоҳир ҳам шу китобнинг ёзилишига бир қадар иштирок этаётгани учун «ҳар қалай, бу ерда ўтган кунларим зое кетмайдиганга ўхшайди», деб кўярди.

Бир кун тун яримлаганда Бобир хилватхонадан хо-муш бўлиб чиқди-ю, ҳазин товуш билан бир тўртлик ўқиб берди:

Кўпдан бериким ёру диёрим йўқдир,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқдир,
Келдим бул сори ўз ихтиёрим бирла
Лекин боруримда ихтиёрим йўқдир.

Бу җатрлар Тоҳирнинг соғинч туйғуларини шундай кўзғатдики, кўпдан бери кўрмаган Робиясини кўмсаб, ўпкаси тўлди.

— Болалар билан қачон дийдор кўришаркинмиз-а, ҳазратим?

— Йўллар ҳали нотинч. Ҳарам учун хатар кўп. Бу ёқда Раъно Санго биздан норизоларни атрофига тўнлаб куч йиғмоқда эмш...

«Биздан норизолар» деган сўзлар Тоҳирга мана шу қалъа ҳовлисида ўтган куни юз берган бир фожиани эс-латди.

Ҳинд усталари, пашкол пайтида ер қазиб бўлмайдди, ишни тўхтатайлик, дейишди. Лекин саркор бунга кўн-мади: «БиБз войинни олти ойда қуриб битиришга сўз берганмиз, ёмғир фасли икки ой давом этса, кейин қачон улгургаймиз? Подшо ҳазратлари бизни ёлғончи демас-ларми? Ёмғир писандмас! Қайтага салқин бўлди! Иш-лайверинглар!» Хуллас, саркор ер қазувчиларни маж-бур қилиб ишлата бошлади.

Муттасил ёғиб турган ёмғирлар ерни ивитиб, ҳил-вирлатиб қўйган эди. Ўтган куни ер қазувчилар ўн қу-лоч чуқурликдаги чоҳнинг тубида ишлаётганларида жардай чуқур ҳавзанинг бир томони ўпирилиб тушди-ю, тўрт одамни босиб қолди. Уларни лой аралаш туп-роқ тагидан кавлаб олгунларича учтаси аллақачон жон берган, тўртинчиси тирик бўлса ҳам бели синиб, майиб бўлган эди.

Хилватхонадан сал нарида — сарой ошхонасида овқат пишириб юрган Баҳлул исмли ўрта яшар бир ошпаз ҳам войиннинг чоҳи тагида жон берган ер қазувчиларни кўрган эди. Бу фожиа ошпазга Панипат жангида фотиҳларнинг қиличидан ҳалок бўлган йигирма яшар суюкли инисини эслатган ва қалбидаги интиқом туйғусини яна жунбишга келтирган эди.

Аҳмад чошнагир малика Байданинг канизларидан бирини орага қўйиб, заҳарни шу Баҳлулга етказиб берган эди. Малика Байданинг яна бир канизи келиб, режани ҳозирги пашкол кунларда — Бобир бирон ёққа юришга кетиб қолмасидан олдин амалга ошириш кераклигини айтган эди.

Тўрт букланган оқ қоғоз ичида зираворга ўхшаб турган заҳар икки мисқолгина бўлса ҳам Баҳлулга зўр бир пўлат қуролдек оғир туюларди. У жангда ватанини ҳимоя қилиб жон берган инисининг ўчини шу қурол ёрдамида олишни ва фотиҳларни бу ердан тезроқ қувилгани истар эди. Агар Бобир ўлдирилса, фотиҳлар Ҳиндистонда туролмай кетиб қолишларига Аҳмад чошнагир Баҳлулни ишонтирган эди.

Подшоҳ ошхонасида ҳар бир таомни текшириб татиб кўрадиган маҳсус баковуллар бўлар эди. Қаттиқ ёмғир ёғаётган кун кечқурун шу баковуллар ароқ ичиб, маст бўлиб қолишди.

Қозонда карунди дарахтининг нордон мевасидан қўшиб тайёрланган мазали қайла пишиб турибди. Бобир бу қайлани яхши кўришини Баҳлул билар эди. У секин қўйин чўнтагига қўл солиб, тўрт буклоглиқ қоғозни олди. Ошхонада ҳеч ким йўқ. Баковуллар нариги хонада маст бўлиб ашула айтишяпти, шамол аралаш ёмғир ёғяпти.

Баҳлул заҳарни қозонга солмади — баковулларнинг ароққа қайлани газак қилиш одатлари бор, еб кўришса, заҳарланиб, билдириб қўйишлари мумкин. Шунинг учун ошпаз заҳарни Бобир овқат ейдиган чинни лаганга — юпқа лочира нон устига сепа бошлади. Бирдан шамол ташқи эшикни қарсиллатиб ёпти. Баҳлулга кимдир келаётгандай туюлди-ю, заҳарнинг қолганини қозон тагида, ёниб турган оловга отди. Кейин чинни лагандаги заҳар сепилган лочира устига тез-тез қайлани солди.

Орадан сал вақт ўтгач, савдар кирди, қуён гўшtidан қилинган қовурдоқни ва қайла солинган чинни лаганини Бобир овқат еб ўтирган хўракхонага олиб чиқиб кетди.

Аҳмад чошнагир бу заҳарни таъмидан билиб бўлмаслигини, унинг таъсири аста-секин билинишини айтган эди. Баҳлул сир очилгунча қўрғон дарвозасидай чиқиб кетиш умидида эди. Аммо у ошхона эшигидан чиқаётганда ширакайф баковуллардан бирига дуч келди.

— Қани, қуён гўшtidан бизга ҳам қолдирдингми?

— Қайла бор, соҳиб.

— Йўқ, қуён қовурдоғи керак!

— Қовурдоқ оз эди, ҳаммасини ҳазратга бериб юбордим. Қайла ей қолинг, газакка яхши.

— Йўқ! Қуён кўп эди-ку! Нега бизга қолдирмадинг?

— Ҳаммасини қовурганим йўқ эди...

— Бўлмаса ҳозир бизга қуён гўшtidан қовуриб бер! Тез!

Баковулнинг йўғон гавдаси эшикни тўсиб турарди.

Ошпаз орқага қайтди ва саросима ҳаракатлар билан ёғ доғлаб, қуён гўштини қовуришга тайёрлай бошлади.

Ёмғирли тун саройни чулғаб олган. Шу пайт бирдан хос навкарлар табибга югуриб, баковуллар бир-бирини чақириб, ошхонанинг ич-таши тўполон бўлиб кетди. Хилватгоҳда ўтирган Тоҳир ҳам хўракхонага чопиб келди. Бобир устма-уст қайт қилиб, юзи кўкариб кетган, У нафаси қайтиб, ташқарига интилди, аммо икки қадам қўйгунча бўлмай гандираклаб йиқила бошлади. Тоҳир чопиб бориб, уни қўлтиғидан суяб олди. Табиб Юсуфий Бобирнинг нариги қўлтиғига кирди. Жонсарақ бўлиб қолган савдарларга буюрди.

— Ичкарига жой қилинг!

— Равонга!— деди Бобир ютоқиб.

Унинг кўнгли беҳуд, боши гир-гир айланар, нуқул ҳаво етишмаётгандай бўлар эди.

Бобирни равонга суяб чиқариб ётқиздилар. Табиб юракка қувват берадиган доридан ҳидлатди.

— Сизга не бўлди, ҳазратим? Майни кўп ичдингизми? Ё маъжун аралашдимми?

— Овқатда бир сир бор!— деди Бобир ва яна кўнгли айниб, чинни тоз устига энгашди:— Ошпаз тафтиш қилинсин!

Шу пайт қайладан еган яна икки мулозим Бобирга

Ўхшаб қайд қилаётгани маълум бўлди. Баковуллар қайла пиширган Баҳлулни тутиб, саройнинг энг қаттиққўл терговчисига топширдилар. Терговчи уни турли қийноқларга солиб сўроқ қилишга киришди.

Бобир туни бўйи ўлим билан олишиб чиқди. Ҳар қайт қилганда юрак-бағри узилиб, парчаланиб чиқаётгандай оғрир, гоҳо нафаси ичига тушиб кетар эди. Табиб унинг тепасидан кетмай:

— Шифо топасиз, бардам бўлинг!— деб тасалли берар эд:

Тоҳир ҳам табибга қарашиб, туни бўйи мижжа қоқмай чиқди. У Бобирнинг бошини тутар, тер босган юзини, бўйинларини елпир эди. Бобирнинг заҳар азобидан тўлғанаётганини кўрган сарн, ўзи ҳам заҳар ичгандай қийналар эди. Тонг пайти Бобир алаҳсигандай бўлиб, Ҳумоюн билан Моҳим бегимни йўқлай бошлади.

Шимолий чегаралар яна нотинч бўлиб қолгани учун Бобир Ҳумоюнинг ўтган ойда Бадахшонга қайтариб юборган эди. Моҳим бегим ҳамон Кобулда эди.

— Ҳумоюн мирзога чопар юборайликми?— деб сўради Тоҳир.

Бобир кўзини очиб, хиёл ўзига келгандек бўлди. Чопар Кобул ва Бадахшонга етиб боргунча камида бир ой вақт ўтади. Бу орада бирон кориҳол бўлса на Ҳумоюн, на Моҳим бегим етиб келолмасликлари аниқ. Бобир ғамгин бош чайқаб:

— Фойдаси йўқ,— деди.

Унинг аҳволи тобора танг бўлаётганини кўрган Тоҳир:

— Ҳазратим, бардам бўлинг!— деб илтижо қилди:— Биз сиз билан неча ўлимлардан қолганмиз! Дардга бўй берманг, енгасиз!

— Лекин... бундай фалокат... биринчи учраши!..

Бобир беҳол кўзғалиб яна тоз устига энгашди, оғриқ зарбидан кўзларига дув-дув ёш келди. Сўнг бошини яна ёстиққа қўйиб кўзини юмиб ётганда равонга терговчи кирди.

Юсуфий унга:

— Қисқа сўзланг, фақат ахборот!— деб шипшиди. Терговчи Байдани ҳам сўроқ қилганини, нариги учовига шу бадбахт малика бош бўлганини, лекин ташқи душманлар билан, жумладан, Рано Сангрим Синх би-

тан алоқаси борлигини рад этганини, бошқа саволларга жавоб беришдан бош тортганини айтиб берди.

— Малъунлар!..— деди Бобир ётган жойида газабдан овози қалтираб.— Мен уларга шунчалик ишониб... илкидин таом есам... иззат-икром қилсам!..

— Ҳазратим, бу иблисларни минг қийноққа солиб ўлдирмоқ керак!

— Нариги учовини... қондага биноан қатл эттинг!.. Байда... кейин!

— Бош устига!— деб терговчи чиқиб кетди.

Қондага биноан, подшоҳнинг жонига қасд қилганлар энг оғир қийноқларга солиб ўлдириларди. Ошпаз Баҳлулнинг териси тириклай шилиниб олинди. Жаллодлар Аҳмад чошнагирнинг аввал қўл-оёқларини кесиб, кейин бошини танасидан узиб, вужудини парча-парча қилиб ташладилар. Икки орада воситачи бўлиб турган ва усталик билан саройга заҳар олиб кириб, ошпазга берган канизак қутурган филнинг оёғи тагига ташлаб ўлдирилди.

Малика Байда энг қаттиқ ҳибсда сақланар, энди одамлар унинг қандай қатл этилишини кутар эди.

Табиб Юсуфий Бобирнинг ҳаёти учун икки кечаю кундуз тинмай курашди. Тоҳир ҳам икки кечаю кундуз беморнинг ёнидан жилмай, хизматини қилди. Ниҳоят, учинчи кун табиб:

— Худога минг қатла шукр, ҳазратим, бир ўлимдан қолдингиз!— деди.— Онадан қайта туғилгандай бўлдингиз. Энди озгина илиқ сут ичинг. Сўнгра ухланг!

Бобир бир пиёла илиқ сут ичгач, кўзини юмиб, ёстиққа бош қўйди. Лекин бошидан ўтган ўлим даҳшати ҳамон хаёлидан нари кетмасди. Унинг жони шунча вақт қил учиди осилиб турганини ўйласа, беихтиёр ваҳми келарди. Шу қил узилса ўлим деб аталадиган зулмат қаърига қулаб тушишини икки кун давомида муттасил ҳис қилиш унда яшаш истагини беҳад кучайтириб юборган эди. Ҳаётнинг бир лаҳзаси, бир учқуни дунёнинг барча бойликлари-ю, тожу тахтларидан ҳам азиз эканлиги унга энди астойдил сезилди. Унинг азобдан толиққан вужуди ҳамон беҳол бўлса ҳам руҳида нимадир ўзгаргандек ва дунё кўзига бошқачароқ кўрингандек бўларди. Ҳар бир кишининг фақат биттагина умри бор экан ва умрнинг ҳар лаҳзаси шу қадар ширин экан, Бобирнинг ёшига етмай ўлиб кетганларга осон тутиб

бўладими? Иброҳим Лоди ундан тўрт ёш кичик эди. Малика Байда бунни унутиши ва Бобир яхши муомала қилгани учунгина уни кечириб, фарзанди ўрнида эъзозлаши мумкинмиди? Жангда эришган ғалабалари унга энг мушкул ишларни ҳам осон кўрсатиб қўйгани учун бўлса керакки, Бобир Иброҳим Лодининг онасига шунчалик ишонган ва унинг амрида бўлган ошпазларни ишга олган экан-да! Бу ошпазлар тайёрлаган ҳиндча таомларни ейиш билан эл-улуснинг кўнглини олмоқчи бўлгани ҳам унинг ўз кучига ортиқ даражада ишонганидан келиб чиқмаганмикин? Ҳолбуки, кечаги душманларни бугун дарҳол дўстга айлантириш осонми? Хусусан, Байдадек фарзанд доғида куйиб юрганлар ёки ошпаз Баҳлулдек инисининг қасдини олмоқчи бўлганлар билан муомалада эҳтиёткорроқ бўлиши керак эмасмиди? Кобулда Моҳим бегим айтган изтиробли гаплар яна унинг ёдига тушди. Бегона юртдан борган фотиҳни осонликча кечирмасликлари, унинг қиличидан пайдо бўлган яралар асрлар давомида битмаслиги рост бўлса... Бобир бу майлакат халқининг кўнглини олиши учун қанча кўп йиллар керак бўлади? Бунга унинг умри етармикин? Умуман, бу ўзи эришиш мумкин бўлган мақсадми ёки сароб?..

Бу ўйлардан Бобир яна боши берк кўчага кириб қолгандай бўлди, келажак кўзига қоронғи кўриниб кетди.

Фақат танасига аста-секин қайтиб келаётган ҳаётий кучлар шу зулматни ёриб ўтиб келаётган ёғдулардай илиқ туюларди. Уша кеча Бобир яхши ухлади. Эртаси кунни табиб унинг томиридан кўпроқ қон олмоқчи бўлди.

— Заҳарланган ҳаром қонни чиқариб юборгаймиз, ҳазратим. Яна бирор ҳафта қимирламай ётмоғингиз керак.

Бобир бунга эътироз қилди. Бусиз ҳам унинг дармони кетиб қолган эди. Агар табиб кўп қон олса узоқ ётиши аниқ. Ҳолбуки, «Подшоҳ ўлим тўшагида ётган эмиш!», «Умид йўқ эмиш!»— деган овозалар тарқалган, қулай фурсат кутаётган ғанимлар жонланиб қолган эди. Беклар ҳам Бобирнинг тезроқ кўпчиликка кўринишини истар эдилар.

Орадан яна икки кун ўтгач, Бобир тантанали маросимларда киядиган кийимларда девонномга чиқди.

Баланд тахтнинг икки томонида тизилиб турган юздан ортқи амирлар, саркардалар, вилоят ҳокимлари таъзим бажо келтириб бўй эгдилар. Бобир тахтга шошилмай чиқиб ўтиргач, иккита навкар малика Байдани пойгаҳдаги эшикдан олиб кирди.

Кампир ҳали ҳам бошдан-оёқ оқ кийиб, ўгли Иброҳимга аза тутиб юрар эди. Фақат қадди аввалгидан бир оз букчайганроқ. Лекин кўзлари Бобирнинг юзига тушганда унинг оғир касалга ўхшаб саргайиб қолганидан қаноат ҳосил қилгандай мамнун йилтиради.

Эшик оға Муҳаммад Дўлдай маликани сўроққа тутиб, суиқасдга яна кимлар иштирок этганини суриштира бошлади.

— Суиқасд эмас, бу интиқом!— деди малика.— Подшоингиз тўккан қонларнинг қасоси бу! Менга ёрдам берган ошпаз ҳам, Аҳмад чошнагир ҳам, каниз ҳам ботир қасоскорлар эди. Ҳаммаси мардларча жон берди. Энди навбат меники. Мен ўғлимнинг доғида куйиб кул бўлганман. Энди қўлларингдан келса кулимни кўкка совуринглар!

Малика саройда ҳамма тушунадиган форсий тилда гапирмоқда эди. Аъёнлар нафасларини ичларига олиб ерга қарашди. Малика бир ўлимни бўйнига олиб келган, энди ҳар бир сўзини ўққа айлантириб ёвига дадил отар, Бобирнинг ғазабга тўлиб, жаллод чақиршини, қуролсиз онага қарши барча қуролларини ишга солишни истарди. Ушанда маънавий ғалаба малика томонида бўлар, унинг дойураклиги оғиздан-оғизга ўтиб, одамларнинг эҳтиромини қозонар эди. Буни Бобир ҳам сезди-ю, ўзини босиб, Маликдод Коронийга қаради.

— Бу қандай ёсуманлик!— деди Маликдод Короний Байдага.— Шунчалик ўч олиш ниятингиз бор экан, аъло ҳазратнинг иноятларини нега қабул қилдингиз?

— Ниятимга етиш учун шундай қилишим керак эди!

— Аъло ҳазрат сизни «Муътабар онамиздек эъзозланг!»— деганларида йиғлаб миннатдорчилик билдирганингиз бизнинг ёдимиздан чиққан эмас!

— Мен у пайтда нафратим зўридан йиғлаган эдим! Уғлимнинг кушандасига она бўлишдан қийналиб кўзим ёшланган эди!

— Ё алҳазар! Ахир сиз ҳам Муҳаммад умматисиз, муслимасиз-ку! Уғлингиз буларга қарши неча баробар

катта куч билан чиққанини билмасмисиз? Булар мағлуб бўлса ўғлингиз ёвларининг минг жонларидан бирини ҳам тирик қўймас эди! Сиз Султон Иброҳимнинг қанчалик шафқатсиз бўлганини билар эдингиз. Агар сизда инсофу имон бўлса, қўлида қиличи билан очикчасига жанг қилган саркардага яшириқча заҳар бермас эдингиз!

— Мен аёл кишиман, қилич кўтариб жанг қилолмайман! Ана ўша заҳар — менинг қиличим эди. Фотиҳлар Панипатда минг-минг одамларнинг ўлимига сабаб бўлди! Бу мамлакатнинг яна кўп жойларига ажал уруғини экди! Мен каби минглаб оналар ҳозир мотам тутиб, кўз ёши тўкиб юрибди. Қанча-қанча келинчақлар бева қолиб ўзларини эрларининг жасадлари билан бирга оловда ёндирыпти! Мен берган заҳар ана ўша ажалнинг уруғидан тайёрланган эди! Унга бева-бечораларнинг аччиқ кўз ёшлари ҳам қўшилган эди!

Маликанинг сўнги сўзлари фотиҳ бекларга ҳам тегиб кетди. Серсоқол бир бек ўрнидан сакраб туриб, Бобирга таъзим билан мурожаат қилди:

— Ҳазратим, бу ялмоғизнинг тилини оғзидан суғуриб олмоқ керак! Шундай малъунлиги устига яна бунча гап!

— Майли, мени қиймалаб ташласинлар!— деб қичқирди Байда.— Мен қўрқмайман!

Бобир Байдани беклар истагандек қийноқларга солиб ўлдиртирса эл-улус нима дейишини ўйлар экан, «лоп» этиб Ҳиротдаги Хадича бегим эсига тушди. Маккорликда у ҳам Байдадан қолишмас эди, невараси Мўмин мирзонинг ўлимига сабаб бўлгани кўпчиликка маълум эди. Шунга қарамай, Шайбонийхон уни Мансур бахшининг ихтиёрига топшириб, даҳшатли қийноқларга солгани жуда кўп одамларнинг нафратини келтирган эди. Бобирнинг ўзи бундан бир ҳафтагина олдин хилватхонада хотира ёзиб ўтирганда Шайбонийхоннинг бу ишини жирканиб қаламга олган эди. «...*Беш кунлик ўтар дунёда Шайбонийхон мундоқ аблаҳона ишлари билан ёмон от қозғонди*» деган сатрларни ўз умр китобига битган Бобир энди мана бу қуролсиз онага қандай чора кўриши керак? Қандай қилса одамларнинг нафратига эмас, ҳурматига сазовор бўлади?

- Беклар ҳамон Байданинг ўлдирилишини талаб қилмоқда эдилар:

— Бу ялмоғизни қутурган филнинг оёғи тагига ташлаб қатл эттирмақ керак!

— Еки оёқ-қўлини чирмаб боғлаб, баланд минора устига ётқизиб қўймоқ даркор—гўштини қузғунлар еб, кўзларини чўқиб кетсин!

Маликага зимдан тикилиб турган Бобир сўнги таклифлардан Байданинг ранги ўчиб, юзи кўкимтир тусга кирганини кўрди. Шунда Муҳаммад Дўлдайнинг ишораси билан беклар жим бўлдилар. Бобир малика тушунадиган форсий тилди:

— Жаноб беклар таклиф қилган жазолар барчаси асосли,— деди.— Бироқ хиёнатчи маликага буларнинг ҳаммасидан ҳам оғирроқ бир жазо бор. Бу хонимнинг гапига қараганда, ҳамма етиму есирлар учун жонни ачир эмиш, заҳарни ўшаларнинг кўз ёшларидан тайёрлаган эмиш! Бироқ бунинг ўғли Иброҳим Лоди эл-улусга озмунча зулм ўтказганми? Озмунча одамни етиму есир қилганми? Иброҳим сабабчи бўлган ички урушларда ҳар йили қанча одам ҳалок бўлган эди, жаноб Короний? Сиз билсангиз керак?

— Ҳазратим, менда ҳисоботи бор: сўнги уч йил давомида Султон Иброҳим бошлаган ички урушларда биздан юз йигирма минг одам ҳалок бўлмишдир.

— Уч йилда бир юзу йигирма минг!— хитоб қилди Бобир.— Иброҳим Лоди эса ўн йилдан ортиқ тахтда ўлтирган! Ҳиндистонда одам кўп. Юз минги ички урушда ҳалок бўлса, Иброҳим яна юз мингини пулга ёллаган. Агар Иброҳимнинг онаси бўлмиш бу хоним ўлган навкарларга-ю, уларнинг етим-есирларига астойдил жон кўйдирса, нечун юзминглаб одамларнинг беҳуда ўлиб кетишларига йўл қўйган? Нечун ўғлини бундай ножўя қирғинлардан қайтармаган?!

— Мен фақат она эдим, подшоҳ ўғлимга амр-фармон беролмас эдим!— деб малика Байда энди ўзини ҳимоя қила бошлади.

— Ножўя ички қирғинларни тўхтатишга амр-фармон бермоқ учун мана, биз бел боғладик!— деди Бобир.— Тангридан умидимиз борки, бу улуғ мамлакат энди ягона марказий давлат атрофига жипслашгусидир. Биз Ҳиндни ободу қудратли қилмоқ орзусидамиз. Бизга ҳамкору ҳамнафас ҳинд беклари, фузалолари, ҳунарпешалари кўп. Бизни заҳарлаб ўлдирмоқчи бўлган бу маккор хоним учун энг оғир жазо шуки, биз мана, тирикмиз! Бу

Хонимнинг ўзи-ю, ўгли қилолмаган улкан ишларни биз қилмоқдамиз!

Маликдод Короний бирдан енгил тортиб:

— Ҳазратим лутф қилдилар!— деди.

— Бу малика,— деб давом этди Бобир,— шу даража бева-бечорага жонкуяр бўлса... Абдукаримбек!

Байдага яқин бир жойда ўтирган шиғовул сакраб ўрнидан турди. Бобир унга буюрди:

— Бу маликанинг барча молу дунёсини мусодара қилиб, Жамна бўйида бир буқъаи ҳайр¹ қурдилинг. Барча хизматкорлари ўша буқъада хизмат қилсин, маликанинг бутун бойлиғи, молу дунёсини етим-есирга ҳайр-эҳсон қилиб улашсинлар.

— Бош устига!— деб Абдукарим бу фармонни таъзим билан қабул қилди.

— Маликани то умри етгунича тирик сақлаш ҳам сизга топширилур, жаноб Абдукаримбек!

— Тирик?!— ҳайрон бўлиб сўради шиғовул.

Бошқа аъёнлар ҳам таажжубланаётганини кўрган Бобир овозини кўтариброқ гапирди:

— Малика бизнинг бундан кейинги зафарларимизни ҳам кўрсин. Ёмонликка яхшилик қилиш мард кишининг қўлидан келишига амин бўлсин. Агар маликада виждон бўлса, ўгли қилмай кетган ишларни биз қилганимизни кўриб виждонни азоблансин. Агар виждони бўлмаса, ичида фақат бахиллик чаёнлари бўлса, бу чаёнлар ўзини чақиб ётаверсин. Маликага бундан ўзга жазо муносиб эмасдир!

Бек ва аъёнларнинг пичир-пичирлари орасидан аллакимнинг:

— Ҳазратим тантилик қилдилар!— деган қувончли хитоби эшитилди.

Ўз ўлимини ҳам ўткир бир қуролга айлантирмоқчи бўлиб келган малика Байда энди бу қуролидан айрилганини сизди. Шу пайтгача у ажали етганига шубҳа қилмас эди. Энди бирдан яна яшаш умиди пайдо бўлди. Маликанинг ўлим совуғидан музлаган қалбига ҳаётнинг илиқ нафаси тегди-ю, кўнглини бўшаштириб юборди.

Малика юзини қўллари билан тўсиб, елкалари силкина-силкина, йиғлай бошлади.

¹ Буқъаи ҳайр — ҳайр-эҳсон уйи.

Бобирнинг махсус таклифи билан Хиротдан Аграга келаётган Мавлоно Хондамир, шоир Шихоб Муаммий ва мударрис Иброҳим Қонуний уч ойга яқин йўл юрдилар.

Бадваҳима Хайбар довонидан ўтиб, серсув Синд дарёсидан кечиб, чангалзор ўрмонларни оралаб борар эканлар, Мавлоно Хондамир оламнинг нақадар улканлигини энди биринчи марта астойдил ҳис қилди. Ҳафталар, ойлар давомида отлиқ сафар қилиб охирига етиб бўлмайдиган бағри кенг ўлкалар ҳаммаси энди яхлит бир давлат бўлиб бирлашганлиги, Балхдан Қобулгача, ундан Лахўр ва Деҳлигача ҳамма жойда Бобирнинг муҳри босилган фармонни бетўхтов адо этишларидан сезилар эди. Бу фармонга мувофиқ Хуросон ва Мовароуннаҳрдан Бобирнинг таклифи билан келаётган илму санъат аҳлини, ҳунарпешаларни барча вилоят ҳокимлари, барча қўриқчи аскарлар ва бекат назоратчилари қўшни давлат элчиларига кўрсатиладиган иззатикром билан кутиб олиб, кузатиб қўйишлари керак эди. Йўлларда ҳали қароқчилар тугатилмаган, тартиб ўрнатилмаган нотинч шаҳар ва қишлоқлар бор эди. Хондамир ва унинг ҳамроҳларини бундай жойлардан «бадрақа» деб аталадиган икки юз-уч юз кишилик қўриқчи аскарлар ўтказиб қўйишарди.

Қарвонсаройларда ҳам уларни «подшоҳнинг хос меҳмонлари» дейишиб, энг яхши хоналарига жойлаштиришар, қўлларидаги қоғозларига биноан кундалик таомлари учун бепул гуруч, гўшт, ёғ беришар, тагин майда харажатлари учун махсус улуфа ҳам тўлашарди. Чарчаган от-уловларини алмаштиришлари керак бўлиб қолса, ёмчилар боқувдаги от-уловларидан уларга биринчи навбатда беришар эди. Қобулдан Деҳлигача бўлган минглаб чақирим йўл бўйидаги қарвонсаройлар ва ёмлар Бобирнинг ҳаракатлари билан шунчалик обод ва шунчалик яхши ишлаб турар эди.

Хондамир йўлларда, бекатларда Ҳиндистонга бориб келаётган элчилар, сайёҳлар ва савдогарларни кўп учратарди. Бултур Аградан эллик чақиримча ғарбдаги Секри деган жойда Бобир Рано Санго билан урушиб,

Панипатдагидан ҳам улканроқ ғалабага эришгандан кейин уни астойдил тан олиб элчи юбора бошлаган подшоҳлар кўпайиб қолган эди. Хондамир Лахўрда учратган қизилбошларнинг элчиси Шоҳ Тахмасп¹ I номидан ғалати совғалар олиб бормоқда эдилар. Бу совғалар орасида оқ туянинг зар уқали кажавасида парваришлаб олиб кетилаётган иккита гўзал черкас қизи ҳам бор эди. Шоҳ Тахмасп бу қизларни Бобирнинг ҳарамига атаб юборган эди.

Хондамир Деҳлидан шимолроқдаги бир бекатда самарқандлик ва тошкентлик элчиларни ҳам учратди. Секридаги ғалабанинг шуҳрати атроф мамлакатларга ёйилганидан кейин Бобир Ҳиндистонда тузган янги давлатни унинг ашаддий душманлари бўлган шайбонийзодалар ҳам тан олган эдилар. Ҳозир Самарқанд тахтида ўлтирган Кўчкинчи хоннинг элчиси Бобирга Самарқанднинг сояки майизларидан, Қонибодомнинг субҳони ўрикларидан, Бухоронинг ўтқир майларидан, Мовароуннаҳрнинг бошқа ноёб неъматларидан етти туяга совға-салом юклаб, ёнига икки юзта яхши отни ҳам тортиқ қилиб қўшиб келтирган эди. Бобир бу элчини ўзининг Жамна бўйида қурдирган янги Ҳишт Биҳишт боғида хонлар ўтирадиган оқ кигиз устига ўтқазиб, камоли эҳтиром билан қабул қилган эди. Бобирнинг қабулидан ва совға-саломларидан мамнун бўлиб қайтаётган хон элчиси Хондамирга мақтанди:

— Э, мавлоно, биз Ҳиндистонда кўрган хирмон-хирмон олтинларни ҳали ҳеч ким кўрмагандир. Бобир мирзо қуйма олтиндан қилинган тахтда ўлтирибдир. Тахтнинг пастига катта гилам тўшалган экан. Вилоят ҳокимлари ҳар йили берадиган олтинларини шу гиламнинг устига келтириб тўқдилар. Бирпасда олтиндан катта хирмон кўтарилди.

Бобир шайбонийзодаларнинг олтинга суқ одамлар эканини билгани учун элчининг кўзи олдида атайлаб шундай хирмон кўтарганини Хондамир ич-ичидан сезиб қулди:

— Жаноб элчи бу хирмондан капсан олмадиларми?

— Подшоҳ бизга қимматбаҳо саруполар кийдирди. Гилам устидаги олтиндан ҳазрат Кўчкинчихонга атаб

---

¹ Тахмасп I — Шоҳ Исмоилнинг ўғли. 1524 йилда Шоҳ Исмоил вафот этгач, Тахмасп унинг ўрнига шоҳ бўлади.

овға берилди. Олтин тангаларни санаб ҳам ўлтирмадилар. Икки юз эллик мисқолини бир кумуш тош билан тортиб бердилар-қўйдилар.

— Икки орада бирон шартнома тузилдими?

— Ҳа, бемалол борди-келди қиладиган бўлдик. Савдо-сотик тикланди. Алоқалар илгаригидан яхшироқ равноқ топғусидир. Биз булардан ипак, зиравор олурмиз. Буларга ҳўлу қуруқ мевалар, от-уловлар сотурмиз... Йўли узоқ бўлса ҳам карвонларимиз иштиёқ билан келиб кетади. Чунки Бобир мирзо бутун қаламравида тамға¹ солиғини бекор қилмишлар. Ўзбек, туркман, тожик, ҳинд, араб, ажам, форс — қўйингки, ҳамма бани башар² бу оғир солиқдан халос бўлиб, даромадлари ошибди. Ҳунарманду савдогарлар ҳам шунисидан жуда мамнун. Фақат Бобир подшонинг бир амри бизга маъқул келмади.

— Қайси амри?— қизиқиб сўради Хондамир.

— Бутун мамлакатида май ичиш ман этилмишдир. Бобир мирзонинг ўзи ҳам «минбаъд ичмаймен», деб бутун эл олдида тавба қилибдирлар. Май ичиладиган олтин-кумуш косаларни синдирмишлар. Ғазнидан ўн тўрт туяда икки ой овора бўлиб асл чоғирлардан Аграга олиб борган эканлар. Ҳаммасига туз солдириб, сиркага айлантирмишлар. «Бутун мамлакатда ҳеч ким ичимлик сотмасин, ҳеч ким четдан ҳам олиб келмасин!»— деб катагон қилинмишдир... Базмлари ичкиликсиз... муздаккина!

Кўчкнчixonнинг элчисини кўнгилсизлантирган бу янгилик Хондамирнинг руҳини кўтарди. Ҳусайн Бойқарони ва унинг ўғилларини ичкилик балоси қай даражада хароб қилгани ҳали мавлононинг эсидан чиққан эмас эди. Бундан тўққиз йилча бурун Бобир Ҳиротга иккинчи марта борганда Хондамир унинг ҳам майхўрликка ружу қила бошлаганини кўрган, «Наҳотки, бу нодир сиймо ҳам бошқа кўп теурийлар сингари истеъдодини ичкиликка бой берса!»— деб ташвишланган эди. Элчининг ҳикояси унинг мана шу ташвишини тарқатиб юборди.

Хондамир бу узоқ ва машаққатли сафарга Бобирни орқа қилиб чиққан эди. Ёши элликдан ошаётган олим

¹ Тамға — қўшимча даромад солиғи.

² Бани башар — одам фарзанди.

бу узоқ юртлардан Ҳиротга соғ-саломат қайта олади-ми, йўқми, ҳали ўзи учун қоронғи эди. У Бобир туфайли мана шу қоронғиликни бўйнига олиб келмоқда эди. Энди йўлларда Бобирнинг иродаси ва ақл-заковатидан далолат берадиган нимаикн учраса, ҳаммаси мавлононинг қалбидаги машъум қоронғиликни қуваётгандай бўлар ва ёруғ бир истиқболга ишонч уйғотар эди.

Хондамир Аграга келиб кирганда дарё бўйига қурилган Ҳишт Биҳишт ва Зарафшон боғларини, мрамрларига чиройли гуллар солиб ишланган тош иморатларни, томлари майсалар билан безанган тиллакори толорларни¹, чаман-чаман гуллари кўзни қамаштирадиган гулзорларни кўрди. Бу улугвор гўзалликлар мавлононинг кела-келгунча кўрган ва эшитганларига қўшилди-ю, у Бобирни аввалгидан бошқача фавқулудда қудратли бир қиёфага киритиб тасаввур эта бошлади...

* * *

Лекин Бобир сўнгги йилларда кўп касал бўлиб, жуда озиб кетган, жуссаси хийла кичрайиб қолган эди. Хондамир унинг ўзини қанчалик олдириб қўйганини Секри тоғига сайрга чиққанларида офтоб ёруғида жуда аниқ кўрди. Бобир Секри тоғининг мўъжазлиги ва текис жойга тушганлиги Ушдаги Буратоғни эслатиши ҳақида гапирар, тоғ этагидаги кўл ичига қурилаётган тош супани кўли билан кўрсатар, пастда қулф уриб ўсган ям-яшил боғ ва дарахтлар орасидан кўриниб турган янги иморатлар қандай барпо бўлганини ҳикоя қиларди.

Хондамир эса унинг суяги бўртиб қолган озғин юзига, кўз атрофлари ва пешонасидаги қават-қават ажинларига, уйқусизликдан ичига ботиб кетган қовоқларига қараб, ич-ичидан унга куюнар эди.

Тоғдан кўл томонга тушиб бораётганларида Бобир Хондамирнинг бу куюнишини сезгандай бўлиб:

— Менинг тақдирим ғалати, мавлоно,— деди.—Атрофимни обод қилганим сари ўзим сўлиб бормоқдамен.

— Унчалик эмасу... ҳар қалай, ўзингизга ҳам кўпроқ ғамхўрлик қилишингиз зарурмикин?

— Зарурликка зарур. Лекин мамлакат қанчалик ул-

¹ Т о л о р — шийпон.

Кан бўлса, уни идора этиш шунчалик қийинлашар экан. Мен зўр бир давлат тузиш мақсадини зиммамга олганимда бунинг қанчалик мушкул эканини тасаввур қилмаган эканмен. Туну кун меҳнат, ташвиш, ўт, олов... Худди ҳаракатдаги вулқонлар орасига тушиб қолгандекмен. Қўзлаган мақсадим амалга ошгунча умрим етгайми, йўқми, билмаймен.

— Ниятни бутун қилмоқ керак, ҳазратим. Сиз ҳали йигит ёшидасиз, алҳол қирқ олти ёшдасиз.

— Аммо Ҳиндга келганимдан бери ҳар йили беш-ўн йиллик умрим сарф бўлгандек туюлур. Иситма, уйқусизлик...

Хондамир Бобирнинг Ҳиндистонга келиб тузган янги девонини бугун эрталаб ўқиган эди. Шу девондаги бир рубой ҳозир унинг эсига тушди:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин учадур уйқу чу оқшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Боргон сари бу ортадур, ул кам бўладур.

Бобирнинг уйқусиз тунлардан киртайган кўзлари сал шамол тегса ёшланадиган бўлиб қолган эди.

— Табиблар уйқусизликнинг давосини билар эдилар-ку?

— Ҳиротлик хос табибимиз Юсуфий муолижа қилиб кўрди. Бўлмади. «Сизга ором керак», дейдир. «Давлат ташвишларини унутинг», дейдир. «Кечалари шеър ёзманг», дейдир. Аммо... давлат тепасида ўлтириб, унинг ташвишини қандай унутиш мумкин? Фақат шеър ёзганда, ижод қилганда бу ташвиш хаёлимдан кўтариладир. Лекин Аграда бўлсам ижодга ҳам фурсат тополмасмен. Кечаси ҳам, кундузи ҳам давлат ташвиши... Безор бўлиб, мана шу Секрига чиқиб келдим. Ижод учун бу ер тинчроқ... Анчадан бери маснавий ёзмақдамэн. Санасам, бир кеча-кундузда эллик байт маснавий битибмен.

Бобир хасталиги устига кўп ишлаб ўзини жуда толиқтириб қўйганини, уйқусизликнинг бир сабаби шу эканини, табиб кечалари шеър ёзишни ман қилишни тўғрилигини Хондамир сезиб борарди-ю, лекин бунга айтишга андиша қиларди. Табиатан ором нималигини билмайдиган Бобир ўзини аямай ишлаб ўрганиб қолган

эди, у бир кунда шунча шеър ёзганидан мамнун бўлиб юрганда уни бу мамнуниятдан ҳам маҳрум қиладиган насиҳат гап айтиш мавлонога ўринсиз туюлди.

— Ишқилиб, худо сизга қувват берсин,— деб кўя қолди.

Бобир мавзун янгиланган келиб:

— Мавлоно, «Ҳабиб уссияр¹»ни неча йил ёзгансиз?— деди.

— Ун бир йил. Лекин ҳали хатм қилган эмасмен. Хотиржамлик бўлганда Ҳиротда хатм қилмоқчи эдим. Лекин йигирма йилдан бери суннийпарастлар билан шиапарастлар Ҳиротни бир-бирларидан тортиб олиб, гоҳ ўтга урдилар, гоҳ сувга...

— Ҳў ўшанда... Унсиянинг минорасида туриб сўзлашганимизда «Ҳиротнинг толе қуёши ботиб кетмасмикин?»— деб изтироб чеккан эдингиз. Шу изтироблар бари ўринли экан-да.

— Ҳиротдан толе кетганда Самарқанд бизга қучоқ очиб турса экан! Шиа-сунний адовати Мовароуннаҳр билан Хуросону Эроннинг маданий алоқаларини узиб ташлади. Бу алоқалардан қанча авлодлар баҳра олган эди, қанча истеъодлар камол топган эди. Жоҳил сулгонлар Мовароуннаҳрни биқик муҳитга солиб қўйиб, хурофот билан бидъатга ем қилмоқдалар. Самарқанддан келган бир олим йиғлагудай бўлиб айтиб берди. Обираҳмат бўйидаги уч ошнёнлик Улуғбек расадхонаси вайрон бўлмишдир. Шаҳар ҳокимининг парвойига келмас эмш. Жоҳиллар нураб ётган расадхонанинг ғишларини олиб кетиб, ўз ҳовлиларига ишлатмоқда эмишлар.

— Биз ўзга юртга келиб иморатлар қурганда улар ўз юртимиздаги обидаларни бузмоқдалар! Чархнинг бундан ачкиқ кинояси бўлурми, мавлоно? Шунини ўйласам, ўз еримизни қўйиб, Ҳиндга кўнгил берганим менга худди оқибатсизликдек кўринадир!

— Бироқ фалакнинг гардиши шунини тақозо қилса одам илож тополмас экан-да. Мана, мен ҳам сиздан ибрат олиб, Ҳиндга келдим-ку! Муаррих бўлганлигим

---

¹ «Ҳабиб уссияр»—«Севимли дўстнинг таржиман ҳоли» демакдир. Хондамир ўзининг бу катта асарида Араб, Эрон, Урта Осиё, Хуросон тарихининг олам пайдо бўлганидан то XVI асргача ўтган энг муҳим даврлари ҳақида сўз юритади.

Учун тарихий зарурат биздан зўр бўлишини кўп сез-
мишмен.

Бобир Хондамирнинг сўнги гапига қизиқиб, отини
унинг отига яқин юргиза бошлади.

— Дарҳақиқат, тарих алоҳида шахслар иродасига
бўйсунмас экан,— деди Бобир.— Оёғингиз тагидаги тоғ
пастга қараб кўчса, сиз юксакка қанчалик интиланг,
тоғ кўчкиси билан бирга пастга қулаб кетар экансиз.
Энди ўйлаб кўрсам, Мовароуннаҳрдаги кўчкилар мени
худди шу кўйга солган экан. Бироқ сиз қадам қўйган
тоғ ичдан кўтарилиб ўсиб борса, кўзлаган юксаклиги-
нгизга қандай кўтарилганингизни ўзингиз сезмай қолур
экансиз. Ҳиндистон менга ичдан кўтарилиб ўсиб борув-
чи тоғдек туюладир, мавлоно. Шунинг учун Самарқан-
да Андижонда қилолмаган ишларимни бу ерда қилиш
умидидамен!

— Менинг назаримда ҳам эндиги юксалиш асри Ҳинд-
га кўчганга ўхшайдир. Жаҳолат қувган жуда кўп илму
санъат аҳли сиздан паноҳ истаб Ҳиндга келишлари бе-
жиз эмасдир. Чунки фалакнинг гардиши ўзгарди. Ахир
бир вақтлар Хуросону Мовароуннаҳр ҳам ичдан кўтари-
либ ўсиб борувчи тоғдек юксалган эмасмиди? Хоразмда—
Беруний, Бухорода— Ибн Сино, Тусда— Фирдавсий,
Боласуғунда— Юсуф Хос Ҳожиб—булар ҳаммаси бир-
бирига асрдош. Шунча зўр сиймолар чиққан аср—
бизнинг улуг бир юксалиш асримиз эди. Чингизхоннинг
кўчманчи ўрдалари босиб келди-ю, маданий тараққиё-
тимиз ипларини бир неча асрга узиб ташлади. Улуғбек
даврида Самарқандда, Навоий даврида Ҳиротда жуда
кўп маданий даҳолар яна уйғонди. Янги юксалишлар
асри бошланди. Лекин кажрафтор фалак бунн ҳам биз-
га кўп кўрди! Яна кўчманчи султонлар маданий тарақ-
қиёт ипларини узиб, чалкаштириб юбордилар... Фақир
Ҳиротда тополмай юрган калаванинг учини шу ерда
топгандек енгил тортмоқдамен. Мусофирлик жуда оғир
бўлса ҳам, лекин башарият яшаб турган шу кенг олам-
да янги даҳолари уйғонган, илму санъатга астойдил
йўл очилган Ҳинднинг борлиги қалбларга қувват бе-
радир... Мен энди «Ҳабиб уссияр»нинг сўнги таҳририни
шу ерда қаногингиз остида тугаллаш умидидамен.

— Бажонидил!.. Биздан неки кўмак зарур бўлса
тортинмай айтинг.

— Фақир Ҳазрат Мир Алишернинг кутубхоналарида

кўп йил ишладим. Хусайн Бойқаро ҳазратларининг кутубхоналаридаги нодир қўлёзмалардан ҳам кўп фойдаландим... Энди... бу кутубхоналар Ҳиротда қолди.

Хондамир Бобирнинг ҳам эллик киши ишлайдиган улкан кутубхонаси борлигини билар, Ҳиротдан топилмайдиган нодир манбалар бу ердан топилиши мумкинлигига ишонар эди. Бироқ подшоҳнинг хос кутубхонасига анча-мунча одам йўлай олмайди. Хондамир шунини ўйлаб, гапининг давомини айтишга ийманди.

— Сиз бизни деб шунча жойдан келибсизу биз кутубхонамизни сиздан аягаймизми, мавлоно?— деди Бобир унинг ийманиш сабабини сезиб.— Абдулла китобдорга буюргаймен, сизга неки асар зарур бўлса топиб бергай. Кутубхонада ҳиндистоний китоблар ҳам кўп. Абдулла китобдорнинг ихтиёрида санскритни яхши билладиган таржимон олимлар бор. Шулардан бир-иккитасини сизнинг ихтиёрингизга берурмен, неки хизматингиз бўлса адо этурлар.

— То абад миннатдормен, ҳазратим! Густоҳлик саланмаса, яна бир эркалигим бор...

— Марҳамат, мавлоно.

— Ҳиротда ўзингиз ёзган саргузаштларингиздан парча ўқиб берган эдингиз. Мени мафтун этган эди. Агар шу асарингизнинг тайёр қисмлари бўлса, мен учун... энг азиз, энг нодир манба бўлур эди. Чунки сиз бошдан кечириб, тадқиқ этган тарихий воқеаларни бошқа ҳеч ким шундай яхши тадқиқ этган эмас...

Бобир отининг чимирилган қулоқларига тикилиб бир оз жим борди. У икки йилдан бери «Бобирнома»ни бошидан қайтиб кўчириб, яхлит бир асар ҳолига келтирмоқда эди. Бултур ёз иссиқлари тугаб, ёмғир фасли бошланганда жуда қаттиқ шамол кўтарилган. Бобир чодирда ишлаб ўлтирганда ёмғир аралаш келган довул унинг чодирини йиқитиб, қўлёзмаларнинг ўнлаб варақларини учириб кетган эди. Бутун-бутун бобларни ёмғир довул ҳалок қилган эди. Уларни тиклаш учун ҳалигача яхлит бир вақт топилмас эди. Қўлёзмани шу аҳволда Хондамирга берса тўғри бўлармикин?

— Мен ўйлаб кўрай, мавлоно.

Бу орада улар Секри тоғининг этагидаги булоққа яқинлашдилар. Атрофи ораста қилиб қўйилган суви муздай булоқ Бобирнинг яхши кўрган жойларидан бири эди. Шу ерда Хондамир икковлари отдан тушдилар.

Тиниқ мавжларга тоза қумлар қўшилиб қайнаб чиқаётган булоқ сокин гулзорларни оралаб, шилдираб оқмоқда эди.

— Атроф шундай сокин,— деди Хондамир.— Қўл бўйида қурилишлар... Бундан икки йил бурун шу Секрида Рано Санго билан даҳшатли жанглар бўлганини тасаввур этиш мушкул.

Бобир ўша қонли урушнинг таҳликали дамларини кўз олдига келтирди-ю:

— Мен шу вақтгача кўрган жангларнинг энг даҳшатлиси ўша эди,— деди.— Бу жанг арафасида бўлган ҳодисаларни, муҳорибанинг барча тафсилотларини махсус бобда ёзмишмен. Хаттот китобнинг тайёр қисмлари билан бирга шу бобни ҳам бугун кўчириб бўлгай. Оқшом ҳаммасини сизга берурмен, мавлоно. Уқиб фикр айтурсиз.

Боя жавобсиз қолган илтимосига энди жавоб олган Хондамир қўлини кўксига қўйди:

— Сиз менга тенгсиз бир ишонч билдиурсиз, ҳазратим!

— Сизни Ҳиротдан чорлаб келтиришдан мақсад ҳам ижодий ишлар бўйича маслаҳатингизни олмоқ эди.

— Сарафрозмен!

Шу пайт от дупури эшитилди. Йўлка охирида узоқдан от чоптириб келган чопар сакраб ерга тушди ва таъзим билан Бобир томонга кела бошлади.

— Аграда бирон шошилиш иш чиққанга ўхшайдир,— деди Бобир.— Мавлоно, агар мен пойтахтга кетсам, «Вақонъ»ни сизга оқшом келтириб берурлар.

Бобир отини тутиб турган жиловдор томонга йўналди.

2

Секри тоғининг шимолий ёнбағрида салқин боғнинг тўрида жойлашган уч хонали шинам хилватхона Мавлоно Хондамирга берилган эди. Бобир ўша куни Аградага жўнаб кетди. Мавлоно хилватхонанинг ўймакор айвонига чиқиб, ундан яхши кўринадиган шишадай тиниқ кўлни томоша қилиб ўтирганда хонаи хоснинг савдарбошиси Бобирнинг қўлёмасини унга олиб келиб берди.

Қўлёмза хаттот томонидан зарварақларга бениҳоя

чиройли қилиб кўчирилган эди. Хондамир уни хона ичига олиб кириб, миз устига қўйди. Тепада ёнаётган шамларни миз устига яхши ёруғ берадиган қилиб ўрнатгач, кўзойнагини тақди ва асарни эҳтиёт билан варақлаб ўқишга тушди.

Бундан ўн йилча аввал Бобир Ҳиротга иккинчи марта борганида Хондамирга «Вақоий»дан ўқиб берган бобнинг услуби мавлонони хиёл таажжубга солган эди. Мана бу қўлёзмада ҳам Бобир қаламга олган воқеалар жуда мураккаб бўлса-да, муаллиф уларни оғзаки ҳикояга яқин бир тарзда хийла оддий услубда ёзган эди. Кўп жойларда Хондамир ҳатто Бобирнинг сўзлаш тарзини, оҳанги, баъзи бир шахсий хислатларини пайқаб: «ғалати-ку!»— деб қўйди. Чунки отаси Мирхонд Хондамирни ёшлиқдан бошқача эътиқодлар билан тарбиялаб ўстирган эди. Бу эътиқодга биноан, насрнавис муаррих ўз шахсий услубини давр услубига бўйсундирмоғи, ўз «мени»ни давр уммонига қўшиб билинтирмай юбормоғи керак эди. Агар асарда муаллиф ўзини намён қилаверса, бу — нокамтарлик белгиси ҳисобланарди. Катта тарихий китоблар ҳукмдорлар учун ёзилар, асосий таърифу тавсиф ўшаларнинг ишларига бериларди. Назокатли ўхшатишлар, жимжимадор мажозлар ва шоирона кўтаринки услуб ҳукмдорларга хуш келар ва барча муаллифлар бўйсунадиган бир қонун ҳисобланарди.

Бобир мана шу қонунни бутунлай инкор этувчи услуб билан асар ёзгани Хондамирга ортиқ даражадаги бир шаккокликдек туюлди. Бобир ўғли Ҳумоюнга ёзган хатини ҳам китобида келтирган эди:

«...Хат битирда такаллуф қилай дейсен, ул жиҳатин муглақ¹ бўладур. Бетакаллуф пок алфоз била бити, сенга ҳам тавиш оз бўлур ва ўқиғувчиға».

«Ажабо!— ўйланди Хондамир, — бетакаллуф тил билан асар битмоқ Бобир мирзо учун пок услуб белгиси ҳисобланур экан-да!» Хондамир ўзининг ўн йилдан бери ёзаётган «Ҳабиб уссияр»ида назокатли такаллуфлар кўплигини эслади-ю, ўзини ўнғайсиз сезиб, ўқишдан тўхтади ва айвонга чиқди.

Осмонда саккиз кунлик ой сузиб юрар, унинг нури қаршидаги кўлнинг ўртасида ойдин йўлка ҳосил қилган

¹ М у г л а қ — тушуниб бўлмайдиган.

эди. Кўлнинг нариги четидан тоғ этагигача келган бу нур йўлкасида тўлқинлар жимир-жимир гавҳар жил-васига ўхшаб кўзни қамаштирарди. Лекин Хондамир шу нур ўйинида ҳам Бобир тасвирлаган воқеаларни кўрар, уларнинг таъсирини хаёлидан узоқлаштиролмас эди. Сертакаллуф, сербезак услуб Хондамирдан жуда кўп куч, вақт, меҳнат талаб қилар эди. Бундай услубда асар ёзиш қанчалик қийин бўлса, уни ўқиб тушуниш ҳам шунчалик қийин эди. Бобир икки томонни ҳам бу қийинчиликдан қутқаришга интилса нимаси ёмон? Ўғлига ёзган хатида «сенга ҳам ташвиш оз бўлар, ўқиғувчига ҳам» деганда у ҳақли эмасми? Унда Хондамирнинг юксак шоирона услубга оид эътиқодлари пучга чиқади? Йўқ, бу мумкин эмас!

Хондамир қайтиб ичкарига кирди-ю, ўзининг ҳақлигига далил қидириб, очиқ қўлёманинг давомини ўқишга тушди.

Ҳали ҳеч бир муаррих қаламга олмаган фаройиб воқеалар бу қадар кўп! Хондамир китобнинг мазмуни янги ва мароқли эканига тан бермай иложи қолмади. Бобир ўзини-ўзи очиқчасига муҳокама қилган, ўз хатоларини рўй-рост ёзган жойлари ҳам Хондамирга жуда илиқ туюлди. Охири бобларида яна ажиб бир хат учради. Бобир Аградан Кобулга юборган бу мактуб Моҳим бегимга атаб ёзилганини Хондамир сезди. Бобирнинг заҳарланиш тафсилотлари шу ерда битилган эди: *«Дастурхон устида икки-уч марта кўнглим барҳам уриб, қусаёздим. Охир кўрдумким бўлмас, кўндум... Обхонага бориб қалин қусдим. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглимга шубҳа кечди.*

...Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатга етса,
Ул билур жон қадрини».

Тенгри таолонинг июяти бор экандир, манга янги бошдан жон бағишлади».

Бобир ўз ҳаёти ҳақида бу қадар очиқчасига ёзгани Хондамирни ҳайрон қолдирди. Кейинги бобда яна бир тафсилот унинг эътиборини тортди. Ичкиликни бундан уч йил олдин ташлаган Бобир уни ҳалигача қайтиб оғзи-

га олмас эди. Бунинг осон бўлмаганини Хондамир қўйидаги сатрлардан билди: «*Бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқки, чоғир иштиёқидан борлар¹ йиғламоқ сарҳадига етар эдим.*»

Ўз истагига қарши курашиб, йиғлаш даражасига бурганини очик ёзиш тождорлар орасида мисли кўрилмаган бир соҳибдиллик эканига Хондамир ич-ичидан тан берди. Очикчасига айтган мана шунақа оддий тафсилотлар туфайли Бобир унга ўзи каби бир инсон фарзанди бўлиб туюлди. Аммо бошқа тождорлар тарихий китобларда оддий одамларга ўхшаб кўринишдан қанчалик чўчийдилар! Улар эл-юртдан мумкин қадар баландда бўлишни, оддий инсондан кўра худога яқинроқ туришни қанчалик яхши кўрадилар! Шунинг учун ҳам Хондамирдек муаррихлар подшолар ҳақида оддий одамлар тушунмайдиган баландпарвоз, сертакаллуф тилда китоб ёзишга мажбур бўладилар. Бобир ўзи подшоҳ бўлгач, бундай такаллуфларни ким учун ёзади? Ҳамма томонидан қабул қилинган давр услубининг қонунларини бузиб чиқиб, ўз ҳаёти ҳақида шундай эркинлик ва ростгўйлик билан асар ёзиши — ҳеч кимга қарам эмаслиги туфайли эмасмикин?

Бу фикр Хондамирни Бобирнинг услубидаги ўзгачалик билан гўё яраштирди. Шундан кейин Бобирга хос оддийликнинг теран бир шеърини нафосати ҳам борлигини, бу нафосат одамни сеҳрлаб олишини сизди. Тун ярмидан ошганда эса асарда тасвирланган воқеаларга қизиқиб, услубини бутунлай эсдан ҳам чиқарди.

Тонга яқин озгина ухлаб, сўнг яна ўқишни давом эттирди-ю, қўлёзманинг охирига етмагунча ундан ажраолмади.

* * *

Бобир Секрига учинчи кун эрталаб қайтиб келди — кундузи ҳаво жуда иссиқ бўлгани учун йўлни тун салқинида босиб ўтган эди. У Хондамирни яна боғда учратди, иккови пиёда ўша булоқ бўйига келдилар.

Бобир йўл юриб чарчаган, уйқусиз ўтган яна бир тун юзини жуда сўлтиб қўйган бўлса ҳам у ўзини хушҳол тутиб:

— Мавлоно, менсиз дилгир бўлмадингизми? — деди.

---

¹ Борлар — «баъзи пайтлар» маъносида.

— Ҳазратим, мен туну кун сиздан айрилмай суҳбатингизда бўлдим, сиз ёзган, асар саҳифаларида унутилмас дамларни бошдан кечирдим.

— Ҳали охирга етмагандирсиз?

— Кеча пешинда охирги саҳифасини ёпганимча ҳамон унинг таъсири билан яшамоқдамен.

— Мени аяманг, мавлоно, ростини айтинг.

— Ростини айтсам, сиз мени чил-чил синдирдингиз!

Хондамир бу гапни шундай жиддий туриб, ички бир дард билан айтдики; Бобир таажжубланиб гўхтади:

— Нечук синдирмишмен, мавлоно?

— Услубингиздаги нафис бир соддалик қаршисида менинг юксак шоирона услубим ортиқча бир такаллуфдек туюлди.

— Э, такаллуфми? Аммо менинг аҳволим ўзингизга маълум. Жумлаларни такаллуф билан безашга фурсатим йўқ эди.

— Асли гўзал бўлган юзга ортиқча зеб-зийнат не ҳожат? Ҳазратим, сиз адабиётимизда ҳали ҳеч ким қилмаган улуғ бир ишни қилмишсиз. Муборақ бўлсин!

— Миннатдормен, мавлоно. Бироқ ҳали мен бу ишнинг йўқолган саҳифаларини тикламоғим керак.

— Тиклашингизга аминмен. Охири яна бошқа нек ишларингиз ёзилгусидир. Бироқ шу туришда ҳам мен бу улкан асарингизни туркий тилда айтилган янги бир сўздек қабул қилдим. Мен аминменки, авлодларимиз сизнинг бу шоҳ асарингизни Алишер Навоийнинг «Хамса»си каби эъзозлагайлар. Чунки шу вақтгача туркий тилда битилган энг улуғ шеърый асар «Хамса» бўлса, шу вақтгача туркий тилда битилган энг улуғ насрий асар, менимча, «Бобирнома» бўлгусидир.

— Мавлоно, гарчи муболаға қилган бўлсангиз ҳам дил сўзларингиз учун ташаккур. Мен бу асарни ниҳоясига етказиш учун бугун яна Секрига қайтиб келдим. Агар нуқсонлари бўлса очиқ айтинг.

— Фақир баъзи саҳифалардаги саналару номларда ноаниқликлар учратдим. Хусусан, Ҳиротга Ҳусайн Бойқаро саройига онд боблар хиёл таҳрир талаб.

— Мана шу нуқталарда менга сизнинг кўмагингиз даркор.

— Бажонидил, ҳазратим. Неки ноаниқлик бўлса, барчасини алоҳида қоғозга ёзиб қўйдим. Асарингиз билан бирга бермоқчимен.

Шу пайт тепадан ўтаётган қушлар кескин ҳуштак чалганга ўхшаб нохуш овоз чиқаргани эшитилди. Бобир осмонга қараб, қорамтир-қизғиш калхатлар галаси қанот қоқмай учиб бораётганини кўрди. Сўнг уларни Хондамирга кўрсатиб:

— Бу йиртқичлар жанглардан сўнг ўлакса еб маза-хўрак бўлмишлар,— деди.— Рано Санго билан бўлган жангдан сўнг мана шу кўл атрофларида, боғнинг ўрнида ўлиб ётган одамлар, отлар, туялар, филлар беҳисоб эди. Қалхатлар қон ҳидини сезиб, узоқлардан гала-гала учиб келганлари ёдимда бор...

Бу хотира Бобирда нохуш туйғулар қўзғаганини сезган Хондамир:

— Начора, ҳазратим,— деди. Ҳанузгача ҳеч бир улуғ давлат жангу жадалсиз барпо бўлган эмасдир.

— Сўзингиз чину, аммо... Сўнгги йилларнинг воқеаларини қоғозга туширганимда, барча қурбонлар, тўкилган барча қонлар кўз ўнгимда шундай тўлиқ гавдаландики, уйқуларим ўчиб кетди... Бажур қўреонида уч минг кишининг қиличдан ўтказилгани... Панипатда бир неча юз асирнинг тўфангдан отиб ўлдирилгани... Бизнинг одамлар ҳам калламиноралар қўпаргани...

— Ҳаммасини умр китобингизда рўй-рост битмишсиз.

— Чунки авлодлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фа-ришта деб ўйламасинлар. Қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлиқ оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар.

Бобирнинг руҳида дам-бадам сезилиб қолаётган ички бир дард — фақат хасталик ёки чарчоқликдан эмаслигини Хондамир энди сизди. Бобир ижодий ишга берилган сари унинг қалбидаги шоҳ билан шоирнинг муроса қилиши қийинлашиб кетарди.

Хондамир беихтиёр Ҳиротни ва Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро орасидаги мураккаб муносабатларни эслади. Бу икки зот ёшлиқдан бир-бирларини яхши кўрар эдилар, аммо подшоҳнинг шафқатсиз ишлари шоирнинг нафис туйғуларига шу даражада зид келар эдики, Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бир шаҳарга, ҳатто бир мамлакатга сиғишмай қоладиган ва Хуросонни ташлаб чиқиб кетишга астойдил интиладиган пайтлари бўларди.

Ҳатто бир шаҳарга ва бир мамлакатга сиғмайдиган катта шоир билан подшоҳ Бобирнинг қалбида бирга яшашга мажбур эканини ва бу уни қанчалик қийин аҳвол-

ларга солишини Хондамир ҳозир яқиндан кўргандай бўлди. Унинг ёдига Бобирнинг:

Юз ҳайфки, зоеъ ўтадир умри азиз,
Афсуски, ботил¹ борадир умри шариф!

деган сатрлари тушди. «Шоир бу сатрларни подшоҳлик ташвишларидан тўйиб кетган пайтда ёзган бўлса керак!»— деган ўй кўнглидан кечди.

Бобир булоқ бўйига чўнқайиб ўтириб, кафтини муздай тиниқ сувга тўлдириб олди-да, уни симириб, хиёл тафти босилгандай бўлди.

Хондамир гапни ёқимлироқ мавзуга бургиси келди:

— Ҳазратим, Ҳиротда учрашганимизда сиз ўз ҳаётингизни... кўчки босган булоққа ўхшатган эдингиз. Эдингиздами?

— Едимда бор.

— Фақир ҳозир тахмин қилдимким, Мовароуннаҳрда кўчки босган булоқ балки шу ерга келиб қайта кўз очгандир?

— Ақл бовар қилмайдир. Орада шунча узоқ масофалар бор.

— Лекин чинакам зўр истеъдодлар— ўлмас булоқларга ўхшар эканлар. Уларнинг кўзини ўн жойда бекитсалар, ўн биринчи жойдан яна ёриб чиқар эканлар!

— Лутф қилдингиз, мавлоно. Ҳозир ижодий иш мени худди шу тоза булоқдек ўзига тортадир. Жангларнинг қонли селлари, салтанатнинг тошқин дарёдай бетиним талотумлари жонимга тегди. Тожу тахт бевафолигини кўпдан бери сезиб юрибмен. Менга вафо қилса фақат ёзган асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзуим — мен туғилган юртимга қилолмаган фарзандлик хизматини асарларим қилса... Андижону Самарқандни, мени ўстириб шоир қилган ўлкаларни қанчалик соғинганимни билсангиз эди, мавлоно!

Бобир кўпдан бери уйқусиз юрганиданми ёки соғинч ҳиссининг зўриданми, кўзлари беихтиёр ёшга тўлди.

— Мен ҳам Ҳиротни беҳад соғиниб юрибмен, ҳазратим. Лекин... ўзингиз айтган эдингизки, Ҳинд ҳам энди биз учун ватан. Ёзган асарларингиз Ҳинднинг шавкатига ҳам шавкат қўшгусидир. Ҳиндда барпо қилган улуғ дав-

¹ Ботил — қалбаки йўлдан бориш, адашиш.

латингиз эса сизни вояга ётказган Мовароуннаҳрга ҳам шуҳрат келтиргусидир.

— Зора шундай бўлса!— деди Бобир.

У Хондамир билан кечгача дардлашиб юрди-ю, кўнглини бўшатиб, ўзини анча енгил сизди. Бироқ кечаси яна уйқуси қочиб, тонг отгунча мижжа қоқмади.

АГРА. Юлдузлар гирдоби

1

Яна ёзнинг жазирама иссиқлари бошланди. Бобир гоҳ, девониомда, гоҳ кутубхонада ишлар, мудом ичи куйиб, совитилган норинж шарбати ва яхна чой ичар, лекин чанқоғи ҳеч босилмас эди.

Бир кун пешин кечроқ Тоҳир хилватхонага уч-тўрт бош оқ кишмиш узум олиб кирди. Ҳозиргина узиб ювилган олтин ранг кишмиш доналари устида сув зарралари йилтираб туради. Кўпдан бери бундай узумни кўрмаган Бобир таажжуб билан:

— Қайдан олдингиз?— деди.

— Ўзимизнинг Ҳишт Биҳишт боғимиздан. Самарқанддан келтирилган кишмиш кўчатини ўз илкингиз билан экканингиз ёдингиздами, ҳазратим?

Бобир қувониб узумдан бир бошини қўлига олди. Бу ерларнинг тарихида биринчи марта етиштирилган оқ кишмиш сал серсуврўқ бўлса ҳам, лекин унинг таъми Бобирга Самарқандни эслатди. Узум еган сари чанқоғи босилиб, ўзини бирдан тетик сизди.

— Буни Моҳимга кўрсатмоқ керак!— деб ўрнидан турди.

Бултур кузда Кобулдан Аграга кўчиб келган Моҳим бегим бу боғнинг тўридаги мрамар кўшкда эди. Бобир баркашдаги узумни Тоҳирга кўтартириб, гулзор йўлқалардан кўшкка қараб кетди.

Ҳаво дим ва рутубатли. Яна пашкол фасли бошланиб, осмондан булут аримай қолган. Баркашдаги олтинранг кишмиш Бобирга шу булутларни ёриб ўтиб, узоқ Самарқанддан етиб келган ёруғ бир нурдек кўринарди.

Моҳим бегим кўшкнинг айвонида миз устига энгашиб алланарса ёзмоқда эди.

Айвонга Тоҳирни эргаштириб кирган Бобир:

— Узумимиз пишибди, Моҳим!— деди.— Бир татиб кўринг.

Моҳим бегим ўрнидан туриб, Бобирни одатдагидай таъзим билан қарши олди, лекин ўпкаси тўлиб, дуруст гапиролмади.

Сўнгги икки йил ичида ярасидан қолган асоратлар тузалиб, қўллари аввалгидай ишлайдиган бўлиб кетган Тоҳир узумни таъзим билан Моҳим бегимга тутди.

Моҳим бегим баркашни унинг қўлидан олиб, миз устига қўйди. Унинг қовоқлари шишиб, кўзлари йиғидан қизарганини пайқаган Тоҳир секин орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Эр-хотин ёлғиз қолганларида Бобир:

— Сизга не бўлди?—деди.— Йиғлабсизми?

— Нафасим қисилди...

Моҳим бегим қирқ ёшга боргандан бери юзлари тўлишиб, анчагина семириб қолган эди. Кобулнинг енгил ва қуруқ тоғ ҳавосига ўрганган бегим Жамна бўйидаги иссиқ кунларда сернам дим ҳаводан нафас олиш қанчалик қийин бўлишини аввал ҳам эшитган, бир чеккаси шу сабабдан тўрт йилгача Аграга келмай юрган, ахийри Бобирнинг юзидан ўтолмай бултур келган эди.

— Пашкол фаслида мен ҳам жуда қийналиб нафас олурмен,— деди Бобир.— Ташвиш чекманг, ўрганиб қетурсиз. Қани, узумдан олинг!

Моҳим бегимнинг ҳеч нарса егиси келмас эди. Шундай бўлса ҳам кишишдан икки дона олиб оғзига солди-ю, Бобирнинг кўнглига бўла:

— Яхши пишибдир,— деди.

— Мактуб ёзмоқчи эдингизми?

— Ҳа, Ҳумоюнга... Менинг нафасимни пашкол эмас, соғинч қисадир!

Тўлиб ўтирган Моҳим бегим бирдан йиғлаб юборди:

— Мен ҳамиша Ҳумоюннинг дийдорига зормен. Сиз мудом ўғлимни мендан узоқларга юборурсиз! Кобулда эканимда Ҳумоюн Жамна-ю, Ганга бўйларида бўшамади. Мен Аграга келдим, Ҳумоюн Бадахшонга жўнаб кетди. Бадахшонни тинчитиб қайтди ҳамки, уни яна узоқ Самбхалга юбордингиз. Қаерда бир хатар бўлса, ўшанга Ҳумоюн рўбарў! Қайси узоқ юртда мушкул иш бўлса— яна Ҳумоюн! Мен бу ерда хавотирликда қон ютиб изтироб чекурмен!

— Бунчалик хавотирланишнинг не ҳожати бор, Моҳим!

— Сиз хавотирланмайсиз, ҳазратим, сизнинг фар-

зандларингиз кўп! Меннинг ёлғиз фарзандим қолган! Учтасини тупроққа топшириб, шу биргина Ҳумоюн билан қолганмен!

Бобирнинг бошқа хотинлари ва улардан бўлган бошқа болалари ҳам борлиги Моҳим бегимда қанчалик мураккаб туйғулар қўзғашини Бобир ҳозир яна бир марта сизди. Шу пайт хонага саккиз ёшли Гулбадан чошиб кириб келди. Бўйнидаги жажжи тақинчоқларини шилдиратиб, отаси қаршисида эгилиб таъзим қилди. Лекин онасининг йиғлаб, ўртаниб гапираётганини кўрди-ю, хавотирланиб тўхтади.

— Моҳим,— деди паст товуш билан Бобир,— Ҳиндол билан Гулбадан ҳам сизга фарзанд-ку, ахир!

— Комрон мирзо-чи, ҳазратим? У киши сизнинг ўғлингиз эмасмилар? У киши Лахўрда оналари билан тинчгина юрибдилар! Нечун ҳамма балога Ҳумоюн балогардон бўлмоғи керак?

— Чунки Ҳумоюн— тахт вориси! Мен қилмоғим керак бўлган мушкул ишларни Ҳумоюн қилиб ўрганмоғи керак.

— Мен хавотирланиб қон ютсам майли! Сиз бунга парво қилмайсиз, чунки бошқа хотинларингиз бор!

Гулбадан ота-онасини ҳеч қачон бундай мушкул ва ноқулай аҳволда кўрмаган эди. У кўзлари жавдираб, нима гап бўлаётганини тушунолмаб лол бўлиб турарди. Ахир ҳазрат онаси подшоҳ отасига ниҳоятда меҳрибон эди-ку. Кобулдан икки ой йўл юриб, кела-келгунча унинг номини тилдан қўймай эъозлаб гапирар эди-ку! Ҳазрат отаси ҳам уларга Аградан пешвоз чиқиб, Жалоли кўли яқинида кутиб олмаганмиди? Чарчаган отидан тушиб, бошқа от келтиргунларича сабри чидамаган Бобир Моҳим бегимнинг олдида пиёда келган эмасмиди? Сўнг суюкли хотинини эъозлаб, уни отдан тушишга қўймаган, ўзи эса Моҳим бегимнинг оти ёнида уч чақиримча жойга пиёда борган эди-ку. Буни кўрган одамлар: «Подшоҳнинг ўз хотинини бу даражада юксак иззат-икром билан кутиб олганини умримизда кўрган эмасмиз!»— деганларини Гулбадан ўз қулоғи билан эшитган эди-ку. Ҳозир буларга нима бўлди?

Бобир қизчасининг ҳанг-манг бўлиб турганини сезиб, тез ўрнидан турди, баркашдаги узумдан бир бошини қўлига берди:

— Ма, қизим, е!— деб унга мулойим гапириб, эшик-

дан ташқарига «Ҷақлаб чиқди:— Бор, энди борда ўйна.

У кўз ёшларини ҳамон тўхтатолмаётган Моҳимнинг қаршисига қайтиб келиб ўлтирди ва ҳазин товуш билан деди:

— Моҳим, сиз мenden ҳар қанча ранжисангиз ҳаққингиз бор. Шариат рухсат бергани билан ҳар бир мусулмон уч хотин олиши шарт эмас эди... Мендек сайёҳтабиат одам... умрининг ярмидан кўпини сафарларда, жангларда ўтказишини била туриб, уч хотин олиши... кечирилмайдиган бир хатолик бўлди. Бу хотинларнинг ҳеч бири мен орзу қилгандек бахтиёр бўлолмаганини... бугун сизга қараб кўриб турибмен... Кундошлик аламлари... Бир-бирига ўғай болаларнинг рақобати... Отабоболаримизни ўртаган бу жаҳаннамлар бизга даҳл қилмас деб ўйлаган эдим... Йўқ, мана, ҳатто сиздек суюкли ёрим ҳам... шу жаҳаннам азобидан кўз ёш тўқмоқдамиз. Мажруҳ дилим сизни кўриб, баттар хасталанди.

Моҳим бегим Бобирнинг сарғайиб қолган касалманд юзига қаради-ю, кўз ёшини апил-тапил арта бошлади.

— Ҳазратим, мenden озорланманг. Мен бир мунглик аёлмен. Сиз подшоҳсиз. Арзимни сизга айтмасам, кимга айтамен?

— Ҳа, мен подшоҳмен — бутун бало шунда. Неки хатолик, неки гуноҳ қилган бўлсам, ҳаммасининг бирламчи сабаби менинг подшоҳлигимдир. Ешлигимда подшоҳлик занжирдан қутулиб кетмоқчи бўлдим. Лекин мени бу занжирдан халос қиладиган нажоткор топилмади. Энди умидим борки, менинг нажоткорим Ҳумоюн бўлғусидир.

Моҳим бегим Бобирнинг бу сўзларига ишониб-ишонмагандай унга термилиб қаради.

— Моҳим, мактубингизни давом эттиринг. Менинг номимдан ҳам ёзинг, Ҳумоюн Аграга тезроқ қайтсин. Кўзим тириклигида тожу тахтни эгалласин. Ёзинг, мен имзо чекурмен!

— Ҳазратим, сиз Ҳумоюнни тожу тахтга бунчалик интиқ деб ўйламанг! Ҳеч ундай эмас! Мен фақат ўғлимиз ёнимизда бўлсин демоқчи эдим, холос!

— Ёзинг, келсин!.. Фақат подшоҳ бўлиш шarti билан келсин. Бу махфий гапни ҳозирча сиздан бошқа ҳеч ким билмасин.

Бобирнинг нияти жиддийлигига энди ишонган Моҳим бегим:

— Сиз... Кобулга қайтмоқчимисиз?— деб сўради.

— Мабодо, оламдан кўз юмсам, Кобулда дафн этинглар.

— Нечун бундай дейсиз?

— Сиздан яширадиган сирим йўқ, Моҳим, Сиз Кобулда «фотиҳликнинг қасоси қайтса ёмон бўлур» деган эдингиз. Шу гапингиз рост чиқди. Подшоҳлигу фотиҳлик балолари малика Байда берган заҳар шаклига кириб, менинг умримни кемирди. Агар мен ҳам бор кучимни фақат илму ижодга берсам, балки Берунийдек етмишдан ошармидим? Ёки Алишер Навоийдек олтмишга кирармидим? Бироқ мана, қирқ етти ёшимда умримнинг охири кўриниб қолди.

— Ниятни яхши қилинг, ҳазратим! Худо хоҳласа ҳали умрингиз узоқ бўлғусидир!

— Не бўлганда ҳам энди подшоҳлик бас! Қолган умримни ижодга сарфламоқчимен! Менга саройлару қасрларнинг кераги йўқ. Мана шу Зарафшон боғининг бир гўшаси бўлса бас... Ортиқча савдару мулозимлар ҳам даркор эмас. Тоҳир офтобачининг бир ўзи менга етарлик. Ҳумоюнга шу қароримни айтиб, икковимизнинг номимиздан ёзинг!

Моҳим бегим Бобирга жуда оғир тегадиган мавзуларда гап очганидан энди қаттиқ пушаймон бўлди-ю, эрига илтижо қилиб:

— Мени кечиринг!— деди.— Мен ҳеч хаёлимга келтирмаган гап... Бу мумкин эмас! Мен бундай мактубни ёзолмасмен!

Бобир ўрнидан турди.

— Бўлмаса мен ўзим ёзгаймен,— деб кўшкдан чиқди.

У боғ оралаб хилватхонага қараб бораётганда гулзор йўлкада кичкина Гулбаданни учратди. Зийрак қизча отасини қийнаб юрган мушуқлотларни тушунмаса ҳам унга ич-ичидан қайишиб, ҳамдардлик билдираётгандек мўлтираб қараб турарди¹.

¹ Бобирнинг фарзандлари орасида энг узоқ умр кўрган ва саксонга кирган Гулбадан бегим болалигида кўрган-билганларини «Ҳумоюннома»да батафсил ёзган. У отасининг охири пайтда тожу тахтдан астойдил кўнгли қолганига, ҳокимиятни Ҳумоюнга бериб, ўзи Тоҳир офтобачи билан бир гўшада яшамоқчи бўлганига далиллар келтирган.

Отасининг махфий мактуби борганда Ҳумоюн Самб-халда оғир касалга чалиниб тўшакда_ётган эди. Мактубни ўқигач, одамларига:

— Мени тезроқ Аграга етказинглар!— деб буюрди.

Деҳлига келгунча Ҳумоюннинг иситмаси яна ошиб, касали баттар оғирлашди. Уни олиб келаётган Ҳиндубек йўлда бирор кор-ҳол бўлишидан қўриқиб, дарҳол Аграга хабар юборди-ю, ўзи Деҳлида қолиб Ҳумоюнни энг яхши табибларга даволата бошлади.

Лекин дору дармон кор қилмас, қора безгакка ўхшаш бир дард Ҳумоюнни кечаю кундуз куйдириб, гўё жингак қилиб ташламоқда эди.

Аградан икки кечаю кундуз отлич йўл юриб, Моҳим бегим етиб келди. Дарё йўли тинчроқ ва салқинроқ дейишиб, Ҳумоюнни Деҳлида кемага солишди-да, оқим бўйлаб Аграга олиб келишди.

Ҳумоюнни тахтиравонга ётқизиб, саккиз йигит За-рафшон боғига кўтариб кирди. Бобир ранги ердай ўнгиб кетган Моҳим бегимни кўргандаёқ юраги «шув» этиб кетди. Йигитлар кўтариб келаётган тахтиравон унинг кўзига тобутдай совуқ кўринди.

Ҳумоюн тунни бўйин алаҳлаб беҳуш ётди. Фақат саҳар палла кўзини хиёл очиб, тепасида турган отасини таниди, ўрнидан тургиси келиб қимирлади, лекин бошини кўтаришга ҳам мадори етмади. Отасининг махфий мактубида ёзилган гапга рози бўлолмаслигини айтмоқчи бўлиб:

— Биз... хизматда... сизсиз...— «Мумкин эмас!» дегандай бош чайқади-ю, кейин яна алаҳлай бошлади:— Фулга уринг... уринг! Кетди!.. Тўхта!..

Ҳумоюн нафаси қайтгандай талваса қилиб, ўзини у ёқдан-бу ёққа бир-икки отди-ю, яна ҳушидан кетди.

Сарой табиблари бу оғир дардга ҳеч бир даво тополмадилар. Моҳим бегим юм-юм йиғлайди. Бобир суюкли ўғлини ҳадеб ўтга-сувга солиб, шу касалликка ўзи ҳам сабабчи бўлгандай ўртанади. Оғир пайтларда Бобирга суяниб ўрганган одамлар бирон чора топишни ундан кутадилар. Лекин ҳозир у ҳам чорасизликдан ўзини қўядиган жой тополмай қийналади.

Кексайиб мункиллаб қолган шайхулислом Бобирнинг ёшига келди:

— Ҳазрати олийлари, кўп ғам чекманг, парвардигор ғайибдан шифо юборгусидир,— деди.— Табибларданки иш чиқмади, энди худо йўлига дунё молидан тасаддиқ қилмоқ керак.

Бобир шайхулисломнинг ниятига тушунолмай:

— Қайси молдан?— деб сўради.

— Жон омон бўлса жавоҳир топилур. Ушал... ашхас олмос яхши тасаддиқ бўлғай.

Бобир Жамна устида кемада ўлтирганда Ҳумоюн келтириб кўрсатган олмосни эслади.

— Кўҳинурними?

Шайхулислом тасдиқ маъносида бош ирғади. Бобир ҳушини бир жойга йиғиб:

— Тақсир, кимга тасаддиқ қилайлик?— деб сўради.

Қиймати улкан олтин хазиналарига баробар келадиган бу олмосни ўғрилардан қўриқлаб туриш учун ҳам жуда кўп навқар керак эди. Шунини биладиган Шайхулислом «менга» дейишга тили бормади.

— Муртазо Али мозорига,— деди.— Дин йўлига.

Мозор ва Кўҳинур олмоси бир-бирига мутлақо қовушмайдиган нарсалар эди. Диндорларнинг каттаси шайхулислом бўлганлиги учун оламни безайдиган бу гўзал олмос айланиб келиб унинг сандиғига тушиши аниқ. Бобир ҳозир молу дунёни ўйлайдиган аҳволда бўлмаса ҳам Ҳумоюнга тақдим этилган бу ноёб гавҳарга мункайган шайхулислом кўз тиккани уни сергаклантирди. Рухонийлар иложини топса подшоҳдан ҳам баланд туришга ва уларнинг бошига оғир кун тушганидан фойдаланиб ўз ҳукмларини ўтказишга интилишлари кўпдан маълум эди.

— Тақсир, назарингизда, ўшал олмос азизми ёки менинг жоним азиз?

Шайхулислом ҳанг-манг бўлиб:

— Нечун ундай дейсиз, ҳазратим!— деди.— Ундоқ олмосларнинг юзтасидан сизнинг бир мўйингиз азизроқдир!

— Миннатдормен! Ундоқ бўлса, мен Ҳумоюнга жаҳондаги барча олмослардан ҳам азизроқ бир нарсамни қурбон қилмоқчимен. Фақат бу қурбонни сизу бизга ўхшаган бандалари эмас, зарур бўлса, парвардигорнинг ўзи олсин!

Бобир ўзига умид билан қараб турган одамларнинг орасидан ўтиб, Ҳумоюннинг тўшаги ёнига келди.

— Ҳумоюн, жигарбандим!— деди у ҳамма эшита-тадиган товуш билан.— Сенинг бетоқатлигинга мен тоқат келтирай. Сенинг шу оғир дардингни худо сендан олиб менга берсин!

Беҳуш ётган Ҳумоюн бу гапларни эшитмас, лекин беморнинг хобгоҳидаги аёллар, мулозимлар, табиблар, руҳонийлар — ҳаммаси Бобирга қулоқларини динг қилиб қараб турардилар.

Бобир умумий жимликда Ҳумоюннинг бошидан уч марта айланди-ю:

— Э, парвардигор!— деб илтижо қилди.— Менки Бобирмен, агар жон бериш мумкин бўлса, умру жонимни Ҳумоюнга қурбон қилдим! Азройил менинг жонимни олсину худо Ҳумоюнга шифо берсин!

Моҳим бегим йнғидан тўхтаб, Бобирга қўрқув аралаш ҳайрат билан тикилиб турарди. Кеқса шайхулислом эса ҳозирнинг ўзидаёқ Ҳумоюннинг соғайиб кетишини ва Бобирнинг ҳолсизланиб йнқилишини кутгандай анча вақт ота-болага бақрайиб қараб турди.

Лекин кутилган мўъжиза юз бермади. Беҳуш Ҳумоюн алаҳлаб бир нима деди-да, яна жим бўлди. Бобир бошини қуйи солиб хобгоҳдан секин чиқиб кетди. Унда ҳеч қандай ўзгариш юз бермагани эса шайхулисломни саросимага солди.

3

Йигирма уч ёшли Ҳумоюннинг йигит юраги касалликни ахийри енгди. Орадан бир ҳафта ўтгач, у касал кўришга келганларни ўрнидан туриб қабул қилди. Яна икки кундан сўнг отасини бориб кўриш учун ўзи уйдан чиқди.

Бобир кутубхонанинг хонаи хосида қадимий бир қўл-ёзмани ўқиб ўтирган эди. Ҳумоюн унинг қаршисида тиз чўкиб:

— Мен сизнинг илтижонгиз билан шифо топмишмен!— деди.— Ўзимга келганимдан бери худодан тилайменки, сиз мен учун қилган тасаддиқни даргоҳида қабул этмасин! Бу улуғ давлатни сиз барпо этдингиз, ҳаммамизнинг суянган тоғимиз ўзингизсиз! Парвардигор бизга раҳм қилсин!

— Мана, шукур, юрибмен-ку, ўғлим. Ҳозирги иситма-ю, уйқусизлик менда бултурдан бери бор.

— Руҳонийлар «Ҳазратим ўғлига келган нақд ажални ўзларига олдилар» деб кўнглимга гулгула солмоқдалар!

— Сен нечун уларга ишонурсен? Бошимизга оғир кун тушганда шайхулислом менга ўз ҳукмини ўтказмоқчи бўлди. Мана хайрият, тузалиб кетдинг. Агар ўшанда унинг гапига кириб, Қўҳинур олмосини тасаддиқ қилсам, руҳонийлар голиб чиқмасмиди? «Ҳумоюнни биз қутқариб қолдик, подшоҳдан ҳам биз зўрмиз!» деб тантана қилмасмиди? Сени бир умрга қарздор қилиб қўймасмиди?

— Илоҳим, сиз ҳақингиздаги кароматлари ҳам ёлгон чиқсин!

— Ҳар қалай, сен бир нарсани унутма. Руҳонийлар подшоҳнинг тепасига чиқиб олса тамом! Самарқанддаги Абдуллатифнинг инқироzi-ю, отасига қарши қилич кўтариши шундан бошланган.

— Токи тирикмен, бу ўгитингизни ёдимдан чиқармасмен!.. Энди... ҳазратим, Самбхал чегарасида яна тажовузлар бўлмоқда эмиш. Мен эртага жўнаб кетай, ижозат беринг.

Бобир ҳозир айтмоқчи бўлган сўзига алоҳида эътибор талаб қилиб, бир лаҳза жим турди.

— Ҳумоюн, Байда менга заҳар бергандан бери ҳеч ўзимга келолмаймен. Қолган кучим ижодга етса ҳам хўп гап. Энди давлат юкни сен елканга олмоғинг керак. Майли, Самбхалга бориб чегарани тинчитгину, ўрнингга Ҳиндубекни ҳоким қилиб, дарҳол Аграга қайтгин.

* * *

Емғир фасли ўтиб, осмон яна булутлардан тозаланди, тунлар салқин бўлиб қолди. Бобир уйқусиз тунларда боққа чиқар ва юлдузларни томоша қилгани келиб осмонга қарарди. Лекин танида иситманинг баландлигидан осмондаги юлдузлар жойидан кўчиб, гирдобга тушиб айланиб кетаётгандай кўринар, кўнгли беҳузур бўлиб, осмондан дарҳол кўзини оларди.

Кундуз саройда давлат ишларини қилган пайтида гоҳ шайхулисломни гоҳ, нуфузли аъёнларни учратар, улар Бобирга аввалгидан ҳам пастроқ эгилиб таъзим қилишар, лекин ўлиши муқаррар бўлган беморга қара-

гандай мусибатли кўзлар билан қарашар, муомалаларидаги алоҳида мулоимлик ҳам шундан далолат берар эди. Уларнинг эътиқодига биноан, Бобир ўз ҳаётини ўғлига қурбон қилган, шунинг учун Ҳумоюн тузалиб кетган, энди кўзга кўринмас ажал қиличи Бобирнинг боши устида осилиб турар эди.

Очиқ айтилмайдиган, ҳаддан ортиқ майин гаплар, таъзиму тавозелар остига яшириладиган бу машъум ишонч Бобирга жуда оғир таъсир қилар, гоҳо атрофида айланиб юрган ўлим шарпасини унинг ўзи ҳам сезгандай бўларди.

Мезон ўтиб, қавс ойи кирганда Бобирнинг касаллиги баттар оғирлашди. Бирор жойнда яра ёки шиш йўқ, нуқул ичи куюди, иситмаси кўтарилиб, ухлай олмайди, ранги кун сайин сўлиб боради. Мавлоно Юсуфий мамлакатнинг энг машҳур табибларидан уч-тўрттасини чақиртириб маслаҳатлашди. Беморнинг томиридан қон олиб кўришди. Қоннинг ранги соғлом одамникидек тиниқ эмас, алланечук ириганга ўхшаб қолган эди.

Табиблар ўзаро кенгашиб, «Малика Байда берган заҳарнинг қонда асорати қолган» деган хулосага келдилар ва қонни тозалайдиган дорилардан, анор сувидан кўпроқ беришни буюрдилар.

Лекин бу нарсаларнинг ҳеч бири кор қилмади. Бобир ҳолсизланиб ётиб қолгач, Ҳумоюнга чопар юборишди.

Ҳумоюн келса, отаси ўз хобгоҳида баланд оқ тўшақда терга ботиб ётибди. Ранги сап-сарик бўлиб кетган. Бобирнинг бош томонида Хонзода бегим пат елпигич билан унинг юзини елпияпти. Оёқ томонида Моҳим бегим ғам-ғуссага ботиб, ҳайкалдай беҳаракат ўлтирибди.

Ҳумоюн тиз чўкиб, отасининг тўшагини қучоқлади. Бобирнинг озғин қўлини ўпиб кўришди, сўрашди. Сўнг отасининг бу аҳволга ўзи сабабчи бўлгандай ёниб гапирди:

— Нечун бизга бунчалик жон фидо қилдингиз, хазратим?

Бобир мажолсиз товуш билан:

— Сен буни ўзингдан кўрма,— деди. Иллат қонда эмиш. Билмадим... Ҳар қандай олов ҳам ёниб-ёниб аҳийри бир кун...— Бобир «ўчади» демоқчи бўлди-ю, лекин аёлларни аяди:— алангаси пасаядир. Мен умр бўйи аёвсиз ёндим.

— Биз учун ҳам куйиб-ёнгансиз! Энди бу қарзларни узишга менинг бутун умрим етмагай!

— Қарзингни менга узолмасанг... фарзандларингга узарсен...

Бобир тўхтаб-тўхтаб сўзлаётган бўлса ҳам кўнглидаги гапларини равон айтаётгани Ҳумоюнни умидлантирди. У отасининг сўзини бўлмайд жим қулоқ сола бошлади.

— Темурийларнинг кўпчилиги... фидойиликни унутиб... йўқ бўлиб кетди. Ўғил отани ўлдирди... Оға инига хиёнат қилди... Оқибатда... бари разолатнинг қурбони бўлди... Ундан кўра.. яхшиликнинг фидоси бўлган афзал эмасми?.. Мана, амманг Хонзода бегим... Самарқандда мени қутқариб ўзини асоратга солди. Бу фидойилик мени ҳамиша... шундай бўлишга ундаб келди... Сен ҳам энди иниларингу... авлодларингни мардликка... фидойиликка ўргатгин.

Бобир тўшакнинг орқа томонидаги ҳарир оқ парданинг ортига бошини бураб қаради. Парда ортида одам борлигини Ҳумоюн энди пайқайди.

— Тоҳирбек, жуздонни келтиринг,— деди Бобир.

Шу вақтгача қимир этмай ўтирган Тоҳир энди тез ўрнидан турди-ю, тоқчадаги катта чарм жуздоннинг ичидаги янги муқоваланган қўлёзмаси билан икки қўллаб кўтариб келди.

— Бадахшонда, «Вақоий»ни сўраган эдинг,— деди Бобир Ҳумоюнга.— Мана, ёзиб тугатдим. Ол.

Тоғлар орасида Бобир «Бу китоб битганда менинг умрим ҳам тугагай!»—дегани Ҳумоюннинг ёдига тушди. У жуздон ичидаги китобни олиб пешонасига суриб ўлар экан, кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Йирик бир ёш томчиси зарҳал муқова устига томиб тушганини Бобир ҳам кўрди.

— Сендан илтимосим,— деб давом этди Бобир.— Буни авлодларинг ҳам ўқисин... Хатоларимни такрор этманглар. Яхши ишларим... оз бўлса... кўпайтиринглар. Бу китобдан нухалар кўчиртириб Самарқандга... Тошкентга... Андижонга... муносиб одамларга юборгин... Мен туғилган юрт билан алоқани узманглар. Шояд мен битган китоблар... икки орадаги алоқанинг ришталари бўлса...

Бобир ўғлига васият қилаётганини сезиб турган Хонзода бегим ўзини ортиқ тутиб туrolмади.

— Бобиржон, мен эгачингиз!.. Мен... мен сиздан беш ёш каттамен! Бу дунёдан кетиш навбати аввал меники! Сиз таслим бўлманг! Бобиржон, иним!

Хонзода бегим унинг подшолигини унутиб, «Бобиржон!»—деганда Бобир бегубор болалигини эслаб, кўнгли бир орзиқди. У беклардан ҳам, савдарлардан ҳам, бегоналардан ҳам, ҳатто суюкли ўғли ва хотинидан ҳам нуқул «ҳазратим» деган мурожаатни эшитар, кўп ишла-тилавариб сийқа бўлиб кетган бу сўз унинг жуда меъдасига теккан эди.

Пиқ-пиқ йиғлаётган Моҳим бегим олдинги оғир суҳбатларни эслаб:

— Менинг хархашаларим ҳам сизни хаста қилди, ҳазратим!— деди.— Мени кечиринг!

— Моҳим, сиз мени кечирсангиз бўлди... Мен сиздан розимен... фақат энди мени ҳазратим деманг...

Моҳим Бобирни: «Кўз очиб кўрган танҳо ёримсиз, жисминдаги жонсиз!»—демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаб кўрди-ю, лекин атрофидогилардан уялди. Йиғи аралаш:

— Хўп, —дея олди, холос.

Бобир унинг айтилмаган сўзларини овозидан, кўзларидан сездди. Сўнг ўғлига юзланди:

— Ҳумоюн, мен сендан ҳам «ота» деган сўзни ҳали эшитганим йўқ.

«Ота»деган жўнгина сўзга ўрганмаган Ҳумоюн:

— Падари бузруквор!— деб кўрди. Бундан отасининг кўнгли тўлмаганини сездди-ю,— Отажон!— деди.— Сиз салтанатни менга бермоқчи бўлибсиз. Лекин ишонинг, мен бу тожу тахтдан сизнинг бир нафаслик умрингизни афзал кўрурмен!

— Мен сендан розимен... Энди мендан ҳам рози бўлинглар!

Хонзода бегим розилик сўрашга тили бормаёй ўрта-ниб йиғлади. Унинг йиғисига Моҳим бегим қўшилди.

Бу оғир аҳволнинг устига кириб келган Мавлоно Юсуфий Бобирнинг кўзлари бежо бўлаётганини, уни қаттиқ тер босганини кўрди.

— Энди ҳазратим ором олишлари керак!— деб қўлига оқ докани олиб, Бобирнинг юзидан, бўйинларидан терларини арта бошлади.

Қийналиб нафас олаётган Бобир бош томонда турган Тоҳирга шивирлаб:

— Елпинг!..— деди.

Йиғи-сиғи билан Бобирни қийнаб қўйганларини энди сезган бегимлар секин чиқиб кетдилар. Бобир Ҳумоюнга:

— Энди эшик оға билан.. аъёнлар кирсин, — деди. — Кўзим тириклигида.. ҳокимиятни сенга топширай.

Ташқарида кутиб турган Муҳаммад Дўлдай ва бошқа нуфузли беклар кирдилар. Бобир уларнинг олдида подшолик тожини ўғли Ҳумоюнга топширди. Рози-ризолик сўраш пайтида беклардан бир-иккитаси кўзига ёш олгандай бўлди. Лекин чиқиб кетаётганларида ҳаммалари энди Ҳумоюннинг атрофида парвонадай айланиб, янги иноятлар умидида кўзлари тама билан ёнганини Бобир кўриб қолди.

Хонада Тоҳир билан икковлари қолгандан сўнг:

— Энди... беку султонларга менинг керагим йўқ, — деди. — Тоҳирбек, кечга... Мавлоно Фазлиддинни чақиртиринг.

Тоҳир Бобирга табиб Юсуфий буюриб кетган суюқ доридан ичиртирди, унинг қийшайibroқ қолган ёстиғини тўғрилаб қўйди. Сўнг савдарлар хонасига ўтиб, тоғасига одам юборди.

Айтилган пайтга етиб келган Мавлоно Фазлиддин Бобирнинг ўлим тўшагида ётганини кўрди-ю, туғён ичиде:

— Ҳазратим, худо сизга қувват берсин! — деб қўлидан ўпди.

— Мен.. подшоҳликни Ҳумоюнга топширдим.. Минбаъд ҳазратим, деманг, мавлоно. Муносиб кўрсангиз... мени ҳам мавлоно денг.

— Биз Навойни улуғ ижодлари учун «ҳазрат Алишер» дер эдик. Сиз туркий тиллик адабиётимизнинг Навойдан кейинги энг улкан сиймосидирсиз. Шу сабабли сизни шоир ва адиб сифатида «Бобир ҳазратлари» дейишга ҳақлимиз.

— Миннатдормен, мавлоно... Сиз Аграда, Секрида, Деҳалпурда ажиб кўшқлар, оромгоҳлар барпо этдингиз... Худо умр берса мен.. Самарқанддаги Биби Хоним мадрасасидек улуғ бир.. мадрасанинг тарҳини сизга... чиздирмоқчи эдим... Опа-сингилларимизнинг қадрини бошимизга... кўтарсак арзигаъ..

Мавлоно Фазлиддин Бобирнинг сўнгги кучларини тўплаб, қийналиб сўзлаётганини сезди-ю, унинг фикрини ўзи давом эттирди:

— Доно сўзларни айтдингиз, ҳазратим! Чиндан ҳам халқимизда бу одат азалдан мавжуд... Самарқандда Бибиҳоним мадрасасидан ташқари Шоди Мулк бегим мақбараси бор. Ҳиндларда ҳам аёл зотига эҳтиром зўр экан, ҳатто сиғинадиган худолари орасида ҳам аёллар бор... Бизнинг Ҳироту Самарқанддаги энг яхши меъморчилик анъаналаримизни Ҳиндистоннинг энг ажиб анъаналарига пайванд этиб, аёл зотини улуғловчи бир мадраса қуриш менинг ҳам энг эзгу орзуларимдандир!

Бобир Мавлоно Фазлиддиннинг Хонзода бегимга бўлган ёшлик меҳри замона зайли билан қандай қурбон бўлганини эслади-ю:

— Мавлоно,— деди — менинг эгачим Хонзода бегим... инсонийликда тенгсизлар!.. Агар сиз орзу қилган... мадрасани қуриш бизга nasib бўлса... уни «Хонзода бегим мадрасаси...» деб атасак арзир эди...

Мавлоно Фазлиддиннинг кўзларида яшин каби бир олов чақнади:

— Ҳазратим, сиз ҳозир менинг кўзимга муқаддас бир мақсадни кўрсатдингиз! Агар бу мақсадни рўёбга чиқаришга менинг умрим етмаса, уни фарзандларимизнинг дилига жо этиб кетгаймен. Токи улар ҳинд меъморлари билан ҳамкорликда халқларимизнинг аёл зотига бўлган эҳтиромини улуғ бир меъморчилик обида-сида ифода этсинлар!

Бобирни тер босди. Унинг ҳарир оқ кўйлаги қорайиб танасига ёпишиб қолганини кўрган Тоҳир безовталаниб ўрнидан турди:

— Мулла тоға, ҳазратимни чарчатиб қўймайлик!.. Таъиб «кўп ҳаяжонланмасинлар!»—деб тайинлаган эди...

Суҳбатнинг тафти чиндан ҳам баланд бўлаётганини энди сезган Мавлоно Фазлиддин ўрнидан кўтарилди:

— Ҳазратим, энди ором олинг! Мен кейин яна келурмен!..

Бобир Мавлоно Фазлиддинга қараб:

— Яна бир ўтинчим бор,— деди.— Оламдан кўз юмсам... Кобулда ўзингиз тарҳини чизган боғ бор... Тоғ тепасида... Абадий оромгоҳим... ўша Гузаргоҳда бўлсин... Ортиқча дабдабасиз... шоирона бир тарҳ чизинг...

Мавлоно Фазлиддин ўпкаси тўлиб гапиролмади. Тасдиқ маъносида бош ирғади-ю, кўзидан оппоқ соқолига оқиб тушган ёшни артиб эшикдан чиқди:

Тоҳир Бобирнинг тердан ҳўл бўлган ички кийимларини алмаштирди. У ўзини одатдагидай осуда тутиб, кундалик хизматларини қунт билан адо этар эди. Бобир чанқаса сув берадиган ҳам, нафаси қайта бошласа елпийдиган ҳам Тоҳир эди. У шу ерда бўлса Бобир сокинроқ ётишини Мавлоно Юсуфий ҳам билар, шунинг учун Тоҳирни туну кун беморнинг олдидан кеткизмас эди.

Бугун кечаси Бобир ичкарида ҳадеб беҳаловат бўлавергандан кейин Тоҳир савдарларни чақириб, уни тўшаги билан ҳовлидаги усти очиқ мрамар супага чиқартирди.

Агранинг кеч кузи худди Андижоннинг баҳор пайтларидек салқин ва майин туюлар эди. Қоп-қора осмонда юлдузлар чарақлаб турибди. Иситмаси баланд Бобирга юлдузлар яна гирдобга тушиб айланаётгандай ва бир-бирларига урилиб кетаётгандай кўринди. Бобир кўзини юмди:

— Баданимда... қон уюшиб қолаётгандай...— деди Тоҳирга.

Тоҳир унинг елкаларини, қўлларини, кейин оёқларини секин-секин уқалай бошлади. Бобир бундан сал енгил тортгандай бўлди-ю, кўзини очиб яна осмонга қаради.

Юлдузлар энди жой-жойида тўхтаб, сокин нур соча бошлади. Ана, Олтин Қозиқ. Унинг ғарб томонидаги Етти Оғайни юлдузлари уфққа оғиб тушиб кетяпти. Шарқдан эса бир тўп бўлиб Ҳулкар юлдузлари кўтарилиб келяпти.

— Бизнинг Қувада ҳам Ҳулкар худди мана шунақа бўлиб чиқар эди, — деди Тоҳир.

Бобир ҳам болалиги ўтган Андижон осмонини эслади. Мана шу Етти Оғайни юлдузлари ўша ерда ҳам Олтин Қозиқни айланиб ўтиб, ғарбга ботиб кетарди. Уша ерда ҳам Етти Оғайни уфққа бош қўйган сари Ҳулкар юлдузлари осмоннинг баланд жойларига чиқиб борарди. Бобир ўсмирлигида Ҳулкар юлдузларини олмосдан ясалган варракка ўхшатар эди. Думини қувноқ силкитиб учадиган олмос варрак унинг хаёлини яна мусаффо болалик йилларига олиб кетди. Осмон дунёнинг ҳамма жойида бир экани, умрининг бошланишида Андижонда кўрган юлдузлари умрининг охирида Аграда ҳам чақнаб тургани унга сўнгги бир тасаллидек туюлди. Бо-

бир осмонга қараб ётганда яна ёш, соғлом йигитга айланиб, Андижон чорбоғининг супасида ётгандай бўлди.

Бир лаҳзалик бу ширин ҳис кетидан яна шафқатсиз бир қалтироқ босиб келди-ю, юлдузли осмонни гирдобига олиб, гир-гир айлантира бошлади...

Тун ярмидан ошганда Тоҳирнинг ўкириб йиғлагани қоронғи боғни зир титратди...

ХОТИМА

Мавлоно Фазлиддин Кобулда Бобирга анвои рангли мрамрлар билан зийнатланган серфайз бир мақбара қуришга улгурди, лекин Хонзода бегим номига мадраса қуриш унга насиб бўлмади, унинг бу орзусини орадан юз йиллар ўтгандан сўнг Бобирнинг чевараси Шоҳ Жаҳон қурдирган машҳур Тож-Маҳалда улур ҳинд меъморлари рўёбга чиқарган бўлсалар эҳтимол.

Тоҳир «Бобирнома»дан кўчирилган нухаларни адибнинг Андижондаги, Тошкент ва Самарқанддаги мухлисларига элтиб топширгач, ўзи Робия билан бирга Қувага қайтди. Улар умрларининг қолган қисмини туғилган юртларида ўтказдилар. Бироқ ўғиллари Сафарбек Мавлоно Фазлиддиннинг фарзандлари билан бирга Аграда умрбод қолдилар ва ўша ерда оила қуриб, ҳинд халқига қўшилиб кетдилар.

Бобирнинг вафотидан ўн икки йил ўтгандан кейин Ҳумоюн Ҳамида бону бегим деган хотинидан бир ўғил кўрди-ю, исмини отасининг отига уйқаш қилиб Жалолиддин Акбар қўйди. Бу орада Моҳим бегим вабога учраб дунёдан ўтган, лекин Хонзода бегим ҳали ҳаёт эди. Акбар икки яшарлигида Хонзода бегим уни ўз тарбиясига олган, «Бутунлай бобосига ўхшайди, меннинг иним Бобир мирзо кичиклигида қўл-оёқлари ҳам худди мана шундоқ эди!» дер, Акбарнинг қўлчаларини, оёқчаларини суйиб ўпар эди.

Акбар учга кирганда Хонзода бегим олтмиш саккиз ёшида Кобулҳақ деган жойда вафот этди. Уни ҳам Кобулга келтириб, Бобир мирзо мақбарасига дафн этдилар.

Ҳумоюннинг ўғай инилари Комрон мирзо ва Мирзо Аскаррийлар мана шу йилларда тахт талашиб, акалари билан қаттиқ жангга киришган эдилар. Бу жанг-

ларда аввал Мирзо Аскарый енгилди, Ҳумоюн уни ҳажга жўнатди. Мирзо Аскарый Макка йўлида вафот этди. Комрон мирзонинг Ҳумоюнга адовати тобора авжига чиқиб бормоқда эди. Бу орада катта йигит бўлиб кетган ва ёши ўттиздан ошган Ҳиндол мирзо акаси Ҳумоюнга қаттиқ садоқат сақлаб келар эди. Шу туфайли Ҳиндол мирзо ўғай акаси Комрон мирзонинг одамлари томонидан Кобулда 1552 йилда ўлдирилди. Бу ҳодисадан кейин Комрон мирзонинг яқин одамлари ҳам ундан юз ўгирдилар, у Ҳумоюндан енгилиб, тоғларга қочиб кетди. Лекин уни тоғликлар тутиб олиб, қўл-оёғини боғлаб, Ҳумоюнга келтириб бердилар. Ҳамма бек ва аёнлар укасининг кушандасига айланган Комронни беаёв қатл эттиришни талаб қилдилар. Бироқ Ҳумоюн буни ўзига эп кўрмади. «Отам ҳазратлари» фидокор, мард, аҳил бўлинглар», деб васият қилган эдилар. Комрон шунини унутиб, кўрнамаклик қилди, энди бунинг кўзига мил тортсинлар!»— деб буюрди. Кўзига мил тортилган Комрон қолган умрини бутунлай кўр бўлиб ўтказди.

Оға-инилар орасидаги бу ички зиддиятлар ташқи душманлар билан олиб борилган оғир жангларга қўшилиб, Ҳумоюннинг бошига кўп кулфатларни солди, у отаси бошлаган катта қурилишларни яхши давом эттиролмади, фақат Бобир қурган давлатни сақлаб қолади-ю, унинг кутубхонасини янада кенгайтириб, нодир китоблар билан бойитди.

Ўнлаб хатарли урушларда қилич чопиб юриб ўлмаган Ҳумоюн суюкли кутубхонасининг зинапоясидан тушиб келаётганда қоқилиб кетиб, иккинчи қаватдан пастга йиқилиб тушди-ю, шунинг жароҳатидан вафот этди. У ҳам отаси Бобир мирзодек эллик ёшга кирмай оламдан ўтди.

Ҳамида бону бегим ўғли Акбар билан бирга Ҳумоюннинг хотираси учун Деҳлида қизил мармардан улурвор бир мақбара қурдирди.

Авлодлари орасида Бобирга алоҳида оқибат кўрсатгани Акбар бўлди. У «Бобирнома»ни туркий тилдан форсчага икки маротаба таржима қилдирди. Акбар давридаги энг истеъдодли ҳинд рассомлари «Бобирнома» воқеаларига асосланиб, бир туркум ажойиб суратлар чиздилар. Бобир бу асарни ёзиб тугатган Секри тоғида Акбар бобосининг хотирасига атаб Фатҳпур-Секри шаҳ-

рини қурдирди. Бир қанча вақт пойтахтни Деҳлидан шу ерга кўчириб ҳам келтирди.

Акбарнинг бу пойтахтидаги саройлар ҳанузгача бутун турибди. Ҳозир бу пойтахтда ҳеч ким яшамаса ҳам, лекин ундан эртаю кеч одам узилмайди. Дунёнинг турли мамлакатларидан келган сайёҳлар тарихий обидага айланиб қолган бу пойтахтни кўриб, хаёлан ўтмиш даврларга бориб келгандай бўладилар.

Бобир тузган улкан давлат ўз қудрати ва маданий ёдгорликлари билан жаҳонга танилиб, салкам икки аср умр кўрди-ю, тарихда қолди. Унинг авлодлари бугунги кунга етиб келолмадилар — энг охири бобирийлар ўтган асрларда инглиз мустамлакачилари даврида маҳв этилди.

Фақат Бобир ўз қўли билан ёзган энг яхши асарлар ҳалигача тирик бир қалбнинг ҳароратига тўлиб, одамларга ҳамон маънавий озиқ ва завқ берапти. Тўғри, унинг бир умри қоронғи осмонда оловли из қолдириб учган юлдуздек тез сўнди. Лекин ўлмас асарлари саҳифасида салкам беш асрдан бери давом этиб келаётган иккинчи умри — бу юлдузнинг тундан тонгга қараб учганини ва ўз нурини келажакка йўналтирганини айтиб турибди. Бобир қалб ўтига йўғириб яратган маданий мерос бугунги сернур авлодларни баҳраманд қилгани сари унинг ана шу иккинчи умри ҳам қоронғи тунлардан кейинги ёруғ кунларда астойдил обод бўляпти.

1969—78

МУНДАРИЖА

БИРИНЧИ ҚИСМ, АРОСАТ

Қува. Қил устида турган тақдирлар	5
Ахси. Ажалга даво йўқ	22
Андижон. Гул ва қуюн	33
Қува. Жасоратнинг жазоси	57
Уш. Нажот қайда?	72
Самарқанд. Зафар ва кулфат	1
Андижон. Увол бўлган орзулар	1
Самарқанд. Ҳал қилувчи олишув	1
Тошкент, Уратепа. Исфара. Қўчки босган булоқ	2

ИККИНЧИ ҚИСМ. ФАЛАКНИНГ ГАРДИШИ

Ҳирот. Тўлган паймоналар	2
Қундуз. Самарқанд. Икки қилнч орасида	3
Кобул. Тошган дарё ўзан излайди	3
Лахўр. Панипат. Деҳли. Янги қирғоқлар	4
Агра. Тақдир тақозоси	4
Секри. Қайта кўз очган булоқ	4
Агра. Юлдузлар гирдоби	4
Хотима	4

На *узбекском языке*

Пиримкул Қадыров

ЗВЕЗДНЫЕ НОЧИ

Рема н

Редактор *Ж. Насриддинова*, Рассом *П. Воронкин*
Расмлар редактори *А. Бобров*, Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Абдусаломова*

ИБ № 694

Босмахонага берилди 5.10.78. Босишга рухсат этилди 14.02.79. Формати 84×104
Босма л. 15,5. Шартли босма л. 26,04. Нашр л. 26,71+0,4 вкл. Тиражи 60000. Р
Фафур Рулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси,
Шартинома № 154 — 78.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси яшлари Дав
комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида
қозоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1979 йил. Заказ № 1178. Баҳ
1с. 90 т.